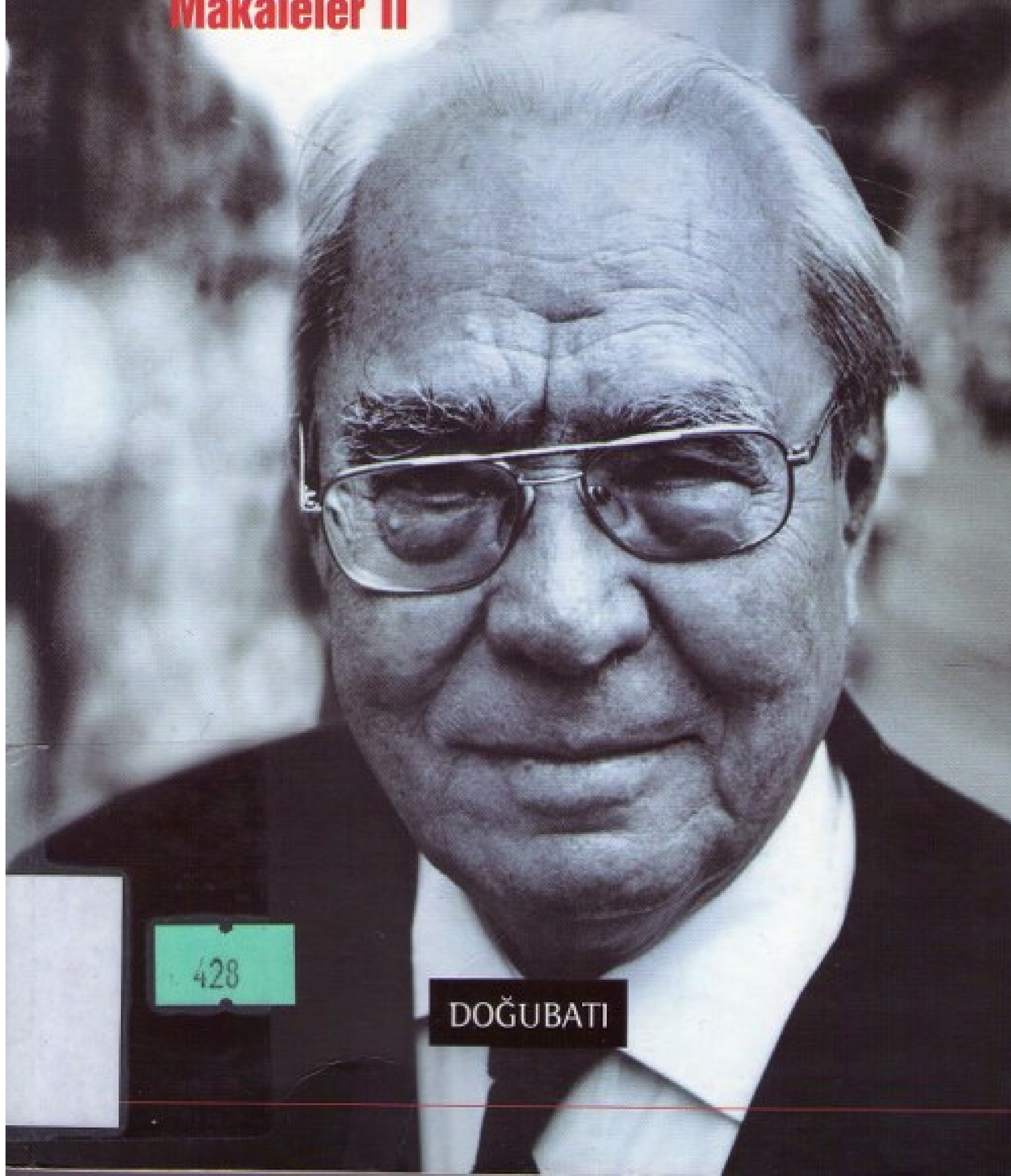
HALİL İNALCIK

Doğu Batı

Makaleler II

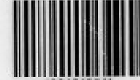

DOĞUBATI

Halil İnalcık

Doğu Batı

Makaleler II

DOĞUBATI

Halil İnalcık
1916 doğumlu. 1942-1972 yıllarında Ankara Üniversitesi DTCF ve SBF'de Osmanlı ve Avrupa tarihi dersleri vermiştir. 1972'de Chicago Üniversitesi'ne davet edilmiş ve 1986 yılına kadar bu üniversitede Tarih bölümünde ders vermiştir. Türkiye ve Türkiye dışında dokuz üniversite tarafından Fahri doktora unvanı verilmiş olan Halil İnalcık, Türk Dışişleri Bakanlığı Yüksek Hizmet Madalyası'na ve 2003 yılında Kültür Bakanlığı Sanat ve Kültür Büyük Ödülüne, 2008 TBMM Onur Ödülüne lâyık görülmüştür. İnalcık; uluslararası alanda birçok Akademi'nin üyesidir.

Başlıca Eserleri:
The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600, (Londra, 1973) (İngilizce dört baskısı yapıldı; yedi Balkan dili ile Arapçaya çevrildi); *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, (Ankara, 1954); *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, (Ankara, 1954); *Studies in Ottoman Social and Economic History*, (Londra, 1985); *The Ottoman Empire: Conquest, Organization, and Economy*, (Londra, 1978); *The Middle East and Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, (Bloomington, 1993); *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I* (İstanbul, 2000).

Yayına Hazırlayanlar
Taşkın Takış
Sunay Aksoy

Kapak Fotoğrafı:
Ara Güler

Kapak Tasarımı
Aziz Tuna

Baskı: Cantekin Matbaacılık
1. Baskı: Ekim 2008

Doğu Batı Yayınları
Selanik Cad. 23/8
Kızılay/Ankara
Tel: 0312 425 68 64 425 68 65
e-mail: dogubati@dogubati.com
www.dogubati.com

Doğu Batı Yayınları - 39 Tarih - 6
ISBN 978-975-8717-42-2

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Makaleler'in bu II. cildinde, Doğu Batı dergisinde ve başka yerlerde yayınlanmış makalelerle birlikte hiç yayınlanmamış bazı yazılarımı, belli konular etrafında toplamayı ve sunmayı denedim.

I. Bölüm'de, *Gazâ ve Uclar* (serhad'ler) ve Batı Anadolu'da Bizans topraklarında gazâ ile yükselen beylikler tarihi ve bu beyliklerden Bizans'a en yakın olanı, Osmanlı beyliğinin hangi yöntemlerle bir imparatorluk halinde geliştiği açıklanmaya çalışılmıştır.

II. Bölüm'de, Osmanlı *Devlet-i 'Aliyye*'sinin (İmparatorluğu'nun) temel kurumları, kul sistemi, adâlet ve tebaanın idarecilere karşı şikâyet hakkı, padişahların unvanlara yansıyan yüce hükümdarlık iddiaları, Saray'da sanatların icra alanı olarak *meclis-i işret*, Osmanlı'nın Batıya açık kapısı; "Frengistân"ı: Galata ve nihayet "anâsır"ı (etnik grupları) Anayasa rejimiyle kaynaştırma deneyimi ve Türkiye'yi Cumhuriyet rejimine götüren II. Meşrutiyet ele alınmıştır. Son olarak Osmanlı diplomasi tarihinin sorunlarına kısaca değinilmiştir.

III. Bölüm'de Osmanlı - Avrupa ilişkilerine dair genel bir değerlendirme ve buna ek olarak Akdeniz'de Osmanlı'nın büyük rakibi İspanya ile ilişkilerine dair son zamanlarda yazdığım iki kısa yazı eklenmiştir.

IV. Bölüm, Türkiye'de modern tarihçiliğin gelişimi, özellikle *Annales* ekolünün etkisi ve yeni akımlar hakkında bir denemeye ayrılmıştır.

Bu denemeleri okuyanlar, umuyoruz ki, Osmanlı Devlet-i 'Aliyye'sinin ortaya çıkışı ve gelişimi, devlet sistemi ve nihayet ezelî rakibi Hıristiyan Avrupa ile ilişkileri üzerinde altmış yıla varan araştırmalarımın genel çizgisini bulacaktır. Nihayet unutulmamalıdır ki, tarih yazıcılığı, toplumun belli gelişim dönemlerinde dünyayı ve kendisini nasıl gördüğü ve görmeye çalıştığını yansıtır.

Bu denemeleri bir kitap halinde, *Doğu Batı, Makaleler II* olarak kamuoyuna sunmak konusunda beni teşvik eden dostum Taşkın Takış'a ve bu cildin hazırlanmasında emekleri geçen Demet Sunay Aksoy'a burada teşekkürü borç bilirim.

Halil İnalcık

I. BÖLÜM

Gazâ ve Uclar

Batı Anadolu'da Gâzî Beylikler, Bizans ve Haçlılar

1300 tarihlerine doğru Batı Anadolu'da kurulan beylikler kendi hafif donanmalarıyla, başta Venedik ve Ceneviz olmak üzere Doğu Akdeniz'de Latin egemenliği altındaki adalar için büyük bir tehlike oluşturdu. Bu deniz gâzîleri (*guzât fi'l-bahr*), Ege Denizi'nde ve Balkan tarihinde yeni bir dönem açacakları gibi, sonradan 14. yüzyıl sonlarında Osmanlı egemenliği altına girerek Osmanlı deniz gücünün çekirdeğini oluşturacaklardır (1389-1390).

1291'de Papa'nın, Doğu Akdeniz'de İslâm ülkelerine karşı abluka ilân etmesinden sonra, Hıristiyan donanmaları Anadolu kıyıları boyunca karakol gezmekteydiler. 1293 tarihinde 20 kadırgadan oluşmuş bir Venedik donanması Alanya'yı ele geçirdi. Alanya I. Alâeddin Keykubad tarafından fethedilmişti (1223). Karamanlılar kısa zaman sonra şehri geri aldılarsa da, Latin deniz devletleri, bu arada Rodos'ta yerleşmiş olan Hospitaller savaşçı tarikati, Anadolu kıyılarında, Teke'de Makri Körfezi'nden Çukurova (Kilikya)'ya kadar birçok önemli deniz üslerini zapt ettiler. Meselâ, Kaş kasabası karşısında küçük Meis Adası (Castello Rosso), Rodos şövalyeleri tarafından, Rodos'la bu ileri karakollar arasında ulaştırmayı devamlı şekilde kontrol etmek için işgâl edilmişti. Batı Anadolu'nun 1290-1304 tarihleri arasında tümüyle Türkmenlerin egemenliği altına düşmesinden sonra Deniz gâzîlerinin akınları, büyük ölçüde ve başarılı biçim-

de, yeniden başladı. Batı Anadolu'daki Gâzî Türkmen beyliklerinin ilki olan Menteşe Beyliği'nin, Güney Anadolu'dan Selçuklu Sahil Beyi (*meliku's-sevâhil*) unvanını taşıyan biri tarafından kurulmuş olması kayda değer. Onun, bu Teke kıyılarını daha 1269 yılına doğru tamamıyla kendi kontrolü altına aldığını, bu arada Strobilos, Stadia ve Trachia limanlarını ele geçirdiğini biliyoruz. Bu bölgede Menteşe Bey, kışlak için her mevsim Toroslar'dan sahil ovalarına inen Türk-

... ihtiyaçlarına yanıt vermek için her zaman *istihsân* prensibine, yani Müslüman cemaatinin genel menfaati ilkesine başvurmuştur. Kısacası, özellikle Müslüman toplumun temel ihtiyaçları söz konusu olduğunda, bizzat ulemâ açıkça, İslâm hukukunun bu gelişmeci ilkesine bağlı kalmışlardır.

İslâm tarihinde, en azından belli bir dönemden sonra, yalnız sultanın mutlak yetkisiyle çıkarılan ve uygulanan kanunlar da mevcut olmuştur. Bağımsız bir hukuk, bağımsız bir siyasî yetkinin varlığını gerektirir. Burada İslâm için temel soru, ayrı bağımsız bir kurum olarak böyle bir siyasî otoritenin İslâm'da bir gereklilik olup olmadığıdır. Başka bir ifadeyle, temel sorun, gerçekten İslâmî emirlerin dışarıdan zorlayıcı bir otoriteye ihtiyaç duyup duymadığıdır. Tarihte, bir İslâm cemaatinin ve şeriatın, kendi siyasî otoritesi olmadan bir gayri-müslim devletin yönetiminde varlığını sürdürdüğü dönemler

Açıkça görüyoruz ki, Gâzî beylikler kurulduğu zaman onların filoları da, Laskaridler zamanında (1208-1259) olduğu gibi, aynı limanlarda ortaya çıkmıştır. Bu limanlar, sırasıyla Ege Denizi'nde Aniya, Ephesus, Smyrna, Adremittyon; Marmara Denizi'nde ise Karamides (Kemer?), Pegai (Kara-Biga), Cyzicus (Aydıncık), Cios (Gemilik, Gemlik) idi. 1284 yılında Bizans idaresi tasarruf için bu limanlardaki donanmaları kaldırdığı zaman bu Rum gemiciler, gemi yapıcıları ve esnaf işsiz kalmışlardı. Gemicilerin çoğu korsan olmuş ve zengin İtalyan tüccar gemilerine karşı korsanlığa başlamıştı. İşte Türk beylikleri, deniz akınlarında bu işsiz güçsüz yerli Rumlara istihdam, geçim ve ekonomik faaliyet sağladılar. Onları kendi hizmetlerine aldılar. Zamanla bunların çoğu efendilerinin dinini kabul ettiler. Bu limanlar, şimdi denizci gâzîlerin üsleri ve aynı zamanda önemli ticaret merkezleri durumuna geldi. Bu limanlardan Ephesus, Akdeniz'de en önemli ticaret merkezi hâlini aldı. İzmir o zaman Gâzî Umur Bey'in deniz akınlarında bir gazâ üssü durumundaydı. Karşıda Yeni-Foça, ticaret limanı olarak faaliyetteydi.

Aydınoğlu Umur Bey ve ilk Osmanlı deniz kuvvetlerinde, donanmalarda profesyonel tayfa yerli Rumlardan, savaşçı gâzîler ise Türklerden oluşmaktaydı. Batı Anadolu'nun iç bölgelerinde, sınırlardaki yerli Rum tekfurları Türkmen uc beyleriyle işbirliğine gittikleri gibi, bu limanlarda Rum ileri gelenleri ve korsanları da gâzî beylerle işbirliğini seçtiler. Aslında, Rumlar olsun Türkmenler olsun, aynı ortak düşmana karşı savaşmakta ve yağma akınları yapmaktaydılar. Bu

dünyası ve hilâfetin içine düştüğü anarşiden kurtarılması için hayatî bir zaruret olarak karşılanmıştır. Böylece, mutlak otorite ve adalet kavramlarına dayanan eski İran devlet anlayışı, Müslüman siyaset teorilerinde yaygın hâle gelirken, güçlü Türk hanedanları devlet idaresinde fiilen bir kuvvet ayrılığı prensibi getirmişlerdir. Onlar, Orta Asya Bozkır Devleti'nin *beg-kagan* ve *törü-yasa* geleneklerini yürürlüğe koydular ve bunu, Ortadoğu topraklarında kurdukları devletlerde hükümdar otoritesinin temeli yaptılar. Başka bir deyişle X. ve XI. yüzyıllarda İslâm topraklarında Türk devletlerinin kurulmasıyla beraber, devlet ve hukuk kavramı, bağımsız sivil otorite ve onun kanun koyucu gücü lehine derin bir değişiklik ortaya çıkmıştır. Türk yöneticiler, kamu otoritesi ve bu otoritenin mutlak bağımsızlığı konularında çok duyarlıydılar ve kamu yönetimini daima kendi devlet

cumhuriyetleri (ki bunlar klasik haçlı döneminin kalıntılarıydı), öbür yandan demografik ve ekonomik baskılar altında batıya yayılmak için gazâ yapan Türkmenler arasındaydı. Türkmenler Batı Anadolu'yu istilâ ederken Cenevizliler Doğu Ege adalarını, Sakız, Midilli ve öteki adaları Bizans'tan alıp işgal etmekte ve bir bakıma Bizans devletinin ekonomik ve siyasî çöküşüne ayrıca katkıda bulunmaktaydılar.[1] Bu Latin devletleri arasında başta gelen iki tüccar ve denizci İtalyan devleti, Venedik ve Ceneviz arasında Ege deniz yolları için amansız mücadele, korsanlığın görülmemiş derecede artışı ve nihâyet yerli Rumların Lâtin efendilerine karşı düşmanlığı, Ege dünyasında Türkmen yayılışını hazırlamış ve kolaylaştırmıştır. Ege Denizi'nde adalar ve kıyı bölgelerinde egemenlik sorunu, 14. yüzyılın ilk yarısında en önemli milletlerarası sorun hâline gelmiş ve sonuçta haçlı faaliyetle-

[1] Enerjik Bizans imparatoru genç III. Andronik'in (1328-1344) Sakız ve öteki adaları, Gâzî Beylikler ile İttifak ederek geri alma girişimi kalıcı bir sonuca ulaşamamıştır, bkz. A. Laiou, *Constantinople and the Latins*, Cambridge, Mass, 1972.

rinin Suriye, Filistin ve Mısır'dan Ege Denizi'ne kaymasına sebep olmuştur.

Umur Gâzî'den önce Türkmenlerin deniz akınlarının hareket noktaları üzerinde bilgimiz kısıtlıdır; zira bu akınlar hakkında bilgi veren tek kaynağımız Batılı raporlar olup bunlarda akın yapanların nereden geldikleri bildirilmemiştir. Aziz Yahya (Hospitaller) Şövalyeleri'nin Rodos'ta yerleşmesinden önce, bu adanın Menteşe Türkmenleri tarafından işgal edileceği yakın bir olasılık olarak görünüyordu. Batı kaynaklarına göre,[2] Ege adalarına karşı ilk ciddi Türkmen istilâsı, Ephesus ve Körfez bölgesinde Sasa Bey idaresinde Menteşe Türkmenlerinin idaresi kurulduğu zaman, 1304 yılında kendini göstermiştir. Bu şehir ve bölge, az zaman sonra Aydın-ili beyi Mehmet Bey'in idaresindeki Türkmenlerin egemenliği altına geçmiştir; bundan sonra Rodos'un, Sakız'ın ve Midilli'nin Türkmen akınlarına hedef olduğunu göreceğiz. Midilli'nin, 1307'de "Khlamouz" kumandasındaki Türkmenler tarafından istilâ ve yağma edildiği haberi verilmektedir. Rum kaynaklarında Kalamuz adıyla alınan bu bey, açıkça Karasi Türkmenlerinin beyi olan Kalem Bey'dir. 1300-1329 döneminde Doğu Ege Deniz'de çökmekte olan Bizans egemenliğinin yerini almak için yapılan mücadelede, Türkmenlerin başlıca rakipleri Cenevizliler ve Rodos şövalyeleriydiler. Çağdaş tarihçi Pachymeres, durumu şöyle anlatır: "İtalyanlar, II. Andronicus'un Sakız ve Midilli adalarının savunmasında ihmal gösterdiğini ve bu adalar Türklerce işgal edilirse kendi durumlarının kötüleşeceğini gördüklerinden, imparatordan bu adaların gerektiği gibi savunulmasını, eğer bu olmazsa bu adaların gelirleri ile bir donanma yaparak savunulması işinin kendilerine bırakılmasını istediler." Sakız, 1304 tarihinde Cenevizli I. Benedetto Zaccaria tarafından işgal edildi. Rodos, bir Ceneviz korsanının işbirliği ile Aziz Yahya şövalyelerinin eline geçti (15 Ağustos 1308).

Türkler Anadolu tarafını istilâ edip karada yerleşirken gördüler ki, denizde kontrol kurmadan adaları işgal etmek çok tehlikelidir. Latin milletleri, 23 Temmuz 1319 deniz savaşında üstünlüklerini kanıtlamış bulunuyorlardı. Bu savaşta Mehmed Bey kumandasında Ephesus'tan gelen bir Türk filosu –10 Kadırga ve 18 küçük gemi– Ceneviz ve Rodos şövalyelerinin birleşik filoları tarafından baskına uğramış ve tahrip edilmişti. O tarihten başlayarak on yıl içinde, Ege Denizi'ndeki Venedik kolonilerine ve deniz gidiş-gelişine en çok zarar verenler Türkler değil, Rum ve Ceneviz korsanlarıydı. Meselâ, 1307-1326 döneminde, bu yüzden, Venedikliler Bizans İmparatorunu, Rumların verdiği zararlar karşılığı bir tazminat ödemeye mecbur ettiler. 1318'den sonra Don Alfonso Fadrique (1317-1330'da Atina Katalan beyliğinin genel valisi) kumandası altındaki Katalanlar ile Aydın ve Menteşe Türkleri arasında işbirliği gerçekleşti. Böylece Türkler, Venediklilere karşı faaliyet alanlarını Agriboz ve Girit adalarına kadar genişletme imkânını buldular. Katalan-Türk işbirliği, özellikle Agriboz'daki Venedikliler için çok zararlı olmuştur. Türkler, 1326'daki akınlarında ada üzerinde Fadrique'nin topraklarına zarar vermekten kaçınmışlar ve gemileri Venediklilerce zapt edildiği zaman Fadrique'nin arazisine sığınmışlar ve sonra onun gemileri ile Anadolu'ya dönmüşlerdir. Olayların çağdaş bir gözlemcisi olan Sanudo Torsello, 1327'de Agriboz adasını tehdit eden 6 Kadırga ve 30 küçük gemiden oluşmuş güçlü bir Türk filosundan söz etmektedir. 1327 kışında Türkler 7 gemi ile tekrar gelmişler, Aegina adasını ve Mora'da Latinlere ait toprakları yağma etmişlerdir. Venedik'ten Agriboz adasının tamamını ele geçirmeyi planlayan Fadrique için bu Türk akınları yararlı oluyordu. Bu dönemde adaya akın yapan Türkler, başlıca halkı esir edip Anadolu'da satmakla ilgiliydiler. Bu durum, zamanla adadaki topraklarda tarım faaliyetini ciddi şekilde etkilemiş ve Lâtin feodal beylerin gelirlerine kesat gelmiştir.

Türk akınlarına karşı Ege Denizi'ndeki Hıristiyan milletler arasında savunma için bir birlik kurma konusunda ilk temaslar, Venedik'in girişimi ile daha 1327'de başlamış bulunuyordu. Fakat bu konuda ciddi görüşmeler, ancak 1332'de Umur Bey'in Bizans ve Venedik topraklarına karşı seferleri başladığı zaman görüldü. Başlangıçta bu görüşmelere, Bizanslılar ve Sakız'da Cenevizli Martino Zaccaria dahil Ege'deki bütün Hıristiyan milletler katılmıştı. Venedik ilk adım olarak 1324 Ekim'inde, II. Andronicus ile bir mütareke yapmakla işe başladı. O zamana kadar Venedik daima, İstanbul'da Latin İmparatorluğu'nu yeniden canlandırarak Levant'taki üstün durumunu geri almayı ummaktaydı. II. Andronicus ise, Rum uyruklarının duygularını izleyerek Venedik'e karşı bir politika gütmekte,

[2] Batı ve Bizans kaynaklarına göre en son ayrıntılı eser: Kenneth Setton, *The Papacy and the Levant*, I, Philadelphia...? 1330-1350 dönemi için özellikle, P. Lemerle, *L'émirat d'Aydın, Byzance et l'Occident*, Paris 1957.

dolayısıyla gittikçe daha çok Ceneviz desteğine bağlı kalmaktaydı. 1322'de Bizans diplomasisi tamamıyla ters bir tutuma girdi: Cenevizlilere fazlasıyla bağımlı olduklarını ve Türk tehlikesinin büyümekte olduğunu gören Bizans İmparatoru, Papa ile görüşmeye başlayıp kiliselerin birleşmesi politikasını benimsedi; Venedik'e ve öteki Lâtinlere yaklaşma politikasını ele aldı.

Yeni Bizans İmparatoru III. Andronicus (1328-1341), Doğu Ege'de Bizans egemenliğini yeniden canlandırmak ve Türklerin ilerleyişini durdurmak için azimli bir politikaya yöneldi. Biliyoruz ki, tahta gelişinden az sonra Mayıs 1329'da Osmanlılara karşı Pelakanon'da (Gebze kıyısında) başarısızlıkla sonuçlanan bir savaş verdi. Bu enerjik politikayı yürütebilmek için Batı Hıristiyan milletleri ile uzlaşma ve ittifakı zorunlu görüyordu. Aynı zamanda Venedik de, Bizans dâhil Ege'deki devletleri bir ittifak hâlinde birleştirmeyi gerekli görüyordu. Bu amaçla Venedik, nihâyet Papalık ve Fransız sarayı ile Bizans'a karşı Doğu'da Latin hâkimiyetini yeniden kurma ve kiliselerin birleşmesi konularında ısrar etmemeleri noktasında anlaştı. Torsello'nun anlattığına göre, Ege'de Türk tehlikesi ilk ve en âcil problem olarak görülüyor ve buna karşı genel bir Haçlı seferi örgütlemek gereği kabul ediliyordu.[3] Gerçekte Venedik, Doğu Akdeniz'deki çıkarlarını savunmak üzere Batı Hıristiyan dünyasını harekete geçirmek için yeni bir politika tespit etmiş bulunuyor ve bu yeni aşamada ayrılımcı (şizmatik) Bizanslıların yerine Türkleri koyuyordu.

Daha 1317 yılına doğru, Cenevizli Zaccarialar, Sakız ve İzmir kalesine sahip oldukları için, Türklere karşı deniz akınlarını durdurmak bakımından en etkin kuvvet sayılmaktaydı. Bir haçlı seferi planı hazırlamakta başı çeken Dominiken keşiş Adam de Guillaume şunu önermekteydi: Haçlılar ilkin Çeşme (Aerythrea) yarımadasını işgal edeceklerdi. Burası, Türklere karşı Sakız ile beraber Anadolu'nun yeniden ele geçirilmesi için mükemmel bir üs olabilirdi. İstanbul'da Lâtin İmparatorluğu'nu yeniden diriltme planında Philip de Taranto, Sakız'a sahip Martino Zaccaria'yı "küçük Asya'nın Kralı ve Despotu" olarak adlandırmakta ve onun ülkesine Midilli, Samos, Kos, Tenedos, Icaria ve Marmara adalarını katmaktaydı.

[3] Laiou, "Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks", *Speculum*, 45 (1970), 374-392.

Aydınoğulları donanmasını, Ceneviz ve Rodos birleşik donanmasının Sakız açıklarında bozguna uğratması (23 Temmuz 1319), Türkleri deniz akınlarında ancak geçici bir dönem için engellemişti. Kuvvetli bir garnizon tarafından savunulan İzmir kalesi, iki buçuk yıl dayandıktan sonra sonunda Martino Zaccaria tarafından Umur Bey'e teslim edildi. Aydın Beyi Mehmed'in enerjik oğlu Umur Bey, Martino'yu, destanın anlattığına göre "toyladı", yani bir genel ziyafetle onurlandırdı ve Martino ona tâbii olarak geri Sakız'a gitti. Destan'ın ifadesiyle, "ada illik" oldu. *İllik* terimi, bu dönem Türk kaynaklarında Dâru'l-İslâm oldu, demektir. Yani Martino, Umur beyin bir *haraçgüzâr tâbii* olmayı kabul etti. P. Lemerl'e göre,[4] Doğu Ege'de Bizans egemenliğini yeniden kurmaya azimli olan yeni İmparator III. Andronicus'un entrikalarından kuşkulanan Martino, İzmir'i bu şekilde boşaltmayı ve orada tuttuğu garnizonu Sakız savunmasında kullanmayı zorunlu görmüştür. Fakat işaret ettiğimiz gibi, şimdi Sakız'da Martino, Aydın beyliğinin üstün egemenliğini tanımıştır. Dâru'l-İslâm'a dahil olan yerlerin savunması Müslüman devlet için bir ödevdir. Başka deyimle, şimdi Martino Bizanslılara karşı Umur'un ittifak ve himâyesini kabul etmiş bulunmaktadır. Bu durum, 1329 yılından sonra Umur'un Bizanslılara karşı neden düşmanca hareketlere giriştiğini açıklar. Andronicus, Martino'yu bozguna uğratıp esir ettikten sonra Sakız'ı doğrudan doğruya Bizans idaresi altına soktu. Umur Bey, şimdi Bizans egemenliği altına girmiş bulunan Sakız'a saldırmış ve ondan sonraki yıllarda Bizans'a ait Gelibolu ve Trakya'ya (1331) ve Mora'daki Yunan topraklarına (1332) seferler yapmıştır. Kaynağımız Destan'ın açıkça söylediğine göre, Bizanslılarla Umur bey arasındaki düşmanlık, 1329 sonbaharında Birgi'de oturan Umur'un babası Mehmet Bey ile İmparator arasında bir antlaşma imzalandıktan sonra da devam etmiştir. Kantakuzenos'a göre[5] Aydınoğlu Mehmet Bey, yıllık bir haraç ödeme vaadi üzerine İmparatorun topraklarına saldırmamayı kabul etmiştir. Burada görüyoruz ki, Umur bey Aydın Beyliği'nin uc bölgesinde gazâ seferlerini örgütleyen ve bağımsız hareket eden bir gazâ lideri durumundaydı ve Saruhanoğlu ile ittifak hâlinde Bizanslılara karşı savaşa devam etmekteydi. Umur, babası ile yaptığı tartışmada, kâfirlere karşı gazâyı

[4] L'Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident", Paris 1957, 54-58.
[5] Lemerle, 67.

önlemenin Tanrı'nın emirlerine karşı gelme anlamına geleceğini söylüyordu. Gâzî Uc beyi ile merkez arasında bu çeşit bir gerginlik, Osmanlı Devleti'nde Bursa'da oturan Sultan Orhan ile ucların kumandanı Rumeli fâtihi Süleyman Paşa arasında aynı biçimde ortaya çıkmıştır. Bundan başka, herhâlde Rum ajanları aracılığıyla, Umur Gâzî bölgedeki Hıristiyan milletler arasında bir haçlı seferi hazırlıkları hakkında haber almış ve Bizans İmparatorunun Türklere karşı ittifak görüşmelerine katıldığını öğrenmişti.

Umur, babasının İmparator ile uzlaşma politikasına karşı, kendisi Batı Anadolu deniz gâzîleriyle Gelibolu'da ve Samotraki adasında Yunanlılara saldırmış ve Trakya'da Porou'da karaya çıkmıştı (1331 veya 1332). Umur, 1332'de Agriboz'a ve Thessaly'da Venedik'e ait Bodonitsa kalesine karşı seferlerinde, Venedik'e bağlı adalara yaptığı akınlarda, Batı Anadolu'dan gelen öbür Türk gâzîleriyle işbirliği yapıyordu. Şu da ilginçtir ki, Venedik daha 1332 Temmuz'unda Bizans ile bir ittifak için görüşmelere başlamış ve Türkmen Gâzî beylerine karşı kurulan ittifaka Bizans da dahil olmuştur. Ege Denizi'nde Türklere karşı bu ilk Hıristiyan ittifakı, Venedik'ten başka Rodos, Kıbrıs, Bizans, Papa ve Fransa kralını içeriyordu. Müttefiklerin meydana getirdikleri 40 kadırgadan oluşan güçlü filo, Karesi uc bölgesi Bergama emîri Şücaeddin Yahşi-Han'ın 250 gemiden oluşan filosunu Edremit körfezinde tahrip etti (1334). Kaynağımız olan Destan, Hıristiyan donanmasının İzmir'e çıkarma yapmak için girişimlerde bulunduğunu fakat bu saldırıların Türkmen okçular tarafından püskürtüldüğünü anlatmaktadır.

1334 yılında Umur, Ulu-Beg sıfatıyla Aydın Beyliği'nin merkezi Birgi'de oturmakta olan babası Mehmed Bey'in ölümü üzerine Aydın-ili'nin baş hükümdârı olarak tahta geçti. Bu durum, haçlılara karşı beyliğin bütün kuvvetlerini gazâ amacında kullanmak imkânını sağladığı için onun faaliyetlerinde yeni bir dönüm noktası oluşturmaktaydı. O, bir gâzî bey sıfatıyla ilk ödevinin, merkezi Birgi'ye yakın bir Bizans şehri olarak kalmış olan Alaşehir'i (Philadelphia) almak olduğunu hissediyordu. Şehri kuşattı ve ancak kendisine haraç ödenmesi şartıyla kuşatmayı kaldırmaya razı oldu. Bu sırada Bizans diplomasisi bir kere daha yön değiştirdi ve Ege Denizi'nde egemen olan Lâtin milletlerine karşı Türklerle bir ittifak aradı. Bu değişiklik, kurnaz Büyük Domestikos Ioannes, Kantakuzenos'un politikası olup onun tarafından bölgedeki Bizans politikasının temel prensibi olarak

sonuna kadar izlenmiştir. Şimdi Bizans hükümeti, Sakız'a karşı sürmekte olan Ceneviz tehdidi ve o sırada Midilli'nin, Foça hâkimi Domenico Cattaneo tarafından işgali üzerine Umur Bey'le bir antlaşma yapmaya çalıştı. III. Andronicus, Umur Bey ve kardeşi Hızır ile Çeşme yarımadası yakınında buluşup görüşmeleri başlattı. İmparator, bir anlaşmaya varmak için Umur Bey'e büyük bir para (Destan'a göre 100.000 altın) vermeyi önermekteydi. Bu görüşmeler hakkında destan bize, bazı ilginç ayrıntılar sağlamaktadır: Umur Bey bu parayı reddetti; onun yerine Sakız ve Alaşehir için yıllık bir haraç ödenmesi konusunda ısrar etti. Bunun karşılığında Umur Bey, Bizans ile genel bir barış konusunda garanti vermeye ve Bizans'ın düşmanlarına karşı askerî yardım göndermeye hazır olduğunu bildirmekteydi. Sonunda İmparator, Destan'ın söylediğine göre, "Sakız'ı Umur'a bağışlamayı" ve yıllık bir "mâl-i harac" ödemeyi kabul etti. Bu koşulla, İslâm hukukuna göre, Sakız adası tekrar Dâru'l-İslâm'ın bir parçası hâline geliyordu. Öbür taraftan, İmparator için bu garanti, Umur Beyi, adayı Lâtinlerin saldırılarına karşı koruma zorunluluğu altına sokmaktaydı. Bizans, bu korumayı sağlayacak durumda değildi. Destan'ın ifadesiyle, antlaşma "yeminle tasdik" edildi. Böylece, Umur'un Martino Zaccaria zamanından beri başlıca kaygısı olan Sakız sorunu, sonunda Aydın Beyi lehine bir çözüme ulaşmış bulunuyordu. Bundan başka, bu dostça görüşmelerin sonunda, Destan'ın anlattığına göre, Umur Bey ve İmparator "kardeş oldular". Bu olay üzerinde Destan'ın verdiği ayrıntılar yanında, Bizans kaynakları Greogoras ve Kantakuzenos, Umur Bey ile beraber Saruhanoğlu'nun da İmparatorla ittifak yaptığını, Foça'yı egemenlik altına sokmak ve Midilli'yi Kattaneno'dan geri almak için İmparator'un çabalarında kendisi ile askerî bakımdan işbirliği yapmaya karar verdiklerini kaydederler.

Umur Bey açısından bu antlaşma, gerçekten önemli bir diplomatik başarıydı. Çünkü, böylece Hıristiyan ittifakının katılımcılarından biri kendisiyle ittifakı hâline geliyor ve Sakız adası üzerindeki egemenlik hakkı yeniden tanınmış oluyordu. Bir haçlı seferinin tehdidi altında bulunan Umur Bey için, Bizans ile barışı yeniden kurmak mantıklı bir siyasetti. Bizanslılara gelince, Umur ile ittifak değerli bir askerî yardım sağladığından, III. Andronicus'a İmparatorluğun başka taraflarında Bizans egemenliğini yeniden canlandırma fırsatı vermiş oluyordu. Böylece, Bizans İmparatoru yalnız Ege'de değil,

Acarnania ve Arnavutluk gibi Bizans'ın uzak vilâyetlerinde de askerî harekâtta bulunmak şansını elde etmiştir. Fakat çok geçmeden, Bizans için bir talihsizlik eseri olarak, III. Andronicus'un ölümü (1341) üzerine Bizans'ta iç savaş patlak vermiş ve bu iç savaş süresince Kantakuzenos, rakiplerine karşı "sâdık dostu" Umur Bey'in sağladığı askerî yardımdan fazlasıyla yararlanmıştır.

Durumdan yararlanan Aydın Beyi, bölgedeki küçük Hıristiyan devletleri kendi haraçgüzârları veya müttefikleri hâline getirerek, Ege Denizi'nde gerçek bir Müslüman deniz İmparatorluğu kurma yoluna girdi. Destan tarafından verilen ayrıntılı bilgiler, Fransız Bizantinisti Paul Lemerle tarafından çok kez reddedilmekte ya da yanlış yorumlanmaktadır. Bu yanılgılar, şu anlayıştan kaynaklanmaktadır. Hıristiyan devletlerin ödediği yıllık haraç onlar tarafından, Türkmen akınlarını durdurmak için verilmiş önemsiz bir fidye olarak yorumlanır; buna karşı Müslümanlar ödenen haracı, o devletin Müslüman egemenliğini tanımış olması ve Dâru'l-İslâm'ın bir parçası hâline gelmesi biçiminde yorumlamaktadırlar. Umur Bey'in Katalanlarla ittifakı nasıl Agriboz ve Yunanistan seferlerini kolaylaştırmış ise, Bizanslılarla yaptığı ittifak da onun önünde Balkan Yarımadası'nı açmıştır. Bizanslılarla ittifak sayesinde Umur, şimdi gemilerini Trakya kıyılarında dost bir toprakta karaya çekip akınlara girişebilmekteydi. Öbür yandan, bölgedeki Hıristiyan devletler arasındaki rekabetler, özellikle Venedik ile Katalanlar, Cenevizler ile Bizanslılar arasındaki anlaşmazlıklar, Venedik ve Papalığın ortak bir cephe kurma çabalarını engellemekteydi.

Bayrağı altına koşuşan kızıl börklü Türkmen azepleri sayesinde askerî gücü ziyadesiyle artan Umur Bey, Kantakuzenos ile ittifakından yararlanarak 1341-1345 yılları arasında yalnız Ege'de değil, Balkanlarda da önemli bir rol oynamaya başladı. Gerçi Aydın beyi, gâzîleri için ganimet sağlamakla yetinerek toprak kazançları elde etmeye çalışmadı ama bölgede egemen askerî bir rol oynamaya başladı. İlkin 1341'de, Bulgarların Bizanslılara karşı hareketlerini önledi; sonra III. Andronicus'un ölümü üzerine (1341) Bizans'ta iç savaşın patlak vermesi üzerine Kantakuzenos'u İstanbul'daki rakiplerine karşı destekledi. Kantakuzenos'un bir taraftan İstanbul'daki rakipleri, öbür taraftan Trakya'da Bulgarlar ve Sırplara karşı mücadelelerinde Umur'un, "sâdık dostunun", yardımları son derece önemli olmuştur. Aydın Beyliği bakımından bu politika, Lâtin ve Roma Papası

yandaşı olan İstanbul hükümetinin bozguna uğratılmasını hedefliyordu.

1343 yılında İstanbul'dan İtalya'ya giden Bizans elçileri, Umur'a karşı bir haçlı seferi gönderilmesini ısrarla istemekteydiler. Agriboz ve Kiklad adalarında Türk akınlarına hedef olan Venedik, 1341'den beri böyle bir haçlı seferi için en büyük çabayı göstermekteydi. Bu politikaya destek olmak üzere, Bizans ile Papa arasında Lâtin ve Yunan kiliselerinin birleşmesi konusunda görüşmeler tekrar hararetle ele alındı. Bu dönemde Ege'deki gerçek durumu anlamak için şunu belirtmek gerekir ki, bu denizde tam egemenlik iddiasında olan Venedik, Foça ve Sakız'da Ceneviz egemenliğine son vermeyi amaçlıyordu. Venedik, Sakız'ın tekrar düşmanları eline düşmesi olasılığından kaygılanmaktaydı. Nihâyet, İstanbul'da Kantakuzenus'un rakipleri Sırp kralı Stefan Duşan ile işbirliğine yaklaştıkları hâlde, Venedik, Duşan'ın İstanbul'u zapt etme planlarından dolayı kaygı içindeydi.

Ege'de bu dönemde Türkmen gücüne karşı Venedik, askerî bir güç olarak her biri 200 asker taşıyan 30 kadırgalık bir filonun yeteceğini düşünüyordu. O sırada Aydın-ili'nin iç taraflarında Birgi'de bulunan Umur'a Kantakuzenos, bir haçlı donanmasının saldırıda bulunmak üzere olduğunu bildirmeye çalıştıysa da, geç kaldı; Papalık, Venedik, Kıbrıs Krallığı ve Rodos gemilerinden oluşan 20 kadırgalık bir haçlı donanması İzmir limanındaki hisara bir baskın saldırısında bulundu; hisarı ve limanı ele geçirdi (28 Ekim 1344). Papa, İzmir limanının elde tutulmasını, Türklere karşı Anadolu'da Hıristiyan kuvvetlerin yeni ilerlemeleri için bir başlangıç sayıyordu. Bir aralık bu Hıristiyan başarıları, Batı dünyasında "Büyük Avrupa Haçlıları zamanını hatırlatan" genel bir coşku doğurmuştu. Bununla beraber, bu coşku sadece Ortaçağ Avrupa şövalye sınıfının paylaştığı geçici bir hareket olarak kaldı. Bu haçlı coşkusunu, Fransız kralının vârisi olan Humbert'in Ege'de 1345'teki haçlı seferi temsil etmiş ise de, bu sefer acıklı bir şekilde sona ermiştir. Papa, ne kadar çalışsa da, böyle bir haçlı seferinin büyük güçlerini temsil edecek Fransa ile İngiltere arasında ve Macaristan ile Venedik arasındaki çatışmaları durdurmak için yeterli nüfuz ve güce sahip değildi. 1344 ve 1345'teki haçlı seferlerinin önemli sonucu, Avrupa'ya karşı Türk yayılış hareketi ön plana çıkmış ve Türklerin batıya doğru ilerlemelerini durdurmak, bundan sonraki haçlı seferlerinin başlıca hedefi olmuştur. Aşağı-

İzmir (Smyrna inferiores)'de hisar ve limanın, haçlılar tarafından işgali ve orada Umur'un deniz üssünün tahribi, artık Aydın gâzîlerinin denizaşırı seferler yapmalarına engel olmuştur. Şimdi Umur için bu seferlere devam etmek imkânı, ancak Saruhan ve Karesi beylikleri ile işbirliği yapmak ve Çanakkale Boğazı'na giderek oradan Trakya'ya geçmekle mümkündü.

İzmir'in haçlılar eline düşmesi, öyle görünüyor ki, İslâm dünyasında geniş yankılar doğurmuştur. 1331 veya 1332 yılında Aydın Beyliği'ni ziyaret eden İbn Batuta, İzmir hisarının düşüşünü (28 Ekim 1344) ve Umur'un bu hisarı almak için yaptığı savaşta ölümünü (Mayıs 1348), eserinde önemli olaylar arasında zikretmektedir. O, bu olayları galiba, 1348'de Suriye'den dönüş seyâhatinde işitmiş olmalıdır. Keza, Orta Anadolu'nun güçlü emîri Eretna, Umur'a İzmir hisarının duvarlarını yıkmak için mancınık yapmakta usta iki uzmanını göndermiştir. Sonraları, 1402 tarihinde Timur'un gelip İzmir'i alması da sembolik bir olaydır. Timur, böylece İslâm dünyasına göstermek istemiştir ki, haçlılara karşı Müslümanları himâye edecek tek Müslüman hükümdarı kendisidir.

Her ne kadar İzmir hisarının düşmesi, haçlıların daha sonraki saldırılarına bir köprübaşı olmadıysa da, Umur'un İslâm dünyasında başlıca gazâ önderi imajını sarsmıştır. Onun 1348 Mayıs'ında İzmir Hisarı'nı kuşatırken ölümü destanda bir şehidin ölümü olarak coşkuyla anlatılmıştır. Sonraları 1350'lerde, Rumeli'deki Osmanlı Gâzîleri kendilerine Umurca Gâzîleri adını verecekler; Umur, Balkanlar'ın ilk fâtihi olarak anılacak ve buradaki gazâ akınlarının manevî önderi kabul edilecektir.

1344'te İzmir'in haçlılar eline düşmesinin doğurduğu sonuçlardan biri de, artık Umur'un korumasından yoksun kalan Bizans elindeki Sakız'ın tekrar Lâtinlerin eline geçmesidir. 1346 yılında II. Humbert Viennois, "Türklere karşı Hıristiyan haçlı ordusunun başkumandanı" sıfatıyla, Sakız'ı askerî harekâtta bir üs olarak kullanmak için Bizans hükümetinden müsaade isteyecektir. Fakat bu arada, amiral Simone Vignoso kumandasındaki Ceneviz donanması, bir baskınla adayı ele geçirecektir (15 Haziran-12 Eylül 1346). Vaktiyle Ceneviz kolonileri olan Anadolu yakasındaki Eski Foça ve Yeni Foça'da da, kısa zaman sonra Ceneviz egemenliği yeniden yerleşecektir. Ege'de Türkmen gâzîlerinin faaliyetlerini engelleyen bir başka Hıristiyan başarısı da, 1347 ilkbaharında Bozcaada (Imbroz) yakınlarında bir Hıristiyan donanmasının, Batı Anadolu beyliklerinin ortak filosunu bozguna uğratmış olmasıdır. Bu durum karşısında, Umur'un halefi Aydın Beyi Hızır Bey, yeni bir haçlı saldırısını önlemek amacıyla düşmanlarına barış önerdi. Hıristiyan devletlerle kesin bir barış antlaşması yapma, böylece Ege'deki Hıristiyan ittifakına son verme girişiminde başarısızlığa uğrayan Hızır Bey, nihâyet Papa'ya bir elçi heyeti gönderdi; görünüşe bakılırsa, bu elçi heyeti de Papalık sarayından eli boş döndü. 18 Ağustos 1348'de İzmir'de veya Ephesus'da imzalanmış olan ön antlaşma suya düştü ve Papa 1351 Ocak ayında Türklere karşı yeni bir ittifak meydana getirmek için Ege'deki devletler yanında girişimde bulundu. Bu durum karşısında Hızır Bey, saldırı siyasetine döndü ve deniz gâzîlerine, Ege'deki Venedik topraklarına akın yapma izni verdi. Aynı zamanda Hıristiyan güçler elindeki Aşağı-İzmir'i ele geçirmek için Kara ve Deniz kuvvetlerini hazır vaziyete soktu. Kayda değer ki, Hızır aynı zamanda Venediklilerle savaş hâlinde olan Cenevizlilere yaklaştı; onlara kapitülasyon müsaadeleri bağışlayarak haçlı cephesinde bulunan bir Hıristiyan devletle ittifak yapmayı başardı. Gerçekte, kapitülasyon (ahdnâme veya şurût) bir Hıristiyan devletine karşı sadece ticaret garantileri vermekten öte bir anlam taşımakta, dostluk ilişkisinin ifadesi sayılmaktaydı.[6]

Osmanlı Sultanı Orhan (1324-1362), Ege'de Umur Gâzî'nin başarılarından çok yararlanmıştır. Kaynaklarda iki taraf arasında bir ittifak yapıldığına dair açık bir kayıt olmamakla beraber, bu iki Gâzî beylik iki ayrı cephede faaliyetleri ile bir ittifak hâlinde görünmektedirler. Orhan Bey, 1326'da Bursa'yı aldıktan sonra herhâlde Osman Gâzî döneminde 1300'de başlayan İznik ablukasını sıkı bir kuşatmaya dönüştürmüş olmalıdır. Bizans İmparatoru III. Andronicus, İznik'in yardımına koşmak üzere acele bir ordu toplayıp harekete geçti. Orhan, bu ordunun yolunu kesmek üzere Gebze sahilinde Pelekanon'a geldi ve geçit yeri Eskihisar sırtlarına ordusunu yerleştirerek Bizans ordusunu bekledi. Pelekanon'da (Hammer ve ondan sonra yazan tarihçilerde yanlış olarak Maltepe), Bizans ordusunu bozguna uğrattı. İmparator yaralı olarak İstanbul'a kaçtı (Haziran 1329). Ondan iki yıl sonra 1331'de İznik teslim olmak zorunda kaldı. Bursa ve İznik'in düşmesiyle Bithynia'da Bizans egemenliği son

[6] Bkz. "Imtiyazat", *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı, (H.İ.).

bulmuş oluyordu. Beri tarafta Osmanlıların bu zaferleri, Umur'un işine yaradı.

Yukarıda anlattığımız gibi adanın hâkimi Martino, Umur Gâzî'nin haraçgüzârıydı ve onun himâyesi altındaydı. Andronicus adayı ele geçirdikten sonra Umur, Bizans'a karşı savaş durumuna geçti. Bizans'ın deniz üssü Gelibolu'ya karşı bir sefer yaptı; Trakya'ya çıktı (1331). Onun bu seferi öncesinde 2 Mart 1331'de İznik şehri Orhan Gâzî'ye teslim olmuştu. Bu zamanlama, iki Türkmen Gâzî önderi arasında bir anlaşma olasılığını güçlendirmektedir. Kayda değer başka bir olay 1334'te Umur ve Orhan'ın aynı zamanda Bizans'la barış yapmalarıdır. Büyük domestikos Kantakuzenos, Umur ile ittifak ederek gerek İstanbul'daki karşıtlarına, gerekse Trakya'da Sırp ve Bulgarlara karşı mücadelesinde Türk beyliklerinin askerî desteğini temel politika olarak benimsemiştir. Türk "dostları" sayesinde Kantakuzenos bu işbirliğinin yalnız kendi lehine tek yanlı işleyeceğini umuyordu. Fakat ilkin Umur, 1334-1344 döneminde, 1344'ten sonra da Orhan bu işbirliğinden çok yararlanmışlar, Balkan politikasında ön safta rol almışlar, bir yandan İstanbul'da Lâtinler (haçlılarla) işbirliği yapan Bizans hükûmetine, öbür yandan Balkanlar'da Sırp ve Bulgarlara karşı başarılı bir mücadeleyi yürütme fırsatı elde etmişlerdir. Sonunda Osmanlılar Balkan yarımadasında yerleşmişlerdir (1352).

FÂTİH VE EGE DENİZİ

İstanbul'un fethi haberi bütün Avrupa'da korku ve heyecan uyandırdı. Roma'da panik baş gösterdi. Papalık gemilerinin Türklerce ele geçirildiği ve Sultan'ın iki ay içinde İtalya'yı istila edeceği söylentileri yayıldı. Bu haberleri Venedik, Ceneviz ve Rodos kaynakları teyit ediyordu. Haber 8 Temmuz'da Roma'da duyuldu.

Fransız, İspanyol Aragon ve Burgundiya hânedânlarının İstanbul üzerinde hâkimiyet iddiaları Ortaçağ'dan beri sürüp geliyordu. Türklerin fethi, Avrupa'da Doğu Roma İmparatorluğu'nun çöküşü olarak kabul ediliyordu. Venedik, Ceneviz ve Rodos şövalyeleri gerçek durumu daha realist bir şekilde yorumluyorlardı. Fâtih'in ilk hedef olarak Karadeniz ve Ege'de hâkimiyet kurmak istediğini ve bunun için donanmasını harekete geçirdiğini görmekteydiler. Onlar Osmanlı'nın büyük kuvvetleri karşısında dayanabilmek için Avrupa'nın bir Haçlı seferi hâlinde harekete geçmesini zorunlu buluyorlar, Papa ile temas ediyorlar ve Sultan'ı diplomasi yoluyla durdurmaya çalışıyorlardı. Ege'deki koloni sahibi devletler bu maksatla Osmanlı korkusunu abartarak yaymaktaydılar. Bir bakıma haklıydılar. Çünkü Fâtih İstanbul'u aldıktan sonra onun anası olarak algıladığı Roma'yı da almayı fetihlerinin bir hedefi olarak tespit etmişti. Bunu Fâtih'in çağdaşı Sagundino nakletmektedir.

Fâtih, fetihten sonra bir donanmasını Ege'ye göndererek, Rodos Şövalyeleri'ni ve Sakız'da Ceneviz Mahone'sini Osmanlı hâkimiyetini tanımaya ve haraç ödemeye davet edecektir. Papa'nın emrinde olan Rodos şövalyeleri için Sultan'a haraç ödemek, tarikatın kendi varlığını inkâr etmesi demek olurdu. Öbür taraftan Rodos, 1450 yılında II. Murad'dan bir kapitülasyon elde etmiş ve Anadolu ile ticareti gelişmiş bulunuyordu. Bu sebepten haraç ödeme yerine her yıl bağlılığını göstermek üzere Sultan'ın huzuruna hediyelerle bir elçi heyeti göndermeyi önerdiler. Midilli'de Gattilusiler Fâtih'e karşı daha uyumlu bir tutum izlediler. Fâtih, Ege'deki bütün adalar üzerinde egemenlik iddiasında bulunuyordu.

Ege'de durum, Papa'nın girişimiyle 1456'da bir Haçlı donanmasının gelmesi sonucu temelinden değişti. Rodos, Haçlı Avrupa'sının bir ileri karakolu durumundaydı. Roma Papaları Fâtih'in ölümüne kadar Avrupa'da bir Haçlı donanmasını harekete geçirmek için çalışmaktan hiçbir zaman geri kalmadılar. Papalığın teşviki ile , birincisi 1456'da, ikincisi 1472'de iki Haçlı donanması Ege Denizi'ne girmiş ve Osmanlılarla mücadele etmiştir. Buna 1463-1479 döneminde Venedik'le savaşı eklemek gerekir. Başka bir deyişle Fâtih, 1456'dan 1479'a kadar Hıristiyan Avrupa'nın donanmalarına karşı sürekli mücadele hâlinde kalmıştır. İstanbul'un fethinden sonra Haçlı fikri yeni bir içerik kazanmıştır. Bu tarihten itibaren Hıristiyan Batı, Haçlı seferlerini Batı Hıristiyan dünyasını korumak için bir savunma şeklinde algılayacaktır. İstanbul'un işgali, Türklerin tamamıyla Avrupa'dan çıkarılması, Haçlı Avrupa'sının I. Dünya Harbi'ne kadar temel siyasetini oluşturacaktı. Batılı devletler, 1914 yılında I. Dünya Savaşı'ndan önce İstanbul'u Çarlık Rusya'sına bırakmayı dahi kabul etmiştir. Bu uzun tarihî gelişimin ağırlığını Türkiye bugün bile hissetmektedir.

Öbür taraftan, Papa'nın Haçlı teşebbüslerini finanse etmek için yüklediği malî külfetler Papalığın Hıristiyan dünyasında nüfuzuna zarar vermiş ve Papalık tarihçisi Pastor'a göre Almanya'da Roma'ya

karşı Protestanlığın ortaya çıkmasına yardım etmiştir. Avrupa'daki bu gelişmeler gösteriyor ki, İstanbul'un fethi Avrupa için yeni bir çağın başlangıcı olmaktadır.

Fâtih'e gelince; İstanbul'un fethinden sonra 1453-1456 yıllarında izlenen siyaset şu noktalarda toplanabilir: Fâtih, Hıristiyan Batı'nın bir Haçlı seferiyle İstanbul üzerine geleceğini önemle hesaba katmaktadır. Nitekim, aşağıda anlatacağımız üzere, 1456'da Papalık donanması boğazların etrafındaki adaları ele geçirmek için harekete geçecektir. Fâtih 1455'te Ege Denizi'nde hâkimiyetini kurmak üzere Ege Denizi'ne bir donanma göndermişti.

Özellikle Venedik, Ege'deki kolonileri için kaygı içindedir. 1453-1454 yılında Venedik donanması (32 kadırga) Boğaz'ın açıklarında devriye gezmektedir. Venedik Agriboz adası için özellikle kaygı duymaktadır. İstanbul düştükten sonra Ağustos ayında Venedik amirali 17 Türk fustasını ele geçirmiştir. Venedik, bir Haçlı seferi örgütlemesi için Papa üzerinde de baskı yapmaktadır. Haçlı seferi için yapılan planda, hemen 50 kadırganın donatılması ve bunun için 240.000 düka toplanması teklif edildi. Venedik, fetihten sonra Ege'de savunma için Hıristiyan dünyasından yardım görmediğini Papa'ya anlattı; Agriboz adasını korumak için Ege'de 12 kadırgasını devamlı hazır tutuyordu, Yunanistan kıyılarında ve Ege'de Venedik kalelerini tahkim etmek için yeni önlemler alıyor ve yeni gemilerin inşasına karar veriliyordu. Fâtih'in Ege'de hâkim olduktan sonra İtalya'ya çıkartma yapması ihtimali öne sürülüyordu. Venedik aynı zamanda İstanbul'da en iyi şartlarla bir barış antlaşması yapmak için diplomatik girişimlerini sürdürüyordu. 1454 Temmuz'unda İstanbul'a Bartolomeo Marcello'yu balyoz olarak tayin etti. Venedik için özellikle Mora yarımadası önem taşıyordu. Burada Mora'nın güneyinde iki önemli kale, Koron (Coron) ve Modon Venedik'le Ege arasında ulaştırma yolu üzerinde hayatî bir önemdeydi. Bu sebeple Venedik, Sultan'ın müdahalesini önlemek için Mora'daki diğer güçler arasındaki anlaşmazlıkları gidermek için çaba harcıyordu. Osmanlılara karşı yarımadayı savunmak için en önemli kalelerin Venedik'e terk edilmesini istedi. Özellikle Korint ve Patras'ı ele geçirmeye çalıştı. Agriboz'da savunmayı güçlendirmek için tedbirler alıyor, Mora'daki Paleologlar'dan iki despot arasındaki anlaşmazlıkları gidermeye çalışıyordu. Buna karşı Fâtih 1458-1460 seferlerinde Mora'yı tamamıyla kendi hükmü altına alacaktır.

Venedik, Mora'da Manya'daki dağlı halktan ücretli asker toplamaya çalıştı. Andrea Zeno adında bir Venedikliye ait Andros adasını doğrudan doğruya Venedik idaresine aldı. 1460'ta Fâtih'in ordusu Mora'ya girdiğinde Koron ve Modon'da savunma tedbirleri artırılır. Agriboz'u savunmak için olağanüstü önlemler gündeme geldi. Osmanlı askeri bu seferinde Modon önlerine kadar ilerlemiştir. Osmanlı donanmasının harekâtı yakından takip ediliyordu. Fakat 1461'de bu donanmanın Çanakkale'den çıkışını önlemek için saldırı planı reddedildi. Zira Sultan ordusuyla Mora'yı bırakıp çekilmiştir. Venedik gemileri Fâtih'in 1455 yazında gönderdiği donanmanın harekâtını yakından izlemiştir. 1456 kışında Ege'de hafif Osmanlı gemilerinin Venedik kolonilerine büyük zararlar verdiği haberi geldi. 1456 Kasım'ında Papalık Haçlı donanması Ege'ye hareket ettiği zaman Venedikliler, Agriboz'da bunları iyi karşıladı. Kuzey Ege'de Rumlar elindeki bazı adalarının (İmroz ve Limni) Venedik'e bırakılması için görüşmelere girişiyorlardı. Bu maksatla Fâtih'in kendisine dahi tekliflerde bulundular.

Bu arada Fâtih'in doktoru Yahudi asıllı bir İtalyan olan Yakup (Paşa)'ya Fâtih'i izlemek üzere rüşvet teklif etmişlerdir. Fakat Fâtih Yakup'a Paşa unvanı vererek yüksek mevkilere getirmiş ve komployu önlemiştir.

HAÇLILAR, OSMANLILAR VE FRANSA

1525 tarihinde Fransa kralı, İmparator Şarlken (V. Karl) tarafından tutsak edildiği zaman Fransa monarşisi daha önceki İtalyan devletlerinin politikasına başvurmuştur. I. François (Fransuva) Madrid'de esir bulunduğu sırada, annesi kraliçe Osmanlı padişahı Süleyman'a başvurmuş ve Süleyman'ı İmparator aleyhine harekete geçmeye teşvik etmiştir. Süleyman'ın buna karşılık gönderdiği mektup metni aşağıdadır:

> Ben ki Sultânü's-salâtîn ve burhânü'l havâkîn tâc-bahş-i husrevân-i rûy-i zemîn zıllulâh fi'l- ardayn, Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Karaman'ın ve Rûm'un ve vilâyet-i Zulkadriyyenin ve Diyarbekr'in ve Kürdistan'ın ve Azerbaycan'ın ve Şâm'ın ve Haleb'in ve Mısır'ın ve Medîne'nin ve Kudüs'ün ve külliyen diyâr-i Arab'ın ve Yemen'in ve dahi nice memleketlerin ki âbây-i kirâm ve ecdâd-i izâmım enârallâhu berâhinehum kuvvet-i kâhireleri ile feth eyledikleri ve cenâb-i

celâlet-meâbım dahi tiğ-i ateş-bâr ve şemşîr-i zafer-nigârım ile feth eyledüğüm nice diyârın sultanı ve pâdişâhı Sultân Bayezid han oğlu Sultân Selim hân oğlu Sultân Süleymân Hân'ım.

Sen ki Françe vilâyetinin kıralı Françeskosun.

Dergâh-i selâtin-penâhıma yarar adamım Frankipan ile mektup gönderip ve bazı ağız haberi dahi ısmarlayıp memleketinize düşman müstevlî olup, el-ân habsde idüğünüzü i'lâm edüp halâsınız husûsunda bu cânibden inâyet ve medet istid'â eylemişsiz, her ne ki demiş iseniz benüm pâye-i serîr-i âlem-masîrime arz olunup 'alâ-sebîli't-tafsîl ilm-i şerifim muhît olub tamâm ma'lûm oldu. İmdi pâdişahlar sınmak ve habs olunmak 'aceb değildir, gönlünüzü hoş tutup azürde-hâtır olmayasız. Öyle olsa bizim âbây-i kirâm ve ecdâd-i izâmımız nevverallâhu merâkidehum daima def'-i düşman ve feth-i memâlik için seferden hâli olmayup biz dahi anların tarîkine sâlik olup her zamanda memleketler ve sa'b ve hasîn kaleler feth eyleyüp gece gündüz atımız eğerlenmiş ve kılıcımız kuşanılmıştır. Hak subhâne ve ta'âlâ hayırlar müyesser eyleyüp meşiyyet ve iradeti neye mütea'llik olmuş ise husûle gele. Bâkî ahvâl ve ahbâr ne ise mezkûr âdeminizden istintâk olunub ma'lûmunuz ola, şöyle bilesiz.

Tahrîren fî evâil-i şehr-i Rebîü'l-âhir li-seneti isneyn ve selâsîn ve tis'a mia

Bi-makâm-i dâru's saltanatü'l-'aliyye al-Kostantaniyye al-mahmiyye al-mahrûsa

Bu nâmenin giriş kısmında Süleyman padişahlığının azametini belirtmekte ve ülkesi yanında Fransa'yı bir vilâyet ve hükümdarını da unvan kullanmadan bayağı bir kral olarak zikretmektedir. Düşmanın yararlanmasını önlemek için, verilen kararlar hakkında sadece elçi ile "ağız haberi" gönderilmiştir.

Süleyman sözünde durmuştur. Dönemin saray tarihçisi, Nasuh Martakî'ye göre, Süleyman 1526 Mohaç seferine şu nedenle karar vermiştir: Esir düşen "Efrenc vilâyetinin kralı izhâr-i 'ubûdiyet ile" Sultana "ilticâ" etmiş ve elçi gönderip Sultandan Şarlken'in müttefiki olan Macaristan kralı üzerine sefer yapmasını istemiştir. Matrakçı'ya göre, Kral "itâ'ate boyun verüb serefkendelerinden oluruz" demiş. Osmanlı sarayı, Şarlken (V. Karl) ve François'nın Avrupa'da "Çasarlık" için mücadele ettiklerini biliyordu. 1526-1547 döneminde

İmparator ve Papa ile Osmanlı devleti arasındaki çetin mücadele iki cephede; orta Avrupa'da kara cephesi ve Akdeniz'de deniz cephesinde sürecek ve Osmanlı'ya karşı 1538'de Papa'nın çabalarıyla bir Kutsal Liga (ittifak) kurulacaktır.

Osmanlı divanında Habsburglara karşı savaşı Akdeniz cephesinde mi, yoksa Orta Avrupa'da mı yapmanın daha iyi olacağı tartışılmış ve Habsburg himâyesi altında olan Macaristan üzerine büyük bir sefer yapmaya karar verilmiştir. Tabiî, Osmanlı divanı Avrupa'daki bu iç çatışmanın Osmanlı siyaseti için ne kadar yararlı olduğunu tespit etmişti. Bundan sonra da Osmanlı, Habsburglara karşı yükselen millî devletlerin giriştikleri mücadelenin Avrupa'da Osmanlı hedefleri için hazırladığı imkânları hakkıyla tespit etmiş bulunmaktadır. Bu siyaset, yüzyıllarca Osmanlıların Avrupa'da izledikleri politikanın temel prensibi olacaktır. Avrupa'yı tek elde toplamak isteyen büyük bir güce, İmparatorluk idealine karşı Osmanlı daima karşı güçleri destekleme politikasını güdecektir. Bu bakımdan Fransa ile başlayan ve fiilen bir ittifak hâlini alan ilişkiler, Osmanlı'nın Avrupa politikasının temel taşı olacaktır.

Öte yandan parçalanmış İtalya'yı istilâ amacını güden İspanya, Fransa ve Avusturya karşısında Osmanlı da 1480'den beri İtalya'yı istilâ siyasetini Avrupa'da esas hedeflerinden biri olarak benimsemiştir. Bunun menşeine gelince; II. Mehmed Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi Konstantinopolis'i fethettiğinden beri, kadîm Roma İmparatorluğu'nu ihya etmek emelini besliyordu. Kendisi Kayser-i Rûm unvanını sultan ve hakan unvanlarına eklemişti. Balkanlar'da ve Ege Denizi'nde tam egemenliğini kurduktan sonra İtalya istilâsının zamanı geldiğine hükmetmiş ve 1480 yılında bir donanmasını Rodos üzerine sevk ederken öbür tarafta Avlonya'dan Gedik Ahmet Paşa kumandası altında bir kuvveti Otranto'ya çıkarmış ve Napoli krallığındaki bu kaleyi fethetmişti. Fakat ertesi bahar âni ölümü ve Osmanlı tahtı için ortaya çıkan iç kargaşalık dolayısıyla Gedik Ahmet Paşa İtalya'da ileri harekâtı durdurmak zorunda kaldı. Otranto kalesinde bıraktığı 500 kadar Osmanlı askeri Napoli kralının hizmetine girdi ve İtalya harplerinde çok yararlı bir rol oynadı. Bir köprübaş olarak Otranto'nun Osmanlılar eline geçmesi, İtalya'da bir panik havası doğurmuştur. Roma'da papa Fransa'ya kaçmak için hazırlıklara girişmiştir.

İtalya'nın istilası tasarısı yarım yüzyıl sonra büyük Süleyman tarafından yeniden gündeme getirilecektir. İtalya'yı istilâ etmek güç bir girişimdi. Çünkü, ilkin Venedik, Dalmaçya kıyılarında birtakım kaleleri berkitmek suretiyle karada bir savunma hattı meydana getirmiştir. İkinci savunma hattı, denizde güçlü Venedik donanması tarafından oluşturuluyordu. Üçüncü savunma hattı, İtalya kıyılarında boydan boya berkitilmiş kalelerdi. Süleyman 1538 yılında İtalya'yı istilâ etmek için büyük bir ordu ile harekete geçti; fakat, daha ilk savunma hattı üzerinde Korfu adası üzerinde güçlü bir dirençle karşılaştı ve bu girişimden vazgeçmek zorunda kaldı. Onun asıl hedefinin İtalya istilası olduğunu Batı kaynakları açıklamaktadır. Osmanlılar bu başarısızlığı örtmek için, seferin sadece Korfu adası olduğunu ileri süreceklerdir. 1538'e doğru İtalya'da durum şu şekildeydi.

Osmanlılar karşısında iki temel etken, Avrupa istilâsını güçleştirmekteydi. Birincisi, Avrupa'daki devletlerin papa ve İmparator etrafında toplanarak büyük bir haçlı cephesi oluşturması. İkincisi, o zaman Osmanlı donanmasının denizaşırı istilâ hareketlerine girişemeyecek kadar kuvvetli olmaması. Bu yüzden Osmanlılar, Süleyman'ın 1538 yılına kadar İtalya istilâsını geciktirmiştir. 1538 yılında Barbaros Hayreddîn'in kumandası altındaki Osmanlı donanması ilk kez denizde Preveze önlerinde bir İmparatorluk donanmasını yenilgiye uğratarak Akdeniz'de egemen duruma gelmiş bulunuyordu (bkz. aşağıda). İşte Süleyman'ın 1538'de İtalya'yı istilâ için kesin kararına bu durum neden olmuştur. İtalya istilasını İstanbul'daki Venedik balyozu Doça yazdığı mektupta şu sözlerle belirtmektedir: "Sultan Süleyman daima Roma'ya, Roma'ya! demekte ve İmparatorun Kayser unvanını taşımasından nefret etmektedir. Çünkü Sultan kendi kendine Kayser unvanını benimsemiştir." Bu sözler 1531'de söylenmiştir. Kaydedilmesi önemli olan şudur ki, o sırada Fransa, Süleyman ile ittifak hâlindeydi ve Korfu kalesinin kuşatılması sırasında bir Fransız donanma birliği Osmanlı donanmasına katılmış bulunuyordu. Fakat Avrupa'da bu tehdit o kadar büyük bir tepki uyandırmıştır ki, Fransız kralı ister istemez 1538 Temmuz ayında İmparatorla Aigues Mortes'ta barış imzalamış, hattâ, onunla beraber Osmanlılara karşı bir haçlı seferinde harekete geçeceğini vaat etmişti. İşte bundan iki ay sonra Sultan'ın Kaptan-ı Derya'sı Barbaros Hayreddîn Preveze'de büyük bir haçlı donanmasına karşı zafer kazanıyordu (1538).

Bu gelişmeler açıkça gösteriyor ki, Osmanlı Devleti İtalya harpleri sırasında öteki Avrupa büyük devletleri gibi aktif, üstün bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Başka deyimle, İtalya'yı ele geçirerek Avrupa'da üstün bir duruma gelmek için yapılan mücadelede Osmanlı sultanı taraflardan birisi durumuna gelmiştir. Fransa ittifakının Avrupa politikasında ne kadar önemli olduğunu kavrayan Osmanlı sultanı, Fransa'yı yalnız askerî bakımdan değil, malî bakımdan da desteklemekteydi. 1533 tarihinde Sultan, Fransız kralına yüz bin altın göndererek İmparatora karşı İngiltere ve Alman prensleri ile bir koalisyon yapmasını istiyordu. İki yıl sonra Fransız kralı sultandan bir milyon altın dükalık bir yardım yapmasını istemiştir. Daha sonraları 1555'te Fransa kralı II. Henry sultanın Yahudi mültezimi Yusuf Nasi'den 150 bin altın borç sağlamıştır. Kralın % 12'den % 16'ya kadar yüksek faizle giriştiği istikraz faaliyetine Osmanlı ülkesinden birçok kimse para yatırmıştı. Görülüyor ki, Fransa, İmparatora karşı yüzyıllarca karşı duran bu güçlü monarşi, kendi varlığını Osmanlı desteğine borçlu olduğu inancındaydı. Daha 1532 yılında I. François Venedik elçisine şu itirafta bulunmuştur: "Şarlken'in muazzam İmparatorluğu karşısında Avrupa'da devletler ancak Osmanlı gücü sayesinde varlıklarını güvenceye alabilmektedir." Özetle bu olaylar göstermektedir ki, Osmanlı İmparatorluğu bu tarihlerde Avrupa'da güçler dengesi politikasında egemen bir rol oynamaktadır. Bu suretle de Avrupa'da millî devletlerin yükselişinde önemli bir rol üstlenmektedir. Osmanlı'nın bu ilgisi tabiî kendisinin Avrupa'yı parçalanmış durumda tutmak ve toptan bir haçlı saldırısını önlemek maksadına hizmet etmek içindir. Osmanlı'nın Avrupa'da milli devletlerin yükselmesindeki rolü 16. yüzyıl boyunca süregelmiştir. Kudretli İspanyol kralı Habsburglardan II. Philip, İngiltere'yi istilâya hazırlanırken ve Holanda'da patlak veren isyanı bastırmaya uğraşırken, bu milletler Osmanlı sultanına gönderdikleri elçiler yoluyla Osmanlı ordularını Habsburglara karşı harekete geçmeye teşvik ediyorlardı. Osmanlıların Akdeniz'de İmparator deniz kuvvetlerine ve İspanya'ya karşı tehditleri devam ederken kara tarafında Osmanlı orduları Habsburgları Avusturya'da tehdit etmektedirler. Özetle Habsburgların Avrupa'da üstünlük girişimleri karşısında, Osmanlılar, Avrupalı milletlerin direncinde onların yegâne desteği durumuna gelmiştir. Osmanlı'nın yükselen bu millî devletleri ekonomik bakımdan da desteklemesi, bu devletlerin ekonomik gelişmesinde kesin bir

rol oynamıştır. O çağda Avrupa ekonomisinde Mısır'dan Karadeniz'e kadar olan ülkeler, yani Levant denilen bölge, dünya ticaretinde çok önemli bir yer tutuyordu. Hint denizi ülkelerinden Avrupa'ya uzanan ve Ümit Burnu'nun keşfinden sonra da Osmanlı girişimleri sayesinde yeniden canlanan Hindistan-Avrupa ticaret yolu, Osmanlı pazarlarını Avrupa'da yükselen ekonomiler için vazgeçilmez bir duruma getirmişti. Bu tarihte İngiltere Levant ticaretine büyük önem veriyordu ve bu maksatla *Levant Company* adı altında Londralı bankerler bir kumpanya kurmuşlardı. Osmanlı ülkesinde ticaret yapmak için sultanın özel bir imtiyaz bağışlaması gerekirdi. Ticaret için güvence, Batı'da kapitülasyon denilen ahdnâmeler yolu ile sağlanırdı. Ahdnâme, sultanın böyle bir güvenceyi tek taraflı olarak bağışlamasını temsil ediyordu. Kapitülasyon, yabancı tüccarın ülkede serbestçe ticaret yapmasını, canlarını ve mallarını güvence altına almasını garanti eden, yeminle berkitilmiş bir belgeydi.

Osmanlılar bu gibi ahdnâmeleri yalnız dost memleketlere verirlerdi. Ahdnâme ile daha çok siyasî bir maksat güdülüyordu. Kapitülasyon alan bir Avrupa devleti, düşman safına geçtiği anda ahdnâme hükümsüz hâle geliyordu. Böylece ahdnâme verilmesi bir Avrupa devleti ile siyasî dayanışma anlamına gelmektedir. Habsburglara karşı isyan ve mücadele hâlinde olan Hollandalıları da Osmanlılar aynı şekilde ekonomik gelişmelerinde 1579'dan beri destekliyorlardı ve nihâyet 1612'de İngiltere'ye verdikleri ahdnâme gibi bir kapitülasyonu Hollandalılara da bağışladılar. Kapitülasyon ancak 18. yüzyılda Osmanlı için zorunlu bir antlaşma niteliğini kazanacaktır. Daha önceki tarihlerde kapitülasyon bağışlanması o devletle bir çeşit siyasî dayanışma, hattâ ittifak anlamını taşımaktadır ve buna sultan tek taraflı olarak karar vermektedir. İngiltere ve Hollanda, bu ticaret müsaadeleri sayesinde Levand ticaretinde Venedik ve Fransa'yı geride bırakacak kertede bir gelişmeye sahip olmuşlardır. Bu iki devlet Hint Okyanusu'nda koloni girişimlerine başlamadan önce, büyük kumpanyalar yoluyla ilk büyük kapitalist girişimlerini bu ahdnâmeler sayesinde Levant'ta gerçekleştirmiş olacaklardır. Başka deyimle Osmanlı devleti, İngiltere ve Hollanda'nın Avrupa'da kapitalist ve merkantilist devletlerin ön safında yer almaları sürecinde kesin bir rol oynamış bulunmaktadır.

Hint Okyanusu-Akdeniz Levant ticareti, bir taraftan Basra körfezi, öbür taraftan Kızıldeniz yolu ile Portekiz ticareti ile rekabet hâlindeydi. 1560'larda Osmanlı ülkesine gelen Hint okyanusu malları, baharat, boyalar, kıymetli taşlar, değer bakımından Ümit Burnu-Lizbon yoluyla gelen mallara eşti. İstanbul, dünya baharat ticaretinde Lizbon ile rekabet hâlindeydi. Bu sebeple Avrupa'da baharat ticaretini tekelinde tutan Portekizli Yahudi Dona Gracia ve Don Joseph Nasi firması merkezini İstanbul'a nakletmiştir. Bunun başka bir nedeni de Yahudilerin o zaman Osmanlı ülkesinde tam bir güvenceye erişmiş olmalarıdır. Hâlbuki, 16. yüzyıl ortalarında papalık arazisinde Hıristiyanlıktan döndüğü iddiası ile Yahudiler meydanlarda yakılmaktaydı.

AVRUPA DEVLETLER DENGE SİSTEMİ VE OSMANLI

1494-1559 İtalya Harpleri, Avrupa tarihinde devletlerarası ilişkilerde yeni bir kavramı gündeme getirdi. Şimdi esas konu şuydu: İmparator Şarlken (V. Karl), tüm Avrupa'da üstünlüğünü kurmak, Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi Avrupa'yı bir tek İmparatorluk egemenliği altında birleştirmek emelindeydi. Bu siyasî hedef için en çok başvurulan propaganda konusu, Türklere karşı bir Haçlı seferi başlatmaktı. Asıl maksat, İtalya'ya sahip olmak, böylece Avrupa'da egemen bir duruma geçmekti. Oysa, o dönemde Avrupa'da Fransa, İngiltere gibi millî devletler ortaya çıkmış olup, her devlet İmparator karşısında kendi bağımsızlığını savunmak azmindeydi. Fransa, İngiltere, Hollanda ve Alman prensleri, İmparatora karşı bağımsızlıklarını destekleyecek herhangi bir dış güçle ilişkiye girmekte sakınca görmüyorlardı. Başka bir deyişle, o zaman Avrupa politikasında bağımsız devletler arasında denge politikası, bir *devletler sistemi* ortaya çıkmıştı. Bu denge politikasını en yakından izleyen devletlerden biri İngiltere idi. İngiliz Kralı VIII. Henry, bu denge politikasını, kuvvetliye karşı zayıfın yanında yer alarak baskül siyaseti diye adlandırmaktaydı. İşte denge arayan Avrupa yanında, Doğu'da bir dünya gücü olarak yükselen Osmanlı Devleti, bu devletler sisteminin bir üyesi olarak yer alacaktır. İmparator karşısında kendini tehdit altında hisseden her devlet, doğudaki bu süper güce başvuracak ya da onu kullanma tehdidinde bulunacaktır. Böylece, Osmanlı devleti kendiliğinden Avrupa devletler sisteminin bir parçası hâline gelmiş bulunuyordu. 1525-1559 döneminde Şarlken'in ürkütücü İmparatorluğu karşısında Fransa, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak bu dengeyi sağlamaya çalışacaktır.

1537'de Osmanlı Devleti Venedik deniz devletiyle savaş hâlindeydi. Akdeniz'de mücadele büyük önem kazanmıştı. Tunus'un düşmesinden sonra Fransa ile diplomatik ilişkilere hız verilmiş ve Fransız elçisi Jean de La Forest, 1535 Şubat'ında İstanbul'a gelmişti. İttifak maddeleri arasında, Osmanlı donanmasının Fransız deniz kuvvetleriyle birlikte Şarlken elinde bulunan Sicilya, Sardunya, Napoli ve İspanya'ya saldırılar yapması ve Tunus'un geri alınması vardı. I. François, İtalya'yı istilâ ederek Lombardiya'ya girecek, Osmanlılar da Napoli'yi istilâ edeceklerdi. Böylece, Osmanlı Devleti İtalya Harplerinde aktif bir rol üstleniyor ve kendi payını belirliyordu. Fâtih'in 1480 Otranto fethinden (1480) beri, Osmanlılar güney İtalya istilâsını planlarında açık tutuyordu. 1537 Mayıs'ında Lütfi Paşa kumandasındaki 160 kadırgalık donanma demir alıp Akdeniz'e açıldı. Fransız ve Osmanlı donanmaları Adriyatik'te buluşacaklar ve padişahın ordusu Korfu adasına çıkarma yapacak, oradan Güney İtalya'yı istilâya gidecekti. Venedik senatosunda Süleyman'ın "Roma'ya Roma'ya!" diye hedef gösterdiği kaydediliyordu. 1538'de Süleyman'ın İtalya'yı istilâ etmek kararında olduğuna kuşku yoktur. Barbaros, bu harekât sırasında Güney İtalya'da Apulia'ya saldırmış ve Fransızlar Ekim ayında kuzey İtalya'da Savua'yı işgal etmişlerdi. Aynı tarihlerde Ege Denizi'ne gelen Fransız donanmasına İstanbul'dan para ve erzak gönderildi. Mukaddes Liga'ya karşı Osmanlı-Fransız ittifakı artık Haçlılar döneminin son bulmuş olduğunu gösteriyordu. Mukaddes Liga donanması Ege Denizi'ne varmak için Preveze önlerine kadar ilerledi ve işte orada Barbaros'un Andrea Doria'ya karşı büyük deniz zaferi gerçekleşti (27 Eylül 1538). 1538-1571 döneminde Akdeniz'de, kesinlikle Osmanlı üstünlüğünden söz edilebilir.

AKDENİZ'DE OSMANLI-FRANSIZ İŞBİRLİĞİ

Osmanlı devleti, Venedik ile nihâyet barış yapmış (Ekim 1540) ve bu devleti Fransız-Osmanlı ittifakına davet etmiştir. Süleyman, karada Şarlken'in kuvvetlerine karşı yeni bir sefere çıkarken (1541), Barbaros denizde Fransız donanması ile işbirliği yapmaktaydı. Andrea Doria kumandasında İmparatorun güçlü donanması karşısında Fransız donanması, ancak Barbaros'un işbirliği ile dayanabilmekteydi.

Kayda değer ki, Hıristiyan Avrupa karşısında İmparator ve François karşı karşıya bir propaganda savaşı yapmaktaydılar. Şarlken Fransa'yı, Hıristiyanlığın büyük düşmanı ile ittifak etmek ve Hıristiyanlığa ihanet etmek ile suçluyor, bu maksatla Fransızca risaleler bastırıp dağıtıyordu. Fransız kralı ittifakı yalanlıyor, Osmanlı divanı ile gizli görüşmeler daima şifahî olarak yürütülüyordu. François ile Şarlken arasında bu propaganda savaşı asıl Almanya'daki Cermen prenslerini hedef alıyordu. Şarlken, Osmanlı'ya karşı bu prenslerin askerî yardımını sağlamak için büyük çaba gösteriyor, François ise Süleyman'ı teşvik eder hareketlerden kaçındığını ilân ediyordu. François Nürnberg'de toplanan Alman prenslerine gönderdiği bir mektupta (9 Ocak 1543), (Charrière, I, 558-59), "La république chrestienne" dediği Batı Hıristiyan dünyasının birliğini vurguluyor, kendisinin Türk tehlikesine karşı 30 bin kişilik bir ordu ile katılmayı vaat ettiğini hatırlatıyor. Osmanlı sultanı ile "ittifak veya işbirliği" (*alliance or socciété*) değil, ancak geçici ateşkes yaptığını beyan ediyordu. Şarlken ise, Kral'ın saldırıları yüzünden Türklere karşı savaşı sürdüremediğini ve onun Sultanı kışkırttığını söylüyordu. Kral, bunları reddederek Şarlken'in şöhret düşkünlüğü ve ihtirası yüzünden Türkleri saldırıları ile tahrik ettiğini ileri sürüyor ve sonunda François, Cermen prenslerine vaatte bulunarak *Trés Chrétien* unvanının gerektirdiği gibi Türklere karşı Almanya ile beraber olacağına söz veriyordu. Gerçekten kral, Şarlken ile aralıkla yaptığı barış antlaşmalarında Haçlı seferlerine katılmayı vaat ediyordu. Tüm propagandalara rağmen asıl mücadelenin Avrupa'da üstünlük mücadelesi olduğunda kuşku yoktu.

BARBAROS HAYREDDÎN PAŞA TOULON'DA (1543)

1543 baharında Sultan Süleyman, tekrar Macaristan üzerine yürümek üzere İstanbul'dan hareket ettiği zaman Barbaros kumandası altında Osmanlı donanması denize açılacak, İtalya savaşları ve Osmanlı-Fransız ittifakının, çok ilginç yeni bir aşaması başlayacaktı.

Süleyman, François'nın ikiyüzlü politikasını biliyordu ve mektuplarında kralı bu iki taraflı oyundan caydırmaya çalışıyor, fakat sonunda anlayışlı davranarak fazla sıkıştırmaktan kaçınıyor, her şeye rağmen Hıristiyan dünyasını parçalanmış bir hâlde tutan bu değerli ittifakı bozmak istemiyordu. Barbaros donanması ile o yaz İtalya sahillerine vardı, Roma'da Papa korku içinde François'dan aracılığını istedi. Bunun üzerine Hayreddîn donanma için gerekli erzakı para ile aldı, Papalık topraklarına saldırmaktan kaçındı. Anlaşmaya göre,

Barbaros Fransız sularına girdiği andan itibaren donanma için gerekli erzak Fransızlar tarafından karşılanacaktı. Donanma, 20 Temmuz 1543'te Marsilya limanına ulaştı. Osmanlı donanması, 110 kadırga, 40 Fusta (küçük kadırga), 3 büyük yelkenli köke'den oluşmaktaydı. Barbaros, şehri top ateşi ile selâmladı. Kapudân-i Deryâ, Marsilya'da görkemli bir merasimle karşılandı. Onun şehre geleceğini duyan halk uzak yerlerden koşup gelmiş, bu efsane korsanı yakından görmek için sabırsızlanıyordu. Şehir büyüklerinin verdiği ziyafette Barbaros taht gibi bir koltukta Fransızların merak dolu gözleri önünde azametle oturuyordu.

François, kuzeyde Flandre'da Şarlken'e karşı savaşırken, Osmanlı donanmasının Fransız donanmasıyla birlikte gidip Nice şehrini zapt etmelerini istedi. Doria, onları 140 gemisi ile bekliyordu. Şarlken, Cenova'daydı. Bu arada Nice üzerine giden 4 Fransız kadırgası düşman eline düştü. Barbaros ertesi yıl harekâta devam için kışı Fransa'da geçirmenin zorunlu olduğunu Sultana bildirdi. İstanbul ile Paris arasında elçiler gidip geldi, yapılan görüşmeler sonunda Osmanlı donanmasının Toulon liman şehrinde kışlamasına karar verildi. François, aynı zamanda Osmanlı donanmasının erzak ihtiyacının ve tayfaya maaşlarının Fransa tarafından karşılanacağına söz vermişti. Sultan, bu donanmanın yapımı için 1.200.000 altın düka harcamıştı (bu dönemde Osmanlı Devleti'nin tüm bütçesi 9 milyon düka idi). Fransız deniz tarihçisi La Roncière'in itiraf ettiği gibi Barbaros, Toulon limanına vardığı zaman hazırlıklar noksandı. Şehrin tüm halkı Osmanlıların yerleşmesi için boşaltılmıştı. İstanbul'dan kış koşulları altında erzak vs. gelmesi imkânsızdı. Sayısı 30.000'i bulan Osmanlı donanma efradının beslenme ve maaş sorunu Fransız makamları ile tatsız tartışmalara neden olacaktır. Fransız makamları Türklerin gereksiz yere para sızdırmak çabasında olduklarını ileri süreceklerdir. Bazı Fransız kaynakları kuşatma sırasında Osmanlıların yağma yaptıklarını söylerlerse de, başka Fransız kaynakları Türkler arasındaki itaat ve disiplini övmüştür.

Nice şehri o zaman Savua dukasına ait olup Şarlken'in himâyesi altındaydı. Osmanlı-Fransız birleşik donanması şehri bombardıman ateşine tuttu. Donanmada hazır bulunan Fransız elçisi Polin binaların yıkılmaması için Hayreddîn'den güvence istedi. Barbaros buna dikkat etti. Sıkışık durumda savunucular, bir ara, Polin'e Osmanlı askeri çekilirse, teslim olacaklarını bildirdiler. Osmanlılar çekildi fakat Fransızlar tekrar savaşa başladılar. Barbaros, Fransızların güvenilir olmadığından ve gevşekliğinden hiddet içindeydi. Fırtına yüzünden donanmasını alıp yakındaki bir adaya çekildi. Bu arada Eylül ayında Doria donanma ile Nice'nin yardımına koştu ise de, Barbaros'un karşısında çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı donanması harekât sahasından çekilmeden Nice etrafındaki birçok kalenin itaatini sağlayarak Fransızlara teslim etmiştir. Harekâttan sonra Barbaros donanma ile kışlamak üzere Toulon'a vardı (9 Ekim 1543). Şehir 8 Eylül'de boşaltılmış bulunuyordu. Her şeyin değeri tespit edilmiş ve şehir meclisi Türkleri beslemek için sadece 20.000 altun tahsisat ayırmıştı. İstanbul ile Barbaros arasındaki yazışmalarda, Sultan'ın donanmanın güvenliği için kaygı içinde olduğu anlaşılmaktadır. Kış yaklaşmakta olduğundan donanmanın dönmesi imkânsız gibiydi. Uzun yolculukta tayfanın beslenmesi en güç işlerden biriydi.

Genelde Osmanlı donanmasına sadece altı aylık sefer için lojistik ihtiyaçlar sağlanırdı. Bu yüzden Sultan, kral ile yapılan görüşmelerde Toulon'da erzak ve maaşların Fransa tarafından sağlanmasının bir antlaşma ile güvence altına alındığına inanıyordu.

Sultan Macaristan seferinden 14 Kasım 1543'te İstanbul'a dönmüş ve Barbaros'tan durum hakkında haber almıştı. Süleyman, François'ya erzak ve maaşlar konusundaki antlaşmayı hatırlattı ve Macaristan'daki zaferleri hakkında bilgi verdi. Bu Macaristan seferinde Süleyman, birçok kaleyi, bu arada Şikloş, Estergon, İstolni-Belgrad ve Tata kalelerini zaptederek, orta Macaristan fütuhatını tamamlamış bulunuyordu.

Osmanlı denizcileri Toulon şehrinde ve çevredeki evlere yerleştirildiler. Kral yöre halkına on yıl vergi bağışıklığı vermiş bulunuyordu. Bununla beraber bu 30.000 kişiye erzak bulmak için büyük güçlüklerle karşılaştı. Barbaros, yerel Fransız tüccarından borç almak zorunda kaldı. Osmanlı donanması, Nice'i alamadıysa da, o zamanki Fransız elçisinin raporlarına göre, Osmanlı işbirliği sayesinde Güney Fransa bir saldırıdan korunmuş bulunuyordu. 1544 baharında harekât yeniden başladı. Barbaros, İspanya kıyılarına 22 gemilik bir donanma göndererek saldırdı ve kendisi donanmanın büyük kısmı ile Sardinya ve Korsika adaları üzerine yürüdü.

1544 harekât planı, Korsika'nın zaptı, Sardunya'ya saldırı ve İmparator kuvvetlerinin Tunus'tan atılması noktalarını içeriyordu. Osmanlı amirali, Fransızların düşmanla anlaşmasından ciddi olarak

kuşkulanmaktaydı. Erzak ve maaş sağlanmadığından, İtalya sahillerine yaptığı akınlarda ahaliyi esir edip arkasından fidye ile satma yoluna başvurdu. Bütün bu anlaşmazlıklara rağmen Süleyman, ittifaktan çekilmeyi düşünmüyordu. Barbaros, Fransızların ricası üzerine Papalığa ait topraklara saldırmaktan kaçındı. O zaman Fransız elçisi Maurand'ın yazdığına göre, Akdeniz kıyılarında Barbaros'un saldığı korku o derecedeydi ki, donanmanın sadece görünmesi üzerinde kaleler teslim oluyor ve Osmanlı denizcisi bu kaleleri Fransızlara devrediyordu. Şarlken'e bağlı olan Napoli krallığındaki kalelere saldırılar yapıldı, binlerce esir alındı, şehirler yakıldı. Sonunda Ağustos ayında Kapudân-i Deryâ, Fransız elçisi Polin yanında olduğu hâlde İstanbul'a ulaştı. Süleyman, Eylül'de François'nın bir kez daha Şarlken ile barış yaptığını öğrendi. Fransız kralı tekrar tekrar müttefikine ihanet etmiş ve düşmanla birleşme vaadinde bulunmuştu. Bununla beraber François, Sultan ile ittifakını devam ettirmeye büyük önem veriyordu. Kral, Şarlken ile Osmanlılar arasında barış için aracılık önerisinde bulundu. O zaman böyle bir barış sultanın da işine geliyordu. Bu tarihte Osmanlı Divanı, İran Safavîleri ile bir savaşı gerekli görmekteydi. Osmanlıların temel stratejisi, doğuda ve batıda aynı zamanda savaşmaktan kaçınmayı gerektirir. 1545'te Şarlken'in Vivaną'daki kardesi Arsidük Ferdinand ile 18 aylık bir mütareke im-

kişiyi esir almışlar, bu arada da özellikle Sultanın haremi için İtalya manastırlarından 200 bakire kızı toplayıp götürmüşlerdir". 19. yüzyıl Fransız tarihlerini gözden geçirdiğimiz zaman genellikle daha çok V. Karl'ı destekleyen ifadeler buluruz. Onlar Sultan'la ittifakı kötülemişlerdir. Oysa, 16. yüzyıldaki Fransızlar bu ittifakı hiç de böyle yorumlamıyorlardı.

1542'de Venedik'e elçi olarak gönderilen Jean de Montluc'ün orada yaptığı konuşmada ileri sürdüğü noktalar dikkate değer. Montluc'e göre Hıristiyanlığın başına gelen bütün tahribat ve musibetlerden İmparator sorumludur. O, bizzat İmparator ile kardeşi Ferdinand'ın İstanbul'a elçiler göndererek Süleyman ile gizli görüşmeler yaptıklarını ve Habsburgların "Büyük Türk"'e yıllık haraç ödediğini hatırlatmıştır. Montluc, verilen 30 bin altın Hıristiyanlığa karşı bir destek olmuyor mu? sorusunu soruyor ve Sultan ile ittifakın siyasî anlamda zorunlu bir hareket olduğu üzerinde duruyordu. Fransa elçisi bir tarihî olayı da anımsatıyor. Milano dukası Ludovico Sforza vaktiyle İtalya'daki rakiplerine karşı Sultan II. Bayezid'in kuvvetlerini kullanmıştı. Keza o dönemde İmparator Maxmillian'ın Türkleri Fransa'ya karşı kışkırtmış olduğunu da buna ekliyor. İmparator askerinin 1544'te Venediklilere karşı yaptığı zulümleri hatırlatarak şunları söylüyor: "Bizim ...

fetin içine düştüğü anarşiden kurtarılması için hayatî
rak karşılanmıştır. Böylece, mutlak otorite ve adalet
layanan eski İran devlet anlayışı, Müslüman siyaset
ygın hâle gelirken, güçlü Türk hanedanları devlet
n bir kuvvet ayrılığı prensibi getirmişlerdir. Onlar,
zkır Devleti'nin *beg-kagan* ve *törü-yasa* geleneklerini
dular ve bunu, Ortadoğu topraklarında kurdukları
kümdar otoritesinin temeli yaptılar. Başka bir deyişle
ıllarda İslâm topraklarında Türk devletlerinin kurul-
r, devlet ve hukuk kavramı, bağımsız sivil otorite ve
yucu gücü lehine derin bir değişiklik ortaya çıkmıştır.
r, kamu otoritesi ve bu otoritenin mutlak bağımsızlığı
k duyarlıydılar ve kamu yönetimini daima kendi devlet

... cemaatin ihtiyaçlarına yanıt vermek için her zaman *istihsân* prensibine, yani Müslüman cemaatinin genel menfaati ilkesine başvurmuştur. Kısacası, özellikle Müslüman toplumun temel ihtiyaçları söz konusu olduğunda, bizzat ulemâ açıkça, İslâm hukukunun bu gelişmeci ilkesine bağlı kalmışlardır.

İslâm tarihinde, en azından belli bir dönemden sonra, yalnız sultanın mutlak yetkisiyle çıkarılan ve uygulanan kanunlar da mevcut olmuştur. Bağımsız bir hukuk, bağımsız bir siyasî yetkinin varlığını gerektirir. Burada İslâm için temel soru, ayrı bağımsız bir kurum olarak böyle bir siyasî otoritenin İslâm'da bir gereklilik olup olmadığıdır. Başka bir ifadeyle, temel sorun, gerçekten İslâmî emirlerin dışarıdan zorlayıcı bir otoriteye ihtiyaç duyup duymadığıdır. Tarihte, bir İslâm cemaatinin ve şeriatın, kendi siyasî otoritesi olmadan bir gayri-müslim devletin yönetiminde varlığını sürdürdüğü dönemler

dünyası ve hilâ
bir zaruret ola
kavramlarına
teorilerinde ya
idaresinde fiile
Orta Asya Boz
yürürlüğe koy
devletlerde hü
X. ve XI. yüzy
masıyla berabe
onun kanun ko
Türk yöneticile
konularında ço

... diyor) yağma ve insan avcılığı ile bunun karşılığını koparmışlardır. Toulon'da ve hattâ Provence'de yerleşen Türkler sadece yerli kızları ve kadırgaları için kürek esirleri toplamışlardır. Ertesi yıl yine büyük bir tahrip harekâtında Tuscany'de 6000, Napoli Krallığı'nda 8000

... söylediği bütün bu durumlar, Avrupa diplomasisinde o zaman nasıl yeni bir durumun ve kavramın, siyasî denge politikasının egemen olduğunu göstermek bakımından ilginçtir; Müslüman Sultanı ile ittifakın çağdaşları tarafından bir denge politikası icabı gibi yorumlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Osmanlı Divanı da bunu

böyle anlamaktadır. İslâm ve Hıristiyanlık bir propaganda, bahane gibi kullanılmaktadır. *Süleymannâme*'de bu ittifak hakkında Osmanlı görüşü ise çok ilginçtir. Bu kaynağa göre, "İmparator, Kayserlik, yani tüm Avrupa'nın başı olmak iddiasıyla Fransa'yı Müslümanlara karşı ittifaka zorlamış, bu nedenle İslâm'ın sultanı Süleyman'ın Fransız kralı ile ittifakı bir zorunluluk hâlini almıştır", demektedir. Eğer Fransa bu ittifaktan cayarsa, bütün Hıristiyan dünyasının Osmanlılara karşı tek bir cephe hâlinde birleşmesi kaçınılmaz olur. O zaman Osmanlı tarihçisinin görüşü, Osmanlıların da Avrupa'da bir güçler dengesi politikasını izlemek zorunda bulunduklarını açıkça ifade etmekte; Osmanlıların, Hıristiyan bir devletle ittifakını, onları askerî yardımla desteklemeyi bir *realpolitik* gereği gibi gördüklerini göstermektedir.

Fransız sarayı o zaman Osmanlı sultanını, "dünyadaki en büyük hükümdar" olarak görmektedir (Pierre de Bourdeille, *Oeuvres complétes*, ed. L. Lalanne, vol. XI. 179. İsom-Verhaaren'in doktora tezindeki notu), Kral François, Venedik elçisine Avrupa devletlerinin bağımsızlığını güvence altına alan tek gücün Osmanlı Padişahı olduğunu itiraf etmiştir. 1559'da İtalya Harpleri'ne son veren Cateau-Cambrésis barış antlaşmasına kadar Fransız kralı II. Henri (1547-1559), Osmanlılar ile ittifak siyasetinin temel taşı saymış, askerî destekle beraber, Türkiye'den önemli miktarda malî destek almıştır. Habsburg üstünlüğüne karşı Osmanlı ittifakı, Fransa'nın vazgeçilmez geleneksel bir siyaseti olmaya devam edecektir. Tabiî, bu ittifaktan Osmanlılar da büyük yarar sağlamaktaydı. Çağdaş Osmanlı tarihçisi Sinan Çavuş'un belirttiği gibi, Avrupa Hıristiyanlığının parçalanmış durumda kalması, Papa ve İmparatorun tasarladıkları bir Haçlı saldırısının önlenmesi, Osmanlıların Avrupa politikasının temel prensibiydi.

HAYREDDÎN'İN 1543-1544 SEFERİ HAKKINDA *SÜLEYMANNÂME*

Muhteşem Süleyman dönemi seferlerini anlatan minyatürler ile süslenmiş *Süleymannâme* adlı kitap, ittifak hakkında o zamanki Osmanlı görüşü ve Hayreddîn Paşa'nın Fransa seferi hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir. O, Fransız kralından gelen elçi dolayısıyla verdiği haberde, Fransız kralını şöyle tasvir etmektedir (bugünkü dile çeviriyoruz):

> Kâfir sultanlarının muazzamlarından, küfür diyârının çok eski hükümdarlarının başta gelenlerinden taht sahibi hüsrev ve memleket sahibi haşmetli kral sınırsız hazineler ile tanınmış Françe memleketine Nurşîn-Revan tahtıyle başabaş olan Françesko, Sultanın dünya gücünü temsil eden yüce kapısına elçisi ile arzıhal gönderip....

Bu girişten sonra yazar kralın mektubunu şöyle özetlemiştir:

> Ey yedi iklimin pâdişâhı, dünyanın sığınağı yiğitlik membaı, ey şahım! Benim hâlimden haberdar ol ve bu gönlü yaralıya lütuf merhametini gönder. Senin gibi bir dünya hükümdarı yok. Başka hükümdarlar senin kapında ancak kapıcı olabilirler. Sen şaha ben bütün gönlümle itaat eyledim. Senin kulların dostum, düşmanların da düşmanım. Ben kendi hâlimce Françe ülkesine Şah bulunuyorum. Puta tapan Hıristiyanların sığınağıyım. Siz Cihan Şahı'na durumumu anlatmak gerekirse, şunu beyan ederim ki, benim neslim Nûşîn-Revân'a çıkar. Bizim aramızdan bir kötü talihli adam (Şarlken), aslı cuhut ve mel'ûn birisi Çasar oldum deyü ortada dava kılıp, bu hile ile yüksek pâyelere yol bulundu, ey şah ben de bu hâli görünce yanıma nice asker, kul topladım ki, varıp onunla savaşayım. Onu, o kötü adamı ortadan kaldırayım. O, Çasarlık havasıyla bu tarafta dünyayı kargaşaya verdi ve Ungurus vilâyeti tarafında Alaman vilâyetinin kaim-makamı olan kardeşi Ferendoş (Ferdinand), oradaki âdemoğullarının ıstırap çekmelerine sebep olup, kendilerinin vücutlarını bu dünya yüzünden kılıçla ortadan kaldırmak gerekir, bu vâcib olmuştur. Siz cihan padişahının kapısından şu beklenir ki, Avrupa'da kötü hükümdarları saldırıları ile bertaraf eden Hayreddîn Paşa, donanma gemileri ile bu tarafa gelip yardım eder ve Ungurus tarafında da padişah hazretleri savaşa girerse düşmanın fesadı, kılıç ile ortadan kaldırılmış olur ve dünya yeniden eski parlaklığına kavuşur. Bunda şüphe yoktur.

diye kral mektubunda durumu arz etmiş ve yardım için yalvarmış. İlkin Fransa kralının isteği ve sonuçları dikkatle gözden geçirilmiş fakat cevap verilmesi ertelenmiştir. Ondan sonra gelen ikinci bir elçi devlet büyüklerine varıp kral adına şöyle arzda bulunmuş: "Benim dileğimi ve hâlimi Sultan'a bildiriniz, çünkü beklemeye mecâlim yoktur. Şâh-ı cihâna günlerce yüzüm sürüp bir cevap bekledim. Kendi

kralımdan bir rica mektubu getirdim ve padişaha ilettim. Bunun cevabı bana verilmedi. Biz kendisinden doğru bir cevap beklemekteyiz". Bunun üzerine elçinin sözleri padişah hazretlerine arz olundu. Padişah nihâyet cihad ve gazâya karar verdi ve Hıristiyan denizcilerine dehşet salan kahraman savaşçı Hayreddîn Paşa İstanbul'a davet edildi. Hayreddîn Paşa fermanı alınca derhal Edirne'de bulunan padişahın huzuruna geldi ve konuşmalar sonunda Hayreddîn Paşa'ya 100 pare gemi ile Françe padişahının yardımına gitmesi kararlaştırıldı. Hayreddîn Paşa, "emir padişahımındır, canımız yoluna fedadır, buradan Françe krallığına 3000 mil mesafe vardır, yardımınızla o diyara giderim. İspanya ile savaşır onun ülkesini elinden alırım" dedi. Agriboz, İç il, Kastamoni, Ankara sancaklarının timarlı ordusu ile birlikte 2000 tüfenkli yeniçeri Zağarcıbaşı Ahmed kumandası altında gemilerle sefere emr olundular. Elçi, donanma ile hareket etmek üzere Edirne'den İstanbul'a gönderildi. Sultan Süleyman, elini öpüp yere baş koyan Hayreddîn Paşa'ya şöyle hitap etti: "Ey denizcilerin önderi, deniz ilminin ve tekniğinin bilgisine sahip Kapudan, sana bu deniz seferinde tam yetki veriyorum, sen de bütün gereken şeyleri gör, her durumda adamlarınla meşveret et, o diyarı fethet." Hayreddîn Paşa sultanın bu sözlerinden sonra, padişaha dua edip, hareket etti ve Sultan, Edirne'de Macaristan seferi için hazırlıklar yapmaya başladı. Hayreddîn Paşa, 950 Muharrem'inin 12'sinde (17 Nisan 1543) donanma ile denize açıldı" *Süleymannâme*'de burada Toulon şehri ve donanma ile şehri gösteren bir minyatür konmuş bulunuyor. Bu minyatürde Toulon limanında üstlenmiş kadırgalarla, yüksek bordalı üç büyük yelken gemisi tasvir edilmiştir. *Süleymannâme*'de Fransız amiralinin Toulon'a gelip Hayreddîn'i Marsilya'ya davet ettiği kaydedilmektedir. Hayreddîn donanma ile Marsilya'ya varmış, Fransız donanması Hayreddîn'i karşılamış, Hayreddîn Paşa top ateşiyle şehri selâmlamış, Marsilyalılar Kapudan-i Derya'yı karşılayıp türlü şenlikler ve şâdilikler yapmıştır (Burada Marsilya şehrinin bir minyatürü konmuştur). Marsilya şehrinin ileri gelenleri paşaya ziyafet çektiler.

Ne denlü var ise ta'zim-u iclâl
İdüp kılmadılar bir kılca ihmâl

Marsilya şehri, Osmanlılar üzerinde çok güzel bir şehir izlenimi vermiş görünüyor. Marsilya'da Fransızlarla Nice kalesi üzerine sefer yapılmasına karar verildi. Bu kale alınırsa İspanya'nın telâşa düşeceği belirtildi. *Süleymannâme*'ye göre, Fransız askeriyle beraber kaleye saldıran Osmanlı askeri dış hisarı ele geçirdi ve iç hisardaki düşmanı kuşattı. Nice'e karşı harekât yukarıda anlatıldı. Şehir alınamadı ve Osmanlı donanması kışlamak üzere Toulon'a geri döndü. *Süleymannâme* yazarı, Hayreddîn Paşa'nın Fransa sularındaki harekâtı üzerinde bu bilgileri verdikten sonra, padişahın Macaristan'daki seferlerini anlatmaktadır. Süleyman, Macaristan'daki başarılı harekâtı, François'ya bildirmek için bir haberci gönderdi. Özellikle, Macar krallarının taç giydikleri İstolni-Belgrad'ın fethedildiğini bildirdi. *Süleymannâme*, Osmanlılar yanında Fransa'nın 1525'teki imajına göre çok daha önemli bir hâle geldiğini göstermektedir. Kral için Osmanlı terminolojisinde İmparator anlamının karşılığında *pâdişâh* unvanı kullanılmaya başlanmıştır.

KAYNAKÇA

Ahrweiler H., *Byzance et la mer*, Paris: 1966.

Argenti, P. *The Occupation of Chios*, I-III, Cambridge: 1918.

Brummet, P., *Ottoman Sea Power and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany: 1994

Cox, E.L., *The Green Count of Savoy: Amadeus VI*, Princeton: 1967.

Delaville Le Roux, *La France en Orient au XIVe siècle*, c. I-II, Paris 1886.

Le Febvre, M.M. "Actes Ottomans concernant Gallipoli, La mer Egée et la Grèce au XVI e siècle", *Südost Forschungen*, 17 (1983).

İnalcık, H., "Mehmed II", *İslam Ansiklopedisi*, (MEB), VII, 506-535.

İnalcık, H. "İmtiyâzât", Encylopaedia of Islam, 2. Baskı, III, 1179-1189.

İnalcık, H. *The Ottoman Empire, The Classical Age*, 1300-1600, 3. Baskı, Londra: 2000.

İnalcık, H., "An Outline of Ottoman-Venetian Relations", *Venezia Mediazione tra Oriente e Occidente*, Floransa: 83-90.

İnalcık, H. "The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1522", Kenneth Setton, A History of the Crusades, VI, Madison: 1989.

İnalcık ve R. Murphey H., *The History of Mehmed the Conqueror*, Chicago ve Minnesota: 1978.

Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, Princeton: 1954.

Loenertz, R.-J. *Byzantina et Franco-Graeca*, I-II, Roma: 1970, 1978.
Luttrell, A. *Collected Studiés: Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades*, 1291-1440, Londra: 1982.
Pertusi, A. *La Caduta di Constantinopoli*, c. I-II, Verona: 1976.
Sanudo, M. Torsello, *Istoria del Regno di Romania, yay.* C. Hopf., *Chroniques gréco-romaines*, 99-170.
Setton, K. *The Papacy and the Levant*, 1204-1571, C. I-III, Philadelphia: 1976-1978.
Werner, E. *Die Geburt einer Grossmacht 1300-1481*, 3. Baskı, East Berlin: 1979.

OSMANLI DEVLETİ'NDE UC (SERHAD)LAR

XIII. asrın ikinci yarısında Anadolu Selçuklu devletinin dağılışı sırasında Anadolu'da birçok mahalli devletçikler ortaya çıkarken Batı Uc bölgesinde gazâ neticesinde Bizans'tan fethedilen topraklar üzerinde yeni tipte bir takım beyliklerin kurulduğunu görüyoruz. Osmanlı Beyliği bunlardan biridir ve bir yüzyıl içinde Anadolu'yu ve Balkanları kendi hâkimiyeti altında birleştiren bir İslâm imparatorluğu halinde gelişecektir. Aşağıda *Batı Uc*'unda bu gâzî beyliklerin ve bu arada Osmanlı beyliğinin doğuşunu bir bütün olarak ele alacağız.

Anadolu Selçuklu Devleti tam bir İslâm saltanatı haline geldikten sonra başlıca üç bölge uc oldu, ve buralara gâzîler gelip yerleşti: Güneyde Kilikya (Çukurova)'da Küçük Ermenistan ve Kıbrıs Krallığına karşı bir emaret-i melik al-sevahil (merkezleri Alaiye ve Antalya, 2) Kuzeyde Trabzon Rum imparatorluğu hududunda ve Karadeniz kıyılarında kuzey ucu; bu uc doğu (merkezleri Simere, Samsun ve Bafra) ve batı (merkezleri Kastamonu ve Sinop) olarak iki kısma ayrılabilir, 3) Kastamonu bölgesinden güneyde Makri körfezine kadar uzanan Bizans'a karşı batı ucu (başlıca merkezleri Kastamonu, Karahisar-i Devle, Kütahya, Denizli).

Selçuklu devletinin, her bir uc bölgesine, *emîr-i vilâyet-i uc* adı altında bir genel vali ve kumandan tayin ettiği anlaşılmaktadır, "merkezî otoriteyi temsil eden bu büyük emirler genellikle bu makamı irsî

bir şekilde ellerinde tutarlardı. Bunlardan Bizans'a karşı hudut vilayeti emirliği, içlerinde en mühimi olarak görünmektedir. Uc'ların temel kuvvetlerini kendi irsî beyleri kumandası altında bulunan Türkmen aşiretleri (Selçuklu kaynaklarında etrak-i uc) teşkil etmekte idi. Uclar, Selçuklu devletinin zorla sürdüğü göçebelerle, Moğol istilâsından ve baskısından kaçan unsurların toplandığı ve yeni bir hayat alanı aradığı bir serhad bölgesiydi. Orta Anadolu yaylası ile kıyı ovaları arasında, yaylacılığa elverişli olan bu dağlık mıntıkada, nüfusun büyük kısmını yarı göçebe Türkmenler teşkil etmekte idi. Genellikle uc halkını, Moğol-Selçuk merkezî devleti menfaatlerini temsil eden Selçuklu vakayinameleri (İbn Bibi, Aksarayi ve anonim Selçukname) her fırsatta ayaklanmaya hazır, yağmacı âsiler şeklinde tasvir ederler. Bununla beraber Selçuklu-Bizans ucunda Ladik (Denizli), Kütahya, Karahisar, Eskişehir, Kastamonu gibi şehirlerde Selçuklu medeniyetinin yüksek hayat şekilleri yerleşmiş bulunuyordu. Bu merkezler, kurulan uc beyliklerinin geleceği üzerinde kesin bir rol oynayacaktır.

Batı uc Türkmenlerinin Anadolu'da büyük siyasî olayların gidişinde başlıca bir faktör haline gelmeleri, Moğolların desteklediği Rukn al-Din Kılıç Arslan ile batı vilâyetlerine ve uclara dayanmak isteyen Izz al-Din Keykavus (1246-1261) arasındaki mücadele sırasında görüldü. Keykavus nihâyet Bizans'a sığınmak zorunda kaldı (1261). Mu'in al-Din Pervane, Moğol ve Selçuklu kuvvetleri ile uca gelip Türkmenleri yetiştirdi. Bununla beraber yarı göçebe Türkmenlerden oldukça kalabalık bir grubun Bizans'ta Keykavus yanına kaçtıklarını ve sonra Dobruca'ya yerleştirildiklerini biliyoruz. Gene aynı tarihlerde belki Keykavus'un adamlarından olup güney sahil ucundan hareket eden eski bir sahil beyi (emiru's-sevahil) Menteşe Bey, Bizans topraklarına karşı gazâ harekatına girişti ve deniz yolundan gelerek ilkin Marya limanlarında tutundu (1261-69). Sonra görünüşe nazaran Denizli dağlarında yaylaları ve kışlak için sahillere inen kalabalık Türkmen göçebeleri ile (Abu'l-Fida'nın naklettiğine göre 200 bin çadır) işbirliği yaptı, onları teşkilatlandırdı ve bütün Karya'ya hâkim oldu. Oradan 1278'e doğru büyük Menderes vadisinde Prienne, Milet, Magedon'u ve 1282'de Tralles (Aydın) ve Nyssa'yi aldı. Onun fütuhatını damadı Sasa Bey sürdürdü. Artık o tarihlerde Batı Anadolu'da Türklerin yayılışı genel bir ilerleyiş hâlini almıştı.

Batı uclarında en ileri safta Kütahya-Sandıklı taraflarında Alişir Oğullarına tâbi yarı göçebe Germiyan Türkleri (Etrak-i Germiyan) oturmakta idiler. Eski bir aileden gelen Kerimuddin Alişir, İzzeddin Keykavus'u destekleyenler ve o Bizans'a kaçtıktan sonra Moğollar tarafından idam edilenler arasında idi. Germiyan beyliğinin hakiki kurucusu sayılan Yakup Bey (ölümü herhalde 1320'den sonra) zamanında Alişir Oğulları kuvvet ve enerjilerini Bizans toprakları üzerine çevirdiler. Onların en mühim fetihleri, Kula fethidir. Onun Menderes ve Gediz (Hermon) vadisine gönderdiği kumandanları (sü-başı) Aydın oğlu Mehmet Bey Aydın Oğulları Beyliğini, daha kuzeyde Mysia'da Kalem Bey Karasi beyliğini kuracaklardır. Böylece Selçuklu uc vilâyeti *dışında* yeni fütuhat yapılmakta ve bunlar üzerinde yeni tipte beylikler ortaya çıkmakta idi. İşte Osmanlı Beyliği de bu tip beyliklerden biri olarak kuruldu. Hukuken bu beylikler ucun bir parçası sayılarak uc emirlerine, Selçuklu sultanlarına ve Tebriz Mogol hanlarına tâbi sayılmakta idiler. Fakat Bizans topraklarından fethettikleri topraklarda bu gâzî beyler kendilerini bağımsız görmekte idiler. Böylece gâzî Türkmen beylerinin uclarda bağımsız devletler kurmaları, ve onlardan birinin sonra bu fütuhat bölgesinden dönerek eski Anadolu Selçuklu sahasına hâkim olması XIII-XIV. asır Yakın-Doğu tarihinin en mühim gelişmelerinden biridir.

Sakarya ırmağı üzerinde Bizans sınırlarından Kastamonu'ya kadar uzayan uc kısmı, Kastamonu emîrine tâbi idi. 1291'e doğru Kastamonu'da Selçuklu emîri ünlü Husameddin Çoban soyundan Muzafferüddin Yavlak Arslan, *sipah-bed-i diyar-i uc* unvanıyla bir uc emîri idi. Çağdaş kaynak Pachymores Osman Gâzî'nin ortaya çıkışını Kastamonu emiri "Amurius Oğulları" olayına bağlar. Onun verdiği karışık bilgileri çağdaş Selçuklu kaynağı Aksarayî aydınlatmaktadır. Keykavus'un oğulları Kırım'dan Anadolu'ya döndükten sonra onlardan Mesud, İlhanlı Argun Han'dan Selçuklu tahtını elde etmiş, kardeşi Rukneddin Kılıç Arslan'ı, uç bölgesine (görünüşte Akşehir dolaylarında) yerleştirmişti, Argun Han'ın ölümü ve Keyhatu'nun han seçilmesinden (22 Temmuz 1291) sonra İran Mogolları arasında başlayan taht kavgaları sırasında Anadolu anarşi içinde kaldı, uclarda Türkmenler baş kaldırdılar. Kılıç Arslan da Mesud'a karşı ayaklandı. Keyhatu'nun Anadolu'ya gelmesi üzerine (Kasım 1291) Kılıç Arslan, Kastamonu ucuna gitti ve etrafına-oradaki uc Türkmenlerini toplayıp eskiden beri Mesud'a taraftar bulunan uc emiri

Muzafferüddin Yavlak Arslan'ı öldürdü. Keyhatu tarafından onun arkasından bu tarafa gönderilen Sultan Mesud evvelâ yenildi, sonra yanındaki Moğol kuvvetleri sayesinde galebe çaldı, (Aralık 1291). Kılıç Arslan kaçmış ise de Yavlak Arslan'ın oğlu Ali nihayet bir baskınla onu öldürdü. Selçuklu-Moğol tâbiyetinden çıkmış, olan Kastamonu uc emîri Ali, Bizans topraklarına taarruza başlamış, Sakarya nehrine kadar fethetmiş, hattâ akınlarını nehrin öbür tarafına ilerletmişti. Fakat o sonraları Bizanslılarla barışçı ilişkiler kurdu. Osman Gâzî'nin alanı onun güneyinde, Orta Sakarya vadisinin beri yakasında Söğüt mıntıkasında bulunuyordu. Pachymeres açıkça bildirmektedir ki, Ali akın faaliyetini durdurunca Osman gazâ liderliğini üzerine aldı. Ve Bizans topraklarına karşı şiddetli gazâ akınlarına başladı. Gâziler şimdi onun bayrağı altında toplanmağa başladılar. Pachymeres bunların Paphlagonia'dan, yani Kastamonu emîrine bağlı bölgeden geldiklerini de açıklar.

Osman Gâzî 700/1301'e doğru Bizans imparatorluğunun eski başkenti İznik'e kadar ilerlemişti. Onun bu tarihe kadarki faaliyetleri hakkında eski Osmanlı rivayetleri bilgi verir. O, uclarda Germiyan Oğulları tarafından sıkıştırıldığı için uc bölgesinin en ileri kesiminde faaliyette bulunmakta idi. Bu durum onun ve kurduğu devletin parlak geleceğini hazırlayacaktır. Aynı rivayetlere göre, Osman başlangıçta bu bölgedeki Bizanslı "tekfur"lar arasında kuvvetli olanlarla dost geçinen, fakat kendi yaylak bölgesindeki tekfurlarla çatışma hâlinde bulunan bir yarı göçebe Türkmen grubunun beyi olarak görünmektedir[2]. Osman'ı bir gâzî lideri olarak faaliyete sevk eden âmiller o zaman Batı Anadolu uclarında genel hareketi doğuran aynı âmillerdir, yani Orta Anadolu'dan gelen göçler ve yayılma ihtiyacı, Bizans sınır savunma sisteminin çökmüş olması, Bizans sınır bölgesindeki dinî-içtimaî hoşnutsuzluk, Moğol baskısından kurtulma ve yeni topraklarda yeni bir hayat kurma arzusu.

Osman Gâzî 1300 tarihine doğru Eskişehir'den İznik'e ve Bursa ovasına kadar olan bölgede oldukça kuvvetli bir beylik kurmuş bulunuyordu. İznik'i baskı altına alması üzerine ilk defa Bizans başkentinde ciddi bir korku ve telaş uyandı. O, Alişiroğlu ve Menteşeoğlu gibi, en ehemmiyetli uc beyleri arasında sayılıyordu. İmparator 1301 yazında İznik'i bu baskıdan kurtarmak için Hetaeriarc Muzalon kumandasında 2000 kişilik bir kuvveti Osman'a karşı gönderdi. Osman'ın Yalova civarında Bapheon'da baskınla bu kuvveti mağlup etmesi üzerine bu havali ahalisi panik halinde İznik kalesine kaçışmağa başladılar. Öbür taraftan Osman'ın akıncıları Bursa önlerine kadar ilerlediler. Osmanlı rivâyeti İznik muhasarası dolayısıyla imparator kuvvetleri üzerine Yalak-Ova civarında kazanılan bu zaferi, Osman'ın Selçuk sultanı tarafından bey olarak tanınması, yani siyasî otoriteye sahip olması olayı ile aynı zamana koyar. Yazıcızâde de 1300'den sonra Osmanlı şöhretinin uzak İslâm memleketlerine yayıldığını ve memleketine "göç göç Türk evleri"nin gelmekte olduğunu yazar, işte Osmanlı devletinin kurucusu Osman Gâzî bu şekilde tarih sahnesine çıkmıştır.

Uc beyliklerinde *Uc Kültürü* diyebileceğimiz bir hayat tarzı onları *hinterland*'den bariz çizgilerle ayırmaktadır. Bu kültüre İslâmî gazâ hâkimdir. Allah'ın emri olarak gazâ, dar al-harbe karşı, itaat ettirinceye kadar daimi akınlarla savaş demektir. Şer'an bu akınlarda, kâfirlerin malları ganimet olarak alınabilir, memleketleri tahrib edilebilir. Daimi savaş, gâzî liderler etrafında çoğu zaman bu liderlerin adını taşıyan grupların kuruluşunu sağlar. Gâzîler başarı gösteren ünlü beyler etrafına toplanırlar, onların bayrağı altına koşarlar. Türkmen göçebelerin hâkim olduğu Selçuklu uclarında bu liderler çoğu zaman boy beyleridirler. Fakat devlet kuran bu beylerden birçoğunun da eski Selçuk emirleri arasından çıktıklarını biliyoruz. Bu gâzî beyler merkezî hükümete umumiyetle vergi vermezler, veyahut tâbiyetlerini göstermeleri sözdedir. Uc, hayati tehlikelerle dolu olup kişinin atılganlığını ister. Uc'un öte tarafında aynı ruhla hareket eden Hıristiyan Bizanslı *akritai* vardır. Etnik bakımdan uc toplumu çok karışıktır. Buraya hareket kabiliyeti olan göçebelerle merkezden kaçan siyasî muhalifler, râfızîler, maceracılar kaçıp sığınmışlardır. Hinterland'daki yerleşik yüksek medeniyet şekilleri (teoloji, saray edebiyatı, şer'i hukuk) karşında uc'da mistik, eklektik, henüz kalıplaşmamış bir halk kültürü (râfızî tarikatler, mistik ve epik bir edebiyat, örfî hukuk) hâkimdir. Hayat görüşü şovaleresk ve romantiktir.

Eski Osmanlı menakıbnâmeleri Osmanlıları şöyle tanıtır: "Osmanlılar gâzîlerdir ve galiplerdir. Fisebilillah hak yoluna durmuşlardır, gazâ malını cem edip hak'ka harc edicilerdir ve hak'tan yana gidicilerdir. Din yoluna gayretludurlar, dünyaya mağrur degullerdir ve şarktan garba İslâm dininin açıcılarıdırlar." Bu menakıplarda Alplar, Alp-erenler/ahiler Osman Gâzî'nin en yakınları olarak gösterilir.

Diğer taraftan İbn Batuta bütün uc beyleri yanında İslâm hukuku âlimleri, fakihlerin haiz olduğu büyük nüfuz ve itibarı belirtir, ilk Osmanlı vezirleri ve devleti teşkilatlandıran büyük adamları, Sinanuddin Yusuf, Çendereli Halil ve başkaları hep böyle ulemadan idiler. Orhan Bey 1331'de İznik'te bir medrese açmış, Bursa hisarındaki manastırı medrese hâline getirtmişti. Onun Bursa'da manzume halinde yaptırdığı site, câmi, imaret, hamam, han, bu güne kadar şehrin en canlı merkezi olarak kalmıştır.

Bu Türkmen beyliklerinde gelişen kültürün en göze çarpan yönü İslâm kültürü içinde öz Türk kültür geleneklerini sürdürmeleridir. Bu bakımdan en önemlisi Türkçenin devlet dili ve yazılı edebiyat dili olarak üstün duruma geçmesidir. Bu Türkmen beylerinin emriyle Farsçadan ve Arapçadan klasik eserlerin Türkçeye çevrildiğini biliyoruz. Beylikler devrinde Batı Anadolu'da meydana getirilen mimarî eserlerin en mühimleri: Birgi'de Ulu Camii (1312), Bursa'da Orhan Camii (1340)'dir. Asrın ikinci yarısında mükemmel örnekler yaratılmıştır: Manisa'da Ulu Camii, Ayasolug'da İsa Bey Camii (1375), Peçin'de Ahmed Gâzî Medresesi (1375), İznik'te Yeşil Camii (1379) yüksek bir sanat zevkini yansıtırlar. Dekorasyonda Selçuk mimarisine nazaran sadelik, fakat planda yenilikler bu yapıları karakterlendirir.

OSMANLI UC BEYLİĞİNİN BALKANLARDA YAYILIŞI VE UC GELENEĞİNİN DEVAMI: *AKINCILAR*

Fâtih Mehmed, 1461'de Trabzon dağlarına yaya tırmanırken şöyle demiştir: "Bu zahmetler Allah içindir. Elimizde İslâm kılıcı vardır. Eğer bu zahmeti ihtiyar etmezüz, bize gâzî demek lâyık olmazdı." Osmanlı hükümdarları daha Orhan'dan itibaren *Sultan al-ghuzât wa'l-mujahidîn* unvanını benimsemişlerdi. Başlangıçtaki uc gâzî geleneği Osmanlı devletinin bütün tarihinin yürütücü kuvveti, dış ve iç politikasının ana temeli olmuştur. Onlar İslâm'ın korunması ve yayılması görevini tam bir ciddiyetle benimsemişler, hattâ bunun tek temsilcisi olarak İslâm dünyası üzerinde hâkimiyetlerini kurmaya çalışmışlardır. Daha XIV. asır Arap kaynakları Osmanlı beylerini *Sahib al-ucat* unvanıyla anmakta idiler. Uc beyliği devrinde onların başlıca gazâ başarılarını ve uc geleneğinin devamını aşağıda özetlemeye çalışacağız.

Uzun zamandan beri abluka altında bulunan Bursa, İznik ve İzmit gibi Bizans kalelerinin birbiri ardından alınması Orhan Gâzî'yi beyler arasında birinci mevkiye getirdi. 6 Nisan 1326'da Bursa düştü, 1329'da Andronikus'un İznik'i kurtarmak için giriştiği hareket Pelekanon'da (Gebze yakınında) bozguna uğradı ve İznik 2 Mart 1331'de teslim oldu. Andronikus'un çabası İzmit'i de kurtaramadı. Şehir 1337'de düştü.

Osmanlıları Anadolu'da diğer beylikler karşısında üstün duruma getiren ve Avrupa'da sınırsız fetih alanı açarak gelecekte Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşuna yol açan büyük olay Osmanlıların Avrupa'ya yerleşmeleridir. Bu büyük olay şöyle gerçekleşti. 1345'e doğru Karesi Beyliği'nin Osmanlı ülkesine katılması, Osmanlılara Edremit körfezi ile Kapı Dağı (Cyzicus) arasındaki bölgeyi kazandırarak Avrupa toprakları karşısına getirdi. Karesi gâzîleri Orhan'ın hizmetine girdiler ve Karesi'ye bey tayin edilen Orhan'ın enerjik oğlu Süleyman'ı, Rumeli'de fütuhat yapmaya teşvik ettiler. 1346 yazında Kantakuzenos'un kızı Theodora ile evlenen Orhan onun sâdık bir müttefiki oldu. Bizans işlerine ve Trakya'daki harekâta katılma imkânını buldu. Süleyman Kantakuzenos'a yardım için 1352'de Edirne'ye gittiği zaman Gelibolu berzahında Çinbi hisarını işgal etti ve Kantakuzenos'un yalvarma ve çabalarına aldırmayarak bu köprübaşını boşaltmadı. Orhan 1354'de Venedik'in düşmanı Ceneviz ile bir antlaşma yaparak Çanakkale boğazında ulaştırma için değerli bir müttefik bulmuş oldu. Öte taraftan aralıksız gâzîleri geçirerek durumunu kuvvetlendirdi, berzaha hâkim Eksamil (Hexsamilion) kalesini aldı ve büyük Gelibolu kalesini Trakya'dan ayırdı. Güney'de Gelibolu'ya karşı derhal Yakub Ece ve Gâzî Fazıl bir uc teşkil ettiler. Kuzeyde fütuhatı ilerletmek için sol kolda Hacı İlbey ve Evronos (Evrenuz) kumandasında başka bir uc meydana getirildi. Süleyman kendisi orta kesimde faaliyette idi. 2 Mart 1354 gecesi şiddetli bir zelzele sonucu Gelibolu ve etrafındaki kalelerin surları yıkıldı, gâzîler bu kalelere derhal girip berkittiler. Osmanlıların Avrupa'da yerleşmesini sağlayan ve gâzîlere sonsuz bir savaş alanı açan bu olay Bizans'ta ve Batı Hıristiyan dünyasında o zaman büyük bir telaş ve heyecan uyandırdı. Ağustos 1354'de Venedik balyozu İstanbul'un kuvvetli bir Hıristiyan devletinin himâyesi altına girmeğe hazır olduğunu yazıyor, sorumlu tutulan Kantakuzenos tahtı bırakmak zorunda bırakılıyordu. Avrupa'da artık haçlı seferlerinin İzmir'de Aydın Oğulları'na karşı

değil, Osmanlılara karşı yapılması gerektiğinden bahsedilmeğe başlandı. Gelibolu, paşa sancağı merkezi ve gâzîlerin bir hareket üssü oldu.

1357'de Süleyman'ın bir kazada ani ölümü üzerine şehzade Murat Lalesi, Şahin ile birlikte bu Uc sancağına gönderildi. 1359'da Edirne'yi hedef tutan büyük bir taarruz hareketine girişti. Şehir 1361'de teslim oldu. O sırada İtalya'da İstanbul'un da düşmek üzere olduğuna dair söylentiler dolaşıyordu. Osmanlılara karşı bir Haçlı seferi için Papa'nın öncülüğü ile Macar kıralı, Bizans ve İtalyan devletleri arasında gidiş-geliş arttı. Papa nihâyet 25 Aralık 1366 tarihli *bulla* ile Türkleri Rumeli'den çıkarmak için haçlı seferi ilân etti. Fakat yalnız Savoy kontu Amadeu II harekete geçti, donanması ile gelip Gelibolu'yu Osmanlıların elinden aldı (767/1366). Ertesi sene kaleyi Bizanslılara teslim etti. Bununla beraber Osmanlıların Rumeli'de ilerlemeleri durmadı. Orada şimdi yeter derecede kalabalıklaşmış ve sağlam bir şeklide tutunmuşlardı. Şimdi arşiv vesikalarından görüyoruz ki Anadolu Türklerinin Batı Anadolu ve Balkanları istilâsı geniş ölçüde bir göç hareketine bağlıdır. Bu göç hareketi fütuhatı bir bakıma iten bir kuvvet olmuştur.

XV. asır ortalarına ait Aydın ve Paşa sancakları nüfus tahrir defterleri bu bölgelerde nüfusun yüzde 80-90 gibi büyük çoğunluğunun daha o zaman Müslüman Türklerden olduğunu göstermektedir. Böylece Gregoras ve Dukas gibi Bizans kaynaklarının Rumeli'ye Türklerin kitle halinde yerleşmek üzere geldikleri hakkında ifadeleri doğrulanmış bulunmaktadır. Osmanlı devleti Balkanlar'da tutunmak için bu göç hareketini desteklemiş, göçebeleri kitle halinde öte tarafa geçirmeye başlamıştır. *Surgun* denilen bu eski kolonizasyon metodu Selçuklular tarafından da geniş ölçüde kullanılmıştı. Balkanlar'da *Yörük* adı altında tanınan bu Türk göçebe grupları bilhassa istilâ yolları üzerinde ve uclarda keşif halinde idiler. Diğer taraftan XV. yüzyıla ait vakıflar ve tahrir defterleri Trakya ve Batı Anadolu çiftçi halkın geniş ölçüde bir kolonizasyon yaptığı ve yüzlerce koyun kurduğunu göstermektedir. Göç eden Müslüman Türklerin genellikle Hıristiyan köylülerle karışmayarak bağımsız köyler kurdukları görülmektedir. Ahalisi Hıristiyanlarla karışık ve eski adını saklayan köylerin çoğu Müslümanlığa girmiş Bizans çağından kalma köylerdir. Ruhi, ilk Rumeli fütuhatı sırasında binlerce kişinin İslâmiyet'e girdiklerini kaydetmiştir. Direndiği için zorla fethedilen şehir ve kasabalarda

Müslüman nüfus yerleştirilmiş, buralar süratle Müslüman şehirleri olmuştur. Meselâ 1455'de Üsküp'te sekiz Hıristiyan mahalleye karşı yirmi iki Müslüman mahalle vardı. Teslim olan şehirlerin birçoğu ise Hıristiyanların ekseriyette bulunduğu şehirler olarak kalmıştır. Batı Anadolu ve Balkanlara bu yoğun Türk göçü XIV. yüzyıldaki fütuhat sırasında artarak devam etti. Timur istilâsı üzerine kuvvetli bir göç dalgası Rumeli'ye geçti. XV. yüzyılın ikinci yarısında bu hareketin yavaşladığı anlaşılmaktadır. Zira Sırbistan, Arnavutluk ve Mora'da aynı şekilde kitle halinde yerleşme göremiyoruz.

Fütuhat ile birlikte Uc'lar da ilerlemekte idi. Edirne fethinden sonra sol kol ucu Evrenos Gâzî idaresinde İpsala, Gumilcine, Serez, Selanik yönünde ilerlerken orta koldaki uc, beylerbeyi idaresinde Filibe, Sofya, sağ koldaki uc Zagra ve Karnobad (Karin ovası), Dobruca, Silistre yönünde ilerledi. Ucların bu düzeni Orta Asya geleneklerine bağlı olup ileride Rumeli'deki sancaklar da sağ kol, orta kol ve sol kol sancakları olarak üçe ayrılacaktır. Yıldırım Beyazıt devrinde (1389-1402) Silistre merkez olarak Dobruca ve Deliorman ucu Eflak ve Boğdan'a karşı, Vidin ucu Sırbistan ve Macaristan'a, Üsküp ucu Bosna, Sırbistan ve Arnavutluğa, Tirhala (Triccala) ucu Epir ve Mora'ya karşı kuruldu.

Balkanlarda Osmanlı fethinin sosyal şartlarına gelince yeni rejimin yerleşmesinden köylü bir şey kaybetmiyordu. Osmanlılar eski Yakın Doğu devletlerinin kökleşmiş siyasetini izleyerek mahalli feodallere karşı sert, fakat köylü yığınlarına karşı koruyucu bir politika gütmekte idiler. Büyük bir gazâ heyecanı ile yazılmış olan Âşıkpaşazâde Tarihi dahi boyun eğen kâfirlerin "emn u aman ile yerlerinde bırakıldığını vurgular.

Bu değişiklikte başlıca âmil olan Batılı merkantilist ekonomiler, aynı zamanda ham madde alıp mamûl madde satan ve ihrâcatını bitevîye genişleten ekonomik siyasetleri sayesinde daha XVII. yüzyılda dokuma endüstrisinde ipekli sof kumaş yapımında Osmanlı sanayiini boğmaya başlamıştır. Silah sanayinde bilhassa top, barut ve çelik yapımında Osmanlılar İngiltere'ye bağlı bir duruma gelmişlerdir. XVII. yüzyıla ait bir defterdeki sayıma göre Osmanlı kalelerindeki demir topların büyük kısmının İngiliz malı olduğu görülmektedir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu yalnız siyasî, askerî yapısında değil ekonomik yapısında da Avrupa'nın üstünlüğü önünde bir çökme dönemine girmiştir.

Gördük ki, Osmanlı devletinin Balkanlardaki fütuhatında düşman istilâsını karşılamak için uc teşkilatı kurulmuştur. Uc teşkilâtının ilk görevi gelecek istilâları karşılamak, ikincisi ise devamlı şekilde düşman tarafına akınlar yaparak düşmanı zayıflatmak ve onun lojistik imkânlarını bozmaktır. İleride fetih zamanı gelince ucların baskısıyla zayıflamış olan düşmanı yenmek kolaylaşacaktır. Osmanlı devleti bir komşu ülkeye savaş açtığı zaman hudutlar ötesindeki bölge daha önceden zayıflamış haldedir. Ucların fonksiyonlarından birisi budur.

Osmanlıların Balkanlar'daki fetihleri, Gelibolu yarımadasına Türklerin ilk adımı olan 1352'den, 1402'deki Timur darbesine kadar yarım yüzyıl boyunca safha safha gerçekleşti. Bu dönemde pek çok faktör fetihleri kolaylaştırdı. Bunlardan en önemlisi, Balkanların, feodal beyler ve küçük hanedanlar tarafından yönetilen devletçiklerden oluşmasıydı. Osmanlılar, bu devletçikler ve mahalli hanedanlar arasındaki rekabetten faydalanarak sürekli ilerlediler. Başlarda bu hanedanların müttefiki, sonra da onların hamisi olarak kendi denetimlerini kurdular. Esasen, Macaristan ile Venedik de aynı siyasî parçalanmadan faydalanmaya çalışıyorsa da, onların hâkimiyeti Katolikliğin hâkimiyeti anlamına geleceğinden, Ortodoks Balkan halklarının tepkisiyle karşılaşıyordu.

Şehzâde Süleyman'ın 1357'de ansızın ölmesini takip eden çalkantılı bir dönemin ardından, yerine gelen kardeşi şehzade Murad'ın kumandası altında Trakya'da yeni bir fetih dönemi başlamıştı. Edirne'nin fethinin ardından, 1362-1389 arasında I. Murad, Tuna'nın güneyinde kalan Balkan topraklarının büyük bölümüne hâkim oldu. Mahalli hânedânların çoğunu Osmanlı vassalleri haline dönüştürmek suretiyle, tâbi devletlerden oluşan bir imparatorluk kurdu. Balkan hânedânlarının Osmanlılardan kurtulmak için yaptıkları toplu mücadeleleri 1389'da Kosova muharebesinde sonuçsuz kaldı. Yerine geçen I. Bayezid, ilk iş olarak Anadolu'daki Osmanlı varlığını pekiştirdikten sonra 1393'de hızla Balkanlara dönerek Slav beyliklerini merkezî bir denetim atına aldı ve kuzeye doğru ilerledi. Bu ilerleme bir Haçlı seferine yol açtıysa da, İstanbul'u kuşatma altında tutan Bayezid hızla gelerek Haçlıları Niğbolu'da gafil avlayıp mağlup etti (1396).

Ne var ki, 1402'de Bayezid'in Timur'a esir düşmesiyle başlayan *Fetret* devrinde iktidar fiilen uc beylerinin eline geçti. Devletin ağırlık merkezi de Balkanlara kaydı. Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia eden şehzadeler, daima merkezî hükümete karşı belli bir ağırlığı olan uc bölgelerinden medet umuyorlardı. II. Murad saraydaki kulları arasından seçtiği kendi adamlarını uc komutanlıklarına getirmeye başladı. Fâtih Sultan Mehmed döneminde ise merkeziyetçilik iyice öne çıktı.

UCLAR VE UC BEYLİKLERİ

Osmanlı ordusunun daima aktif halde bulunan bir unsuru olan sınır birliklerine kumanda eden uc beyleri, 1360-1453 döneminde imparatorluğun iç ve dış siyasetinde önemli rol oynadılar. Uclardaki Osmanlı kuvvetleri belirli ailelerin irsî idaresi altında teşkilatlanmıştı. Aşağı Tuna ve Eflak'a uzanan sağ kolda bir uc beyi, Makedonya'ya uzanan sol kolda başka bir uc beyi, Sofya ve Belgrad'a uzanan orta kolda ise bir beylerbeyi yer alıyordu.

Osmanlı fütuhatı bir bölgeden öbür bölgeye intikal ettiği zaman, yani fetih yapıp da normal Osmanlı idaresi oraya yerleştiği zaman uc beylerinin teşkilatı ondan sonraki yeni bir merhaleye naklediliyordu. Fetihler ilerledikçe sağ kolda Balkan sıradağlarından Tuna'ya, sol kolda Trakya'dan Makedonya'ya ve sonra Arnavutluk ile Bosna'ya, orta kolda ise Filibe'den Sofya ve Niş'e kaydırılmıştı. Meselâ Evrenos Gâzî'nin merkezi Ferecik'ti. Meriç nehrinin ağzındaydı. Evrenos sonra Gümülcine'yi fethetti ve orayı bir merkez yaptı. Daha sonra Serez fethedilince Serez'i yeni uc merkezi yaptı. Ondan sonra da Makedonya'da ilerleyince Vardar nehrinin öte yakasındaki Yenice-i Vardar uc merkezi haline geldi. Bu tarafa gelecek olursak; Doğu tarafında ilk merkez Aydos'tu. Çünkü Balkan silsilesinin tam üstündedir. Daha sonra Kosova'ya giderken Ali Paşa'nın Silistre fethi neticesinde, o zaman uc Aydos'tan Silistre'ye intikal etti ve Mihaloğlu oraya yerleşti. Bosna tarafına gelecek olursak; Makedonya yönündeki ilk merkez Üsküp'tü. Üsküp'e uc beyi olarak İshak Bey yerleşti. Ondan sonra yapılan fetihlerle ülke genişleyince, Üsküp içeride kaldı. O zaman Saraybosna yeni uc merkezi oldu. Saraybosna'dan sonra da kuzeye doğru Osmanlı hâkimiyeti ilerlediğinde, Banja Luka yeni uc merkezi oldu. Saraybosna büyük bir şehir hâline geldi. Demek ki, uclar daima Osmanlı fetihlerine paralel olarak ileriye doğru giderek yeni merkezlere intikal etmektedir. Bu, ucların tarihinde çok önemli bir yer tutar.

Ucların ilk merkezi zamanla normal Osmanlı rejiminin medeniyetini taşıyan Osmanlı kültürünün yeni merkezleri olarak yükseldi. Meselâ Gümülcine, Serez, Silistre art arda önemli merkezler hâline geldiler. Bosna'ya gelince, başlangıçta Üsküp uc merkeziydi. İshak Bey idaresinde ve ondan sonra yerine gelen oğlu İsa Bey, Bosna fethedildikten sonra Üsküp önemli merkez hâline geldi. Anadolu'dan esnaf gelip buraya yerleşti. Üsküp, tam bir Anadolu şehri haline geldi. Bosna eskiden ufak bir kasabaydı. Osmanlı orada uc merkezi kurunca Bosna gelişmeye başladı. İshak Bey zamanında tam bir uc merkeziydi ve oradan akınlar yapılıyordu. Bu akınlardan birine Âşıkpaşazâde bizzat katılmıştır; tarihinde yazıyor. Diyor ki, "ben de harâmîliğe çıktım. Bir-iki kız yakaladım, getirdim" diyor. Bu kayıt çok ilginçtir. İshak Bey'in yanına gitmiş. Bosna uc merkezi olunca, Evrenos'un Gümülcine'si, Mihaloğlu'nun Silistresi gibi gelişmeye başladı. Zaviyeler, bedestenler, camiler yapıyorlardı. Zamanla bir Osmanlı-Türk merkezi haline geldi buraları. Bosna da küçük bir kasabayken bir taraftan kuzeyde Hırvatistan ve Macaristan'a karşı, diğer taraftan da Adriyatik sahilindeki Venedik kolonilerine karşı İshak Bey'in akınları altında ezilen ve iş göremeyen Venedikliler ister istemez İshak Bey'e haraç ödemeye başladılar. Haraç vererek kendi şehirlerini emniyet altına almaya çalıştılar. Ama Osmanlı'nın asıl gayesi Venediklileri bu sahilden atmaktı. Venedik'e karşı ilk baskı olarak İshak Bey'in akınları kullanıldı.

BOSNA UCU VE GELİŞİMİ

Bosna ucuna bakacak olursak, İshak Bey'den sonra İsa Bey sancakbeyi oldu. Fâtih devrinde Bosna fethedildi. Bosna krallığının merkezi ise Saraybosna değil Yayçe idi. Yayçe'yi gelip Macarlar aldılar. Böylece, İsa Bey'in idaresinde orada bir uc teşekkül etti. İsa Bey orada babadan oğula geçen uc beyi olarak bir yarı hükümdar gibiydi. Merkezden uzak olduğundan, Venediklilerle, Macarlarla kendi başına müzakerelere girişiyordu. Küçük bir kasaba olan Bosna, İsa Bey zamanında gelişti. Tipik bir İslâm şehri hâlini aldı. İşte Bosna'da İslâmiyetin yerleşmesi ve ileride Bosna'nın adeta imparatorluk içinde muhtar bir hal almasının menşei budur.

Uc beyliğinde timar sistemi de farklıydı. Uc beyi, uc sancağındaki zeamet ve timarları kendi adamlarına tahsis ederdi. Gerçi büyük zeametler için merkezden berat almak gerekirdi, ama onun tezkeresi

ile gelip bu beratı alırlardı. Bu suretle, İsa Bey'in gelirleri 700.000 akçayı buluyordu. Bu bir beylerbeyi geliri kadardır (beylerbeyi geliri 700.000-1.000.000 akça arasıdır). Böylesine büyük meblağda geliri vardı. İkincisi, Bosna ve Üsküp'teki zeamet ve tımarlar kendi adamlarına aitti. İleride Bosna'da kapetan adıyla ayân şeklinde bir sınıfın yükselmesi ve onların Bosna'yı adeta muhtar bir idare şekline sokmaya kalkışmasının evveliyatı budur. Yani başından beri bir uc merkezi olması, Bosna'da farklı bir idare kurulmasına yol açmıştır.

Bosna, Venedik, Macaristan ve Hırvatistan'a karşı bir uc şehriydi. Kudretli bir devlet olan Habsburglara karşı Bosna'yı kuvvetlendirmek için bu ucdan Hırvatistan içlerine akınlar yapılıyordu Fâtih ve Kanûnî zamanında. Venedik'in karşısına kadar gidiyordu bu akınlar. Fakat duraklama döneminde, bilhassa XVII. yüzyılda Habsburg tehdidi başlayınca, Osmanlılar Bosna ucunu takviye etmeyi zaruri gördü. Onun için oradaki zaimlere ve beylere zeametlerini irsî olarak ellerinde tutma imtiyazını bağışladılar. Oradaki zaim ya da bey, "ben Habsburglara karşı mücadele ederken sen benim timarımı alıp şuna buna verirsen ben burada tutunamam" diyordu. Bu durumu normal olarak devlet de anladı ve oradaki zaimlere bu hakkı tanıdı. Bunlar o kadar kuvvetliydiler ki, Macaristan'daki zaimler hep Boşnaklardı. Orada Boşnakça konuşulurdu. Macaristan'a ilk girildiğinde Osmanlı erkânı Boşnakça konuşurdu. Aslında bu bir Osmanlı âdetidir. Fethedilen yere, o bölgeye en yakın olan sancaklardan sipahiler gönderilirdi. Mesela Kıbrıs fethedildiğinde oraya Alaiye'den sipahiler gönderilmişti. Bosna'da da aynı uygulama yapıldı. Macaristan'a Bosna'dan sipahi ve zaimler gönderildi. Hırvatistan'da yapılan fetihlerde de böyle olmuştur.

Balkanların batısı ile İtalya arasında ticarî gidiş gelişte bir artış vardı. Dubrovnik, Arnavutluk ve bu arada Bosna bu artan ticaret hacminden faydalandı. Avlonya, hem deniz üssü, hem de transit merkez olarak önem kazanmıştı. Arnavutluk'tan Dubrovnik'e tuz ve buğday sevk ediliyor, buradan da Bosna ve Sırbistan'a ihraç ediliyordu.

Ucbeyi İshak Bey'in baskısı altında kalan Bosna kralı II. Tvrtko daha 1429'da Osmanlı hâkimiyetini tanımıştı. Hemen ardından Hodidye ya da saray ovası iskâna açıldı. 1462'de küçük bir kasaba olan Saraybosna, ertesi yıl fethi ve ilhakıyla teşkil edilen Bosna sancağının merkezi oldu. Fethinin ilk yıllarında Bosna, sınırda bir askerî

karakol hüviyetinde iken, Osmanlı nüfuzunun Adriyatik'e doğru yayıldığı 1520-1540 döneminde önemi arttı. Adriyatik Denizi tarafındaki diğer bölgelerin de fethiyle 1580'de Bosna-Hersek, Slovenya ve Dalmaçya'nın bazı bölgelerinde oluşan Bosna beylerbeyliği kuruldu. Beylerbeyliğin merkezi de Venedik Dalmaçya'sına daha yakın olan Banja Luka'ya taşındı.

Bu tarihte Saraybosna, tahminî 40.000 nüfusuyla Balkanların batısının en büyük ticarî merkeziydi. Bursa-İstanbul ve Edirne'yi Adriyatik'e bağlayan kervan yolunun en önemli durağı olduğundan şehrin canlı bir transit ticaret hacmi vardı. Balkanları boydan boya kesen bu yol üzerindeki ticaret Saraybosna antreposuyla Doğu arasındaki ticaret merkezlerinden Novibazar ile Foça'nın da yükselmesine yol açmıştı. Belgrad, Sofya ve Üsküp ile civardaki diğer şehirlerden gelen tüccar da Saraybosna'ya uğruyordu. Doğu'dan gele malların depolanması için iki bedestan inşa edildi. Çoğunlukla Saraybosna Gorajde ve Olovo kökenli Bosna tüccarı 1500'den itibaren ihracatta Raguzalılarla büyük rekabet içinde idi.

Osmanlı hâkimiyetinden önce, Bosnalı tüccar, Dubrovnik tarafından transit ticaretten sistematik olarak dışlanıyordu. Osmanlı idaresi, Bosnalı ve Türk tüccarı aktif olarak himâye etmeye başladı. Bu sayede bu tüccarlar İtalya'da Ancona ve Venedik'e yerleşmeye başladılar. Nitekim, Venedik'teki Müslüman tüccarlar, XVI. yüzyıl ortalarında, Veziriâzâm Rüstem Paşa'nın (1544-53) desteğini alacak, 1621'de de muhteşem *fondaco dei Turchi*'lerine kavuşacaklardı.

İnebahtı muharebesinden önce kurulan Mukaddes İttifaktan ayrılan Venedik'le 1573'te barış imzalanmasının ardından, Dalmaçya limanlarından geçen Osmanlı-Venedik ticareti gelişti ve Bosnalı tüccar da bu ticarette aktif rol oynamaya başladı. Daha önceleri, Zadar (Zara), Şibenik (Sbenico) ve Split (Spalato) gibi Dalmaçya limanlarından yapılan ticaret, esas olarak incir, deri, balık, şarap ve at gibi bazı mahalli ürünlerin Venedik'e ihracıyla sınırlı kalmıştı. Ancak 1580'den itibaren bu limanlardaki trafik hızla arttı. Osmanlıların işbirliği ile Venedik, 1590'da Split'i Osmanlı şehirleriyle ticarette bir transit limana dönüştürdü. Bu limanla irtibatı Saraybosna'nın ticarî önemini daha da artırdı ve Dubrovnik'in Balkan ticaretine sekte vurdu.

Bosna tüccarı Balkanların iç bölgelerindeki ticarette de Raguza'ya rakip olmaya başlamıştı. XVI. asrın sonuna gelindiğinde, onlar

Belgrad, Pokupljeve Novibazar gibi ticarî merkezlerde Raguzalıların yerini aldılar. XVII. yüzyıl ortasında ise Dubrovnik, deri ve balmumu ihracatındaki yerini tamamen Saraybosna'ya bırakmış bulunuyordu.

BOSNA'DA KAPETANLAR DÖNEMİ

Boşnaklar bu suretle zeametleri irsî olarak ellerinde tuttular. İkinci olarak, yapılan fetihlerden yeni zeamet ve timarlar elde ederek çok kuvvetli bir grup haline geldiler. İleride Osmanlı merkezî otoritesi zayıfladığı zaman, bu irsî zaimler bir nevi yerli aristokrasi haline geldiler. Bunlara Bosna tarihinde *kapetan* denilir. Kapetanlar bilhassa ayân devrinde XVIII. yüzyılda merkezî hükümet iyice zayıfladığı zaman, merkezî hükümetten ayrı olarak kendi bölgelerini adeta özerk hale getirdiler. XVIII. yüzyıl başında Fransız Jucherau de Saint-Denis geldiği zaman diyor ki: merkezî hükümetin gönderdiği Valiyi Saraybosna'ya sokmazlardı. Vali gidip oturamazdı Saraybosna'da. Ya da hükümet onların istediği valiyi göndermek zorundaydı. Yani merkeze çok uzak olduğu için ayânlar adeta orada özerk bir hânedânlık kurdular. Mesela Anadolu'da babadan oğula geçen Karaosmanoğulları ile Yozgat'ta, Trabzon'da hânedânlar oluştu. Fakat onlar hükümet hâline gelemediler, muhtar olamadılar. Fakat Bosna çok uzak olduğu için ve Habsburglara karşı müdafaa hattını tuttukları için kuvvetli hale geldi kapetanlar. Öyle ki, yeniçeriler ortadan kaldırıldıktan sonra II. Mahmud ayânlara karşı bir harekat başlattı. Bunlar o zaman merkezin gönderdiği valiyi dışladılar ve kendileri hâkim oldular. Bu Bosna'nın adeta ilk muhtar dönemidir. XIX. yüzyıl başında Fransız Jucherau de Saint-Denis geldiği zaman diyor ki, Saraybosna'da adeta bir cumhuriyet var. Bunlar tabii toprağa da hâkimdiler.

Avusturya Habsburg İmparatorluğu'na karşı Bosna ucunun genel gelişimini bu çizgiden görmek lâzımdır. Kapetanlar devletin mîrî arazilerini kendi malikâneleri, çiftlikleri hâline getirdiler. Tabii toprağa sahip olmak tek başına zengin olmak için yeterli değildir. Toprağı işleyecek köylü, ırgat ve ortakçı lazım. Hıristiyan Sırplar gelip yerleşmeye başladılar Bosna'ya. Böylece bu arazi önem kazandı. Çünkü Bosna toprakları Avrupa ile ticaret dolayısıyla çok değer kazandı. Bilhassa hayvancılıkta, tarımda ihracat yapılıyordu. Kapetanların topraklarını işletecek insan gücü lazımdı. Onun için Sırpları çağırdı-

lar. Sırplar kendiliklerinden geldiler ve Kapetanlara ortakçı durumunda, toprak kölesi gibi çalışmaya başladılar.

İşte Sırplarla Müslümanlar arasındaki düşmanlığın tarihî kaynağı temeli buraya dayanır. Günümüzde gördüğümüz çatışmanın tarihî temelleri buradadır. Yugoslavya dağılıp Sırplar bağımsız bir devlet olunca Bosna'daki Müslümanları ezmek istediler. Bosna'daki Sırpları Sırbistan destekledi. Bu Sırplar vaktiyle Kapetanların ortakçı köleleri idi. Köle-efendi düşmanlığının yansımasıdır. Bosna tarihini genel hatlarıyla bu şekilde ve bu çizgide açıklamak lazımdır. Bosna tarihi Osmanlı sistemiyle yakın bir ilişki içinde izah edilmelidir. Bunun en son gelişimi, Bosna'nın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasıdır. Bugünkü Bosna devletinin hikmet-i vücudu tâ İshak Bey'e giden bir gelişmenin neticesidir.

OSMANLI FETİH YÖNTEMLERİ *

I- TEDRİCİ FETİH YÖNTEMİ

Osmanlı fetihlerinde, neredeyse sistemli olarak uygulanan iki farklı safha olduğu anlaşılıyor. Osmanlılar ilk olarak, komşu devletler üzerinde bir çeşit hükümdarlık (süzerenlik) tesis etmeye çabalamışlardır. Daha sonra yerli hânedânları tasfiye ederek, bu ülkeleri doğrudan denetlemeye çalıştılar. Osmanlıların doğrudan denetimi, temel olarak, ülkelerin kaynak ve nüfuslarının düzenli olarak tahrir defterlerine kaydedilmesine dayanan tımar sisteminin uygulanması anlamına geliyordu. Tımar sisteminin tesisi, önceki toplumsal ve ekonomik düzende mutlaka devrimsel nitelikli bir değişiklik olması demek değildir. Aslında tımar, tedrici bir temsil amaçlayan Osmanlı kurumlarıyla yerel şartların ve sınıfların ılımlı bir uzlaşmasıydı.

Bu iki safhanın, tedrici bir biçimde gelişen Osmanlı fetihlerinde bilinçli olarak uygulamaya konmuş oldukları, Osmanlı tarihinin başlangıcından beri gözlemlenebilir. Örneğin, hânedânın kurucusu Osman Gâzî'yle, Harmankaya (Chirmenkia) tekfuru Köse Mihal (Köze Mihail), Samsama Çavuş ve diğer tekfurların daha sonra

* Makale aslı Studia Islamica, II (1954): 103-129, burada Oktay Özel çevirisi alınmıştır: Oktay Özel & Mehmet Öz (der.) *Söğüt'ten İstanbul'a*, Ankara, İmge, 2000.

haraçgüzârlığa (vasallik) dönüşecek ilişkisi, başlangıçta müttefiklik biçimindeydi.[1] Bunun nedeni büyük ihtimalle, uc emirleri ve beylerin bulunduğu uclardaki kendine özgü askerî örgütlenmeydi.[2] Her halükârda, 14. yüzyılda Osmanlı devleti, uzun ya da kısa haraçgüzârlık dönemlerinden sonra birçok küçük devleti topraklarına katmıştır. I. Bayezid (1389-1403) Kosova meydanında sultan olduğunda, Bizans imparatoru (1375'ten beri), Bulgar prensleri (1371'den beri), Yunanistan ve Ege adalarındaki beyler gibi birçok haraçgüzâr hükümdar bulunuyordu. Anadolu'da ise, sadece batıdaki gâzî beylikleri değil, Konya'daki Karamanlılar da Osmanlı haraçgüzârıydı.

Sultan Bayezid, yıldırım seferlerle bu haraçgüzâr ülkeler üzerinde doğrudan denetim kurarak yeni bir politika başlattı. Bunu, tahta çıkışı sırasında isyan çıkaran Anadolu beylikleri ve düşman Macarlarla işbirliği yapan haraçgüzâr Bulgar kralı sayesinde başardı. Yerel hânedânları sürdü ve bu ülkeler üzerinde doğrudan denetim kurdu. İlginç olan bir nokta da, Bayezid'in Karaferiye'deki meşhur toplantıda çoğu haraçgüzârı olan Balkan prenslerini bir araya toplamışken bir an için onları öldürtmeyi aklından geçirdiğine dair rivâyetler olduğudur.[3] Bayezid, Tuna'dan Fırat'a uzanan yekpare bir imparatorluğun oluşmasında Konstantiniye'nin önemini de kavramıştı. Bu yüzden Akça Hisar'ı (Anadolu Hisarı) inşa ettirdi ve şehri fethetme girişiminde bulundu.[4] Bizim için ilginç olan, Bayezid'in hükümdarlığında ve sonrasında sürdürülen bu hızlı ve sert ilhak politikasına karşı, sadece fethedilen bölgelerden değil, Osmanlı devletinin kendi içinden de tepkiler gelmiş olması. Nitekim bu politikanın, bazılarınca hayırlı Osmanlı geleneğinin zıddı olarak algılandığı görülüyor. Hızlı ve tedrici genişleme yandaşı iki rakip yaklaşım, Bayezid döneminde Çandarlı Ali Paşa ile Hoca Firuz Paşa arasındaki farklarda açığa çıkar. Çandarlı Halil Paşa, aradan geçen yaklaşık yarım yüzyıllık zamana karşın Hoca Firuz Paşa'nın fütursuz savaş politikasını hâlâ en sert biçimde eleştiriyordu. Bayezid'in idare biçimini eleştiren yaygın

[1] Bkz. Halil İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 211-212.

[2] Bkz. Fuat Köprülü, *Les origines de l'Empire Ottoman*, Paris, 1935, s. 89.

[3] Bkz. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, Paris, 1932.

[4] Bkz. Halil İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tedkikler ve Vesikalar I*, Ankara, 1954, s. 122.

Osmanlı geleneği, tahrir defterleri kullanıp yeni bir vergi yöntemi uygulayan Osmanlı yönetiminden de şiddetle şikâyetçiydi. Tahrir defterinin Osmanlı yönetiminin temel araçlarından olduğunu ileride göreceğiz. Bayezid, aynı zamanda, yerli aristokrasinin yerine kendi kölelerini (gulâm) geçirerek, Anadolu'da yeni fethedilen topraklarda köklü değişikliklere girişti.[5] Şiddetli tepkiye yol açan dayatmacı birlik politikası, imparatorluğunun 1402'deki çöküşünün gerçek nedeniydi. Gerçekten de, Osman ve Orhan Gaziler döneminde haraçgüzârları ve güçlü ucbeyleriyle yarı-feodal olan devletin geleneksel kurumlarıyla İslâmî bir Sultanlığa dönüşmesi, eski İslâmî ve İlhanlı idare biçimlerini olduğu gibi benimseyen Bayezid'in işiydi. Aynı dönemde, merkezî yönetim aygıtı olan kapıkulu kurumu güçlendirilmiş ve devlet için önemli hale gelmişti.[6] Bayezid'in imparatorluğu 1402'de Timur tarafından yıkıldıktan sonra, idare sisteminin kalıntıları imparatorluğun yeniden kurulmasına çok büyük ölçüde katkıda bulundu. Bir noktaya daha değinmek isterim. Osmanlı başkentindeki tımar defterleri, yeni fethedilen bölgelerdeki tımarlarını Bayezid'e borçlu olan tımar sahiplerinin mülkiyet hakkını teminat altına alıyordu. Bu nedenle de tımar sahipleri, toprak birliğinin Osmanlı sultanının otoritesi altında yeniden sağlanmasıyla yakından ilgiliydiler. Bayezid'in çabalarının tamamen boşa gitmediği buradan anlaşılıyor.[7]

Bayezid'in halefleri I. Süleyman, I. Mehmed ve II. Murat, ılımlı siyaseti devam ettirdiler ve yeniden kurulan, Balkanlar'daki küçük devletlerin ve eski Anadolu Türk beyliklerinin[8] varlıklarını tanıdılar.

[5] Bkz. aşağıda, s. 7-8

[6] Âşıkpaşazâde, *Tevârih-ı Âl-i Osman* , Âli edisyonu, İstanbul, 1332, s. 78.

[7] Paul Wittek de, "De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople"de *(Revue des études islamiques, 1938)* çöküş nedeni olarak Bayezid'in imparatorluğunun zamansız gelişen yapısını gösterir.

[8] Eski hânedânların idaresi altında yeniden beyliklere bölünen Batı Anadolu, Osmanlı hâkimiyeti sırasındaki güvenlikten ve geniş ölçekli gazilik faaliyetlerinden artık faydalanamıyordu. Bu nedenle II. Murat, bu beylikleri kolayca yeniden fethetti (1423). Eski uc emirlerinin gerçek halefleri olarak Osmanlı sultanları, gâzîler tarafından fethedilmiş olan ve Selçuklu devletinin tarihsel sınırlarının ötesinde kalan bölgeler üzerinde kolayca hak iddia edebildiler.

Osmanlılar bu Müslüman devletlere karşı harekete geçmek gereğini duyduklarında, bu eylemlerini İslâm dünyasının gözünde meşru kılmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Bu ılımlı siyasetin birçok haklı nedeni vardı: Konstantiniye'de Osmanlı tahtı için hak iddia edenlerin varlığı,[9] doğudan gelebilecek yeni bir istila tehdidi ve yeni bir Haçlı Seferi korkusu. Devlet işlerinde mutlak bir sulta elde etmiş köklü bir Osmanlı vezir ailesi olan Çandarlılar, bu siyasetin başlıca sorumlusuydular; Sadrazam Çandarlı Halil Paşa (1429-1453) ise bu siyasetin en ateşli savunucusuydu. 1444'te Sırbistan'a yan bağımsızlık tanınması, Bizans'la barış yapılması, Çandarlı Halil Paşa'nın siyasetini çarpıcı bir şekilde gözler önüne serer. Paşa, bu barış ve uzlaşma siyasetini geliştirebilmek için genç sultan II. Mehmet'in çevresinde toplanan yeni bir askerî kadroyla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu askerî grubun Konstantiniye'nin fethindeki başarısından sonra Çandarlı Halil tasfiye edildi ve fetih yoluyla birlik siyaseti bir kez daha öne çıktı. Öyle görülüyor ki, dönemin şartları böylesi bir politikayı meşru kılmıştır. Roma ve Konstantiniye'nin 1439'daki birleşme anlaşmasından sonraki dönem gayet nazikti. II. Mehmed 1446'da tahttan indirilmiş, savaş yanlısı danışmanları ikbalden düşmüştü. 1451'de ikinci kez tahta çıktığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasını sağlamak kadar kendi iktidarını pekiştirmenin de biricik yolunun fetihten geçtiğini artık biliyordu.[10]

İki safhalı Osmanlı fetihlerinin, aslında tarihsel şartların bir sonucu olduğu görülüyor. Gelenek, Fâtih'in kesintisiz seferlerle sağlanan birlik faaliyetlerinin sonrasında da varlığını sürdürdü. Sultan Süleyman'ın Macaristan'a karşı yürüttüğü siyaset buna örnek gösterilebilir. Öte yandan, tedrici birleşme siyaseti, doğrudan hâkimiyetin tesis edilmesinden sonra da devam etti. Şimdi de bu konuyu inceleyelim.

[9] Önce, I. Bayezid'in oğlu Mustafa 1416 ve 1421'de tahtı ele geçirme girişiminde bulundu. Sonra, büyük ihtimalle I. Bayezid'in torunu olan Orhan Çelebi, 1444'te İnceğiz ve Dobruca'da harekete geçti. I. Bayezid'in soyundan gelenler arasında taht kavgasının ancak Konstantiniye'nin fethinden sonra sona erdiğini söyleyebiliriz (bkz. İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 69-70).

[10] 1453-1454'teki bu gelişmeler için bkz. İnalcık, *Fâtih Devri*.

II- FETHEDİLEN TOPRAKLARIN İSTATİSTİKSEL TETKİKİ

Fetih ordusu geri çekilmeden önce, stratejik öneme sahip birçok hisara hemen küçük birlikler yerleştirilirdi. Geriye kalan hisarlar, daha sonra sultanın özel emriyle yıkılırdı. Osmanlılar tarafından sık sık kullanılan bu tedbir, öncelikle, buralarda askerî birlik bulundurmak zorunda kalmamak, ikinci olarak da yerel beyler tarafından yeni direniş merkezleri oluşturulmasını engellemek amacıyla alınıyordu. Daha sonra, bir kural olarak, Osmanlı ordusunun temel gücü olan sipahilere, yeni fethedilmiş topraklardaki köylerde tımarlar verilirdi. Hisareri ya da kaleeri olarak adlandırılan bazıları da hisarlara yerleştirilirdi. 15. yüzyılda çoğu hisardaki gerçek askerî güç bu hisarerlerinden oluşmaktaydı. Bu düzenli güçler, bir güvenlik önlemi olarak, imparatorluğun uzak bölgelerinden gelen askerlerden oluşturulurdu. Tahrir defterlerine göre, Anadolu'daki çoğu hisareri Rumeli'den, Rumeli'dekiler de Anadolu'dan gelmeydiler.

Sınırlı sayıda müstahkem mevkide de olsa, Osmanlılar yerel nüfusu da ihtiyat kuvveti olarak görevlendirmeyi gerekli görmüştür; aksi takdirde, Osmanlı ordusunun büyük bir bölümü imparatorluğun yüzlerce hisarında âtıl durumda kalacaktı. Bu yerel güçlerin sadakati, bazı vergilerden muaf olma gibi özel imtiyazlarla teşvik edilirdi. Ne var ki, bu imtiyazlar sürekli değildi ve sultanın isteğiyle geri alınabilirdi.[11] Ayrıca, hisarlardaki ihtiyat birliklerine her zaman düzenli ordu askerleri eşlik ederdi. Bazı özel durumlarda, sadakatin sürekliliğini sağlamak için bütün kasaba ahalisi vergiden muaf tutulurdu. Örneğin, Kayseri ve Konya tapu defterlerine göre,[12] "Uzun Hasan ile yapılan savaşlarda gösterdikleri sadakat nedeniyle" bu şehirlerin ahalisi vergiden muaf tutulmuştur; gerçekten de, Osmanlılar bu iltimaslar sayesinde bu önemli şehirleri ellerinde tutabilmiştir. Arnavutluk'taki Akçahisar'ın (Croia) ahalisi, İskender Bey'in istilâsından ön-

[11] Bkz. İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 163 ve 180.

[12] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Defterleri No. 40 (Konya), No. 33 (Kayseri).

ce, hisar muhafızlıkları nedeniyle vergi muafiyetinden yararlanırlardı.[13]

Genellikle Osmanlı öncesi idarî sınırları korunan yeni topraklar,[14] büyüklüklerine göre bir veya birkaç sancak beyine emanet edilirdi. Sancak, imparatorluğun asıl idarî ve askerî birimiydi ve sancak beyi bu sancaktaki tımar sahiplerinin tek komutanıydı. Temel görevleri, savaşta tımarlı sipahileri yönetmek, asayişi sağlamak, yasal ve idarî kararları uygulamaktı. Sancaktardaki tüm yasal meseleler, askerî meseleler de dahil olmak üzere sancak beyinden bağımsız olan kadıların göreviydi. Sancaklar, sancak beyi ile aynı sorumlulukları taşıyan ve ona bağlı olan subaşılar tarafından yönetilen vilâyetlere bölünmüştü. Yararlandığı kaynak 14. yüzyıl sonlarına doğru yazılmış olan Âşıkpaşazâde'nin tarihinde,[15] Osman Gâzî'nin, yeni fethedilmiş şehirlere kadılar ve subaşılar tayin ettiği yazılıdır. Gerçekten de, 1431 tarihli Arnavutluk defterine göre, her şehrin subaşısı ve kadısı vardı. Aynı defterde, kadılara maaş olarak tımar verildiğinin yazılı olması ilginçtir. Bu da, dönemin eyalet idaresinde tımar sisteminin önemini gösterir.

Vilayet tahriri, Osmanlı idaresinin temeliydi. Bu işlem, bir bölgenin vergilendirilebilir kaynaklarının hesaplanması ve bu verilerin defter-i hâkâniyeye kaydedilmesinden ibaretti. Bu defterler, askerlerin gelirleri olacak vergilerin toplanması için belirli bölgelerin onlara tahsis edilmesinde de kullanıldı. Defterler, köylülerin vergi oranlarını belirlemekle kalmaz, toprakların yasal sahiplerini gösteren resmî birer kayıt işlevi de görürdü.

Osmanlı arşivlerinde bu tür defterlerin ulaşılabilen en eskileri, H. 835 (1431-1432) tarihli Arnavutluk defterleridir.[16] Peremedi-Görüce (Koritsa) defterinde, bu bölgenin ilk kayıtlarının I. Bayezid döneminde (1389-1403) tutulduğu açıkça görülür. Daha kuzeyde kalan bölgenin gelirlerinin hesaplanması ise ancak I. Mehmed döneminde (1413-1421) yapılmıştır. Bu ilk hesaplamalar Osmanlıların bu bölgeleri art arda fethetmelerinden hemen sonra gerçekleştirilmiş

[13] Bkz. *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, haz. Halil İnalcık, Ankara, 1954, s. 103.

[14] Bkz. İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 181.

[15] Âşıkpaşazâde, s. 18-20.

[16] Bkz. İnalcık, *Sûret-i Defter*, Giriş, s. I.

olmalıdır.[17] H. 868 (1463-1464) tarihli bir Ankara defterinde de,[18] yaklaşık 1396'da Ankara valisi olan Timurtaş Paşa tarafından yapılan hesaplamalara rastlıyoruz. Eski *Anonim Tevarih*'te ulemâ, defter sistemini Osmanlı idaresine soktuğu için sert biçimde eleştirilir.[19] Bu dolaylı gönderme, daha önce sözünü ettiğim defterlerdeki kayıtlarla birlikte ele alındığında, Osmanlı devletinde tahrir sisteminin tam olarak ne zaman başladığına ilişkin ek bir kanıt olarak görülebilir. Öte yandan vakanüvis Âşıkpaşazâde, Orhan Gâzî dönemindeki (1326?-1361) fethinden sonra yapılmış bir Karesi tahririnden söz eder.[20] Bu kayıt, sistemin bu dönemde var olduğunu iddia edebilmek için tek başına yeterli bir kanıt olamaz; ancak, 1431 defterlerinde, iki yüzyıl sonra da karşılaştığımız gelişmiş kaidelerle Türkçe terimlere rastlanıyor. Bu da, tahrir sisteminin I. Bayezid'den önce uzun bir süre kullanıldığının bir belirtisidir. Dahası, henüz Orhan Gâzî döneminde bile gelişmiş bir Osmanlı arşivinin varlığından haberdarız.[21] Son olarak, 1431 defterlerindeki birçok Farsça kaide, sistemin İran-İlhanî ya da Selçuk kökenlerinin birer kanıtı olabilir.

Elimizde H. 938 (1575) tarihli, bu tarihten yaklaşık altmış yıl önce fethedilen Doğu Anadolu bölgelerinin tahririyle görevli memurların talimatlarını içeren iki ferman var.[22] Tahrirlerin nasıl uygulandığı hakkında bizi aydınlatan bu fermanlar şöyle özetlenebilir:

1- Tahrir için bir emin tayin edilirdi. Bu eminin emrine, kayıtları düzenlemek ve verileri deftere kaydetmekle görevli bir kâtip verilirdi, ikisi de, tahrir sırasındaki harcamaları karşılamak üzere, kayıtları yapılan bölgelerden hâne başına birer akçe toplama yetkisine sahipti.

2- Nüfus, ekili arazi, bağlar, meyve bahçeleri gibi vergilendirilecek şeyler hakkındaki tüm verileri toplamakla yükümlü olan emin, bulunduğu bölgelerin kadılarından yardım görür ve onlar tarafından denetlenirdi.

[17] İnalcık, *Sûret-i Defter*, s. III-V.

[18] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye Defteri, No. 9.

[19] *Tevârih-i Al-i Osman*, İ. H. Ertaylan Edisyonu, İstanbul, 1946, s. 47.

[20] Âşıkpaşazâde, s. 45.

[21] Bkz. "Orhan Gazi Mülknamesi", *Topkapı Sarayı Arşivi Kılavuzu*, Cilt I, s. 277.

[22] *Münşeat* , British Museum, *Rieu. Or.* 9503, s. 36-41, 46-51; karş. Ömer Lütfi Barkan, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II, 1, s. 39-44.

3- Bir bölgenin vergi matrahı çıkarılmadan önce, emin tüm tımar sahiplerini ya da onların vekillerini bir araya toplar ve berâtlar (tımarlarının ya da vergi muafiyetlerinin türünü gösteren fermanlar), sûret-i defterler (tımarların önceki bir tahrirde kaydedilmiş resmî nüshaları), temessükler (yöneticiler tarafından verilen, tımar ya da vergi muafiyetlerini gösteren vesikalar) ve mahsulât defterleri (belirli vergilerin miktarlarını gösteren vesikalar) gibi ellerinde bulunan yasal belgeleri ibraz etmelerini isterdi.

4- Emin, daha sonra köy köy dolaşarak hemen teftişe başlar, yeni vergileri önceki kayıtlarla karşılaştırırdı.

5- Her tımar sahibi, tımarında bulunan yetişkinleri, adlarının kaydedilmesi amacıyla eminin huzuruna getirmekle yükümlüydü. Bu araştırmaların sonuçları defter halinde derlenerek, inceleyip tasdiklemesi için sultana sunulurdu.

6- Cizye (sadece yetişkin gayrimüslimlerin ödediği kelle vergisi) ve avarız (olağanüstü durumlarda alınan vergi) defterleri, kadılar tarafından ayrı olarak hazırlanır ve sultana sunulurdu.

7- Emin ayrıca, vergilendirmeyle ilgili tüm yerel uygulamaları, oranlardaki farklılığa özellikle dikkat ederek rapor etmekle görevliydi. Bu yerel uygulamalar, sultanın inceleyip onaylamasından sonra, defterin ilk sayfasına ilgili sancağın kanunnâmesi (mali kanun) olarak kaydedilirdi.

8- Emin ayrıca sancaktaki tüm tımar sahipleri ve bunların cebelüleri hakkında rapor hazırlamakla da görevliydi. Daha sonra, tımarlar türlerine göre yeniden dağıtılarak ayrı bir defterde toplanırdı.

1431 defterlerindeki bilgilere dayanarak, 16. yüzyılda bu şekilde yapılan tahririn 15. yüzyılda da aynı olduğunu söyleyebiliriz.[23] Yeni fethedilen herhangi bir ülkenin ilk tahriri de aynı şekilde yapılmış olmalıdır. Bunu, sırasıyla 1518 ve 1572'deki fetihlerinden hemen sonra düzenlenen Doğu Anadolu ve Kıbrıs defterleri de kanıtlıyor.

Emin, bir ülkenin fethinden sonraki ilk tahririni yaparken ülkeyi fetheden askerlerin yanısıra bölge ahalisinden de yardım görürdü. Dimo, Yorgi ve Mankole oğlu Zağanuz gibi Hıristiyanların ya da

[23] İnalcık, *Sûret-i Defter*, s. XII.

dönmelerin 1431 Arnavutluk defterinin hazırlanmasında kâtip olarak çalıştıkları bilinmektedir.[24]

Arnavutluk ve Dülkadiriye örneklerinde görüldüğü üzere tahrirler, nadir de olsa, yerel direnişle karşılaşmışlardır.[25] Her iki örnekte de karışıklığın temel nedeni, ülkenin yarı-göçebe ve feodal yapısıydı. 1431 Arnavutluk tahririnin, önce Ariti ve Thopia Zenebissi, sonra da İskender Kastriota Bey gibi yerli feodal beylerin yönetimindeki dağlıların uzun süren mücadelelerinin başlangıcı olduğu belirtilmelidir.[26]

III- TEMSİL VE İMPARATORLUĞUN KURULUŞU

Tahrirden sonra iki çeşit defter derlendiğini gördük. İlki (mufassal defter), kaynaklarını tafsilatıyla belirterek vergileri, ikincisi (icmal defteri) ise, gelirin askerî sınıf arasındaki dağılımını gösterirdi. Bu ayrım, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel bir ilkesine karşılık geliyordu.

İmparatorlukta iki temel sınıf vardı: re'âyâ ve askerî. Askerî sadece orduyu değil, kamu hizmetlilerini ve onların hane halkını da kapsar. Gelirleri sultan tarafından sağlanır ve vergiden muaf tutulurlardı. Yönetenler kesin biçimde yönetilenlerden ayrılmışlardı. Bu nedenle, 20. yüzyıl araştırmacılarının çoğunun fetih fikri üstüne kurulu bir devletin bu kendine özgü olgusunu kavramakta güçlük çekmesi şaşırtıcı değildir. Askerîler, tarihsel olarak belirlenmiş haklara sahip aristokratik bir sınıf değildi ve bu sınıfa dahil olmak tamamıyla sultanın iradesine bağlıydı. Ancak, göreceğimiz gibi bu durum ilk başlarda, Osmanlı sultanlarının fetihlerden önceki yerel aristokrat zümrelere karşı uzlaşmacı, ılımlı bir politika gütmelerini engellememiştir.

Osmanlı anlayışına göre imparatorluk sınırları içindeki tüm reâyâ ve toprak sultanın malıydı, imparatorluktaki tüm yerel ve veraset yoluyla geçmiş hakları ve imtiyazları ortadan kaldıran bu ilke, temel olarak sultanın mutlak hâkimiyetini ve tüm hakların onun iradesinden kaynaklandığını göstermek amacıyla düzenlenmiştir. Resmî salâhiyetnâmeler ve –vakıflar da dahil olmak üzere– tüm toprak ta-

[24] İnalcık, *Sûret-i Defter*, s. VII.

[25] Kemalpaşazâde.

[26] Bkz. Halil İnalcık, "Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle", *Mitteilungen des Österliches Staatsarchivs*, Cilt IV (1952), s. 120-128.

sarrufları üzerindeki hakları yalnızca sultanın berâtları sağlardı. Hüküm süren sultanın ölümüyle tüm salâhiyetler ve haklar geçersiz hale gelirdi. Dolayısıyla, "sultan devlettir" ifadesindeki gerçek payı büyüktür.

Bu nedenle, sultanın mutlak iktidarı kendisine kayıtsız şartsız bağlı olan idarî bir kadro gerektiriyordu. İktidarın yegâne kaynağı, sultanın iradesi ve temsilcileriydi. Dolayısıyla, sultanın hizmetinde olan ya da sultan adına yetki kullanabilen askerîler, nüfusun geriye kalanından farklı ve üstün bir zümreydi. İslâm şeriatını temel alan medenî ve cezai kanunlar reâyâ ve askerîler için temelde aynı olsa da askerîler, sultanın iradesiyle meydana getirilmiş kânun-ı sipâhiyân adı verilen özel bir kanuna tâbiydi. Reayadan birinin doğrudan askerîye girememesi, imparatorluğun temel yasalarından biri olarak kabul edilirdi. Ancak sultan, belirli niteliklere sahip olan (örneğin savaşta olağanüstü yararlık gösteren) bir raiyyeti fermanla askerîye terfi ettirebilirdi. Benzer bir şekilde, sultan bir emirle askerîden birini mevkiinden mahrum edebilirdi. Azledilen bir askerî mensubu askerîden çıkarılmazdı ve daha sonraki bir dönemde yeniden göreve atanabilirdi. Bu özellik askerînin sınıf yapısını açıklamaktadır. Ayrıca, azledilen herhangi bir bey ya da paşa yeni bir göreve tayin edilene kadar tazminat alırdı. Dikkat çeken bir nokta da, askerî mensuplarının oğullarının tahrir defterlerine reâyâ olarak kaydedildikleri bazı durumlarda askerî kökenlerini belirten ayrı bir kategoriye dahil edilmeleridir.

15. yüzyıl Osmanlı tahrirleri, sadece vilâyetlerin yönetimindeki birçok Osmanlı beyinin değil, 15. yüzyıl Osmanlı ordusundaki kayda değer sayıda tımarlının da Osmanlı öncesi yerel askerî sınıf ve asiller sınıfının torunları olduğunu gösterir. XV. yüzyılda kimi bölgelerdeki tımarlıların yaklaşık yarısının Hıristiyan olması daha şaşırtıcıdır. 1468'de Sırbistan'ın Braniçeva vilâyetindeki toplam 125 tımarlıdan 62'si, 1431'de Arnavutluk'taki toplam 355 tımarlıdan 60'ı ve 1455'te Tırhala (Tesalya) livasındaki toplam 182 tımarlıdan 36'sı Hıristiyan'dı.[27] Bu oranlar, fetihten sonraki ilk yıllarda bu bölgelerde kesinlikle daha fazlaydı. Bu tür bir tımarı örnekleyen bir kayıt şöyledir: "Mezkûr Mehmed hissesi sancak beyi mevkuftur deyu arzettiği

[27] Bkz. İnalcık, "Stefan Duşan", s. 230.

sebebden İvradko nâm kâfire ki aslında sipâhî imiş ve hem hüdavendigâr yoluna doğruluk gösterdiğiyçün verildi, fî sene 883."[28]

Bir Hıristiyanın tımar sahibi olabilmesi için öncelikle askerî kökenli olması, ikinci olarak da sultana sadakatini kanıtlaması gerekirdi. Tüm bu Hıristiyan tımarlıların aslen önceki Balkan devletlerinin askerî zadegânından oldukları belirtilmelidir.[29]

Aynı dönemde ve 16. yüzyıla kadar, Bosna, Sırbistan, Makedonya, Arnavutluk, Tesalya ve Bulgaristan'daki çok sayıda Hıristiyan voynuk da askerî statüsüyle Osmanlı ordusuna dahil edilmiştir. Örneğin, Broniçeva vilayetinde 217 voynuk, 503 yamak ve 61 lagator (voynukların başı), Tırhala'da 103 voynuk ve 203 yamak vardı. Bunlar, Stefan Duşan (1333-1355) imparatorluğunda küçük mülkleriyle (baştina) küçük asiller sınıfını oluşturan Sırp kökenli *'voynici'*lerdi.[30] Osmanlı devletindeki durumlarını gösteren şu belge en eski ve en ilginçlerinden biridir: "Voynuk: Nikola, veled-i Duşik; Yamaklar: Gin ve Milan ve Dimitri; bu mezkûrlar kadîmî sipâhî[31] oğulları oldukları sebebden ellerindeki müllklerine, bağlarına ve tarlalarına voynuk yazıldılar. El-vâki fî evâil-i muharrem sene 858 der Edirne."[32]

Ülkelerinin haraçgüzârlığı sırasında Osmanlı ordusunun yardımcı kuvvetleri olarak edindikleri deneyimler, Hıristiyan askerî grupların Osmanlı askerî sınıfıyla kaynaşmasını şüphesiz kolaylaştırmıştır. Konumlarının ve topraklarının güçlü Osmanlı idaresi tarafından teminat altına alındığını gören bu Hıristiyan askerlerin çoğunluğu değişikliğe karşı çıkmamış olmalılar. Bu bakımdan, birçok Hıristiyan garnizonun, kalelerini direnmeden teslim edip Osmanlı saflarına geçmiş olması şaşırtıcı değildir. Osmanlıların ılımlı politikası ve vaat ettikleri tımarlar çoğuna çekici gelmiştir. Bu durum Osmanlı hâkimiyetinin Balkanlar'daki görece hızlı yayılışını izah eden olgulardandır.

Hıristiyan tımarlıların ve voynukların, sultanın emirleriyle Osmanlı devletinde de, genelde eski toplumsal statüleriyle orantılı mevkiler elde etmeleri dikkate değerdir. Osmanlılar bu insanların toprak

[28] İnalcık, "Stefan Duşan", s. 232.
[29] İnalcık, "Stefan Duşan", s. 231-235.
[30] İnalcık, "Stefan Duşan", s. 237-241.
[31] Bu terim alelâde bir süvariden çok, askerî bir anlam taşır.
[32] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye Defteri, No. 303, Kirçeva Defteri.

mülkiyeti haklarını tımar ya da baştina olarak büyük ölçüde korumuşlardır. Böylece, büyük aileler (senyörler, voyvodalar) mal varlıklarının büyük bir kısmını büyük Osmanlı tımar sahipleri olarak korudular ve Müslüman olduktan sonra bey unvanını alıp en yüksek idarî görevlere gelme hakkına sahip oldular. 1448 tarihli bir defterde subaşılık rütbesine ulaşan Georgi İstepan adında bir Hıristiyana rastladım.[33] Hiç Hıristiyan sancak beyi olmamasına rağmen, II. Murat döneminde (1421-1451) Arnavutluk valiliği yapan Yakup ve Hamza Beyler gibi İslâm'ı kabul etmiş büyük yerel Hıristiyan ailelerden gelme birçok sancak beyi görebiliriz. Hamza Bey ve Yakup Bey, sırasıyla, ünlü Arnavut hânedânları olan Kastriota ve Muzaki'lerin soylarındandılar.[34] Hıristiyan tımar sahipleri ve Müslümanlaşmış torunları, genellikle kendilerine tevarüs eden topraklarda kalmışlarsa da, topraklarının ve feodal haklarının bir kısmını yeni Osmanlı tımar rejiminde terk etmek zorundaydılar. Bu işten en zararlı çıkanlar en büyük ailelerdi. Bu kayıplar bazı yerel direnişlere de neden oldu. İskender Bey (Scanderbeg) önderliğindeki Arnavut reislerinin uzun süreli direnişi temelde bu yüzdendi.[35]

Balkan ülkelerindeki soylu aileler Osmanlı tımarlıları olarak temsil edilip Müslüman olmuşlardır. Müslümanlaşma, imparatorluğun ilk dönmeleri olan Hıristiyan sipahiler arasında kesinlikle psiko-sosyal bir olguydu.[36] Devlet, onların Osmanlı askerî sınıfına kabul edilmelerinin zorunlu ön şartı olarak ihtidalarını istemediği gibi, böyle bir ihtidayı dolaylı yöntemlerle de gerçekleştirmeye çalışmamıştır. Nitekim, II. Bayezid döneminde (1481-1512) bile bu Hıristiyan askerlere tımar tevcih edildiğini görüyoruz. Ancak, 16. yüzyılda Hıristiyan tımarlılara bu bölgelerde sıkça rastlanmaz. Hattâ, bu yüzyılda Hıristiyan tımarlıların varlığı şaşırtıcı ve kökenlerinin sahihliğinden şüphe duyulan bir olguydu.[37] İslâm'ı tedricen benimseyen daha önceki Hıristiyan tımarlıların izleri 16. yüzyılda tamamen kaybolmuştur. Gerçekte de, ünlü Slav-Arnavut senyörü Pavlo Kurtik'in (Kurtic) soyundan gelen Arnavutluk'taki Kurtik Mustafa gibi bazı tımarlıların Hıristiyan kökenleri, ancak nadiren kullandıkları aile adlarından belli oluyordu.[38]

Bosna özel bir durum arz eder. Osmanlılar, eski Bosnalı asilzâdelerin babadan kalma topraklarında (baştina), daha önce Bosna krallarının bahşettikleri mülkiyet haklarını koruyarak yaşamalarına izin verdi. Bu nedenle, İslâmiyet'i tedricen benimseyen Bosna'nın eski asilzadeleri atalarının topraklarında 20. yüzyıla kadar yaşamayı sürdürdüler. Hak ettikleri toprağın mülkiyet hakkına sahip olabilmeleri için İslâmiyet'i benimsemeleri gerektiği yönünde bir baskı uygulanmadığını C. Truhelka bir araştırmasında[39] inandırıcı kanıtlarla göstermiş ve bu tez son dönemdeki Türk belgeleriyle[40] de teyit edilmiştir. Sırbistan ve Makedonya'daki farklı gelişmelerin Osmanlı fethinden önceki şartlardan da kaynaklandığı görülüyor. Sırbistan ve Makedonya'daki asillerin bir kısmı Bosna'daki baştinaların aynılarına sahip değillerdi. Sırbistan ve Makedonya'da büyük asilzadelerin (vlastelin) sahip oldukları topraklar Bizans tımarları (pronoia) niteliğindeydi. Bunlar Osmanlılar tarafından kolayca sıradan tımar topraklarına dönüştürülmüş ve bu nedenle tımara uygulanan genel kurallara tâbi olmuşlardır.[41]

Voynuklar ise, özel statüleri nedeniyle, Hıristiyan tımarlıların karşılaştığı toplumsal etkilere maruz kalmamışlar ve bu nedenle Hıristiyanlıklarını sürdürmüşlerdir. Voynuklar 16. yüzyılda Osmanlı ordusundaki askerî önemini kaybedince, benzer Müslüman askerî birlikler olan yaya ve müsellemlerle birlikte reâyâ statüsüne indirildiler. Gene de, 15. yüzyılın sonlarına doğru ünlü tarihçi İdris-i Bitlisi onlardan Osmanlı ordusunun önemli bir bölümünü oluşturan Hıris-

[33] XV. yüzyılda bütün subaşılar bey unvanı taşıyorlardı. Subaşı rütbesinin altında olan tımar sahiplerinin bu unvanı taşımalarına izin verilmezdi.

[34] Bkz. Halil İnalcık, "Arnavudluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi", *Fâtih ve İstanbul*, Cilt II, İstanbul, 1953.

[35] İnalcık, "Arnavudluk".

[36] Bkz. İnalcık, "Stefan Duşan", s. 231-233 ve Paul Wittek, "Yazijıoghlu Ali on the Christian Turks of the Dobruja", *Bulletin of the School for Oriental and African Studies*, Cilt XIV, Sayı 3, s. 639-668.

[37] Bkz. İnalcık, "Stefan Duşan", s. 237, dipnot 190.

[38] İnalcık, "Stefan Duşan", s. 226.

[39] *Die Geschichtliche Grundlage der Bosnischen Agrarfrage*, Saraybosna, 1911.

[40] Bkz. İnalcık, "Stefan Duşan", s. 236-240.

[41] Bkz. İnalcık, "Timariotes", s. 130-131.

tiyan askerler olarak söz eder.[42] Bunlar daha sonraki İstabl-ı Amire'ye bağlı Hıristiyan seyisler olarak Bulgaristan'da yaşamlarını sürdürmüşlerdir.[43]

Burada cerehorlar (geçici Hıristiyan ücretli askerler) ya da hisar ve geçitlerdeki, vergiden muaf muhafızlar gibi askerî sınıfından olmayan diğer Hıristiyan askerlerden söz etmeye gerek yok. Bu zümreler reâyâ ve askerî arasında özel bir konuma sahipti.

Osmanlılar aynı ılımlı politikayı sadece Balkanlar'da değil, Anadolu'da da uyguladılar. Örneğin, Karaman Beyliği'nin ilhakından sonra düzenlenen Karaman vilâyeti defterlerine göre,[44] yerli aristokrasinin büyük bir bölümü, daha önceki toprak hakları baki kalmak üzere konumlarını sürdürmüşlerdir. H. 929 (1519) tarihli defterde, "bir zamanlar babaları Karaman ayânından olan tımar sahipleri..." başlığı altında Karaman'ın eski ailelerinden bahsedilmiştir. Bu insanlar bu vilâyetteki tımar sahiplerinin çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Burada da büyük asilzadelere bey unvanıyla daha geniş tımarlar ya da zeametler, çocuklarına da vilâyetin çeşitli bölgelerinde geniş tımarlar verildi. Başlıca aileler Turgud, Köğez, Teke, Bozdoğan, Samagar, Yapa, Eğdir, Emeleddin, Bulgar, Adalıbey, Ucarı, Yasavul Musa, Bozkır ve diğerleriydi.[45] Bu bölgedeki aşiretlerin reisleri çoğunlukla bu ailelerdendi. Osmanlı fethinden önce kısmen yerleşik olan bu aşiretlerin Osmanlılara karşı Karamanoğulları ordusunun ana gücünü oluşturduğu bilinmektedir. Fetihten sonra, geniş Turgud aşiretinden olan Yapa Bey'in etrafında yeni bir aşiretin oluştuğu kesindir. Yapalu aşiretindeki birçok grubun vergileri, Yapa'nın soyundan gelenlere tımar olarak tevcih edildi. Benzer şekilde, Bektaşlı aşiretinin vergileri Bektaş'ın soyundan gelenlerin tımarı olmuştur. Yani, reislere aşiretlerinin vergileri tımar olarak verilmiştir. Başka bir deyişle, var olan durum, tımar sisteminin kendine özgü bir çeşidi olarak tasdik edilmişti. Bu yöntem, bölgede Osmanlı hâkimiyetini sağlamanın tek yolu olarak görülüyordu, çünkü yerel aristokrasi aşiretlerle güçlü bağlara sahipti ve merkeziyetçi Osmanlı idaresinden kurtulmaya eğilimliydi. Karaman ya da Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia edenlerle ya da Memluklar veya İran Şahı gibi dış güçlerle birçok kez işbirliği yapmışlardı. Şah İsmail (1500-1524), Anadolu'daki bu aşiretleri Osmanlılara karşı destekleyerek çok güçlenmişti. Osmanlı yönetimi nihâyet Karaman aşiret aristokrasisinin isyankâr tavrını, sürgüne gönderme ya da baskıyla değil, sistemini şartlara uydurarak alt etmeyi başardı. Zaman Osmanlıların lehine işledi. Yerel tımar sahiplerinin soyundan gelenlere komşu ülkelerde yeni fethedilen topraklarda yeni tımarlar tevcih edildi. Kanuni Süleyman'ın ilk yıllarında tamamen ilhak edilmiş olan Dulkadiriye vilâyetindeki 73 yerli ve 41 kökeni belirsiz tımarlıya karşılık, Karaman'dan 35, İçili'den 6 tımarlıya rastlıyoruz.[46] Benzer biçimde, Boşnak ve Sırp kökenli birkaç tımarlıya, Macaristan'ın fethinden sonra tımar verilmiştir. Bu nedenle, yeni nesiller yerel bağlarını yitirmiş ve sonraki tahsislerle muazzam tımarlı ordusunda temsil edilmiştir. Bu temsil sürecinde yerel kanunların ve âdetlerin yerini tedricen Osmanlı kanununun ve vergi sisteminin aldığını sırası gelmişken eklemek gerekir.[47]

Hülasa, Osmanlıların askerî sınıfına sadece asker ya da aristokrat kökenli kişileri dahil etme ilkesinin Osmanlıların gâzî kökeniyle bağlantılı olduğu düşünülebilir. Gâzîlerin uclarda inançları için savaşan bir askerî örgütlenme oluşturdukları bilinmektedir. Bunlar, zamanın şeyhlerinden icazet de almışlardı.[48] Daha önce belirtildiği gibi, Os-

[42] Bkz. İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 177.

[43] İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 152.

[44] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Defterleri, No. 32, 40, 58, 63, 119, 392; Maliye Defteri No. 567.

[45] Bu ailelerden bazılarının adları, Şikârî'nin yarı efsanevi *Karaman Tarihinde* yer alır.

[46] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Defteri, No. 392.

[47] Bkz. Ömer Lûtfi Barkan, *Kanunlar*, İstanbul, 1943, s. LXII-LXX; İnalcık, "Stefan Duşan", s. 241-242 ve Walter Hinz, "Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15 und 16 Jahr.", *ZDMG*, c. 100-1.

[48] Bkz. Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra, 1938, s. 33-51. Osmanlı hânedânının gâzî kökenini ilk olarak Wittek vurgulamıştır. Fuat Köprülü, hânedânın Kayı boyuyla bağlarını göstermeye çalışmış (*Belleten* 28, s. 219-313) ancak Wittek onların aşiret kökenlerini inkâr etmiştir. Kökeni ne olursa olsun, Osman'ın ailesinin bir uc aşiretine mensup olduğu anlaşılıyor. Ama bu durum onların gâzî teşkilatına dahil olmadıklarını göstermez. Osman'ın yarı göçebe yaşantısının eski gelenekte ayrıntılarıyla anlatılan hikâyelerini tümüyle reddedecek kadar kanıtımız yok. Benzer bir şekilde, XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı sınırındaki Paşayiğit ya da

man Gâzî'nin –daha sonra haraçgüzârı olan– ilk müttefikleri, Hıristiyan ya da Müslüman yerel beyler veya komutanlardı.[49] Her halükârda, ilk Osmanlılar askerî geleneğe sahip farklı bir zümreydi.

Gelgelelim, Osmanlı tarihinin ilk döneminde bile Osmanlı yönetici sınıfının tek kaynağı yerel soylular değildi. Askerî sınıfının himayesinde bulunanların tımar ve mevki edinmelerini mümkün kılan bir diğer Osmanlı yönetim ilkesi, kan bağına dayanan kastların oluşmasını engelliyordu. Daha önce belirttiğim gibi, Osmanlı sultanları, yalnızca sultana sâdık bir idari örgüt meydana getirmişlerdi. Sultanın başkentteki hane halkının ve kapıkullarının neredeyse tamamı, bazen eyaletlerde kendilerine tımar verilen, kullardan oluşurdu. Sultanın şahsî hizmetkârları da sık sık vali olarak tayin edilirdi. Bu sistemin sultanın mutlak hâkimiyetini sağlayacağına inanılırdı.[50] Defterlerden

Minnetoğlu Mehmet Beyler gibi aşiret kökenli gâzî liderleri "uc"daki kasabalara yerleşmiş ve aşiret bağlarını koparmışlardır.

[49] Bkz. İnalcık, "Stefan Duşan", s. 209-213. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 1467 tarihli Sultanöyüğü defterine (Maliye Defteri, No. 8) göre Harmankaya ve civarındaki köyler Mihal Bey'in tımarı ya da mülküydü.

[50] Osmanlı İmparatorluğu'nun bu temel kurumunun XVI. yüzyıldaki işleyişi, dönemin Venedik kaynaklarından yararlanan A. H. Lybyer tarafından layıkıyla vurgulanmıştır: *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificient*, Cambridge, Mass., 1913. Gulâm ya da kul sistemi Osmanlılardan önce Anadolu Selçukluları, Memlûkler ve daha önceki İslâmî devletlerde de geçerliydi. Bu sistemin alışılagelmiş uygulaması şöyleydi: Savaş esirleri ya da sultan veya kumandanlar tarafından satın alınan köleler sultana ve zâdegâna sonuna kadar sâdık hizmetkârlar olarak eğitilirlerdi. Hepsi dönme olmasına rağmen efendilerine bağlı kalmışlardır. Osmanlı sultanları aynı amaçla Hıristiyan tebaalarının çocuklarını da devşirmişlerdir. Bu kullar önemli askerî ve idarî makamlarda bulundular ve kullarının sadakatinden emin olan efendileriyle sorumlulukları ve iktidarı paylaştılar. Başka bir deyişle, kendi kendilerinin efendileri oldular. Moğolların "nöker'lik kurumu Yakındoğu'daki Moğol istilâsından sonra Orta Anadolu'daki gulâm sistemini etkilemişe benziyor. Yapa ailesinin (bkz. s. 5) XVI. yüzyılda kendi göçebe nökerleri vardı. 1431'de Arnavutluk'ta Osmanlılar nöker kelimesini gulam sözcüğünün eşanlamlısı olarak kullanıyorlardı. Her halükârda, kul sistemi yalnızca İslâmî "valâ" ku-

faydalanarak I. Bayezid dönemine (1389-1403) kadar izlerini sürebildiğimiz bu sistem, kesinlikle daha önce de mevcuttu. Kul sistemi, beylerin asker kölelerden oluşan bir maiyete sahip oldukları vilâyetlerdeki tımar sahipleri arasında da geçerliydi. Beylerin hizmetkârları ve kulları (Farsça "gulâm", Arapça "memlûk") tımar sahibi olabilirlerdi.[51]

Öte yandan, tımarlılar cebelü, kul ve nöker sağlamak ve onları eğitmek zorundaydılar. Nispeten geniş tımarlara sahip çok sayıda tımarlı, orduya rütbesine ve tımarının büyüklüğüne göre değişen, belirli sayıda cebelü (tam teçhizatlı sipahi) göndermekle yükümlüydü.[52] Bir tımar sahibi, cebelü için gerekenden daha küçük bir tımar karşılığında bir gulam teçhiz etmek zorundaydı. Bu durumda, kul basit bir uşak gibi gözükür. Aslında, kul ile cebelü arasındaki fark silah ve teçhizatlarından kaynaklanır. Şartlar elverdiğinde ikisi de tımar sahibi olabilirdi. Basit bir sipahiden Divan-ı Hümayun'daki paşaya kadar her düzeyden tımar sahibinin feodal ordulardaki gibi kendi hizmetkârları vardı. Kullar, sultan tarafından tımarlı yapılana kadar doğrudan efendilerinin emrindeydiler. Evrenos Bey, Turahan Bey ve Üsküplü İshak Bey gibi merkeze uzak sınır bölgelerinde bulunan büyük uc beylerinin ve daha sonra oğullarının yüzlerce kulu vardı ve bölgelerindeki tımar sahipleri, imparatorluğun diğer bölgelerindekilere oranla, bu beylere daha çok bağımlıydı.[53] Gerçekten de, Balkanlar'daki ucbeyleri biraz bağımsızca hareket etmişler ve Konstantiniye'nin fethine kadar I. Bayezid'in oğulları ve torunları arasında süren taht mücadelesinde önemli rol oynamışlardır.[54] Ancak

rumuyla açıklanamaz. "Kul"un kişisel bağlılığı Moğol "nöker"inkine, İslâmî "mevlâ"nınkinden daha yakındır.

[51] 1431 tarihli Arnavutluk defterine göre, tımar sahibi olan kulların sayısı diğer tımarlılardan daha fazlaydı.

[52] II. Süleyman'ın Kanunnâmesinde cebelüler, gulâmlar ve teçhizatları ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştır. Arif Bey'in *Tarih-i Osmani Encümeni* Mecmuasındaki, birçok eksiği olan, hatalı ve tenkitsiz yayını güvenilir değildir.

[53] 1455'te, bir uc vilâyeti olan Üsküp'te toplam 189 tımar sahibinden yaklaşık 160'ı vali İshak Bey ile oğlu ve halefi olan İsa Bey'in eski hizmetkârları ya da kullarıydı. Bkz. İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 149.

[54] İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 69.

tımarların doğrudan sultan tarafından verilmesi, bu beylerin, özel orduları olan feodal beyler olmalarını önlemişti. Diğer yandan, en fazla kula sahip olan sultan beylerin gücünü denetleyebiliyordu. II. Mehmed döneminde sultanın kulları imparatorluk genelinde mutlak bir hâkimiyet kurdular ve eski aristokratik zümreler gibi uclardaki güçlü aileler de büyük ölçüde önemlerini kaybettiler, İstanbul'un fethinden önceki durumun aksine, II. Mehmed'in sadrazamlarının çoğunun kul kökenli olması da dikkat çekicidir. Kısaca, tımar sistemi ve –aslında bu sistemin bir parçası olan– kul sistemi, sultanlara merkezî hükümetin zararına olabilecek eski feodal ve aristokratik unsurların imparatorluğun yönetimindeki etkilerini önleme imkânı sağlıyordu. Bu da tedrici olarak gerçekleştirilmiş ve mutlak bir hükümdarın emrinde çalışan yekpare ve merkeziyetçi bir yönetim, fethedilen topraklardaki değişik unsurların bütünleşme sürecini yavaş yavaş tamamlamıştır.

IV- YENİDEN TANZİM ARAÇLARI OLARAK SÜRGÜN VE ZORUNLU GÖÇ

Osmanlılar yeni fethedilen bölgelerin güvenliğini sağlamak amacıyla, iyi hazırlanmış bir iskân ve toplu sürgün sistemi kullanmışlardır. Başıboş göçebeler ya da bir köyün hattâ bir kasabanın sorun yaratmış ya da yaratabilecek isyankâr ahalisi, imparatorluğun uzak bir bölgesine kaydırılırdı. Osmanlı devleti fethedilen topraklara Türk nüfusun yerleştirilmesine de büyük önem vermiştir. *Tevârih-i Âl-i Osman*'da Gelibolu yarımadasındaki ilk fetihlerin hikâyesi şöyle anlatılır: "[Süleyman Paşa] atası Orhan Gâzî'ye haber gönderdi ki: ... 'İmdi şöyle malûm oluna ki bu tarafda feth olunan hisarlara, vilâyetlere mamur olmağa ehl-i İslâmdan çoğ adam gerek. Anun içün ki bu feth olunan hisarlara komağ içün ve hem yarar gazi yoldaşlardan gönderünüz'. Orhan Gâzî dahi bu sözü kabul etdi. Karasi vilâyetine göçer Arab evleri gelmiş idi. Anları sürdüler. Rum iline geçürdiler... Yevmen feyevmen durmadan Karasi vilâyetinin halkı gelür oldular. Gelenleri yurt tutup gazaya meşgûl oldılar." Ayrıca, şöyle bir bölüm de var: "Süleyman Paşa eyidür: '[Rumeli'deki] Bu hisarlardan sipahi olan kâfirleri çıkarun. Evleriyle Karasi eline iletün ki bunlardan âhiri bize fesad değmeye'. Ve hem öyle etdiler."[55]

Tarihlerde bunun gibi birçok sürgün örneğine rastlanır. Osmanlı devletinin toplu sürgünü en erken dönemlerden itibaren uyguladığı açıktır.

Daha sonraki dönemlere ait belgeler bu eski toplu sürgün geleneğini doğrular ve ilginç ayrıntılar verirler. 13 Cemaziyülevvel 980 (24 Eylül 1572) tarihli sürgüne ait sultan fermanına göre,[56] Anadolu, Rum (Sivas), Karaman ve Dülkadiriye vilâyetlerindeki her on aileden biri yeni fethedilen Kıbrıs'a gönderilecekti. Bu özel sürgünün çıkış nedeni, adanın ıslahının ve güvenliğinin sağlanmasıydı. Göçmenler, toplumun her tabakasından köylü, zanaatkâr vb arasından seçilecekti. Ancak adaya ilk gönderilenler yetersiz ya da verimsiz toprakları olan köylüler ile fakirler, serseriler ve göçebelerdi. Gerekli alet edevatla teçhiz edilen bu insanlar, defterlere kaydedilip adaya nakledileceklerdi. Sürgünlere iki yıl süreyle vergi muafiyeti tanınmıştı. Bu insanlar genellikle evlerini terk etmekten hoşlanmadıkları için, ilgili memurlara bu önlemleri kati bir şekilde uygulamaları emredilmişti. Sonraki bir tarihte, hüküm giymiş tefeciler ve suçlular ceza olarak Kıbrıs'a gönderilmiştir.

II. Mehmed'in (1451-1481) Sırbistan, Arnavutluk, Mora ve Kefe'den İstanbul'a yaptırdığı toplu sürgünler iyi bilinir. Bunların temel amacı yeni başkentin refahını sağlamaktı. Çoğunluğunu savaş esirlerinin oluşturduğu bu sürgünler, İstanbul civarındaki köylere sultanın köylü köleleri olarak yerleştirilmişlerdir.[57] Büyük bir Müslüman reâyâ grubunun (1025 aile) Anadolu'dan çıkarılıp Bulgaristan'ın Pravadi bölgesine yerleştirilmesi Hıristiyan bir ülkeye yapılan toplu sürgünlere ilginç bir örnektir. Özel "sürgün" statüsü verilen bu insanlar sürgün subaşısı olarak adlandırılan bir memurun yönettiği bağımsız idarî bir birim oluşturmuşlardır. Bunlar, yerel reâyâ ile karışmaya başladıklarının görüldüğü 16. yüzyılın ortasına kadar kapalı

[55] İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 49.

[56] Bkz. Ömer Lûtfi Barkan, "Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman", *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, Cilt XI, s. 91.

[57] Köle köylüler ve statüleri için, bkz. Barkan, *Revue de la Faculté, des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, No. 1-3 (1939).

bir toplum olarak yaşamışlardır. Anadolu'ya yapılan sürgünlere bir örnek ise, muhtemelen âsilerden oluşan bir grup Arnavut'un 15. yüzyılda zorla Trabzon'a yerleştirilmesidir. Kısacası, Osmanlı arşivlerindeki örnekler, Osmanlıların yeni fethedilen toprakların tanzimi için toplu sürgünü kullandıklarını anlatan vakayinamelerdeki hikâyeleri doğrulamaktadır.

Görüldüğü gibi, yeniden iskân edilen ahalinin statüsü şartlara göre değişmiştir. Osmanlılar fetihlerinin ilk yüzyılında sürgünü daha çok askerî amaçla kullanmışlardır. Bu dönemde, sorun çıkaran Anadolu'daki bazı göçebeler Balkanlar'a nakledildikten sonra sınır bölgelerine yerleştirilip kendilerine özel bir askerî statü verildi.[58] 16. yüzyılın başlarına ait defterlerden yararlanan Barkan'ın hazırladığı haritaya göre, yürük adıyla askerî bir teşkilat oluşturan bu Türk göçebeler, özellikle Trakya, Rodop ve Balkan dağlarının güney yamaçları[59] Makedonya ve Dobruca gibi, tamamı 14. yüzyılın ikinci yarısında fethedilen bölgelere yerleştirilmişlerdir. Arnavutluk defterlerine göre, Saruhan, Canik, Paflagonya,* Taraklıborlu (Bolu) ve Vize gibi Küçük Asya'nın çeşitli bölgelerinden gelen sürgünlere 1415-1430 yılları arasında Arnavutluk'ta tımar tevcih edilmişti. Bu sürgünlerin nedeni, hiç şüphesiz, Saruhan ve Canik'te bu dönemde ortaya çıkan (Şeyh Bedrettin isyanı ve Yörgüç Paşa'nın Canik'te göçebelerle çatışması gibi) karışıklıklardı. Hem "Evrenos Bey ya da Turahan Bey'le beraber gelmiş Anadolulu Türk göçmenlere"[60] hem de sorun çıkartan göçebeleri Saruhan'dan Üsküp'e nakletmekle görevli ünlü Üsküp Ucbeyi Paşa Yiğit Bey'in adamlarına[61] fethedilen

---

[58] Bkz. "Sultan Süleyman Kanunnamesi", Arif Bey edisyonu, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası ve* Ömer Lûtfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İstanbul, 1943, s. 260-269. Reâyâ olarak köylere yerleştirilen göçebe Türkler için, bkz. s. 11

[59] Bkz. Barkan, "Les déportations", s. 108-119 ve harita; karş. C. Truhelka, "Über die Balkan-Yürüken", *Revue internationale des études balkaniques*, Cilt I, s. 89-99.

* Karadeniz bölgesinde, batıda Filyos Çayı, doğuda Kızılırmak'la sınırlanan bölge. (ç.n.)

[60] Bkz. İnalcık, "Stefan Duşan", s. 215. Adı geçen makaledeki alıntı Tırhala (Tesalya) defterindendir.

[61] Bkz. Barkan, "Les déportations", s. 112.

topraklarda tımarlar tevcih edildiğini göz önünde bulundurduğumuzda, uclardaki sürgün gazilere istisnai biçimde cömert davranıldığı sonucuna varabiliriz.[62]

Buraya kadar, Osmanlıların imparatorluğunun tanzim etmek amacıyla sürgün yöntemini ne kadar geniş çaplı kullandığını göstermeye çalıştık. Bu noktada, Balkanlara yapılan gönüllü göçlerden de söz etmek gerekir. 16. yüzyılda Balkan Yarımadası'ndaki yerleşik ya da göçebe Türk unsurların yaklaşık sayı ve yerleşim yerlerini gösteren Ö.L. Barkan'ın haritasına[63] göre, Müslümanlar tüm nüfusun yaklaşık dörtte birini oluşturmaktadır. Bosna'daki Müslümanlaşmış yerli Slavlarla, Niğbolu, Köstendil, Tırhala, Üsküp, Vidin ve Silistre gibi, uclardaki müstahkem şehirlerde ya da bunların civarında yerleşmiş Müslüman cemaatleri saymazsak, Müslüman Türkler Trakya'da ve Balkan sıradağlarının güneyindeki bölgede ezici çoğunluğu oluşturuyordu. Yarımadanın –biri Trakya ve Makedonya üzerinden Adriyatik'e kavuşan, diğeri de Meriç ve Tunca Vadilerinden geçerek Tuna Nehrine ulaşan– iki ana güzergâhı boyunca yoğun olarak iskân edilmişlerdi. Yürükler daha çok bölgenin dağlık bölümlerine yerleştirilmişlerdi. 15. yüzyıl defterlerindeki sağlam delillere dayanarak, bu durumun yüzyılın ilk yarısından itibaren geçerli olduğunu iddia edebiliriz. Köy adları, yerleşimlerin karakterini bir ölçüde açıklar. Meriç vadisindeki köylerin adları, kökenlerine göre şöyle sınıflandırılabilir:

1- Kayı, Salurlu, Türkmen, Akçakoyunlu gibi Türk göçebe gruplarına göre isimlendirilmiş köyler.

2- Saruhanlu, Menteşelü, Simavlu, Hamidlü, Efluganlu gibi Anadolu'daki bazı bölgelerle bağlarını gösteren köy isimleri. Bu köylere yerleşenlerin çoğu aynı zamanda göçebe kökenli olmalıdır, çünkü belli bir bölgeden olan göçebe gruplar aynı şekilde adlandırılırdı.

3- Meriç Vadisi ve Trakya'daki köy isimlerinin çoğu Davud Bey (Davud Beylü), Turahan Bey (Turahanlu), Mezid Bey gibi ünlü kişilerin adlarından türetilmiştir.

4- Doğancı, Turnacı, Çavuş, Damgacı, Müderris, Kadı, Sekban gibi resmî unvanlara göre isimlendirilmiş köyler. Bu köyler muhtemelen bu unvanlara sahip memurların tımarlarıdır.

---

[62] Tımar sistemine göre, savaşta yararlık gösterenlere tımar alma hakkı tanınırdı.

[63] Bkz. not 56.

5- Bazı köyler, Karaca Resul, Hacı Timurhan, İbrahim Danişmend, Saru Ömer gibi şahıs isimleri taşırdı. Bu köyler isimlerini kurucularından ya da çoğunluğu oluşturan ilk sakinlerinden almış olabilirler.

6- Diğer birçok köy, bir zaviye ya da vakfın çevresinde gelişen köylerdi. Bu kurumlar, yakın çevrelerinde köylerin oluşumunu teşvik eden bazı mali imtiyazlardan faydalanırlardı. Barkan önemli bir araştırmasında,[64] bu tür yüzlerce köyden söz etmiş ve kuruluşlarının temelinde nelerin yattığını açıklamaya çalışmıştır.

7- Türkçe isimli köylere son örnek, Kayacık, Ada, Hisarlu, Yayalar, Bazarlu, Çömlekçi, Gemici, Eskicepazar, Balcı gibi, isimlerini coğrafi özellik ya da ekonomik faaliyetlerinden alan köylerdir.

8- İpsala, Dimetoka, Gümülcine, Yanbolu bölgelerinde Mavri, Makri, Karli, Anahorya, Karbuna, Ostrovika gibi Hıristiyan isimli köyler 15. yüzyıl defterlerinde sayıca azdır.

Türk köylerinin kuruluş sürecinin açıklanması bu çalışmanın amacı değil. Gene de, Anadolu'dan gelen Türklerin, genellikle, yeni topraklarında ayrı köyler kurarak Hıristiyan halkla karışmadıklarını belirtmek gerekir. 15. yüzyılda yapılan tahrirlerden şehir ve köylerde yaşayan halkın isimlerini öğrenebiliyoruz; buna göre yeni köylerdeki nüfus tamamen Müslümanlardan oluşuyordu. Türklerin göçüyle hatırı sayılır biçimde genişleyen Gelibolu, Edirne, Üsküp, Tırhala, Serez gibi şehirlerde bile, Hıristiyanlar kendi mahallelerinde toplanmışlardı.[65] Hıristiyanların köylerinde ya da mahallelerinde bulunan birkaç Müslüman ise muhtemelen dönmeydi. Ayrıca, Balkanlar'da Tesalya'daki Yenişehir gibi tamamen Türk nüfuslu yeni şehirler de kurulmuştur.

Bu yerleşim modeli, bu bölgelerdeki Müslüman nüfusun, yerli dönmelerden çok, Anadolu'dan gelen Türk göçmenlerden oluştuğunu düşündürüyor. 14. yüzyıl civarında Batı Anadolu'da nüfusun nispeten yoğun olduğu bir gerçektir. İlhanlı hâkimiyetinin[66] çöküşünden sonra karmaşanın baş gösterdiği Asya hinterlandındaki göçmenlere Batı'nın bereketli toprakları çekici gelmiştir. Yaklaşık 1270-1330 yılları arasında gâzî beylikler tarafından fethedilen Batı Anadolu'da[67] 14. yüzyılda Türklerin çoğunluğu oluşturduğu, 1455 tarihli bir Osmanlı defterince de doğrulanmaktadır.[68] (Batı Anadolu'nun Türkleşmesinin, Balkanlar'da 15. yüzyılda uygulanan süreçle aynı olduğu ve toplu ihtidayla değil, geniş ölçekli Türk yerleşimi yoluyla gerçekleştiği görülüyor).

Günümüzde genellikle, bu hareketin Osmanlı fetihlerini müteakip Trakya'ya da yayıldığı kabul edilmektedir. Bu tespit, az önce bahsettiğim sürgünler hakkındaki tahrirlerle bir ölçüde onaylanır. Ancak, Trakya ve Meriç Vadisi'ndeki yoğun Türk iskânı toplu bir sürgünle değil, Anadolu'dan buraya kendiliğinden gelişen bir göçle açıklanabilir. En eski Osmanlı geleneğine göre,[69] Timur'un 1402'de Anadolu'yu istilâ etmesi, Türk nüfusun yeniden Balkanlara akmasına neden olmuştur: "Ol zamana erişmiş âdemîler şöyle rivayet ettiler ki: 'Rum ilinde nice halk gördük ki derlerdi, ki bizim aslımız Arabdır ve kimi Türkmendir, kimi Kürt kimi Anadolu. Kimi eydür, bizim aslımız Çağatay idi, der... Eğer soruverecek olurlar ise Rum ilinin aslı Anadolu'dandır, andan gelmişlerdir."

Fetihlerin ilk birkaç on yılında Osmanlılar, Anadolu'dan ve diğer İslâm dünyasından giderek artan sayılarda kendi topraklarına gelen insanların Balkanlara gönüllü göçünü teşvik etmiştir. Nüfus fazlasını

---

[64] Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi* II, Ankara, 1942.

[65] 1455 tarihli Üsküp defterine göre, şehirde 8 Hıristiyan, 22 Müslüman mahallesi vardı (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye Defteri, No. 12).

[66] Bkz. Köprülü, *Les origines*, s. 33-78 ve Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946.

[67] Sonuncusu Osmanlı devleti olan Batı Anadolu'daki bu gâzî devletler, Paul Wittek'in *Das Fürstentum Mentesche, Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13-15 Jahr.* (İstanbul, 1934) ve *The Rise of the Ottoman Empire* adlı eserlerinde ustaca resmedilmiştir. Fuad Köprülü, çeşitli çalışmalarında Türk hinterlandındaki iç etkenlere ışık tutmuştur (bu çalışmaların bir özeti, *Les origines de l'Empire Ottoman* adlı eserindedir). Her iki yazar da, Batı Anadolu'nun Türkler tarafından istilâ edilmesinin nedeni olarak Selçuklu-Bizans sınır bölgelerine göçü ve buradaki yoğun nüfusu göstermişlerdir. Dönemin yazarlarından Gregoras (Cilt I, s. 137) da bu neden üzerinde durur.

[68] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Defteri, No. 1 (Aydın).

[69] *Tevârih-i Al-i Osman*, Fr. Giese edisyonu, Breslau, 1922, metin, s. 45-46 ve *Tevârih-i Al-i Osman*, Ertaylan edisyonu, s. 70.

yerleştirme mecburiyeti kadar askerî ve malî şartlar[70] da bir iskân politikasını zorunlu kılıyordu. Ordunun büyük bir kısmını "azab" ve "yaya" adlarıyla şehir ve köylerden askere alınan Türklerin oluşturduğu Osmanlı devletinin ilk döneminde, Türk nüfus askerî açıdan çok önemlidir. Bu Türk askerleri 16. yüzyıla kadar Osmanlı ordusundaki önemlerini sürdürmüşlerdir. Osmanlı arşiv belgelerinden öğrendiğimize göre, 14. yüzyılda Osmanlılar tarafından yönetilen bölgelerde yaya askerî teşkilatı geniş çapta kurulmuştu. En önemli bölge Doğu Trakya ve Meriç vadisiydi, bu nedenle "yaya"ların başkumandanı Çirmen'de (Chermanon) görevlendirilmişti.[71]

Türklerin Balkanlar'a kendiliğinden gelişen kitlesel göçü 15. yüzyılın ortalarına doğru yavaşlamış, Rodop ve Balkan sıradağlarının ötesindeki Türk iskânı "uc"taki bazı askerî merkezlerle kuşatılmış ve çoğunlukla devlet tarafından sürgün edilen nüfustan oluşmuştur.

[70] Osmanlı yönetimi, devlet gelirlerini artırmak ve böylece yeni tımarlar yaratmak amacıyla ekili toprakların genişletilmesi ve yeni köylerin kurulmasıyla özellikle ilgilenirdi (Bkz. İnalcık, "Stefan Duşan", s. 239, not 121). Tahrir emininin esas görevi, bu tür gelir kaynaklarını bulmak ya da yaratmaktı (ifrâzât ve şenletme). II. Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman eminlerinin bu tür ek gelirleri artırmadaki etkileri sayesinde vilâyetlerdeki tımarlı orduyu büyük ölçüde genişlemişti.

[71] Bkz. İnalcık, *Sûret-i Defter*, s. VI.

Ahîlik, Toplum ve Devlet

AHÎLERİN OSMANLI UC'UNA GÖÇÜ

Son araştırmaların[1] ortaya koyduğu üzere Ahî Evren (Evran) adıyla Anadolu halkının gönlünde yer tutan debbaglar pîrî, âlim, sôfî, hakîm Şeyh Nasîrü'd-Dîn Mahmud bn. Ahmed, Hoy'lu bir Türkmendir. 1204 veya 1205 tarihinde Bagdad'dan Halîfe Nasır Li-Dînillâh'ın fütüvvet teşkilâtına davet etmek için Selçuklu Sultanı I. Giyâsü'd-Dîn Keyhusrev'e gönderdiği Mecdü'd-Dîn İshak'la beraber Konya'ya geldiği anlaşılmaktadır. Onunla birlikte gelen âlim ve sofiler arasında Mahmud'un şeyhi ve kayın pederi ünlü sôfî Evhadü'd-Dîn Kirmânî de vardı. Keyhüsrev'in, saltanatına karşı gördüğü ve tutukladığı ahîler arasında Nasîrü'd-Din Mahmud da olmalıdır (1240).

Anadolu'da Mogol İlhânî egemenliği yerleştiği dönemde (1243-1336), ahîler Mogollara ve işbirlikçi Selçuklu ileri gelenlerine karşı koyan Türkmen halkı yanında yer aldılar. 1247'de Ahî Evren'i Kırşehir'de debbaglar şeyhi olarak görüyoruz. Debbaglar, Anadolu şehirlerinde en aşağı işçi tabakasını oluşturmakta olup öbür İslâm şehirlerindeki *ayyârûn* gibi serkeş kalabalık bir grup teşkil etmekte idiler.

[1] Mikâil Bayram, *Ahî Evren ve Ahî Teşkilâtının Kuruluşu*, Konya 1991, 83-84.

Selçuklu sultanları IV. Rüknü'd-Dîn Kılıçarslan ile II. İzzü'd-Dîn Keykâvûs arasındaki mücadelede ahîler Keykâvûs yanında yer aldılar. Keykâvûs, Mogollara karşı direncinde, Türkmenlerden destek görmekte idi. Fakat sonunda, Türkmen yurdu olan Batı uclarına, oradan da Bizans'a kaçmak zorunda kaldı (1260). Kırşehir, ahîlerin güçlü oldukları bir şehirdi. Moğol idarecilere yakın olan Mevlânâ Celâlü'd-Dîn'in şeyhi Şems-i Tebrîzî'nin katlinde ahîler, bu arada Ahî Evren sorumlu tutuldu ve hapse atıldı. Hapisten çıkınca Kırşehir'e gidip yerleşti. Kırşehir emaretine tayin olunan Nureddin Caca Bey (Mevlânâ'nın müridi) bölgede idare karşıtı Türkmen ve isyan eden Kırşehir ahîlerini şiddetle kırdı geçirdi. Ahî Evren'in de bu öldürülenler arasında bulunduğu tahmin olunmaktadır (1261)[2].

Halk arasında onun ölümünden sonra Kırşehir'de dericiliğin öldüğüne dair rivayet dikkate değer. Ahîlerin zaviyeleri ellerinden alınıp Mevlânâ'nın yakınlarına verildi. Aksaray, Niğde, Denizli, Tokat ve Sivas gibi Orta Anadolu'nun önemli sanayi kentlerinde, Kırşehir'dekine benzer olaylarda başlıca ahîlerin ezildiği ileri sürülmektedir[3]. Bu katliâmlar üzerine ahîlerin, Selçuklu-Moğol zulmüne uğrayan Babaîler ve abdallar gibi, Türkmenlerin egemen olduğu Uc bölgelerine göçe başladıkları düşünülmektedir[4].

Bölgede Osman ve Orhan'dan, zaviyeleri için vakf köy ve çiftlik almış birçok ahî tespit etmekteyiz (Geyve kazasında Ahîler köyü, Bursa kazası köylerinde Ahî Tuzcu, Ahî-Beli vb.)[5]. Osman Gâzî'nin ahîlerle yakınlığı olan mürşidi Babaî şeyhi Ede-Bali ve Çorum Mecidözü'ne kaçan Âşık Paşa Kırşehir katliâmından sonra kaçanlar arasında sayılmıştır.

AHÎ ZAVİYELERİNİN ESAS FONKSİYONU

Genellikle, zengin ahîlerin bir zaviye bina edip vakfiyelerinde kendisini, evlâdını vakfa mütevelli tayin ettikleri biliniyor. Selçuklu ve Osmanlı döneminden kalan bu vakfiyyeler zaviyelerin idaresi ve fonksiyonları hakkında bizi aydınlatmaktadır[6]. Vakfiyelerin çoğunda gelirin tevliyet, tamir ve idâme giderlerinden kalan kısmının "fukara ve mesâkîne" ve "sâdirîn ve vâridîn"e, yani yolculara harcanması genellikle şart koşulur. Osmanlı sultanlarının ahî zaviyelerine yaptıkları hemen hemen tüm vakıflarda da, "âyende ve revende"ye (gelen giden yolculara) Allah rızası için bir hayır işi olarak hidmet şartı belirtilmiştir. Bu sebeple zaviye vakfı, bir din adamı adına, bir şeyhe yapılır. İbn Batuta'nın gözlemlerinde de, ahî zaviyelerinin esas görevlerinden birinin yolcuları üç gün barındırma ve yedirip içirme olduğu vurgulanmıştır. Orhan Gazi'nin 1324 tarihli Mekece zaviye vakfiyyesinde vakfın amacı şöyle tespit olunmuştur. Gelir, "berâ-yi (hidmet)-i dervîşân ve miskînân ve garîbân ve fakîrân, âyende ve revende...... der-ân hânikâh mihmân şavand... sarf şavad" Dervişleri, güçsüzleri korumak dînî bir hayır işi olarak ahî zaviyelerinin esas görevlerindendir. Fakat zaviyeler daha çok "gârîban, "âyende ve revende", yani yerinden yurdundan ayrılmış kimselere, yolculara hizmet etmek için kurulmuştur. Burada tevliyeti (idare amirliği) sarayın ak-ağası tavâşî Şerefü'd-Dîn Mukbil'e verilmiştir[7]. Genellikle vakfiyelerde zaviyenin bu temel işlevi, "zâviyetü'l-müsafirîn" terimiyle belirlenmiştir. Adından da anlaşılacağı gibi, köylerde bugüne kadar gelen "konuk odaları", âdeti bu geleneğin bir devamıdır[8]. Ahî zaviyelerinin kuşkusuz başka işlevleri de vardır: Genç işçilerin ahlâkî-sosyal davranışlarını düzenleyen fütüvvet kurallarının eğitim yeri olması, bu esas fonksiyonlarından biridir. Bu kurallar sınırlı bir pazar

---

[2] M. Bayram'ın *a.g.e.*, 97-108. Prof. Bayram'ın çağdaş kaynakları tenkit süzgecinden geçirerek vardığı sonuçları kabule değer görmekteyiz.

[3] M. Bayram, *a.g.e.* 116-

[4] *A.g.e.* 121-127.

[5] *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, yay. Ö.L. Barkan, E. Meriçli, Ankara: TTK 1988, no. 63, 631, 632. H. Doğru, *16. yüzyılda Sultanönü sancağında Ahîler ve Ahî Zaviyeleri*, Ankara 1991.

[6] Örnekler için bkz. M. Cevdet, *Zayl 'al-ahîyyati' il-Fityânî't-Turkiyya fî Rihlat Ibn Battuta*, İstanbul 1932, 275-294; Ahî Paşa Tokat'ta bina ettiği mescid ve zaviye vakfnâmesinde (tarihi 723/1323) tevliyet ve şeyhliği erkek evladına ve onların evladına, öbür yarısını mescid ve zaviyenin giderlerine tahsis ediyor.

[7] Osman ve Orhan'ın yaptığı ahî zaviyeleri vakıfları için bkz. Ö.L. Barkan, *Vakıflar Dergisi II*; H. Doğru, *Ahîler ve Ahî Zaviyeleri*, Ankara 1991; I. Şahin, "Ahî Evran Vakfiyyesi ve Vakıflarına Dair", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, I (1985), 325-341.

[8] Bak. N. Çağatay, *Bir Türk Kurumu olan Ahîlik*, Ankara: TTK, 1989, 141, S. Güllülü, *Sosyoloji Açısından Ahî Birlikleri*, İstanbul 1977.

için üretim yapan hirfet ve esnaf toplumunun dengeli ve ahenk içinde işlemesini güvence altına alır.

Yol bilgisi ve güvencesi, yalnız yolcular için bir kamu hizmetini yerine getirmekte değil, aynı zamanda beylerin askerî harekâtı için de son kertede önemli idi. Zaviyeler yanında devletin dağ geçitlerinde güvenliği sağlamak için meydana getirdiği geniş derbendci teşkilâtı, bu hizmetin önemini yeterince açıklar[9]. İlginç tarihî bir misâl verelim. Osman Gâzî, Mudurnu-Göynük seferine çıkmadan önce yolu üzerinde Beştaş zaviyesine uğramış ve zaviye şeyhinden Sakarya nehrinin nereden geçit verdiğini sormuş, o da Sarukaya (bugün Sarıcakaya) geçittir, demiş. Biz, Eskişehir-Sakarya yolu üzerinde (Âşpz. 10. Bab) Beşkardeş silsilesi üzerinde beş antik devşirme sütunu dikilmiş tepeye gittik ve gerçekten Sarıcakaya mevkiinde Sakarya'nın geçiş için en elverişli yer olduğunu tespit ettik. Eski ve yeni iki köprü de bu noktada inşa edilmiştir.[10] Bunun gibi birçok misâl, kırsal kesimde ahî zaviyelerinin yol kavşağı veya geçitlerde kurulmuş olmasının nedenini açıklar. Derviş ve ahî zaviyeleri, Rumeli'de fetihleri kolaylaştırmış, birçok Türk köyünün çekirdeğini oluşturmuştur. Özetle, ahî ve derviş zaviyeleri Osmanlı devletinin fetih ve yayılış döneminde, Rumeli'de yerleşmede (kolonizasyon) hayatî bir rol üstlenmiş ve bu nedenle Pâdişâhlar vakıflar yaparak onların kuruluşunu kuvvetle desteklemişlerdir.

AHÎ REİSLERİ, TOPLUMDAKİ MEVKİLERİ

İlk dönemde 13. ve 14. yüzyıllarda fütüvvet hareketiyle beraber çok güçlenmiş sûfî akımlar, Anadolu ahîliğine damgasını vurmuş, zaviye şeyhleri çoğunlukla bu akımları temsil eden kişiler olmuştur. Eskişehir'de fütüvvetin kurucularından Suhreverdi'nin bir makamı ve tür-

9 C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1967.

10 Bu tespitlerimiz, ilk Osmanlı rivâyetlerinin gerçek tarihî bilgiler içerdiğini ortaya koymakta, bu rivâyetleri bir mit/efsane olarak bir tarafa atmanın yanlışlığını bir kere daha göstermektedir. Keza, Bilecik'te görkemli bir zaviyesi bulunan Ede-Bali'nin tarihi şahsiyeti hakkında bak. "How to Read Âşık Paşazâde's History", *Studies in Ottoman History in Honor of Professor V.L. Ménage*, ed. C. Heywood ve C. Imber, İstanbul: ISIS, 1994, 39-48; Orhan Gâzî tarafından zaviye yanında cami ve iki kubbeli bir imârethâne yapılmıştır.

besi bugüne kadar gelmiştir. İbn Batuta'nın tanıştığı ahî şeyhlerinin çoğu, bu tip insanlardı.[11] Tüm fütüvvetnâmelerde, İslâm öncesi İrânî *cuvanmerdî* etik, Kur'an ve ahâdise özellikle Hazret-i Ali'ye nisbet edilen rivayetlerle desteklenerek tamamiyle İslâmî bir karakter kazanmıştır. Bu yüzden yanlış olarak fütüvvet/ahîlik, bir çeşit tarikat gibi algılanmıştır.

Moğol egemenliği altında Konya Selçuk sultanlarının vilâyetlerde otoritesi iyice zayıflamış bulunuyordu. Bu yüzden, şehirlerde bazı kamu görevlerinde, özellikle güvenlik işlerinde devletin temel fonksiyonlarını esnafın başı sayılan ahî babaların üstlendiğini görmekteyiz. Şehir nüfusunun büyük kısmını esnaf ve lonca mensuplarının oluşturduğu ve bu halkın ahî zaviyeleri etrafında örgütlenmiş bulunduğu düşünülürse, ahîlerin gücü anlaşılır. Her büyük şehirde en nüfuzlu ahî reisi, şehir belediye başkanı veya bir emîr gibi hareket etmeye başlamıştır. Selçuklu Anadolu'sunda fütüvvetin ilk yerleştiği merkezlerden biri olan Kayseri'de, kadı Ahî Amîr Alî'yi İbn Batuta şöyle tasvir eder.[12] "Ahî Amîr Ali bu ülkedeki ahî reislerinden biri olup büyük bir emirdir (M. Cevdet'te: Zâviyetihi min a'zami'l-zevâyâ wa lahu tâ'ifatan kabîratan min al-talamidhi). Tilmizleri arasında şehrin ileri gelen ayanından kimseler vardı ve zaviyesi döşemeleri ve kandilleri bakımından en görkemli zaviyelerden biri olup bol yiyecek sunulur, her şey çok iyi düzenlenmiştir. Ayândan olanlar ve öbürleri her gece onun zaviyesinde toplanırlar. Orada konuklar, başka şehirlerdeki konukseverlikle kıyaslanamayacak biçimde cömertçe ağırlanır. Anadolu'da sultan olmayan herhangi bir yerde ahî o yerin valisi gibi hareket eder. Gelen seçkin yolculara atlar ve hilatlar verir ve durumuna göre ağırlar. Emir vermede, yasaklarda ve şehirde dolaşmasında hükümdarlar gibi davranır." H.A.R. Gibb (note 82), Selçuklu Anadolu'sunda fütüvvet teşkilâtının aristokratik bir nitelik gösterdiğine dikkati çeker. Fakat Orhan Gâzî'nin uc bölgesinde, İbn Batuta'nın kaldığı Ahî Şamsüd-Dîn'in Bursa'daki zaviyesinde gördüğü hayli farklıdır (son araştırmalara göre bu bölgeyi ziyaret tarihi 1334'tür)[13].

11 Bkz. H.A.R. Gibb yayını, II, 430, Konya'da zâviye sahibi bir kadı idi.

12 H.A.R. Gibb çevirisi, 434; M. Cevdet'in yayınladığı Arapça metin, Al-ahiyya, 123, noksandır.

13 I. Hrbek, "The Chronology of Ibn Battuta's Travels", *Archiv Orientalni* 30 (1962) 409-479.

Uc'larda heterodoks tarikat mensuplarını, Kalenderî-abdalları, Babaîleri ahî zaviyelerinin müdavimleri olarak görüyoruz. Umur Gazi'nin gazâ merkezi İzmir'de, İbn-Batuta'nın kaldığı zaviye şeyhi Ya'kûb, Ahmediyye-Rifa'iyye tarikatına mensup idi ve şehir dışında Şeyh İzzeddîn Rifâ'î'nin yüz kadar meczup dervişiyle oturduğu bir tekke vardı. İbn Batuta, Bergama'da da bir Rifa'î dervişin zaviyesinde kaldı. Bursa'da zaviye şeyhi Şems al-Dîn, zaviyesine devlet büyüklerini ve eşrafı ziyafete çağırdı, fakat toplantıda yeri yurdu olmayan tipik bir kalenderi dervişi de vaaz verdi ve cezbeye gelip bayılan bir meczup derviş de İbn Batuta için alışılmamış bir sahneye neden oldu. Arap seyyahı o geceyi ulvî bir gece olarak anımsayacaktır.

FÜTÜVVET VE ESNAF

İslâm tarihinde çok erkenden, büyük şehirlerde debbaglık gibi beceri gerekmeyen sanat kollarında çalışan işçiler, başıboş işsiz delikanlılar (*lumpen proleteriat*), sık sık şehir düzenini bozan geniş bir grup oluşturmakta idi.[14] Bunlar fetâ, ayyâr, şatır, karmat gibi adlarla anılıyor, devlet kontrolü gevşediği zamanlarda yağma ve kitale fırsat buluyor, kargaşa unsuru oluyorlardı. Buna karşı sivil toplum ve devlet yalnız zor kullanarak değil, pratik fütüvvet eğitimiyle de bir çözüm yolu aramıştır. Yakın-Doğu şehirlerinde İslâm'dan önce de fütüvvet kuralları ve gençler birlikleri mevcuttu. Fütüvvet, her şeyden önce, genç işçileri, başıboş şehir kabadayılarını sosyal-etik kurallar yoluyla "terbiye" etmeye çalışıyor, bu kuralları İslâmî ve sûfî müeyyidelerle güçlendiriyordu[15]. Özellikle fütüvvet, işsizliği, başıboşluğu reddeder, ustaya mutlak itaat, iş disiplini ve kanaatkârlık ister. Bütün bunlar, belli bir üretim tarzının, kasaba hirfet sisteminin iyi işlemesini sağlayan etik-sosyal kurallardır ve tabii siyasî irade tarafından kuvvetle

[14] Fr. Taeschner, "Die islamischen Futuwwabünde", ZDMG 87(1933), 6-49, "Neue Beiträge zur Geschichte der Achis in Anatolien (14.-15 jhat) auf Grund neuer Quellen", *Islamica 4* (1931), 1-47; W. Schumacher, "Das Achitum nach Nasirî", Fr. Taeschner, *Der Antolische Dichter Nâsirî um 1300, und sein Futuvvetnâme*, Leipzig 1944, 32-80.

[15] Ahîliğin sosyolojik bir analizi için bak. S. Güllülü, *Sosyoloji Açısından Ahî Birlikleri*, İstanbul 1972; A. Gülerman, *Ahî Teşkilâtının Türk Toplumunun Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerindeki Etkileri*, Ankara: Kültür Bakanlığı yay. 1993.

desteklenir. Câhiz (öl. 869)'in *Kitâbü-l Fityân*'ından beri İslâm dünyasında bir fütüvvet edebiyatının gelişmesi şehirlerdeki sosyal koşulların bir sonucudur.

İşçilerin ahlakî-sosyal disiplini, fütüvvetnâmeler ve ahî zaviyelerince sağlanırken, şehrin üretim koşulları esnaf teşkilâtı ile devletin işbirliği sayesinde ayarlanırdı. Bu koşullar, siyasî iradenin her an esnafa müdahalesini gerektirirdi. Ortaçağın dış pazar için mal üretmeyen küçük şehir ekonomisi, esnaf teşkilâtı ve onun etik koşullarını belirlemiştir. Küçük şehirde yerel mal üretiminin şehir ihtiyacına göre ayarlanması gerekirdi. Kasabada talep sınırlıdır, bu nedenle fazla üretim fiyatın düşmesine ve esnafın zarara uğramasına yol açar. Noksan üretim ise, fiyatın fazla artışına neden olur ve tüketicinin zararınadır. Bu nedenle, şehrin nüfusuna göre üretimin ayarlanması gerektir. İşte bu koşullar, kasabada esnaf teşkilâtının temel ekonomik sistemini ve onun etik kurallarını belirler. Ortaçağ esnaf teşkilâtında her sınıf mal üreticisinin sayısı, yani üretimi şehrin nüfusuna göre ayarlanmıştır. Meselâ, Beypazarı'nda 10 fırın ustasına izin verilmişken, İstanbul'da 150 ustaya izin verilmiştir. Talep arttığı zaman kenar mahallelerde koltuk denilen kaçak ustalar ortaya çıkar. Bu kaçakları yasaklamak için esnaf devlete başvurur. Esnaf ustaları, esnafın seçiminden sonra pâdişâh beratıyla göreve başlardı. Devlet, genellikle beratlı eşrafı desteklerdi. Böylece, esnafla devlet arasında gittikçe kuvvetlenen sıkı bir işbirliği ortaya çıktı. Osmanlı'dan önce bu işlevi, şehirde esnafın lideri olan güçlü zengin ahî babalar yerine getirirlerdi. Öbür yandan, mal kalitesini koruma, hirfetin çırak-kalfa-usta üçüzlü nizamı, ustalar önünde imtihan yöntemiyle sağlanırdı. İç örgüt böylece devlet kontrolü dışında özerk kalmakta idi. Osmanlı döneminde devlet, ihtisab kanunları ile mal kalitesini tayin ve pazarda muhtesip teftişi ile mal kontrolünü arttırmıştır. Bununla beraber esnaf, kendi iç nizamlarını oldukça korumuştur; her hirfet, idarecilerini kendisi seçerdi. Seçimden sonra kethüda, yiğit-başı, nakib ve şeyh, ancak padişah beratı aldıktan ve devlet bürolarında saklı defterlere kaydolunduktan sonra loncada gerçek otorite ve yetkiye sahip olurdu.

Fütüvvet teşkilâtıyla şehir fityânını, genç işçi kitlelerini devlet disiplini altında örgütleme ve devletin kontrolünde bir çeşit milis kuvveti haline getirme işini, Abbasî Halîfesi Nâsir Li'Dînillâh (1180-1225) ele almıştır. Harezmşahların istilâ tehdidi altında bulunan ha-

life, özellikle Anadolu Selçuk sultanlarına yaklaşmış, fütüvveti Anadolu'da yaymaya çaba harcamıştır. Bagdad'da sûfî şeyhler onun başlıca yardımcıları oldular.

YEMİN, KEMER

Halîfe'nin fütüvvet teşkilâtına katılması, özel bir merasim ile gerçekleşirdi. Bu merasimde bağlılık yemini (Suhreverdî'de 'ahd, Türklerde and) kemer kuşanma ve fütüvvet libâsını (üniformasını) giyme fityân-ahîlerin Sultan ve Halife'ye bağlılığını, başka deyimle siyasî otoritenin kontrolü altına girişini ifade etmekte idi. Bu merasimde birçok ayrıntılar (saç kesme, şeyhin talibin sırtına vurması, tuzlu su içilen kâse, kemer kuşatma) Avrupalı tarihçilere göre Batı dünyasındaki feodal merasimdeki ayrıntılarla ayniyet göstermektedir[16]. Ahîler silâh taşımakta, sultanın geçit resmine katılmakta, Selçuk devletinde oldukça önemli siyasî roller üstlenmekte idiler[17]. Konya'da Ahî Ahmed, Eflâkî tarafından güç ve kudreti vurgulanan "vaktin zorbalarından biri" olarak anlatılmıştır.

Sultanın gücü ve otoritesi son derece mutlak olan Osmanlı devrinde, ahî teşkilâtının çözülüşünden söz edilmekte, ahîlik başlangıçta bir sivil toplum kurumu karakterini gösterirken daha ziyade devlet kontrolü altında sırf bir esnaf teşkilâtı durumuna geldiği tezi genel kabul görmektedir[18].

Aslında, esnaf lonca ve gedik nizamını, yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi, dış pazara açılamayan kasaba ekonomisinin koşulları belirlemiştir. Selçuk dönemi şehirlerinde, işçi yiğit/fetâların reisi sıfatıyla ahî, doğal olarak siyasî bir rol oynamaktadır. Şehirde fütüvve'ye tâbi örgütlenmiş bir kuvvet olarak onların zorbaları ortadan kaldırmakta sultana yardımcı olduklarını bir çağdaş gözlemci,

[16] L. Massignon ve Fr. Taeschner ile beraber V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Ankara 1988, 196; Suriye'de kurulan Haçlı devletleri döneminde Batılı feodallerle yerli Müslümanlar arasında yoğun bir kültür alışverişini anımsatırlar.

[17] Gordlevski, *a.g.e.* 199.

[18] O. Nuri Ergin, Fr. Taeschner, N. Çağatay, G. Baer, Y. Ekinci bu görüştedirler. Gedik sistemi ve devlet kontrolü üzerinde, N. Çağatay, *a.g.e.* 112-127; Engin Akarlı, "Gedik", *Wissenschaftskolleg-Jarbuch*, 223-232.

İbn Batuta nakletmektedir[19]. Ahî geleneğinde silâh taşıma yanında egemenlik ifade eden sembol ve kurumlar, bayrak ve esnaf mahkemeleri (debbaglarda) vardır. Kanunî Sultan Süleyman, âsi kapıkullarına karşı İstanbul'da silâh taşıyan kalabalık tabakhane işçilerini kastederek "benim şehirde onları yola getirecek bir ordum var" dediğini, Evliya Çelebi rivâyet eder. Herhalde Evliya kendisi, onları şehirde böyle bir güç olarak görmektedir.

F. Giese, ilk Osmanlı hükümdarlarının ahîlerle sıkı işbirliği hakkında Âşpz.'de verilen bilgileri abartarak, "Osmanlı devletinin özellikle ahî örgütlenmesi üzerine kurulduğunu" iddia etmiştir[20]. Gordlevski'ye göre (s. 203) "feodallere düşman, toplumsal gruplaşmaların ideologları ahîler, bir bölümüyle devlet aygıtına girmiş olsalar da, Osmanlılarca ezilmişlerdir". Halkı, kalabalık esnaf kitlesini temsil eden ahîlerin, yönetim başında aristokrat seçkinlere karşı mücadele halinde oldukları olgusunu, Mikâil Bayram da tespit etmektedir.

Osmanlı döneminde ahîliğin esnaf loncalarına dönüştüğü genel bir gözlem olarak kabul edilmektedir. Aşağıda yayınladığımız belge, son derece merkeziyetçi bürokratik bir idare tarzını temsil eden Osmanlı devletinde, menşede bir sivil toplum örgütü olarak ortaya çıkan ahîliğin, Osmanlı döneminde devletle ilişkileri üzerinde aydınlatıcı ayrıntılar sağlamaktadır. Beypazarı'nda eskiden beri bir Ahî Evren Zaviyesi mevcuttur. Zaviye'ye Ahî İsâ tarafından zengin vakıflar yapılmış ve evlâdı zaviye şeyhi olarak vakıfların tevliyetini ellerinde tutmakta imişler. Hüdavendigâr evkafı arasında şu kayıt[21], bu zaviyenin en geç 15. yüzyılda mevcut bulunduğunu ve Ahî İsâ evladının şeyhlik görevinde bulunduklarını kanıtlar.

"Nefs-i Begbazarı'nda vâki' olan Ahî Evren Zâviyesi demekle ma'ruf zaviyeye Ahî İsâ nâm kimesne ba'zî dekâkîn ve kârbânsarayını ve bir debbâghâneyi ve iki kıt'a yeri vakf edüp ve Ramazan nâm kimesne dahi bir pare bağını vakf edüp mezkûr ahî İsa'nın evlâdı vakfnâme-i şer'î ile tasarruf edegelmişlerdir. El-hâletü hâzihi mezkûr

[19] Gibb çevirisi, II, 419.

[20] F. Giese, yukarıdaki hüküm Gordlevski'ye (s. 203, not 39) aittir. Ali Emîrî de aynı görüşü dile getirmiştir (N. Çağatay, *Bir Türk Kurumu*, 111)

[21] Ö.L. Barkan ve E. Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, I, Ankara: TTK, 1988, s. 688, no. 9.

ahî İsa'nın evlâdından Ahî Mehmed mutasarrıfdır, elinde Pâdişâhımız nişan-i şerifi var. Vakfnâme-i şer'î ve hüccet-i kâdî dahî var deyü berât-i hümâyununda kayd olunmuş deyü mukayyed der defter-i 'atîk; kemâ-kân vakfdır, zikr olan Ahî Mehmed'in oğlu İbrahîm zâviye-i mezkûrede şeyhdir; elinde merhum Sultan Süleyman Han'dan ve Pâdişâhımızdan a'azza ansârahu hazretinden berât-i hümâyun vardır.

Hasıl 12

Mezkûr Ahî Evren zâviyesine Hacı İshak bn. İlyâs Bağ-Depesi'ne yakın yerde iki bâb mülk dükkânını vakf etmiş ber mûceb-i vakfiyye-i şer'iyye hâric-ez-defter."

Çok sonra ahî zaviye şeyhiyle debbaglar esnafı ahîsi arasında Pâdişâh kapısına götürülen bir ihtilâf söz konusu olmuştur. Zaviye vakıfları, esnaf tarafından seçilen ahînin mi, yoksa zaviye şeyhinin mi kontrolünde olacaktır, dava konusu budur. Zaviye vakıflarının idaresi (tevliyet) ve vakıf gelirleri genellikle vâkfın evladına şart koşulur. Burada da ahî İsâ, vakıflarının tevliyetini evlâdına şart etmiştir. Eski beratları özetleyen II. Selim döneminde vakıflar vakfnâme şartına uygun olarak Ahî İsâ evlâdının tasarrufundadır. 1680 tarihinde verilen kararda ise, debbagların isteği üstün gelecektir. Son karar, Padişah'ın bürokrasisine aittir. Ülkedeki tüm vakıflar, Pâdişah'ın onayı ile geçerlidir ve vakfnâmeler merkezî devlet bürolarında kayda geçmektedir. Bu nokta, Osmanlı devletindeki şu temel prensipten kaynaklanır: Her türlü tasarruf, ancak Pâdişah'ın onayı ile geçerli olup durum bir berât-i hümâyûn ile onaylanmalıdır. Osmanlı patrimonyal devletinde, halkla veya sivil toplum cemaat örgütleriyle hükümdar arasında, kesinlikle hiçbir aracı otorite tanınmaz. Osmanlı döneminde de esnaf, kendi idarecilerini, ahîsini, yiğit-başı, nakîb ve ötekileri kendi aralarından seçer, fakat onların cemaat üzerindeki otoritesi, ancak Pâdişâh'ın bir beratı ile onaylanmasından sonra geçerlilik kazanır. Nasıl ki, Rum Ortodoks Patriki'ni Metropolitler meclisi seçer, fakat Patrik'in Rum "milleti" üzerinde resmî otoritesi ancak Pâdişâh'ın beratı ile mümkündür. Osmanlı mutlak merkeziyetçi sisteminde, başka sivil toplum kurumları gibi, ahî zaviyeleri de vakfa dayanan eski özerk statülerini kaybetmiş görünmektedir.

Debbagların ahî olarak seçtikleri Ahmed Çelebi, davasında vakıfların eskiden beri ahî olanlara "ahîlik üzere" ait olduğunu iddia eder. Davasına kanıt olarak, pâdişâhtan ahîliğini onaylayan berat almış

olduğunu ileri sürer. Ona karşı ahî İsa soyundan İbrahîm, vakıfların zaviyeye ait olduğunu ve "zaviyelik üzere" tasarruf olunduğunu iddia eder. Dava, vâkıfın şartı mı, yoksa Pâdişâhın beratı mı esas alınacaktır, sorusuna gelip dayanmaktadır. Vakıflar devlet dairesinde kayıtlı bulunduğundan karar için bu kayda başvurulmuştur. Orada zaviye vakfının "vakfnâme-i Şer'î" ile tasarruf olunduğu, kadı hüccetiyle de tasdik olunduğu, durumun verilen beratlarda açıklandığı kayıtlıdır. Vakfın debbaglar esnafının ahîsi için yapıldığını, zaviyeye ait olmadığını ifade eder.

Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun temel vergi ve toprak sistemi bize *çift-resmi*, çiftlik vergisi veya köylü vergi sistemi terimleriyle aktarılmaktadır. Bu özel vergi, vergi ve nüfus sayımlarında, diğer tüm vergilerden önce gelir. Osmanlılar, İslâmî gelenekten gelen cizye ve öşür gibi vergilerin yanında, İslâmî olmayan yani 'örfî' vergi ve yükümlülüklerin çoğunu *çift-resmi*'yle ilişkili olan *rüsum* ya da *tekâlif-i örfiyye* ve *avariz-i divaniyye* sistemi adı altında sürdürüyordu.

Osmanlı öncesi örfî vergilere ve devlet vergilerine dayanan *rüsum* ve *tekâlif*, geliri öncelikli olarak vilâyet askerlerine ayrılmış olan Osmanlı vergi sisteminin temelini oluşturuyordu. Hükümet tarafından uygun görülerek onaylanan *tekâlif*in dışında, yerel örf olduğundan devlet tarafından göz yumulan zorlayıcı *şakka* (kanundışı vergi) kategorisi vardı. Ancak bunlar suiistimal edilerek şikâyet konusu haline geldiklerinde, merkezî hükümet tarafından 'ezici adaletsizlikler' *(mehâif)* olarak nitelendirilip feshedilmişlerdi. Bununla birlikte, tüm Ortaçağ toplumlarında olduğu gibi, genellikle en güvenilir ve âdil kural olarak görüldüğünden, hem hükümet hem de tebaa örfe uyardı. Örf, pragmatik bir biçimde, uzun dönemde denenerek toplumda

yerleşmiş kurallar olarak kabul edilmekteydi. Örf, yani *adet-i kadime* veya *olagelmiş*, bir konu hakkındaki tartışmalarda, *defter* (resmî kayıt) ve *kanun* (devlet hukuku)'dan sonra idare tarafından başvurulan üçüncü kaynaktı, İslâm hukukunun bir ilkesi olan uzlaşma *(icma)*'nın önemi de bu uygulamaya destek sağlamış olabilir. Hiç şüphe yok ki, Osmanlıların süregelen örfe sık sık başvurmaları; devlet kanunlarının oluşturulmasına ve Bizans ile Balkan vergi uygulamalarının Osmanlı Hukuk sistemine sokulmasına temel oluşturdu.

Rüsum ve *tekâlif* düzenli ve daimi vergileri oluştururken, *avariz-i divaniyye*, ilke olarak âcil durumlarda geçici olarak uygulanan vergilerdi. Bu vergiler her zaman hükümet tarafından koyulduğu ve geliri hükümet için ayrıldığından 'tesadüfi hükümet vergileri' *(avariz-i divaniyye)* olarak tanımlanırdı. Bizim köylü vergisi tartışmamız için hem *tekâlif-i örfiyye* hem de *avariz-i* divaniyye'nin, ya yerel askerler ya da hükümet için yerine getirilmesi gereken bir kısım angaryayı içerdiğinin de altı çizilmelidir.

Aile Çiftliği Birimi ve Vergilendirme

İşe, köylü ya da çiftlik vergisi olarak da adlandırdığımız, *raiyyet-resmi* veya *çift-resmi* terimlerini açıklamakla başlayalım. Farsçadaki *cuft* kelimesinden gelen *çift*, bir çift öküz anlamına gelmekteydi ve çağrışım yoluyla, bir çift öküzle işletilebilen ve bir köylü ailesinin birim üretimine denk düşen arazi yerine kullanılıyordu. *Ra'iyyet çiftlik* –basitçe *çiftlik*– veya *çift*, bir çift öküzle birlikte bir köylü ailesine *(hane)* ait olan çiftlik anlamına geliyordu. Roma ve Bizans İmparatorlukları'nda da, aynı anlama gelen *jugum* ve *zeugarion* terimleri kullanılıyordu. Aslında; *çift, cuft, jugum* ve *zeugarion* aynı kökten gelmektedir. Bir köylü ailesi *(hane)*, işletebilmek için hayvan gücü olarak bir çift öküz ve ortalama bir köylü ailesinin geçimini sağlayacak büyüklükte bir toprak parçasını ve bu toprağı işleyebilmek için hayvan gücü olarak bir çift öküzü içeren bu birim toprak üretiminin temel örgütlenmesini oluşturmakla kalmayıp, vergilendirme ve vergi denetimleri için de standart birim olarak kabul ediliyordu. Bu birim vergi sisteminin temeli olarak ele alınınca, sürülebilir alanların ayrıntılı kadastrosu yapılmaksızın kolaylıkla tahrir edilebilirken, vergilendirme de rahat ve masrafsız bir şekilde bu standart birim üzerinden belirlenebiliyordu. Diğer bir deyişle, *ra'iyyet çiftlik* hem bir toprak örgütlenmesi çeşidi, hem de mali bir tedbir idi.

Söz konusu sistem, iki düzlemde incelenmelidir: sosyo-ekonomik ve siyasî-malî. Burada, öncelikle, olası siyasal yansımalarını da –özellikle köylü emeği ve toprağının bu temel biriminin denetimi için taşra seçkinleriyle merkezî bürokrasi arasındaki mücadele– göz önüne alarak, konunun malî yönü üzerinde duralım. Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının merkezî bürokrasileri, siyasal ve malî sistemin bütününü, toprak vergisi ve tarımsal üretimin temeli olan aile çiftliği birimiyle; toprağını büyük bir mülke dönüştürmeye çalışabilecek *kudretli kimseler* (yunanca *dynatoi)*'in teşebbüslerine karşı korumak için, ya temel aile çiftliği birimlerini koruyarak ya da uygulaması olası veya kazançlı olduğunda onları malikâne benzeri tarım birimlerine veya etrafı çevrili toprak parçalarına *(ekabir çiftliği* ya da *proasteion)* dönüştürerek, muhafaza etmeye çalışıyorlardı.

Bu yüzden, tarımsal üretimin özel örgütlenmesi olan aile çiftliği birimindeki değişiklikler sosyo-ekonomik tarihin araştırma alanı olmasına karşın, Osmanlı toplumundaki sosyo-politik yapı ve dinamiklerden bahsettiğimizde; farklı seçkin gruplarının bu konuda kendi aralarındaki çatışmalarla, bu gruplarla köylüler arasındaki çatışmaların farkını ortaya koymalıyız[1]. Açıktır ki; bu iki süreç dizisi arasındaki yakın ilişki göz ardı edilemez. Yine de, askerî-malî çatıdaki değişiklikler aile çiftliği birimine dayanan tarımsal üretim sistemi olan temel sosyo-ekonomik örgütlenmede değişiklik gerektirmemektedir. Ancak, imparatorluğun mali çatısı büyük ölçüde sosyo-ekonomik temelin korunup şekillenmesini sağladığı da bir vakıadır. Merkezî otoritenin yeterince güçlü olduğu ve devlet düzeneğinde kilit role sahip bürokratik grubun sistemin sürekliliğini sağlamakta başarılı oldukları dönemlerde, imparatorluğun bürokratik denetimi de en güçlü hale geliyordu.

Konuyu bu noktadan ele aldığımızda Ortaçağ'da bir egemen seçkin grubun başka bir egemen seçkini temsil eden yabancı bir güçle girdiği mücadele, son tahlilde, aynı karaktere sahip, sistemin temel önkoşullarını yenileyecekleri vaadiyle köylü çiftlik birimlerinin denetimini elinde tutmaya çalışan iki imparatorluk gücü arasındaki mücadeleyi içeren bir süreçti. Aslında Osmanlılar, Balkanları fetihlerinde aile çiftliği birimine dayanan eski toprak sistemini değiştirmeye

[1] Resmî bir tahrir defterinde terimin *hane-ba-çift* yani çifti olan köylü ailesi biçiminde kullanıldığını gördüm.

çalışan bir grup güçlü taşra seçkini tarafından ortaya koyulan yenilikleri ve özellikle de angaryaları ortadan kaldıracakları vaadiyle, köylülere bilinçli ve sistemli bir şekilde yaklaştılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığının, merkezî bürokrasisi köylü ve toprak üzerindeki tüm denetimini kaybetmiş olan bir imparatorluk rejimini ikame etmek olduğu rahatlıkla söylenebilir. Denetim sırasında, merkezî imparatorluk otoriteleri güvence altında olduğu sürece uzlaştırıcı olan Osmanlılar, yeni tımar sahipleri olan, yerel Hıristiyan soylularının konumlarını imparatorluk hükümeti ve köylüler önündeki eski durumlarına getirdiler. Kısacası, Osmanlı fetih siyasetindeki temel yaklaşım, eski sosyo-politik sistemi yavaş yavaş ortadan kaldırmaya çalışan taşra seçkini karşısında merkezî otorite ve bürokratik denetimin yeniden kurulmasını sağlamaktı. Bu ancak böyle bir gelişmenin etnik veya dinsel terimlerle değil sosyolojik olarak ele alındığı bir durumda doğru olabilir. Ancak, Osmanlı imparatorluk rejimi eski *pronija*-sahiplerinin İslâm dinine geçip geçmediklerini hesaba katmadığını da anımsamalıyız.

ÇİFT: HANE, AİLE ÇİFTLİĞİ BİRİMİ

İmparatorluk bürokrasisi için temel araç tahrirler ve köylü aile çiftliği birimlerinin kaydedilmesiydi. Bir bölgenin fethinin hemen ardından *çift-hane*'leri kaydeden bir tahrir, Osmanlı hükümeti için en önemli vergi kaynağı niteliğindeydi[2]. Roma İmparatorluğu'ndaki *colonus* ve Bizans'taki *stasis*'e denk düşen *çift-hane,* 'iki öküze ve yeterli toprağa sahip olan köylü ailesi' anlamına gelen bir mali terim olarak, tüm zamanlarda korunan bir birimdi.

Kural olarak, tarımsal örgütlenmenin emek birimi olan köylü ailesi *(hane),* ayrıntılı tahrir defterine *(defter-i* mufassal) birimin diğer iki temel unsuru olan öküz ve toprakla *(çift)* birlikte kaydediliyordu.

Defter-i mufassal'da, evli bir erkek olan aile reisinin adının altına, *çift*'i veya *yarım çift*'i olduğunu belirtmek için ç harfi veya *nim* koyuluyordu. Birim ve sahibi vergi takdirinin temeli olarak bir kez deftere kaydedildiklerinde, yeni bir tahrire kadar, teorik olarak değiştirilemezdi.

[2] Osmanlı tahrirleri için bkz. H. İnalcık, *Hicri 835 tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* (Ankara, 1954), "Giriş" bölümü.

Öncelikle, Osmanlı hukukunun köylü aile çiftliğinin bölünemezliği konusundaki hükmünün açık olduğunu belirtelim. *"Re'aya çiftlik* asla taksim edilemez". Eğer bir çiftliğin birkaç kişi arasında bölünmüş olduğu görülürse eski haline getirilmesi gerekir ve eğer çiftliğe sahip olan ailenin reisi ölüp de çiftliği birden fazla oğluna bırakırsa, oğullar çiftliğin mülkiyetini topluca almalıdırlar. Ayrıca, merkezî hükümet tahrir memuruna arsaları bütünleştirerek yeni çiftlik birimleri yaratması talimatını veriyordu. Anadolu ve Balkanlar'daki sürülebilir toprakların büyük çoğunluğu bu şekilde *çift-hane* veya vergi ve üretimin çiftlik birimi olarak düzenlenmişti[3]. Osmanlı çiftliğinin tüm bu özellikleri Bizans'taki *zeugarion* veya *stasis*'de de bulunmaktaydı.

Büyük Osmanlı yasa koyucusu Ebu's-Suud, *çiftin* birlik ve bölünmezlik ilkesini yorumlarken, malî bir kanıt getirerek, söz konusu bütünün bölündüğü takdirde hükümet veya tımar sahibinin *çift-resmi* veya çiftlik vergisini toplamasının neredeyse olanaksız olduğunu belirtiyordu. Şüphesiz, bu güçlü bir bürokratik kanıttı. Ancak aynı zamanda, temel malî birim olarak toprak ve ailenin birleşmiş haline gönderme yaparak sorunun özüne de dokunuyordu.

Burada, çiftliğin bölünmemesini sağlamak için merkezî hükümetin aldığı tedbirlerin ayrıntısına giremiyoruz[4]. Şeriat kanunu mirasın kız ve erkek tüm çocuklar ile eş arasında dağıtılmasını şart koştuğundan, tarım arazilerinin bir kısmının bu kuralın dışında tutulması İslâm'ın ilk yüzyılından itibaren gerekli görülmekteydi.

Osmanlı topraklarının çoğu gayrimüslimlerden fethedilen topraklar kategorisinde olduğundan (İslâm hukukunda *haracı* veya *fay* denilen topraklar) Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarımsal arazilerin çoğu bu kategorinin dışındaydı ve devlet mülkiyetinde *mîrî arazi* olarak bilinen özel bir rejime tâbi tutuluyordu. Bu, devletin, dinsel hukuk dışındaki, devlet kanunlarını oluşturma hakkından ileri geliyordu. Kanıtların bölük pörçük olması nedeniyle boyutlarını tam olarak bilemesek de, Bizans döneminde de bu çeşit arazinin mevcut olduğu kesindir. Gene de, Osmanlı tahrirlerine dayanarak şu varsayımda bulunabiliriz: Bizans tarihinin son döneminde bile bu çeşit

[3] H. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu", *Belleten*, XXIII (1959): 576-610.

[4] Bkz H. İnalcık, ed. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 103-178.

tarım arazilerinin oldukça geniş olması gerekiyor çünkü Osmanlı tahrirleri, Osmanlı devletinin görünüşte büyük ölçekli kamulaştırmalara gitmek zorunda kalmadığını gösteriyor, imparatorun özel izniyle bağışlanarak egemen seçkinlerin özel mülkiyetine bırakılan araziler ve *vakıf* dışında kalan ve tahıl yetiştirilmesi için ayrılmış ekilebilir tüm araziler devletin mülkiyetinde sayılıyordu.

Aile çiftliği biriminin temel unsuru olan ailenin toprağını terk etmesi yasaklanmış, arazinin emek birimi olan aileyi sürekli bir arada tutmak için birçok tedbir alınmıştı. Eğer çocuklar reşit olmadan koca ölürse, kanun, toprağın mülkiyet hakkını, işçi kirâlayarak veya erkek akrabalarının işbirliğiyle toprağı işleyip üretime devam ederek vergileri ödemesi şartıyla dula *(bive)* veriyordu. Çocuklar büyüyüp çalışabilir duruma geldiklerinde, en büyük olan çiftliğin tek yasal sahibi ve vergilerin sorumlusu olarak tanınıyordu. Her birinin vergideki payının belirlenmesi aileye bırakılmıştı.

Eğer aile reisi üç yıl arka arkaya yasal olarak kabul edilebilir hiçbir gerekçe olmaksızın –hastalık, sel, vb.– toprağı işlemeyi durdurursa, çiftlik üzerindeki hakkını kaybediyor, çiftlik açık artırma ile kasaba halkından veya dışarıdan en yüksek meblağı verene bırakılıyordu. Bazı yerlerde, kız evlada ve yakın akrabalara herkesten önce satın alma hakkı tanınıyordu. Arazi mülkiyeti, *çiftlik* üzerinde, mülkiyet sahibine, oğlu, oğulları veya dul eşine doğrudan miras ve daimi kullanım hakkı gibi çok kısıtlı haklar verse de, bağışlama veya rehin bırakma, bir başka mülkle takas etme ve toprağın her zamanki kullanım şeklini değiştirme gibi hakları içermiyordu.

Kısacası, Osmanlı'nın tüm idarî, malî ve askerî yapısı *çift-hane* sistemine dayanmaktaydı. Sistem, tarımsal üretimin; her biri bir çift öküze sahip ve kendisini beslemeye yetecek bir *raiyyet* çiftlik'in mülkiyetinin verildiği ve doğrudan devletin kendisi veya bir vekili olabilen toprak sahibine vergisini ödeyen bir köylü ailesi *–hane–* temelinde yapıldığı bir düzenlemeden oluşuyordu. Arazinin büyüklüğü, toprağın verimliliğine göre 50 dönümden 150'ye kadar veya 5 ila 15 hektar arasında değişiyordu, ilginçtir; Roma veya Bizans aile çiftliklerinde de bu sınırlar aynıydı. Profesör Laiou'ya göre, Makedonya'daki bir çiftliğin ortalama büyüklüğü 163 *modioi* veya 14 hektar civarındaydı (modio 888,7 m olarak alınmıştır).

Roma'nın asker emeklileri emekliliklerinde 10 veya 12 *iugera* toprak, 50 *modii* buğday tohumu ve bir çift öküz yani normal bir aile

çiftliğinin üç unsurunu aldıklarını yukarıda söylediklerimize ekleyebiliriz. Fâtih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde *çiftlik* dört *muii* tohumla ekilecek bir toprak parçası olarak tanımlanıyordu. Dördüncü yüzyıl İtalya'sında bir *iugerum*'a 4 *modii* tohum ekilmesi tavsiye edilmişti. Bu birim bölünemezdi. Arazinin tanımının tohum miktarından hareketle belirlenmesi daha çok ortakçı sistemine bağlanmalıdır. Osmanlı uygulamalarında *çift* bazen bir çift öküz olarak tanımlanıyor, böylece *çift-lik* bir çift öküzle sürülebilecek büyüklükte toprak parçası anlamına geliyordu.

Binlerce belgede Osmanlı merkez bürokrasisinin *re'aya çiftlik*'lerinin zarar görmemesini sağlamak ve her türlü ekilebilir alanı bu tarımsal üretim türüne çevirmek konusundaki çabalarını görmek oldukça şaşırtıcıdır.

Nasıl lonca sistemi kentsel sanayinin ve kent toplumunun temel taşı olarak kabul ediliyorsa, *çift-hane* de tarımsal üretimin ve kır toplumunun temeli olarak görülmekteydi. İmparatorluk sisteminin ancak bu iki temel kurumun korunmasıyla yaşayabileceğine inanan Osmanlı bürokratları şehirlerde lonca sistemini, köylerde de re'aya *çiftlik*'lerini büyük bir titizlikle destekliyorlardı. Bu, Tanzimat yenilikçilerinin Batı'dan esinlenilmiş liberal politikaları en azından mirasla ilgili kurallarını değiştirmeye niyetleninceye kadarki dönemde, Osmanlı'nın anayasası gibiydi[5].

Çift vergisi, aile emeğinin toprakla bileşiminin ifadesi olarak Osmanlı kır toplumundaki tabakalaşmayı anlamak için anahtar kavramdır. 1959'da yayımlanmış olan bir çalışmamda sistemi ayrıntılarıyla anlatmaya çalışmıştım[6]. Çift vergisi; çift vergisini, yan (nim) çift vergisini, evli köylü vergisini *–bennâk–*, ve yoksul veya evli olmayanların vergisini –icara veya *mücerred*– içeren bir vergi sistemidir. *Tütün-resmi*, veya ocak vergisi, *dönüm* vergisi ve diğer bazı daha az önemdeki vergiler de bu sistemin içinde yer alıyordu. Bu vergi sisteminde verginin statüsünü ve angaryaları belirleyen, hem toprak miktarı hem de çalışan kişilerin sayısıdır. Köylülerin verili bir zamanda imparatorluğun tahrir defterine kaydedilmeleri, bir sonraki tahrire kadar statü ve yükümlülüklerini tayin ediyordu. Defter, vergi yükümlülükleri ve statüler konusundaki her türlü tartışmada başvurulacak en son ve karar verici kaynaktı. *Çifte* sahip bir köylü ailesi bir altına denk düşen çift vergisinin tamamını ödemek zorundaydı. Bu miktar, Roma imparatoru Diocletian tarafından *coloni* için tesbit edilen ve Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında sürdürülenle aynıydı.

Belirli miktarın altındaki topraklar söz konusu olduğunda –yarı çift'in altında– vergi, emeğe göre belirleniyordu. Eğer köylü yarı-çift'in altında toprağa sahipse, vergi oranları, temsil ettiği potansiyel emek olan medeni durumuna göre düzenlenirdi.

Verginin tümü, bir *çift-hane* başına 22 akçe, parçalarıysa evli

ve hilâfetin içine düştüğü anarşiden kurtarılması için hayatî
et olarak karşılanmıştır. Böylece, mutlak otorite ve adalet
rına dayanan eski İran devlet anlayışı, Müslüman siyaset
de yaygın hâle gelirken, güçlü Türk hanedanları devlet
e fiilen bir kuvvet ayrılığı prensibi getirmişlerdir. Onlar,
a Bozkır Devleti'nin *beg-kagan* ve *törü-yasa* geleneklerini
e koydular ve bunu, Ortadoğu topraklarında kurdukları
de hükümdar otoritesinin temeli yaptılar. Başka bir deyişle
. yüzyıllarda İslâm topraklarında Türk devletlerinin kurul-
beraber, devlet ve hukuk kavramı, bağımsız sivil otorite ve
nun koyucu gücü lehine derin bir değişiklik ortaya çıkmıştır.
neticiler, kamu otoritesi ve bu otoritenin mutlak bağımsızlığı
nda çok duyarlıydılar ve kamu yönetimini daima kendi devlet

vermek için her zaman *istihsân* prensibine, yani Müslüman cemaatinin genel menfaati ilkesine başvurmuştur. Kısacası, özellikle Müslüman toplumun temel ihtiyaçları söz konusu olduğunda, bizzat ulemâ açıkça, İslâm hukukunun bu gelişmeci ilkesine bağlı kalmışlardır.

İslâm tarihinde, en azından belli bir dönemden sonra, yalnız sultanın mutlak yetkisiyle çıkarılan ve uygulanan kanunlar da mevcut olmuştur. Bağımsız bir hukuk, bağımsız bir siyasî yetkinin varlığını gerektirir. Burada İslâm için temel soru, ayrı bağımsız bir kurum olarak böyle bir siyasî otoritenin İslâm'da bir gereklilik olup olmadığıdır. Başka bir ifadeyle, temel sorun, gerçekten İslâmî emirlerin dışarıdan zorlayıcı bir otoriteye ihtiyaç duyup duymadığıdır. Tarihte, bir İslâm cemaatinin ve şerîatın, kendi siyasî otoritesi olmadan bir gayri-müslim devletin yönetiminde varlığını sürdürdüğü dönemler

dünyası
bir zaru
kavramla
teorilerin
idaresind
Orta Asy
yürürlüğ
devletler
X. ve XI
masıyla
onun ka
Türk yön
konuları

...t *çiftlik* birimini

[6] Yukarıda, 1. notta bahsedilen "Osmanlılar'da Ra'iyyet Rüsumu".

[5] Gene de, Osmanlı'nın 1858'deki toprak kanunu *ra'iyye*... mîrî topraklarda tutmaya çalışıyordu.

tinde olmayıp kendi hayatlarını kazanan bekâr oğullarıydı. Hiç kuşkusuz, burada çift vergisinin kişiselleştiğini ve vergi hesaplamasında köylü emeğinin konu edilmeye başlandığını görüyoruz.

Çift-resmi ayrıca *ra'iyyet* veya doğasını ve özünü daha açık bir şekilde ortaya koyan *kulluk akçesi* terimleriyle de anılıyordu. Ra'iyyet veya kulluk; köle, tâbi veya bağlı olma statüsü anlamına geliyordu ve bu nakdi yükümlülük, köylünün angaryalar için derebeyine olan borcuna denk düşüyordu. On beşinci yüzyıl Osmanlı kanunları ve tahrir defterleri bu yorum hakkında hiç şüphe bırakmamaktadır. Her özel statü için 22 akçelik bir vergi veya parçaları derebeyine borçlu olunan belirli *kulluk* ve angaryaların nakdi dengi olarak gösterilmiştir: 3 günlük kişisel hizmet için 3 akçe, bir yük arabası dolusu kuru ot için 7 akçe, yarım araba dolusu saman için 7 akçe ve bir arabayla hizmet için 2 akçe. Fatih'in kanunnâmesinde bu durum şöyle belirtilmişti: "Eğer bu yedi işten para alınacaksa, yirmi iki akçe alınacaktır." Burada, kişisel angarya için 3 akçe hesaplanmıştır. Diğer yandan, aynı kanunun açıkladığı gibi topraksız köylüler genellikle ya tarım işçisi olarak çalışarak, ya hayvanları veya arabalarıyla yük taşıyarak ya da el işleriyle meşgul olarak hayatlarını kazandıklarından topraksız bekâr bir köylü 6 akçe vergi ödemekle yükümlüydü. Derebeyi için sarf edilen bu kişisel emek veya üç günlük iş veya üç akçenin dışında diğer dördü ancak toprağı ve gerekli donanımı olan köylülerin yerine getirebileceği hizmetlerdi. Burada, bir kez daha, kişisel işgücünün ailenin tarımsal faaliyetleriyle birleştiğini görüyoruz. Şunu da belirtmek ilginç olacaktır ki; Roma İmparatorluğu'nda her köylü ailesi *iugatio-capitatio* için bir altın öderken, daha yoksul köylülerse bir *nomisma*'nın 24'e bölünmüş parçaları halinde ödemekle yükümlüydü[7].

Bizans İmparatorluğu'nda tâbi köylüler *(paroikoi)* vergi kayıtlarında aynı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi sınıflandırılmaktaydı.[8] Belirli miktarda toprağa ve bir çift öküze sahip kişi anlamındaki *zeugarate* bizdeki *çifte* karşılık gelmektedir. Bir *nomisma* toprak ve

[7] A.H.M. Jones, "Capitatio and Jugatio", *The Journal of Roman Studies*, XLII (1957), s. 88-91; A. Déléage, La capitation du Bas-Empire, Mâcon 1945.

[8] Bkz, A. Laiou-Thomadakis, *Peasent Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton 1977.

ocak vergisi olarak ödeniyordu. Bir öküz ve *zeugarate*'nin toprağının yarısına sahip olan kişi anlamındaki *boidate* bizdeki *nim-çift*'e denk düşer. Topraksız veya yarı-çift'in altındaki toprak parçasına sahip köylülere de *aktemones* deniyordu –ki bu da Osmanlı'daki *bennak*'a karşılık gelir. *Aktemones* ve *pezoi* arasındaki fark belirlenmemişti ama hiç şüphe yok ki bu köylü sınıfı Osmanlı'daki yoksul köylülere denk düşmekteydi.

Son tahlilde bu kelle-toprak vergisi Marc Bloch'un adlandırdığı gibi köylü ailesinin derebeyine borçlu olduğu emek kirâsı şeklinde yorumlanabilir.

Angaryalardan faydalanamayan devlet bunları toplu nakde çevirerek hazineye önemli nakit girdisi sağladı. Aynı işlemle devlet, yerel derebeyleri veya sipahi tarafından suistimal edilebilecek kişisel hizmetlerin çoğunu ortadan kaldırdı. Bizans'ta angaryaları nakit vergiye dönüştürmeye yönelik bir girişim II. Andronikos (1282-1328) döneminde beyan edilmişti. Ancak devlet, feodal angaryaları ortadan kaldırırken o zamanlar *avâriz-i divâniyye* denilen hizmet ve iştirakleri yükleme hakkını kendisi için saklı tuttu. Angaryaların nakit vergiye dönüştürülmesi devlet tarafından köylüler lehine ortaya koyulmuş büyük bir yenilikti. Devlet, bu tür denetim ve kısıtlamaları, tüm ekilebilir alanlar üzerinde *rakaba* veya *dominium eminens* kapasitesi ve tebaa üzerinde üstün egemenliğe sahip olması temelinde açıklıyordu. Şu da bir gerçektir ki, hem Osmanlı devletinde hem de Bizans'ta imparatorluk erki, yerel derebeylerinin toprak ve köylü işgücü üzerinde mutlak denetim kurma girişimlerine her zaman karşı koymuştur. *Reaya* ya da *paroiki*'nin korunması "imparatorluk adaleti" veya imparatorluğun üstün amacı olarak ilân edilmiştir.

Sipahi, toprağın *re'aya* tarafından aklî ve kullanılması konusundaki devlet düzenlemelerinin uygulayıcısıydı. Tımarlar tahrir defterlerinde kaydedildikleri gibi bölünemez ve değiştirilemez birimler olduklarından, önceden belirlenmiş olan tımar gelirini koruyabilmek için, *çift-hane* veya köylü aile birimleri de bölünemez ve değiştirilemez tutulmaktaydı. Ama öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretimin örgütlenmesinin gelişemeyip durgun bir ekonomi olarak kalmasının nedeni belki de sistemin katılığı ve devletin *çift-hane*'yi korumasıydı.

Angarya ve kirâları arttırmaya çalışan taşra derebeylerinin ağır sömürüleri köylüler arasında geniş çaplı hoşnutsuzluk ve itirazlara

yol açıyordu. Ortaçağ köylüsünün protesto için başvurabileceği en etkili silah, toprağı terk ederek ağanın gelir kaynağını batırmaktı[9]. Bu iktisadî açıdan köylü için mantıklı bir eylemdi çünkü bir kez derebeyinin talebi köylünün geçimi için ayrılan miktarı geçtiğinde, ekime devam etmek için bir neden kalmıyordu. Köylüyü toprağına bağlamak için sarf edilen gayretlere karşın, Bizans'ın kırsal tarihinde *paroikoi*'nin yakındaki derebeyinin arazisine veya yabancıların denetimindeki topraklara kaçması az rastlanır bir durum değildi[10]. Bu, işgücü kıtlığının çekildiği dönemlerde, devletin olduğu gibi derebeyinin de başına gelebilecek en korkunç şeydi. Osmanlılar, fethettikleri yerlerde köylülerin tepkilerinden geniş ölçüde faydalanan *istimâlet* politikaları ve geleneklere uygun kurallarıyla aile çiftliği birimini korumayı öncelikli devlet politikası haline getirmeleri sayesinde, Balkanlar'daki küçük hanedanları görece kolay bir biçimde ortadan kaldırabilmişlerdir[11].

Şüphesiz çift vergisi, unsurlarıyla birlikte tarımsal yapının tümünü içine alan eksiksiz bir vergi sistemi oluşturuyordu. Kaydedilmiş bağımsız bir köylü tarafından ödenen çift vergisi veya yıllık belirlenen nakit verginin aslında belirli miktarda toprağa sahip bağımsız bir köylünün üretken işgücü için ödenen bir vergiyi temsil ettiği açıktı. Çift vergisi, erken dönem Osmanlı kanunlarında basitçe nakit olarak hesaplanan belirli angaryalar olarak tanımlandığını da gördük. Bu da, hükümdara veya onun yerel temsilcisine borçlu olunan emek anlamına geliyordu. Bu angaryalar ya da *tekâlif*, yükümlülükler –derebeyinin veya askerlerin ailelerinin geçimi için ayrılmış toprağın ekilebilmesi için gerekli emek, atlarının yiyeceği otların biçilmesi, ateş için saman ve odun temin etmek– örfle yerleşmişti ve ordunun korunması için gerekliydi. Bu temel angaryalar olmadan, süvariler yaşamlarını sürdüremez; askerî seferlerdeki görevlerini yerine getiremez ve köylü ile çiftçinin yağmacılara karşı korunmasını sağlayamazlardı. Bu angaryalar genellikle köylüler tarafından istenmediği ve suistimal edildiğinden, ekonomik koşulların

[9] Bkz "Mazra'a", (H. İnalcık) *Encyclopedia of Islam*, 2d ed. vol. VII.

[10] P. Lemerle, "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance", Revue *Historique*, CCXIX (1957); Laiou, a.g.e.

[11] Bkz H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, II (1954)

izin verdiği her durumda Osmanlı bürokratları bunları toplu nakit vergilere dönüştürmeye çalışmıştır.

Kısacası, köylü emeği vergilendirilebilir bir nesne olarak kabul ediliyordu ve oranı da bir çifte sahip tüm bir köylü ailesinin mi, bu birimin yarısına veya daha azına sahip ya da hiç toprağı olmayan bir köylü ailesinin mi ve son olarak da hiç toprağı olmayan yetişkin bir bekâr erkeğin emeği mi olduğuna göre değişiyordu. Sistem çift sahibi köylünün ya gerekli emeği sağlayarak tüm hizmetleri yerine getirebilecek ya da bunun yerine çift vergisinin tamamı olan 22 akçeyi – ki bu on dördüncü yüzyılda bir altına karşılık geliyordu– ödeyecek evli bir erkek olmasını gerektiriyordu.

Toprak artık çift vergisini saptamada göz önünde bulundurulmadığında, üretken işgücünün vergi değerlendirmesinin temeli olarak kabul edildiği olgusu açık hale gelir. Toprağı olmayan bekâr köylü, 6 akçeden oluşan en düşük oranda olmakla birlikte, vergi ödemek zorundaydı. Hiçbir bağımsız üretken gücü olmayan kişiler yani; çok yaşlılar (pîr-i fânî), çocuklar, köleler, keşişler ve "sadece yardımla yaşayan rahipler" bu vergiden muaftı. Bir çiftin reisi olmadıkları sürece, kadınlar da vergi ödemiyordu. Aslında, üstü kapalı olarak evli kadınlar ve çocuklar her zaman köylü ailesinin işgücünün öğeleri olarak kabul ediliyordu –ki bu, günümüz Türkiye'sinin de gerçekliğidir– ama bekâr bir kadın bu vergiye konu edilmiyordu. Bu işgücü, azat edilmiş köle çiftçilerle birlikte görülen bir vergi konusuydu. Bir ortakçı kul azat edildiğinde, tarımda çalışmıyorsa bile, 45 ila 60 akçe arasında bir miktar ödemek zorundaydı. 15. yüzyılda bu bir altına karşılık geliyordu ve o zamanlar, yetişkin bir erkeğin geçimi 7 ila 10 altın arasında tahmin ediliyordu. Hükümetin, köylü nüfusunun birçok kategorisinde yetişkin bir erkeğin emeği için 50 akçelik vergi oranı belirlediği görülmektedir. *Ellici* denen kişiler yani 50 akçe ödeyenler, ya da *florici* ya da kişisel vergi olarak bir altın ödeyenler, normal köylü nüfusunun dışında kalan reaya kategorileri olarak biliniyorlardı.

Daha önce bahsedildiği gibi, çift-resmi devlet düzenlemelerinde zaman zaman kulluk akçesi ya da bağımsız bir köylünün devlet veya tımar sahibine hizmetler için sağlaması gereken para olarak tanımlanıyordu. Devlet bir topluluğu belirli daimi hizmetlerle görevlendirdiğinde, çift-resminin oranı bu angarya yüzünden önemli oranda

düşüyordu. Düzenlemeler, vergi indirimi ve muafiyet koşulları konusunda çok açıktı.

Tarihçiler, İslâm'daki *harâc-i muvazzafa* veya Roma dünyasındaki *jugatio-capitatio* gibi bu tür vergilerin toprak vergisi mi yoksa kelle vergisi mi olduğunu hâlâ tartışmaktadır[12]. Ancak emek ve toprağın birleştirildiği aile çiftliği birimini ve potansiyel üreten getirişi yüzünden emeğin ayrıca bir vergilendirme konusu sayıldığı durumları göz önüne alırsak, bu gizemin çözüleceğine inanıyorum.

Eminim, köylü vergisinin çözümlenmesi, bizi tüm Eskiçağ ve Ortaçağ dünyasındaki vergi hesaplamalarının anahtar ilkesine götürecektir. Köylü, sadece toprak ürünlerini üreten ve onlar üzerinden öşür ödeyen kişi olarak değil, aynı zamanda hizmetleri buluşturabilen ve her türlü ekonomik değer yaratabilen bir potansiyel işgücünün temsilcisi olarak görülüyordu. Bu kişisel bir vergi olduğundan, şehirlerde yaşayan üretken kişilere de uygulanabilirdi. Üretici olmadıklarından, egemen sınıfın tüm üyeleri bu vergiden muaf tutuluyor ve zamanlarını ve enerjilerini üreticiyi korumakla harcadıkları varsayılıyordu. Diokletianus'ın zamanından itibaren hattâ belki de daha önceleri Akdeniz dünyasında ve Batı Avrupa'da evli bir yetişkin erkeğin üretim kapasitesine göre hesaplanan kişisel vergi, bir altın oranında belirlenmişti. Bu sabit vergilendirme standardı, daha sonraki dönemlerde de değişmedi. Aynı birim, İslâm hilafeti döneminde de *cizye* veya *haraç* adı altında karşımıza çıkmaktadır. Kırsal alanda, üretimi temsil eden köylü ailesi vergilendiriliyordu. Bizans İmparatorluğu'nda vergiye *zeugaratikion* deniyordu ve bir *nomisma* değerindeydi. Osmanlılar'da ise *çift-resmi* veya *ispence* deniyordu ve 22 veya 25 akçe değerindeydi.

Bu vergi sisteminde temel birim olan bir duka altınının 24'e bölündüğünü ve köylü nüfusunun ekonomik durumlarına göre sınıflanan çeşitli kategorilerinin –toprağa ve iki öküze sahip olmak, evli ama topraksız olmak veya bekâr olmak– on ikili bir sisteme göre değişen oranlarda vergilendirildiklerini görmek ilginç. Osmanlı'da bir duka altının değerinin neden 24 yerine 22 akçe tuttuğu sorusunun yanıtı, inanıyorum ki, 1334 civarında İran-İlhanlı imparatorluğu yönetimi sırasında yazılmış bir çeşit 'mali deneme' olan *Risale-yi Falakiyye*'deki bir kayda göre 1330'larda bir *miskal* altının 22 akçe değerinde olmasından kaynaklanıyor. Nicolas Svoronos'un Tebai'nin Bizans kadastrosu yayınında göstermiş olduğu gibi, tarım vergisi aynı 24, 12, 9, 6'lık on ikili sistemi takip ediyordu[13]. Açıkça, vergi hesaplamasında kişisel gelir listelerinin veya toprakların ayrıntılı kadastrosunun yapılması uygulamada olanaksız olduğundan, sistemin bütünü; kişisel veya birleşik verginin çeşitli oranlarının vergiyi ödeyenin ortalama durumuna göre hesaplanmasında elverişli bir araçtı. Burada, Eskiçağ ve Ortaçağ imparatorluk bürokrasileri de on ikili vergi sistemini ağırlık ve ölçülerin temeli olarak aldığı anımsanabilir.

[12] Bkz. H.T. Modarresi, *Kharaj in Islamic Law*, London 1983; F. Lot, *L'impôt foncier et la capitation personelle sous le Bas-Empire et à l'époque franque*, Paris 1928.

Osmanlı öncesi imparatorluklarda *iugatio-capitatio* ve *zeugaratikion* hakkındaki uzun tartışmalara da, dipnot olarak dokunmak isterim.

Ferdinand Lot, Geç-Roma İmparatorluğu'ndaki kelle-toprak vergisi *–iugatio-capitatio–* ile ilgili çalışmalarında, Marc Bloch, ortaçağ *mansus*'unun sosyo-ekonomik doğasıyla ilgili çalışmalarında, aile çiftliği biriminin Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Batı Avrupa'da kır toplumunun temel nüvesi olarak varlığını sürdürdüğünü göstermiştir. Bu kendine özgü kelle-toprak vergisinin anlaşılmaz doğasına gönderme yapan Ostrogorsky[14], *iugatio-capitatio*'yu Diocletian'ın vergi reformuna bağlayıp bizdeki çifte karşılık gelen iugumu "bir *caput*'u besleyebilecek miktarda toprak parçası", *caput*'u da "bir *iugum* için harcanan emek" diye tanımlıyordu. Köylü ailesine uygulanan vergi "belirli bir toprak biriminin işgali" ile ilişkilendiriliyordu.

Geç Roma İmparatorluğu'ndaki *capitatio* ve *iugatio* sorunu bir çok tartışmaya yol açmış ve çözüm için çeşitli teoriler önerilmiştir. Yakın bir zamanda, Arnold Jones *capitatio* ve *iugatio* üzerine yaptığı bir çalışmasında şunları dile getiriyordu: "Toprak vergisi ve diğer vergiler, toprağın malî birimi olan *iuga* ve kelle vergisi anlamına gelen *capita* üzerinden hesaplanırdı –ki bu ikisi bir şekilde birleştirilse de araştırılmaları gereken bir sorunsaldır–. Kanunlar, sayım kayıtları ve malikâne listeleri çok bölük pörçük kanıtlardır ve bu yüzden de

[13] "Recherche sur le cadastre byzantin et la fiscalité au XI et XII siècles : le cadastre de Thebes", *Bulletin de Correspondance Hellenique, 1959.*

[14] *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Brussels 1954.

sistemin tam anlamıyla tanımlanması olanaksızdır." Ama Jones'a göre bir nokta açıktır: "Birçok kanunda iuga veya iugatio ile capita veya capitatio çeşitli vergilerin hesaplanmasında birim olarak bir araya getirilmiştir". "Bir vergi ya bir araya getirilmiş her iki birim üzerinden –ki durum genellikle buydu–, ya da sadece birisi üzerinden koyulur". *İuga*'nın doğasıyla ilgili olarak da şunu söylemektedir: "Hiç bir sorun yok. Bunlar, toprak birimiydi." Oysa *capitatio* aynı zamanda hem insanları *–coloni–* hem de hayvanları içeriyordu. Batı Anadolu'daki malikanelerin listesinde Jones'in işaret ettiği gibi, çiftliklerin ve coloni'nin bir "hesaplama birimi" olarak birleştiği *zugokefalai* veya *zugokefali*'leri görüyoruz.

Şimdi eminim ki, Osmanlı çift-hane sisteminin Osmanlı tahrir kayıtları kullanılarak yapılacak ayrıntılı bir tanımı, geç Roma ve Bizans'taki *iugatio-capitatio*'yu da belirli bir ölçüde anlaşılır kılacaktır. Bir kişinin üretken gücü vergi hesaplamasının temeli olarak kabul edilmelidir. Ancak bu kişinin ödeyeceği vergi, karısının ve çocuklarının emeğini aynı anda denetleyebilen evli bir kişi ya da gerekli hayvan gücüyle birlikte bir miktar toprağa sahip olup olmadığına göre değişir. Aile çiftliği birimi tüm sistemin iktisadî ve malî birimiydi. Siyasal üstyapıdaki değişikliklere karşın, köylü aile çiftliği Ortaçağ Doğusunda kırsal ekonomi ve mali örgütlenmenin omurgası oldu ve son olarak onu özenli bir şekilde koruyan Osmanlı'ya miras kaldı.

RUMELİ
GENEL BİR BAKIŞ

Bizanslıların kendileri ve ülkeleri için kullandıkları *Romaioi*, *Romania* kelimeleri İslâm dünyasında onların *Rum*, Doğu Roma imparatorluğu ülkesinin de "bilâdü'r-Rûm" veya "memleketü'r-Rûm" şeklinde tanınmasına yol açmış, bu tabirler, Anadolu'nun Türk-İslâm hâkimiyeti altına girmesinden sonra *Rum* ismiyle Bizans idaresinde bulunmuş Anadolu'yu gösteren bir coğrafî ad olarak yaygınlaşmıştır. Batılı seyyahlar, XIII. yüzyılda Türklerin idaresindeki Anadolu'ya Turquemenie (Turquie) ve Bizans İmparatorluğu'na tâbi yerlere Romanie *(Romania)* diyorlardı. Nihayet bu tabir, daha ziyade Ortodoks Yunan mezhebinin hâkim bulunduğu Balkan yarımadasını ifade etmeye başladı. Osmanlı Türkleri, Balkanlar için Rum-ili adını Romanya'dan aldılar ve Anadolu'ya karşı denizin ötesinde Bizanslılardan fethettikleri bölgeler için kullandılar. Yalnız Rum adı ise eski mânâsını muhafaza ederek Anadolu'da Selçukluların hâkim olduğu yerleri gösteren coğrafî bir isim olarak kaldı. Rumeli, tarihî bir adlandırma olmasının dışında günümüzde İstanbul şehrinin Boğaz'ın batısında kalan kesimlerinin adı olarak Rumeli yakası şeklinde kullanılmakta, ayrıca bu yakada Rumelihisarı ve Rumelikavağı gibi semt

adlarına, Boğaz'ın daha yukarı kesimlerinde Rumelifeneri gibi köy isimlerine rastlanmaktadır.

Bizans İmparatoru I. Iustinianos zamanında imparatorluğun kuzey sınırları Tuna ve Drava ırmakları idi. Osmanlı hükümdarları da I. Bayezid'den itibaren Tuna nehri güneyinde uzayan yarımadayı kendi hâkimiyet sahaları şeklinde düşündüler ve Ege denizi adalarını (Eğriboz, Midilli, Rodos) aynı coğrafî-siyasî sınırlar içine soktular. II. Murad, Macaristan ile 1444'te yaptığı antlaşmada Macarların Tuna'yı aşmayacağına dair söz alırken açıkça bu geleneği takip etmekteydi.

Anadolu Türklerinin Balkanlar'da ilk yerleşmesi H. 660 (1262)'ta Selçuklulardan II. İzzeddin Keykâvus'un Bizans'a kaçıp sığınması hadisesiyle alâkalıdır. İmparator VIII. Mikhail Palaiologos ona ve askerlerine yerleşmek üzere Dobruca ilini tahsis etti. Bunun üzerine Anadolu'dan kendisine taraftar olan bir göçebe Türk grubu Sarı Saltuk Baba ile beraber Dobruca'ya geçti ve otuz kırk oba ile iki üç kasaba oluşturdu. Babadağ kasabasını İbn Batuta 1330 tarihlerinde zikreder. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Altın Orda Hanı Berke ve ondan sonra Emir Nogay, Balkan işlerine yakından müdahale ettiler ve Dobruca'daki Müslüman Türkleri himâyeleri altına aldılar. Aşağı Tuna üzerinde Sakçı (İsakça) bu tarihlerde bir Müslüman şehri ve Emîr Nogay'ın bir karargâhı olarak zikredilmektedir. Nogay'ın ardından Altın Orda Hanı Tohtu, Sakçı'ya oğlu Tukal Boğa'yı yerleştirdi. Nogay'ın oğlu Çeke'yi (Çaka) öldüren Bulgarlar, Dobruca Türklerini rahatsız etmeye başladı. Bunun üzerine Dobruca Türklerinden bir kısmı 1307-1311 arasında Anadolu'ya döndü; kalanlar ise Hıristiyanlığı kabul etti. 1365 yılına doğru Dobruca'da Balık ve kardeşi Dobrotiç idaresinde kurulmuş olan Dobruca Despotluğu'nu bu Türkler ile Hıristiyan Kumanların kurdukları kuvvetle ileri sürülebilir. Despotluğun merkezi başlangıçta Kalliakra, Osmanlı Türkleri geldiği sırada ise Varna idi.

Batı Anadolu'yu fetheden Aydınoğulları, Saruhanoğulları ve Karesi beyleri donanmalarıyla Ege denizini geçerek Balkanlara akınlar yapmaya başladı. Bu akınların en tanınmış kahramanı Aydınoğulları'ndan Gazi Umur Bey'dir. 1348'de Umur Bey'in vefatıyla Aydınoğulları'nın Latinlerle uğraşmaya mecbur kalması sonucu Rumeli harekâtında öncülük Osmanlılara geçti. Sırbistan Kralı Duşan'ın 1345'te ölümünün ardından müttefiki Bizans İmparatoru

VI. Ioannes Kantakuzenos'un kızıyla evlenen Orhan Bey, Balkanlar'daki etkisini arttırdı. Bizans İmparatorluğu'nda patlak veren ikinci iç savaşta Sırplar ve Bulgarlar, V. Ioannes Palaiologos'u desteklerken Osmanlılar, Kantakuzenos'un yanında yer aldı. Orhan Gâzî'nin, oğlu Süleyman Paşa kumandasında gönderdiği 10.000 kişilik bir kuvvet V. Ioannes'i destekleyen Sırp-Yunan kuvvetlerini bozguna uğrattı. 1352 sonbaharında kazanılan bu zafer Osmanlıların Rumeli'de yerleşmesini sağlayan bir dönüm noktasıdır. Bu tarihe doğru Rumeli artık Anadolu gazileri için dâimi bir faaliyet sahası haline geldi. Kendiliğinden toplanan gazi grupları, Bizans'ın iç mücadelelerine katılmak yahut Sırplara ve Bulgarlara karşı yapılan harekâtı desteklemek ve akın yapmak üzere sık sık Rumeli'ye geçmeye başladılar.

Kantakuzenos, Süleyman Paşa'nın bu sefer esnasında Trakya'da bazı noktaları ele geçirdiğini ve boşaltmak istemediğini bildirir ve bunlar arasında yalnız Tzympe'yi (Çimbi, Cinbi, Cimbini) zikreder. Osmanlı kronikleri ise onun Çimbi hisarı'nı, Aya- Şiline'yi (Aya-Şilonya), Od-Köklek'i (Balabancık), Eksamilye'yi (bugün Eksamil) fethettiğini yazar. 1352'de Süleyman Paşa'nın işgal ettiği ve Kantakuzenos'un boşaltılmasına çalıştığı yerler bu hisarlar olmalıdır. Buna göre Osmanlıların Rumeli'de ilk yerleşmesi 1352 yılında Gelibolu'nun berzah kısmında vuku bulmuştur. Gelibolu'nun fethi bundan iki yıl sonradır. Güvenilir çağdaş bir kaynağa dayandığı bugün kesin olarak meydana çıkan Enverî'nin Düstûrnâme'sine göre Osmanlıları Rumeli'ye geçip yerleşmeye teşvik eden Gelibolu tekfuru Asen'in oğludur. Bu zat Müslümanlığı kabul etti ve Melik adını aldı. Onun teşvikiyle Lapseki'de bir gemi yapıldı ve asker sevk edilerek karşı sahilde önce baskınla Akça-Burgos zapt edildi, ardından Kozludere'ye 3000 asker, geçip Bolayır'ı aldı. 2 Mart 1354'te bir deprem neticesinde kale surlarının yıkılması üzerine Osmanlılar gelip müdafaasız Gelibolu'yu ele geçirdiler. Kantakuzenos'un verdiği bilgiye göre kendisi 10.000 altın gönderip Çimbihisarı'nı Süleyman'dan almaya çalıştığı bir sırada "Allah'ın takdiri" ile şiddetli bir deprem Trakya'daki şehirlerin hemen hemen tamamını harap etmiş, halk henüz surları ayakta duran şehirlere kaçıp sığınmıştır. Süleyman Paşa bu şehirleri ve bu arada Gelibolu'yu zapt etti. Anadolu'dan Türk halkını getirterek bu şehirlere yerleştirdi. Osmanlıların Rumeli'ye yerleşmesi İstanbul'da büyük heyecan ve telâş uyandırdı, bundan

sorumlu tutulan Kantakuzenos, imparatorluk tahtından ayrılmak zorunda kaldı.

Süleyman Paşa, Gelibolu'yu Rumeli'de merkez edinip akınlardan sonra oraya dönerdi. Onun Rumeli'deki fetihleri Migalkara (Malkara), İpsala, Seyitkavağı, Bolayır ve Gelibolu'dur. Osmanlılar, Gelibolu berzah şehirlerine ve Gelibolu'ya yerleştikten sonra üç istikamette *Uc*'lar teşkil ederek fetihlere devam ettiler. Birinci *Uc* sahilden Tekfurdağı, Çorlu ve İstanbul; ikinci *Uc* ortadan Konrudağı (Konurhisar, bugün Kurudağ) üzerinden Malkara, Hayrabolu, Vize; üçüncü *Uc* Meriç vadisinde İpsala, Dimetoka ve Edirne istikametinde yapılan fetihlere üs oldu. Osmanlıların Rumeli fütuhatında bu *uc* sistemi muhafaza edilecek fetihler ilerledikçe uclar üç koldan daha ileri bölgelere kaydırılacaktır. Süleyman Paşa'nın ölümü (758/1357), Orhan Gâzî'nin yaşlılığı ve hastalığı yüzünden burada önemli bir sarsıntı ve gerileme oldu. Süleyman Paşa zamanında alınmış bazı şehirler sonradan yeniden fethedildi. Bu dönemde sol kol ucunda Hacı İlbey ve Evrenos Bey faaliyetteydi. Ardından bu *Uc*'lar sırası ile İpsala, Gümülcine, Serez, Kara Ferye ve oradan iki kola ayrılıp Tırhala ve Üsküp'e, sağ koldaki *Uc* ise Yanbolu, Karinovası, Pravadi'ye, oradan ikiye ayrılarak biri Tırnova ve Niğbolu'ya, diğeri Dobruca'ya intikal edecektir. Orta *Uc* Çirmen, Zagra, Filibe'ye, orada ikiye ayrılıp Sofya'ya, Niş'e veya Köstendil ve Üsküp'e geçecektir. Bu üç istikamette yapılan fetihler Rumeli'nin sağ kol, sol kol ve orta kol sancaklarını teşkil etti. Osmanlıların orta kol sancakları durumundaki Edirne ve Sofya beylerbeyi merkezleri oldu. Türk göç ve yerleşme hareketi de bu *Uc* bölgelerini takip etti. Süleyman Paşa'nın yaptığı gibi Osmanlılar, Rumeli'de her yeni ucun teşekkülü ile beraber Anadolu'dan o bölgeye muhacirler ve özellikle savaşçı yörük grupları sevkettiler. Bu *Uc* bölgeleri ileriye intikal ettikçe geride kalan eski *Uc* merkezleri kalabalık medeni Türk şehirleri halinde yükseldi. Bilhassa vakfa dayanan dinî ve ticarî müesseseler bu şehirlerin gelişmesinde esas rolü oynadı. Edirne, Filibe, Serez, Üsküp, Sofya, Silistre, Tırhala, Yenişehir, Manastır bu şekilde başlangıçta *Uc* merkezleri olarak gelişti, *Uc* beylerinin vakıfları ile donatıldı, daha sonra da Rumeli'nin bugüne kadar önemini koruyan başlıca şehirleri haline geldi.

Süleyman Paşa idaresindeki Osmanlılar, Rumeli'de ilk fetihlerini yaparken yerli halkı kendilerine meylettirecek şekilde muamele ettiler

(istimâlet siyaseti). Âşıkpaşazâde'nin, "Onlar bu yerlerin kâfirlerini incitmediler,..... İçinden birkaç bellice kâfirlerini tuttular. Cimbi kâfirleri bu gâzîler ile müttefik oldular" şeklindeki ifadeleri bu durumu yansıtır (Târih, s. 123). Osmanlılar, Rumeli fütuhatında bu siyasete daima sâdık kaldılar. Uclarda gazâ akınları sürerken devlet kendi himâyesine giren Hıristiyanları ve özellikle köylü ahaliyi korumaya ve kendi tarafına kazanmaya çalışıyordu. Yerel Hıristiyan derebeyler bertaraf ediliyor, karşı koymadıkları takdirde bunlar da Osmanlı askerî tımar kadrolarına alınıyordu. II. Murad ve Fâtih Sultan Mehmed devirlerinde dahi Rumeli'de eski Bizans timar (pronya) topraklarında Osmanlı tımar sipahisi olarak bırakılmış Hıristiyan asker ailelerine rastlanır. Yine Duşan idaresinde eyaletlerde "voynik" (savaşçı) adı altında görülen küçük arazi sahibi askerler Osmanlı devrinde de voynuk adıyla yeni devletin askerî kadrolarında muhafaza edildi. XV. yüzyılda bunlar Makedonya, Tesalya ve Arnavutluk'ta aynı isimle önemli bir miktara varıyordu. Tuna üzerinde kalelerdeki martoloslar ve "eflâk" adı altında askerî nizama tâbi Hıristiyan göçebeler de kendi beyleri idaresinde Osmanlı askerî kadrosuna alındı. Bu siyaset Osmanlıların Rumeli'de yayılışını kolaylaştırdı. Fakat asıl Ortodoks kilisesini korumaları ve onlara kolaylık sağlamaları Osmanlı idaresinin geniş halk kitleleri ve köylü sınıfı tarafından benimsenmesini sağladı. Bu faaliyetler Balkanlar'da Bizans İmparatorluğu'nun, Bulgar Çarlığı'nın ve Duşan İmparatorluğu'nun parçalandığı bir döneme rastlar. O sırada derebeylik âdetleri Balkanlar'da yerleşmeye ve merkezî kuvvetin yokluğu dolayısıyla derebeylik yayılmaya başlamıştı. Osmanlıların "tekfur" adı altında gösterdikleri bu mahallî senyörler toprağı daha sıkı bir şekilde şahsî kontrolleri altında tutmaya çalışmaktaydılar. Osmanlılar, önce ziraat topraklarını mîrî arazi olarak tamamıyla devletin kontrolü altına sokup mahallî derebeyliğe son verdiler; angaryaları sistemli bir şekilde kaldırıp angarya hizmetlerini bir vergi ile (çift resmi) karşıladılar. Osmanlı yayılması karşısında köylü kitlelerinin desteğini sağlayamayan senyörler, Haçlı bayrağı altında batıdan gelen Latinlerin ve Macarların himâyesini aramaktaydılar. Katolik olan Latinler ve Macarlar, Râfizî saydıkları yerli Ortodoks halktan nefret etmekte, onları zorla Katolikliğe sokmak için şiddet kullanmaktaydılar. Osmanlılar ise her gittikleri yerlerde metropolitleri tanımak ve himâye etmekle kalmıyor, onlara tı-

marlar veriyor, böylece kendilerini doğrudan doğruya devlet memuru durumuna getiriyordu.

XIV. yüzyılda Balkanlar'da Türk iskânı da geniş ölçüde kendini göstermiştir. Timur istilâsı Anadolu'dan Rumeli'ye büyük bir göç dalgasına yol açtı. Bundan sonra Osmanlılar, Rumeli'yi gerçek yurtları saymaya başladı ve Edirne devletin başşehri durumuna yükseldi. Osmanlı devletinin Rumeli'ye kurulduktan sonra Anadolu'yu içine aldığı iddiası şüphesiz büyük bir hakikat payı taşır. Bu göçler neticesinde Trakya, Doğu Bulgaristan, Meriç vadisi ve ardından Dobruca süratle Türkleşti. Tahrir defterlerine göre yapılan incelemeler, bu bölgelerde XVI. yüzyılda nüfus çoğunluğunun Türklerde olduğunu kesin biçimde meydana çıkarmıştır. Bu yerleşmenin başlıca vasıflarından biri devletin uyguladığı iskân usulüdür. Bununla beraber daha Orhan Bey zamanından beri süren kendiliğinden göçler de önemlidir. Bu yerleşmenin şartları hakkında bölgede yer adlarının incelenmesi tarihî kayıtları teyit eden neticeler vermiştir. XV. yüzyıl tahrir defterlerinde Trakya ve Meriç vadisindeki köy adlarının Kayı, Salurlu, Türkmen, Akça-Koyunlu gibi göçebe yörük gruplarına; Saruhanlı, Menteşeli, Simavlı, Hamitli, Efluganlı gibi Anadolu'da bir yer adıyla alâkalı yerleşik veya göçebe topluluğa; Dâvudbeyli; Turahanlı gibi meşhur askerî önderlere bağlı olanlara; Doğancı; Çavuş, müderris, kadı, sekban gibi Osmanlı askerî sınıf mensuplarına; Karaca Resul, Hacı Timurhan gibi şahıslara, bir zaviye veya vakfa, nihayet Kayacık, Ada, Hisarlı, Yarıcılar, Çömlekçi, Eskicepazar gibi coğrafî görünüşe veya iktisadî duruma bağlı olduğu görülür. Zaviyelerin Türk köylerinin teşekkülünde çok önemli bir rol oynadığına ayrıca işaret etmek gerekir. Adı geçen bölgelerde eski yer adlarının azınlıkta kalması ve daha ziyade kasaba adlarında yaşaması kayda değer bir husustur. Türk göçmenleri genellikle müstakil köyler kurmuş ve bunlar duruma göre çeşitli Türk adları almıştır. Genellikle köylerde ve şehirlerde Anadolu'dan gelen Müslüman Türkler yerli Hıristiyan halkla karışmamıştır. Şehirlerde dahi Hıristiyan mahalleleri ayrıdır. XIV. ve XV. yüzyıllarda İslâmlaşma olduğu da görülür. Bu daha ziyade Doğu Balkan geçitleri, Meriç vadisi ve *Via Egnatia* yolu civarındaki askerî bölgeleri kapsar. 893-896 (1488-1491) tarihli Cizye Defteri'ne göre üç yılda din değiştirenlerin sayısı 255 kişidir; devşirme alınanlar bu sayıya dahil değildir. Ana dilini kullanmayı sürdürenler söz konusu İslâmlaşma'nın en önemli delilini oluşturur. Boşnaklar, Arnavut Müslümanları ve Pomaklar bu gibi büyük gruplar olarak dikkat çeker. Sadece Türkçe veya iki dil konuşan Müslüman gruplar içinde ana dili Türkçe olanlar tamamıyla Anadolu menşelidir. Kuzey Karadeniz steplerindeki Türkler, Deliorman, Dobruca, Varna yöresindeki Türkler veya Tatarlar, Meriç vadisindekiler gibi bu kategoriye dahil edilebilir. Moldova, Bucak ve Dobruca'daki Nogaylar da bunlara eklenebilir.

Rumeli'de XVI. yüzyılda ziraat sahalarının genişlediği tahrir defterlerinde pek çok *ifrâzât* kaydından anlaşılır. 1535 yılına doğru nüfusun 5 milyona ulaştığı tahmin edilmektedir. Türkler, Balkanlara pamuk ve pirinç ziraatını sokmuş ve yaymıştır. İstanbul gibi kalabalık bir merkezin (XVI. yüzyılda nüfusu 400.000 tahmin edilmektedir) ortaya çıkışı, Trakya ve Bulgaristan için büyük bir pazar sağladı ve her türlü tarım üretimi teşvik edildi. Osmanlı devrinde Rumeli'de madencilik faaliyeti arttı, yeni maden ocakları açıldı. Sırbistan'da Novobrdo, Kratovo, Rudnik, Trepça, Zaplanina'da bakır, kurşun, altın, demir ve bu arada önemli miktarda gümüş elde edilmekteydi. En önemli gümüş istihsal merkezi Selanik yakınında Sidrekapsi idi. Bosna-Hersek'te çeşitli maden merkezlerinde gümüş ve kurşun çıkarılıyordu. En önemli demir üretimi merkezleri Bulgaristan'da Samakov, Sırbistan'da Vlasina ve Rudnik idi.

Süleyman Paşa, Gelibolu'da devletin esas kuvvetlerinin başkumandanı, sıfatıyla beylerbeyi durumunda idi. I. Murad, Edirne'yi alınca (1361) lalası Şâhin'i, Eski-Zağra (Stara-Zagora) ve Filibe istikametinde fütuhatta bulunmak üzere orta uca tayin etti. İlk beylerbeyi merkezi Edirne oldu. Böylece Rumeli, bir beylerbeyi idaresinde ayrı bir askerî-idarî bölge olarak meydana çıktı. Bu bölgenin denizle ayrılmış olması devletin fiilen iki idarî bölge halinde ayrılmasını gerektirmekteydi. Osmanlı devletinin ilk beylerbeyiliği olan Rumeli beylerbeyiliği diğer beylerbeyilikler teşekkül ettikten sonra da özel mevkiini muhafaza etti. XIV-XV. yüzyıllarda Rumeli beylerbeyileri umumiyetle merkezde bulunur, vezirler gibi paşa unvanı taşır ve divan toplantılarının üyesi olarak müzakerelere katılırdı. Rumeli beylerbeyi devletin tımarlı sipahilerinden oluşan en önemli ordusuna kumanda ettiği için Fâtih Sultan Mehmed'in veziriâzamı Mahmud Paşa ve Kanunî Sultan Süleyman'ın veziriâzamı Makbul İbrahim Paşa aynı zamanda Rumeli beylerbeyiliğini kendi ellerinde tutmuşlardır.

XV. yüzyılda Balkanlar'da yapılan bütün fetihler Rumeli beylerbeyiliğine eklendi. Yalnız Tuna'nın güneyindeki arazi değil, Tuna'nın ötesindeki Kili ve Akkirman da bu beylerbeyiliğe bağlandı (889/1484) . Ancak 1541'de Budin beylerbeyiliğinin teşkili üzerine Avrupa'da Osmanlı beylerbeyiliklerinin sayısı arttı. Aynı tarihlerde Bosna da bir beylerbeyilik haline getirildi. 1475'te Promontorio de Campis'in verdiği listede Rumeli'de (Grecia) şu on yedi sancak beyliği zikredilir: İstanbul, Gelibolu, Edirne, Niğbolu ve Zagora, Vidin, Sofya, Sırbiya (Laz-ili), Sırbiya (Despot-ili), Vardar (Evrenosoğulları), Üsküp, Arnavut-ili (İskender Bey'e ait), Arnavut-ili (Araniti'ye ait), Bosna (krala ait), Bosna (Stefan'a ait); Arta, Zituni ve Atina; Mora, Manastır. Rumeli beylerbeyi bu on yedi sancaktan yaklaşık 22.000 tımarlı asker çıkarıyordu. Ayrıca 8000 akıncı, 6000 azeb vardı.

Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk zamanlarına ait bir Osmanlı belgesinde Rumeli sancakları, bunları o zaman tasarruf eden beylerin derecesine göre livaların isimleri ve sancak beyi hasları gösterilerek şöyle sıralanmaktadır: Paşa, Bosna (sancak beyi hassı: 739.000), Mora (606.000), Semendire (622.000), Vidin (580.000), Hersek (560.000), Silistre (560.000), Ohri (535.000), Avlonya (535.000), İskenderiye/İşkodra (512.000), Yanya (515.000), Gelibolu (500.000), Köstendil (500.000), Niğbolu (457.000), Sofya (430.000), İnebahtı (400.000), Tırhala (372.000), Alacahisar (360.000), Vulçıtrn (350.000), Kefe (300.000), Prizren (263.000), Karlı-ili (250.000), Eğriboz (250.000), Çirmen (250.000), Vize (230.000), İzvornik (264.000), Florina (200.000), İlbasan (200.000), Çingene (190.000), Midilli (170.000), Karadağ (100.000), Müsellemân-i Kırkkilise (81.000), Voynuk (52.000).

Bunlardan Çingene, Müsellem ve Voynuk sancakları muayyen bir mahalle ait sancaklar değildir. Dağınık olan bu zümrelerin her biri bir sancak beyi idaresi altına konmuştur. Tahminen 1534 tarihli bir resmî listede Sofya, İnebahtı ve Florina hariç yukarıdaki bütün sancaklar yer alır. Ayrıca Selanik livası zikredilmiştir. Umumiyetle Selanik padişah hasları arasına alınmakta veya emeklilik olarak vezirlere verilmekteydi. Sofya da bu tarihlerde padişah hasları arasına alınmıştır. Paşa sancağı Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk zamanlarında Üsküp, Pirlepe, Manastır, Kastorya (Kesriye) şehirlerini içine almakta ve Rumeli'de geniş bir bölgeye yayılmaktadır. Sonraları bu şehirler sancak beyi merkezleri olmuştur.

1018 (1609) yılına doğru Aynî Ali Efendi'nin verdiği listede Sofya ve Manastır, Paşa sancağına eklenmiştir. Bu listede Selanik, Üsküp, Dukakin, Delvine, Kırkkilise, Akkirman (Bender ile beraber) sancaklarına da rastlanır. Buna karşılık bu tarihten önce Rumeli'nin bazı sancakları yeni teşekkül eden Cezâyir-i Bahr-i Sefîd, Kefe ve Bosna eyaletlerine verilmiştir. Cezâyîr-i Bahr-i Sefîd eyaletine verilen sancaklar Gelibolu, Eğriboz, İnebahtı, Karlı-ili ve Midilli'dir. Bosna eyaletine bağlanan sancaklar ise Kilis (Klis), Hersek, Pojega, İzvornik (Zvornik), Zaçana (Zaçasna veya Pakrac), Rahovica (Orahovica), Kırka'dır (Krka). Cezâyîr-i Bahr-i Sefîd eyaleti 1533'te Barbaros Hayreddin Paşa'ya beylerbeyilik verilmek suretiyle meydana çıkmıştır. Özi veya Silistre eyaletine Rumeli'den Silistre, Niğbolu, Çirmen, Vize, Kırkkilise, Bender ve Akkirman sancakları katılmıştır. 1054 (1644) tarihli bir ruûs defterinde Rumeli sancakları Köstendil, Tırhala, Prizren, Yanya, Delvine, Vulçıtrin, Üsküp, İlbasan, Avlonya, Dukakin, İşkodra ve Voynuk olarak geçer. XVIII. yüzyılda Mora, Rumeli eyaletinden ayrılarak ayrı bir eyalet haline getirilmiş ve zaman zaman muhassıllık şeklinde idare edilmiştir.

XIX. yüzyılda Tanzimat devrinde Rumeli'nin idarî taksîmâtı birçok değişikliğe uğradı ve küçük eyaletler teşkil edildi. 1847 yılına doğru Üsküp, Bosna, Yanya, Selânik eyaletleri kuruldu; asıl Rumeli eyaleti ise İşkodra, Ohri ve Kesriye sancaklarından ibaret kaldı. 1864'te ilk vilâyet teşkilâtı uygulandığı zaman Rumeli eyalet merkezi Manastır olarak Kesriye ve Ohri, İşkodra livalarından ibaretti. 1864'te Tuna vilâyeti (livaları: Rusçuk, Tulçı, Vidin, Sofya, Tırnova, Niş ve Varna) oluşturulduktan sonra birbiri arkasından yeni vilâyetler meydana getirildi (Bosna vilâyeti, İşkodra, Yanya, Selanik ve Edirne) ve Rumeli artık coğrafî bir tabirden ibaret kaldı. Yeni Selanik vilâyeti; Selanik, Manastır, Serez, Drama ve Üsküp livalarını içine almaktaydı. Bulgaristan ayrıldıktan sonra 1894'te Rumeli, Edirne, Selanik, Kosova, Yanya, İşkodra, Manastır vilâyetlerine ayrılmış bulunuyordu.

BİBLİYOGRAFYA
Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid (nşr. Halil İnalcık), Ankara 1954, s. 58, 73; Enverî, Düstûrnâme, tür.yer.; *Âşıkpaşazâde, Târih* (Atsız), s. 123, 125; Neşrî, *Cihannümâ* (Taeschner), I, 49; Ayni Ali, *Risâle-i Vazîfehorân*, s. 11-13; Kâtib Çelebi, *Rumeli und Bosna* (trc. J. V. Hammer), Wien 1812; Kantakuzenos, *Histoire de Constantinople* (trc. Cousin), Paris 1674, s. 206 vd., 230, 232, 236, 245-248, 260-295; *Turcicae Descriptio* (Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVᵉ siècle [ed. M. Iorga] içinde), Bükreş 1915, V, 338-339; W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* (trc. İsmail Hakkı İzmirli), İstanbul 1941, s. 221, 282; R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Berghaus im Osmanischen Reiches*, İstanbul 1943, s. 131-212; Z. Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 256, 325; D. A. Zakythinos, *Processus de féodalisation l'Hellénisme contemporain*, Atina 1948, II, 499-514; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 125-150; a.mlf., *Rumelide Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan*, İstanbul 1957; a.mlf., "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *TTK Belleten*, XX/78 (1956), s. 247-286; Halil İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1954, s. 22; a.mlf., "Ottoman Methods of Conquest", *St.I, II* (1954), s. 103-129; a.mlf., "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu", *TTK Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575-581; a.mlf., "Rumeli", *EI*[2] (İng.), VIII, 607-611; Fr. Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio de Compis über dem Osmanenstaat um 1475*, München 1957, s. 48-55; Hazim Šabanovic, *Bosanski Pašaluk*, Sarajevo 1959, tür.yer.; J. R. Lampe - M. R. Jackson, *Balkan Economie History: 1550-1950*, Bloomington 1982, tür.yer., N. Todorov, *The Balkan Town: 1400-1900*, Seattle 1983, tür.yer.,- E. Hösch, *Geschichte der Balkanländer von der Früzeit bis zur Gegenwart*, Munich 1988, tür.yer.; F. Adanır, "Tradition and Rural Change in South-Eastern Europa during Ottoman Rule", *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century* (ed. D. Chirot), Berkeley 1989, s. 117-176; Bilal Şimşir, *Rumeli'de Türk Göçleri*, Ankara 1989, tür.yer.; B. Jelavitch, *History of Balkans*, Cambridge 1991, tür.yer.; P. Wittek, "Le sultan de Rum", *Annuaire de l'institut de philologie et d'histoire orientales et slaves*, VI, Bruxelles 1938, s. 361-390; a.mlf., "Yazidgioghlu Ali on the Christian Turks of the Dobruca", BSOAS, XIV (1952), s. 639-668; Münir Aktepe, "Osmanlı'nın Rumeli'de İlk Fethettikleri Çimbi Kalesi", *TD*, I (1950), s. 303, 304; Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İFM*, XV/1-4 (1955), s. 209-237.

II. BÖLÜM
Osmanlı Devletinde Kurumlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği

İslâm topraklarında köle ticaretinin uzun süren canlılığı İslâm kültürüne özgü koşullara bağlanabilir.[1] Abbasî halifeleri zamanından beri Ortaçağ İslâm'ında çok sayıda köle Müslüman yöneticilerinin milis kuvvetlerinde kullanılıyordu. Köleler ayrıca kent el sanatlarında ve devlete ya da büyük toprak sahiplerine ait büyük malikanelerde iş gücü olarak kullanılıyordu. Üstelik, saray örneğini izleyerek, yukarı sınıf ve hattâ gayrimüslimler arasında hali vakti yerinde olanlar hane halklarını çok sayıda köle ile genişletmişti.

DEVLET VE ASKERÎ SINIFIN HİZMETİNDE

Kölelerin öncelikle sultanın merkezî iktidarının uygulanmasında kullanılan sâdık hizmetkârlar olarak yetiştirildiği *gulam* ya da *kul* siste-

---

[1] İslâm'da kölelik üzerine bkz. R. Levy, *The Social Structure of Islam; Cambridge*, 1957, s. 73-78; R. Brunschvig, '"Abd", *Encyclopaedia of Islam*[2] (bundan sonra *EI*[2]) I, s. 24-40; B. Lewis, *Islam*, c. II (New York 1974), s. 236-51; Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik için bkz. M. d'Ohsson, *Tableau Géneral de l'Empire Othman*, 7 cilt, Paris 1788-1824; M. Mevkufatî, *Şerhi: Multakâ ül-Abhur* (İstanbul, hicri 1318), I, s. 234, 289-301, 314, 342, 358,154-160, 266-68, 278; daha fazla kaynak için bkz. *Orientalisches Recht, Hanbduch der Orientalistik, I, Der Nahe und der Mittlere Osten*, ed. B. Spuler, *Ergänzungband*, III (Leiden 1964), s. 294-97.

mi[2] on üçüncü –on altıncı yüzyıllarda tipik olarak askerî merkeziyetçi yönetimler olan Mısır Memlukluları ve Osmanlı Sultanlığı altında eşi görülmemiş bir genişleme yaşadı. Merkeziyetçi devletin yükselişiyle birlikte Osmanlı sultanları *kapı kulları* (saray hizmetkârı ve Bâbıâli'deki sabit ordu birlikleri) için büyüyen insan ihtiyacıyla karşı karşıya kaldı[3] ve savaş yeterli sayıda köle sağlayamadığından kendi Hıristiyan uyrukları, yani *reaya* arasından gençleri toplamak, alışılmadık *devşirme* yöntemine başvurmak zorunda kaldılar. Osmanlılar genelde devşirmeyi köleleştirme olarak görmüyor, daha çok olağanüstü durumlarda devlet tarafından vazedilen olağanüstü hizmetlerden biri olarak değerlendiriyorlardı[4]. Toplanan gençler yeniçe-

[2] Bkz. *"Ghulam"*, *EI²*, II, s. 1079-1091; ayrıca H. İnalcık, *The Ottoman Empire*, Londra & New York, 1973, s. 76-88.

[3] *Kap-kulu* için bkz. *The Ottoman Empire*, s. 76-88.

[4] Bkz. *"Devshirme"*, (Ménage), *EI²*, II, s. 210-13; P. Wittek, "Devshirme and Shari'a", BSOAS 17 (1955), s. 271-8. "Devshirme and Shari'a" makalesinde Prof. Wittek, Osmanlıların nasıl olup da İslâm hukukuyla mutlak olarak çelişen devşirme sistemini, yani sultanın Hıristiyan uyruklarından çocukların –ki sonradan Müslümanlaştırılacaklardır– belirli aralıklarla zorla toplanması uygulamasını kurumlaştırdıkları sorusuna dikkat çekmekle bize büyük bir hizmette bulunmuştur. Bu soruya yanıt olarak, Şâfi'i hukuk ekolünün daha önce herhangi bir *ehlü'l kitap* dinini benimsemiş olanları Kuran'ı kabul ettikten sonra *zımni* statüsünün dışında bıraktığını ve diğer taraftan Osmanlıların askerî insan gücünü artırmak için, mutlak ihtiyaç durumunda yerleşmiş bir şeriat kuralının İslâm cemaatinin iyiliği için çiğnenmesine göz yuman İslâmın *maslaha* ilkesine de başvurmuş olabileceklerini belirtmiştir. Fakat görülüyor ki, Osmanlılar için devşirme köleleştirme olarak değil, reayadan talep edilen olağandışı hizmetlerin, yani *avarız-ı divaniyenin* bir uzantısı gibi algılandığından, şeriatla ilgili bu nokta bir tartışma konusu bile değildi. Bu durumda kul kelimesinin seri anlamda köle ile aynı şeyi ifade etmediği, Müslüman Türklerinin neden devşirme dışında bırakıldığını açıklayan bir Osmanlı kaynağında yer alan bir pasajda açıkça görülebilir (bkz. H. İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age*, Londra ve New York, 1973, s. 78). Yeniçeri birliklerinde *devşirme* kökenli *kullar* köle statüsünde olanlardan ayrılıyorlardı. Bu nokta, Konstantin Mihailovic'in anılarından bir pasajda açıklığa kavuşturulur (*Memoirs of a Janissary*, çev. B. Stolz ve S. Soucek, Ann Arbor, 1975, s.

ri olmadan önce başkentte ve Gelibolu'da bir kısım kamu işinde (yapı işleri, taşımacılık v.s.) emek olarak kullanılıyorlardı[5]. Devşirme oğlanlarından olduğu kadar savaş esirleri ve sultan için alınan kölelerden de oluşan sultanın *kapı kullarının* sayısı 1300-1600 arası dönemde önemli miktarda arttı: II. Mehmed zamanında 15-20 bin. 1568'de 60 bin ve 1609'da yaklaşık 100 bin. Zamanın Osmanlı kaynaklarında yöneticinin mutlak iktidarının ordu ve yönetimde kölelere sahip olmasına dayandığı söylenmektedir.[6]

Öncelikle sultan olmak üzere, Osmanlı yönetici sınıf mensuplarının köle maiyetlerini artırmaya özel bir dikkat göstermeleri, erken Osmanlı sınır toplumunda iktidarın kabilesel yoldaş gruplarından, dışarıdan gelen serüvencilerden ya da kölelerden mümkün olduğu kadar çok *gazi* savaşçısı toplama yeteneğine dayanmasına bağlanabilir. Doğrudur: Savaşçı köle kullanımı yalnızca devletle sınırlı değildi. İleri gelen kimseler de olabildiğince geniş bir ev halkı ve maiyet sa-

158-59). Pasaj şöyledir: "Eğer onların (yabancı topraklardan köleler) sayıları yetmezse, O (Sultan), (geri kalanı) her bir köyün verebileceğinin en fazlasını saptamış olarak, topraklarında bulunan bütün köylerin erkek çocuğu olan Hıristiyanlarından alır. *Ve kendi topraklarından aldığı erkek çocuklara cilik* (doğrusu *illik) denir.* Onların her biri mülkünü *öldükten sonra kime isterse ona* bırakabilir. Ve düşmanların arasından aldıklarına *pendik* (doğrusu *pençik)* denir. Bu sonuncular öldükten sonra hiçbir şey bırakamazlar; daha doğrusu artlarında bıraktıkları imparatora gider. Bir tek istisna vardır: Eğer birisi iyi davranışlar gösterir ve özgürlüğü hak ederse, malını mülkünü istediği kişiye bırakabilir."

[5] *Acemi oğlanları* 1568'de 7,745, 1609'da 9,406 ve 1670'de 4,372 kişiydi. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1943, I, s. 5-141; *acemi oğlanları* 1550 ile 1557 arasında İstanbul'da Süleymaniye Camiinin yapımı için kullanılan emeğin yüzde 40'ını sağlamışlardı (Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii imareti ve inşaatı*, Ankara 1970, s.100). B. Miller'in hesaplamasına göre (*The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge, 1941, s. 79), on altıncı yüzyılda devşirilen çocukların yıllık olarak sayısı üç bindi. Sadeddin (Tacü't-tevarih, İstanbul, hicri 1279, I), iki yüzyıl içinde ulaşılan toplam sayıyı iki yüzbinin üstünde tahmin eder.

[6] *Bkz. The Ottoman Empire*, s. 77-125; A. H. Lybyer, *The government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificient*, yeniden basım: New York, 1966, s. 45-110.

hibi olmaya çalışıyorlardı. Çünkü, bu, ileride birçok köle imparatorlukta önemli görevlere getirileceğinden, hamilik hakları, yani valâ[7] yoluyla kendi nüfuz ve iktidarlarının genişlemesi demekti[8]. Bu pederşahi hiziplerin Osmanlı İmparatorluğu'nda politik çekişmelerin gerçek oyuncuları olmaları az rastlanır bir durum değildi, imparatorluğun başkenti İstanbul'da nüfusun en azından beşte birinin sultanın ya da ileri gelen kimselerin *kulu* olduğu tahmin ediliyordu[9]. Daha az oranlarda olmakla birlikte diğer kentlerde de kullar nüfusun önemli bir parçasını oluşturuyordu[10].

Genel vali, *beylerbeyinden*, basit *sipahi*, atlı askere kadar, kurallar gereği eyaletlerde tımar sahiplerinin *tımar* gelirleri ile orantılı olarak belirli sayıda atlı asker eğitmek ve sultanın ordusuna getirmek zorunda olması olgusuyla birlikte Osmanlı toplumunda köle savaşçılara talep yoğunlaştı (bir *sipahi* her 2 ya da 3 bin ve *beyler* her 5,000 akçe için bir atlı askeri orduya hazırlamak zorundaydı[11]. Bu yardımcı kuvvetler kökenleri itibarıyla çoğunlukla Hıristiyan topraklarına yapılan akınlar sırasında ele geçirilmiş kölelerdi. Bir *beylerbeyi*, kurallar gereği, ev hizmetlerinde kullandığı kölelerine ek olarak en az iki yüz

[7] Bir köle azâd edildiğinde o ve onun soyundan gelen erkekler valâ denilen bir bağla kendisini azâd edene ya da onun ailesine ebediyen bağlı kalır, ilke olarak bu bağ terk ettirilemez. Ardında ne bir öncelikli mirasçı ne de baba tarafından bir akraba bırakmadan ölen azâd edilmiş kölenin ya da onun erkek tarafından soyunun malvarlığı hamisine ya da hamisinin erkek tarafından mirasçılarına kalır. ("Abd", *EI²*, s. 31)

[8] I. Süleyman döneminde (1520-1566) İskender Çelebi'nin altı veya yedi bin, büyük vezir Süleyman Paşa'nın 1700 kölesi olduğu belirtilmektedir Q. von Hammer, *Gestichte des Osmanischen Reiches*, yeniden basım: Graz, 1963, III, s. 156, 386).

[9] On altıncı yüzyılın ortalarında İstanbul'un nüfusu 300-400 bindi (bkz. "İstanbul", *EI²*, III, s. 243). Karşılaştırınız, *The Ottoman Empire*, s. 83; on beşinci yüzyılın sonunda Venedik'te yüz bin kişilik nüfus içinde üç bin köle vardı (W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant, ed. F. Raynaud*, Leipzig, 1936, s. 563).

[10] Azad edilmiş köleler Osmanlı tahrir defterlerinde hâmîlik hakları dolayısıyla eski sahipleri ile birlikte kaydedilmiştir (bkz. *Başvekalet Arşivi, İstanbul, Tapu Defterleri* serisi).

[11] *Tımar* sistemi için bkz., *The Ottoman Empire*, s. 107-118.

adamdan oluşan bir askerî maiyet bulundurmak zorundaydı[12]. Sultanın özel ilgisine mazhar olacaklarından, beyler maiyetlerini gereğinden de fazla büyütmeye çalışırlardı.

Fakat yönetici sınıf askerî sınıf kadar ev içi kölesine sahip değildi. 1545 ile 1659 arasında Edirne'de tutulan, yönetici sınıf[13] mensuplarına ait malikâneleri gösteren bir liste temelinde aşağıdaki veriler toplanmıştır: 93 malikâneden 41'i köleye sahiptir. Bunlar arasında;

1 köleli olanlar	14
2 köleli olanlar	7
3 köleli olanlar	8
4 köleli olanlar	2
5 köleli olanlar	3
5 köleden fazla olanlar	7[14]

Malikânelerdeki toplam köle sayısı, 54'ü kadın ve 86'sı erkek olmak üzere 140'tı. 134 tanesi Müslüman isimleri taşıyordu; 5'i tanımlanmamıştı ve 1 tanesi de bir Hıristiyan kadındı. Bu kölelerin bazılarının çiftliklerde çalıştırıldığı görülüyor[15]. Sonuçta, yönetici sınıf, savaşçı kölelerin yaygın kullanımı ve kendi yüksek alım kapasitesi nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nda köle pazarını canlı tutan başlıca, hattâ tek gruptu.

EL SANATLARINDA

[12] Bu yükümlülükler için bkz., N. Beldiceanu tarafından yayımlanan yasa kitabı, *Code des Lois Coutumières de Mehmed II*, Wiesbaden 1967. On beşinci yüzyıl için bkz. *Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, ed. H. İnalcık, Ankara, 1954. Burada her *tımar* kaydının üstünde yükümlülükler belirtilmiştir.

[13] Ö. L. Barkan tarafından yayına hazırlanmıştır, *Belgeler* 3 (1968), s. 84-472.

[14] Son kategoride şunları buluruz: Sinan, *sancak beyi*, 7 köle; Yunus, *sancak beyi*, 11 köle; Bayram, *sancak beyi*, 11 köle; Mahmud, *çavuş başı*, 13 köle; Süleyman Ağa, *bostancı başı*, 8 köle; Sinan, *ser-bölük*, *1* köle; Musa, saray saracı, 7 köle. Sonuncusu dışında hepsi de askerî sınıfın yüksek kademelerine mensuptur.

[15] Bkz. "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History* 29 (1969), s. 142-232.

Kentlerde el sanatlarında istihdam edilen köle emeğiyle ilgili olarak, Osmanlı kentlerinde ölenlerin kadılar tarafından tutulan miras kayıtlarından dolayı değerli kanıtlara sahibiz. Aşağıdaki gözlemler on beşinci yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da tutulmuş böyle kayıtlara dayanmaktadır[16].

Zenginler için gerek ev içi işlerde gerekse belirli el sanatlarında köleleri emek olarak kullanmamak istisnai bir durumdu (zenginleri incelediğimiz vakaların % 15.9'unu oluşturmaktadır). Nakit para ve mülklerden sonra mirasların üçüncü ve en önemli bölümünü köleler oluşturmaktaydı. Bursa'da altın işlemeliler, kadifeler ve zarif pamuklu kumaşların dokunmasında köle emeği yoğun olarak kullanıldığından ipek dokumacılarının mirasları içinde köleler sıklıkla en önemli bölümü temsil ediyorlardı.

Köle emeği, İslâm hukukunda *mukâtaba* olarak bilinen, sınırlı hizmet sözleşmesi sistemi altında örgütlenmişti. Aşağıda bu tür bir sözleşmeden iki örnek verilmiştir.

"Huzurumuzda tafta dokumacısı Mahmut b. Seyyidi Ahmet Çerkez kökenli kölesi İskender'i (tanımlanan özellikleriyle) on bin akçeye eşit değerde yüz parça taftayı tamamladığında özgür bırakmaya razı oldu ve adı geçen köle bu sözleşmeyi kabul etti." (Şeriyye Sicili, no. A5/5, s. 276a, Bursa, Arkeoloji Müzesi).

"Hoca Sinan, kölesi Sloven kökenli Abdullah oğlu Şirmerd'i (sonradan Müslüman olmuş birisi) onun için kemha-i gülistani adıyla bilinen on adet işlemeli kumaşın dokumasını bitirdiğinde özgür bırakacağına daha önceden razı olmuştu. Şimdi sözü edilen köle işi bitirdi ve özgür oldu. Muharrem 879 (aynı yerde, s. 21a).

Aşağıda, özgür bırakılan ve ölümünde sahibi tarafından ödüllendirilen bir dokumacı kölenin durumunu görüyorsunuz:

"Daha önce Yusuf b. Abdullah'ın (sonradan Müslüman) kölesi olan El-Hac Tanrıvermiş ölümünden bir gün önce huzurumuzda Rus kökenli kölesi, kadife dokumacısı Ayaş b. Abdullah'ı (sonradan Müslüman) özgür bıraktığını ileri sürdü ve vasiyetnamesinde ipek ve diğer uygun şeylerle birlikte kadife tezgâhının Ayas'ın mülkiyetine

---

[16] Bkz. H. İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1953-1954), s. 51-76.

verilmesini istediğini beyan etti. 10 Şevval 890" (aynı yerde, s. 422a).

Bu tür *mukâtaba* gerçekte kölenin kurtulmalık vererek kendini esaretten kurtarabilmesi için, bağımsız olarak çalışmak ve kendi kazancına sahip olmak gibi belirli hakları kullanmasına izin vermek anlamına geliyordu. Bir başka tür de işi belirtmeksizin belirli bir zaman diliminde çalışmış olmak karşılığında özgürlüğe izin veriyordu. Örnek:

"Konyalı Mevlâna Seyyid Mehmed huzurumuzda Bosnalı (tanımlanan özelliklerde) Lütfi b. Abdullah'ı (sonradan Müslüman) kendisine aralıksız dört yıllık hizmet ettiğinde özgür bırakmaya razı olduğunu ileri sürdü ve köle, koşulları kabul etti. Tarih: Cemaziyel Evvel 891" (aynı yerde, s. 95a).

Kadı sicillerinin gösterdiği gibi, *mukâtaba* Osmanlı imparatorluğu'nda yaygın biçimde uygulanmıştır. Kuran tarafından tavsiye edilmektedir. İki tarafın anlaştığı bir para miktarının ödenmesi karşılığında sahibin kölesine özgürlüğünü bağışlamasından ibarettir. Bazı hukukçulara göre bu, kölenin kendisi için ödediği kurtulmalıktır. İlginç bir tarihsel örnek olarak Fâtih Sultan Mehmed'in Rum savaş esirlerinin özgürlüklerine karşılık kurtulmalık olarak İstanbul surlarının onarımında çalışmalarına izin vermesinden bahsedilebilir. *Mukâtaba*ya tâbi olan kişi ancak ödemeleri tamamlandığında özgür olabilir. Tabii ki, ödemelerin tamamlanmasına yakın, bir indirimde anlaşılırdı[17].

Mukâtaba iki tarafı da bağlayan bir sözleşmeydi ki, sahip koşulları kölenin aleyhine değiştiremesin. Özgür bırakma bir hayır işi olarak görüldüğünden sahip hizmet süresini kısaltmak ya da çalışma şartından vazgeçmek gibi kölenin lehine yumuşatmalar yapabiliyordu. Tabii ki, aynı zamanda sahibin de *mukâtaba*dan sağladığı yararlar vardı. Yaşam boyu köleler, genellikle kaçmaya ya da tembelliğe eğilimli olduklarından, köle sahibi belirli bir zaman dilimi için iyi ve kazançlı bir hizmeti güvenceye almış oluyordu. Bu işlem özellikle ipek sanayiinde kârlıydı. Tek bir parçanın üretimi için tezgâhta uzun bir zaman gerektiren bu tür bir iş için ücretli işçiler gerçekten uygun değildi.

---

[17] "Abd", s. 30.

Bursa'daki ipek sanayiinin pahalı altın işlemelerini ve kadifelerini yalnızca imparatorluktaki yüksek sınıfın büyüyen talebini değil, aynı zamanda İtalya, Polonya, Rusya ve diğer Avrupa ülkelerinden gelen siparişleri karşılamak için de ihraç edecek bir noktaya gelmesi kayda değer bir olgudur. Bir zamanlar Bursa'da köle emeği ile ihracat için bir iç ipek sanayii örgütleyen, doğrusu kapitalist girişimciler olarak değerlendirilebilecek, kırk ve daha fazla tezgâha sahip ipek dokumacıları vardı: Beş tezgâh ve on beş köle ile El-Hac Ahmet, yedi tezgâh ve sekiz kadın köle ile hacı Bedrettin İshak, altı tezgâh ve on iki erkek, üç kadın köle ile El-Hac Sinan on beşinci yüzyılın ortasında etkindiler[18].

El-Hac Ahmet'in on iki kölesinin değeri tahminen 36,000 akçeydi ki, bir kölenin ortalama fiyatı 2,00 akçe ya da 50 duka altını olarak, o sıralarda İtalya ve Mısır'daki ortalama köle fiyatlarına eşit ya da onların altında bir oranda[19]. Köle fiyatları ucuz olmadığından, yalnızca büyük miktarlarda, yüksek fiyatlı lüks mallar üretilen sanatlarda köle çalıştırılıyordu. Bursa belgelerimiz diğer sanatlarda kölelerden hiç bahsetmez. Diğer bir Osmanlı ihraç maddesi olan ucuz pamukluların dokunmasında bütün Anadolu'da mevcut en ucuz emek olarak kırsal kesimde köylü emeği ve kasabalarda dul kadınlar ve çocuklar kullanılırdı[20].

Son olarak, köleleri başkasına kirâlamak yasaldı. 1555'te Türkiye'yi ziyaret eden bir Alman, H. Dernschwam[21] İstanbul'da yaygın köle kirâlama uygulamasına değinir. Pek çok insan kölelerini gündelik işçi olarak günlüğü 7 ile 12 akçe arasında kirâlayarak yaşamlarını kazanmaktadır (o sıralarda 60 akçe bir duka altınına eşitti; bir kölenin günlük masrafı ise tahminen 1.5 ya da 2 akçeydi).

TİCARETTE

On beşinci yüzyıl Bursa belgeleri özgür bırakılmış kölelerin (*'atîk* ya da *ma'tûk)* uzak mesafeli kervan ticareti, sarraflık, tefecilik ve mültezimlik ile uğraşan zengin ipek üreticileri ve tüccarları olarak Bursa'nın ekonomik yaşamında nasıl alışılmadık ölçüde önemli bir yere sahip olduklarından bahseder[22]. Bu kentte 1477'de ölümlerinden sonra servetleri kadı sicillerine işlenen 402 kişiden 611 (34 erkek, 27 kadın) özgür bırakılmış kölelerdi[23].

[18] Bursa Kadı Sicilleri, No. 1/1 *(Bursa Arkeoloji Müzesi)*.

[19] Bkz. Ek 1 ve 2.

[20] Bkz. "Capital Formationin the Ottoman Empire", s. 118.

[21] F. Babinger (Yay. haz.), *Hans Dernschwam's Tagebuch*, Münih-Leipzig, 1923, s. 104.

Köleler ve özgürleşmiş köleler sıklıkla tüccarlar tarafından uzak mesafeli ticarette ticarî vekil olarak kullanılırlardı. Bu bağlantıda eski sahibe hamilik hakları veren İslâmiyet'in valâ hukukunun sağladığı özel güvenceler vurgulanmalıdır[24]. Aşağıdaki ilginç bir örnektir[25].

1480'de Bursalı Balıkçızâde ile Hacı Koçi'nin özgürleşmiş kölesi Hoca Mehmet Mısır ve Suriye ile ticaret yapmak amacıyla 545.000 akçe tutarında (yaklaşık 60.000 duka altını) sermaye ile eşit paylar yatırarak bir ortaklık kurdular. İş, Antalya (Satalia) yolu ile Mısır ve Suriye kentleri arasında defalarca seyâhat eden köleleri tarafından yürütülüyordu. Balıkçızâde vasiyetinde kölelerinden ticarî vekil olarak kullandığı üçünü kendisi öldükten sonra serbest bırakıyordu (ayrıca bir hadım ile bir kadın köle para insanıyla birlikte serbest bırakılacak ve bu arada kendisinden çocuğu olan üç kadın köle, *ummü'l-veled,* ölümünde kendiliğinden serbest kalacaklardı). Aşağıda köle sahibi diğer bazı Bursalı iş adamlarının (15. yüzyıl sonu) bir listesini bulacaksınız Tabii ki, Balıkçızâde vakasında olduğu gibi, bu kölelerin hepsi değilse bile çoğu ev içi işlerde çalıştırılıyordu. İslâm hukukunun kendine özgü koşulları, özellikle ev içi köleleri söz konusu oldu-

[22] "Capital Formation... ", s. 108-18.

[23] Bkz. dipnot 16.

[24] *Valâ'* için bkz. dipnot 7. İslâm hukukunda kölenin miras hakkı yoktur. Sahibi kölenin tasarrufundaki mal varlığıyla istediğini yapabilir. Köle ancak sahibinin adına iş yapabilir. Ancak, köleye gerçek bir hukukî yeterlilik veren bir uygulama vardır. Bu, sahibinin köleyi bir işle görevlendirmesi ve gerekli olan yerde bir miktar sermaye vermesinden ibarettir. Köle o zaman "yetkili" sayılır. Bu durumda üçüncü şahıslarla ilişkilerinde oldukça bağımsızdır. Sahip, yetkili kölesinin borçlarından sorumlu değildir. Böyle yetkili bir kölenin borcunun tam olarak ödenmesi köle azad edilene dek ertelenir. Bu uygulama İslâmî geçmişte oldukça yaygındı ve ticaretin gelişiminde güçlü bir etkisi vardı ("Abd", *EI²*, s. 28-29).

[25] H. İnalcık, "Bursa", *Belleten* 24 (1960), s. 91, belge 37, ve "Capital Formation...", s. 110.

ğunda güçlü toplumsal bağları besleyen paternalistik türden bir sahip-köle ilişkisine yol açmıştı[26].

TARIM KESİMİNDE

Burada köle emeği devlete, zenginlere ya da yönetici sınıfın güçlü üyelerine ait çiftlikler biçiminde büyük mülklerde ya da evkaf biçiminde dinî vakıflarda yaygındı[27].

Sahip (ilk toplam altının hepsi servet (akçe olarak dokumacı		Köle	Akçe olarak değeri
Yusuf Ali'nin azâd edilmiş kölesi	14,331	2 erkek 1 kadın	5,600
El-Hac Mehmet	82,841	5 kadın	9,800
Mevlana Osman	11,820	4 kadın	9,800
Hacı Hamza	59,079	7 kadın	-
Şeyhülislam	13,760	1 erkek	2,000
Hacı Musa	29,021	4 kadın	9,500
Tüccar Hoca Mehmet	73,250	5 erkek 4 kadın	23,000
Tiftik tüccarı Mukbil, Saltuk'un azâd edilmiş kölesi	224,900	3 erkek 2 kadın	7,600
İskender, Ankaralı Ermeni tiftik tüccarı	227,348	4 kadın	21,666
Tefeci Yusuf, Hoşkadem'in azâd edilmiş kölesi	58,713	2 erkek	-

Bunun temel nedeni tanımlanmış bir alanda vergilendirme için devletin tahrir defterlerinde kayıtlı bulunan reayanın, yani özgür köylülerin yeni kurulan çiftlik topraklarında kullanılmamasıydı. Özel şahısların sahip olduğu çiftliklerin çoğunluğuyla devlet çiftliklerinin ve

---

[26] Bkz. dipnot 7 ve 24; bir Batılı gözlemci (C. Le Bruyn, *Voyage au Levant*, Rouen & Paris, 1728, s. 81) Avrupa'ya kaçtıktan sonra tekrar imparatorluktaki eski sahibine dönen köleler görünce şaşırmıştı.

[27] Bkz. "Capital Formation...", s. 101, 111-14 ve 136-38; ayrıca, O.L. Barkan, "Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* I (1940), s. 198-245 ve 397-406; *aynı yerde*, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri, 1545-1659", *Belgeler* 3 (1968), özellikle belge no. 5, 6, 7, 24, 25, 28, 32, 33, 35, 40, 53, 54, 55, 67, 75 ve 79.

vakıfların çoğu işlenmemiş boş topraklarda, otlaklarda ve insansız topraklarda oluşturulmuştur. Üstelik bu çiftlikler, özellikle kâr amacıyla kurulmuş pazar odaklı oluşumlardı. Hayvanlar ve tarım ürünleri, ihtiyacı olan yakın köylere satılır ya da ihracat için veya Osmanlı kentlerinin iaşesi için limanlara gönderilirdi. Batıdaki plantasyon sisteminde olduğu gibi, azami kârlılık çiftlik sahiplerinin ya da mütevellilerin başlıca kaygısıydı: Reaya hukukunda görülen hiç bir sınırlamaya bağlı olmayan köle emeği buna en uygun olan emekti. Ayrıca, Osmanlı'nın yayılma dönemi boyunca köleler nispeten ucuz ve boldu. Üstelik, çiftliklerde üretim örgütlenmesinin kendisini emek koşullarına uyarladığında belirtilmelidir: En yüksek kâr oranı için en az miktarda emeğe gereksinim duyulduğundan sürü yetiştiriciliği çiftliklerin çoğunda baskın hale geldi. Reaya konumunda bir köylü tarafından işlendiğinde toprak sahibinin payı ürünün sekizde birini geçmezken, toprak sahibi ile köle arasında eşit paylarla ortakçılık çiftliklerde genel bir uygulamaydı. Son olarak, köleler kolayca ve çoğu zaman kârlı bir biçimde nakit paraya çevrilebilen sermaye yatırımlarıydı. Şurası da belirtilmelidir: Osmanlı yönetici sınıfının bütün bu üyeleri İslâm dünyasında çok önceden yerleşmiş uygulamaları takip ediyorlardı[28].

---

[28] Genellikle yönetici sınıf mensuplarınca kurulan, köle emeği kullanan bu tür çiftlikler, anlaşılıyor ki, Orta Doğu'da Osmanlılardan önce de oldukça yaygındı. İran için bkz. I. P. Petrushevsky, *Kashawarzi wa munasibat-ı arzi dar İran-ı 'ahd-ı Mughul*, Rusça'dan Farsçaya çeviren: K. Kashawarz, Tahran 1344/1965, s.143-53; I. P. Petrushevsky, *Cambridge History of Iran*, V, Cambridge, 1968, s. 514 ve 522-29; *Mukatabat-ı Rashidi, Letters of Rashid al-Din Fadl Allah*, yay. Haz., M. Shafi', Lahor, 1947. Bu kitap Bosna yoluyla İran'a getirilen 160 köle (aynı yerde s. 14), bu kölelerin yerleştirilmesi ve Tebriz yakınlarında dört insansız köyde tarıma elverişli hale getirme çalışmaları ile 40 Rum kölenin *karye-i Rumiyan* denilen köye yerleştirilmeleri (s. 52-53) hakkında ilginç ayrıntılar verir; Reşideddin'in değişik yerlerde tarımsal işlerde çalışan kölelerinin sayısı 1400 kadın ve erkekti (s. 194-95 ve 236) ve kölelerinin bazıları Tebriz yakınlarında tıbbî bilimler çalışılması için inşa ettirdiği hastaneye yerleştirilmişti (aynı yerde, s. 319); Musul ve Malatya bölgelerinde sulama kanalları boyunca inşa edilen ve komşu vilâyetlerden getirilen reayanın yerleştirildiği köyler için bkz. aynı yer, s. 319 (Bu, Osmanlının reayanın devlet kontrolü altında pirinç

İlk Osmanlı sultanları zamanında, görüldüğü kadarıyla, köle emeği geniş sığır ve koyun çiftlikleri oluşturmak üzere kullanılıyordu[29]. Soylu beyler tarafından böylece oluşturulan büyük çiftlikler çoğunlukla dinî vakıflara dönüştü[30]. Çiftliklerin ayrılmaz bir parçası olarak köleler vakıf belgelerine sıklıkla kendi isimleri ile girdiler. Alım satımlarda diğer mallarla aynı muameleye tâbi tutuldular. Bazı vakıf senetlerinde çiftlikte ya da köyde yerleşik kölelerin vakfın kurucusu tarafından ele geçirilen savaş esirleri olduğu açıkça belirtilir[31]. Bu şekilde oluşan çiftliklerin bazıları zamanla köylere dönüşmüş ve oralardaki kölelerin torunları daima ortakçı köleler *(ortakçı kul)* olarak ayrı bir biçimde kaydedilmiştir. Diğer bazı vakalarda kölelerin kaçtığı ve çiftliklerin ya da köylerin yıkıntı halinde kaldığı bildirilir[32].

Devletin terk edilmiş bir tarımsal alanı ıslah etmekte köle emeği kullanmasına en iyi örnek Fâtih Sultan Mehmet'in 1453 ile 1480 yılları arasında İstanbul ve Pera çevresindeki 163 köyü içine alan, Haslar denilen geniş bir alana köle yerleştirme girişimidir. Gerçekte, bu onun İstanbul'un yeniden yapılanmasına yönelik daha geniş planının bir parçasıydı. 1498'de yapılan düzenlemede belirtildiği gibi, bu bölgedeki sürülen tarımlık toprakları devlet mülkiyetine alarak kentin iaşesine katkıda bulunmayı, hazine için yeni gelir kaynakları yaratmayı ve başkentin yakın çevresini düzen ve güvenlik içinde tut-

yetiştirmesi yöntemini hatırlatır). Bu dönem boyunca tarımda yaygın biçimde köle emeği kullanımı için bkz. Gazan Han'ın bir fermanı *(Geshichte Gazan-Han's des Rasid al-Din*, yay. Haz. K. Jahn, Londra, 1940, s. 306). Fermana göre, askerî kumandanlar kendi kölelerini ve hayvanlarını çalıştırarak tımarları içindeki terkedilmiş toprakları tarıma açmışlar ve ürünü kendileri almışlardır. Anadolu için bkz. Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri", *Belleten* 11 (1947), s. 197-235 ve 415-29; 12 (1948), s. 17-171.

[29] Bkz., Barkan, "Kulluklar ve Ortakçı Kullar", s. 198-245.

[30] Barkan, "Kulluklar", s. 405-16; ayrıca bkz. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul, 1952, Karaca Bey, Sarıca Paşa, Tunahan Bey, Hadım Ali Paşa, İbrahim Paşa, Sinan Paşa ve Yahya Paşa vakıflarındaki kölelerle ilgili olarak sırasıyla şu sayfalara bakabilirsiniz: 233, 249, 341, 397, 418 ve 457. Ayrıca bkz. dipnot 6.

[31] Gökbilgin, *op. cit.*, s. 397; Ali Paşa'nın Moralı köleleri; ayrıca, Barkan, "Kulluklar", tıpkıbasım XXX.

[32] Gökbilgin, *op. cit*, s. 249'daki belge.

mayı amaçlamıştı. Düşman topraklardan kitlesel köleleştirilmiş köylü sürgünü bu amaç için kullanılmıştı. Bunun nedeni yalnızca Fâtih'in bölgenin çabuk kendine gelmesini planlaması değil, aynı zamanda reayanın kendi topraklarından sökülerek buralara yerleştirilmesinin güç ve sürgünün yapıldığı bölgeler için yıkıcı olduğunun görülmesiydi. Bu uygulamada fazla ileri gitmek imkânsızdı. Çünkü, yeni yerleşimlerinde oturmaya zorlanarak Müslüman ve gayrimüslim reayanın en temel hakları ihlal edilmekteydi[33]. Tarımsal emek kıtlığının bu dönemde genel bir olay olduğunu da eklemek gerekir.

Gerçekten, haslar'da imparatorluk hazinesine ait toprakta yerleşik ya da göçebe, reaya kökenli sürgünler ile sıradan reaya grubunun yanında hem köleleştirilmiş Rum nüfusu, hem de yeni fethedilen Bosna, Sırbistan ve Mora'dan getirilen köleler çoğunluktaydı. 1498'de bu köylerde toplam 1974 köle bulunuyordu.

Çiftlik birimlerinin verimliliğini korumak yönetimin öncelikli kaygısı olduğundan kölelerin özgürlüğüne yönelen değişikliklere (hatta dinî hukukun izin verdiği durumlarda bile) haslar'da müsamaha gösterilmiyordu. Başlıcası emin'e, yani haslar'ı yönetmekle yükümlü resmî görevliye rüşvet vermek olmak üzere, yasa dışı yollarla özgür insan haline gelen köle örnekleri de yok değildi.

Bir kölenin özgürlüğünü kazanması için ödenen para, ağırlık, anlaşılıyor ki köken itibarıyla kurallarla tanımlanmış bir tazminattı. Fakat bu emin tarafından kendi cebine indiriliyordu.

1498 tahrir defterinde özgürleştiğini iddia eden pek çok köle vardı. Ancak bunlar kölelikten kurtulduklarını kabul edilebilir bir kanıtla ispat edemiyorlardı. Tarımsal işler dışındaki mesleklerde kölelik konumundan kurtulmak daha kolay olduğundan, 1498'de kölelerin balıkçılık ya da arabalarla kente odun veya kireç taşımak gibi İstanbul çevresinin kârlı meslekleriyle uğraşmaları yasaklanmıştı.

Statü değiştirmek açısından kadın köleler için erkek kölelerden daha büyük fırsatlar vardı. Reaya ile yani özgür köylülerle evlenme sıkça meydana gelen bir olaydı. 1498'de hükümet müfettişi bu yaygın davranış ve kadın kölelerin Has köleleri ile evlenmekteki isteksizliklerinin haslar'daki çiftlik birimlerinin uygun bir biçimde işletil-

[33] Barkan, "Kulluklar..", s. 29-74. Reaya statüsü için bkz. H. İnalcık, "The Policy of Mehmed II Towards the Greek Population of Istanbul", *Dumbarton Oaks Papers*, 33-34 (1969-1970), s. 236-49.

mesini engellediğini gözlemlemişti. Dinî hukuka göre, özgür bir adamın çocukları da özgür olacaktır, hattâ köle bir erkek özgür bir kadınla evlendiğinde bile çocukları özgür olacaktır. Uzun vadede köle nüfusundaki azalmadan ayrı olarak, çiftlik birimlerinde aile emeğine dayanan tarımsal faaliyette de bir bozulma vardı. Bu noktalar sultana verdiği raporda müfettiş tarafından vurgulanmıştı. 1498'deki yeni düzenleme kölelerin özgür kişilerle evlenmesini yasaklamıştı ve köleler arasında dinî hukuk gereğince ihtiyaçları karşılanan zoraki evlilikler şart koşulmuştu[34]. Tarımsal çalışmayı sürdürebilecek bir oğlu olan dul kadınlar ve evlenmemek için kabul edilebilir bir özrü olanlar istisna kabul edilmişlerdi. Özgür bir adamla evliliğe yalnızca ihtiyaçtan daha fazla köle olduğunda ve özgür adam toprakta ortakçılık işini sürdürmeyi kabul ettiğinde yetki verilirdi. Böyle evlilikler için sultanın özel bir tezkeresi, kefiller ve ağırlık denilen bir evlilik hakkı ödenmesi talep edilirdi.

Görünürdeki temel özellikleri bakımından Batı sömürge sistemiyle karşılaştırılabilecek olan, savaş esirlerinin tarımda kullanılması uygulaması Osmanlı İmparatorluğu'nda sınırlı bir biçimde uygulandı. I. Süleyman zamanında (1520-1566) Trakya ve Makedonya'yı içine alan Orta Rumeli bölgesinde köle tarımcıların sayısı haslardakiler de dahil olmak üzere yalnızca 6021 kişi, yani tüm bölge nüfusunun yaklaşık yüzde ikisiydi; Anadolu eyaletinde ise bu konumda 1981 kişi vardı[35]. Devlet bazı toplulukların köle statüsünü reayaya çevirmek zorunda kalmış olduğundan –öyle görünüyor ki, evlilik ve çevredeki ezici reaya çoğunluğuna karışmak yoluyla giderek sayısı azalan köle topluluklarını denetim altında tutma zorluğunun sonucuydu bu değişiklik– bu sayı önceki dönemde daha fazla olmalıydı. Gerçekten, daha sonra on altıncı yüzyılda yapılan tahrirlerde Haslar'daki kölelerden yalnızca ortakçılar olarak söz edilir[36]. İmparatorluğun her yerindeki köle tarımcılar zamanla reaya kitleleri ile özdeşleşecek ve ortadan kalkacaktır[37].

[34] Köleler arasında zorunlu evliliğe İslâm hukukunda Ebû Hanîfe ve Mâlik tarafından izin verilmiştir (bkz. '"Abd", s. 27).

[35] Barkan, "Kulluklar..", s. 236-330.

[36] "Kulluklar...", s. 413, dipnot 82; ayrıca bkz. O.L. Barkan, "Türkiye'de servaj var mı idi?", *Belleten* 20 (1956), s. 237-46.

Sonuçta, güvenle söylenebilir ki, kölelik Osmanlı toplumu için yaşamsal öneme sahip bir kurumdu. Yalnızca devlet örgütü değil, ekonominin değişik kesimleri –ipek sanayii, çiftlik tarımı, uzak mesafeli ticaret ve ayrıca kalabalık yüksek sınıf aileleri– de köleliğe dayanıyordu. Müslüman bir toplumda kölelik dış kaynaklardan beslenmek zorunda olduğundan, bunların hepsinin dışarıdan düzenli ve büyük ölçekli köle arzının var olmasına bağlı olduğu belirtilmelidir.

İslâm hukuku yalnızca bir tek köle kategorisi kabul ediyordu: Köle olarak doğanlar veya savaşta tutsak olanlar. Köle olarak doğan Müslümanlar ya da köle iken Müslüman olanlar köle kalabiliyordu; ancak hiçbir özgür Müslüman ya da zımmî, yani sultanın gayrimüslim uyrukları köleliğe düşürülemezlerdi[38]. Eğer bir kadın köle sahibinden bir çocuk yaparsa bu çocuk özgür doğardı. Ayrıca İslâm, bir insanı kölelikten kurtarmayı bir dindarlık göstergesi olarak teşvik etmiştir. Bir kadın kölenin çocukları da onun kölelikten kurtulmasıyla özgür olurdu. Osmanlı kadı sicillerinin ve vasiyetnamelerin gösterdiği gibi[39], *tedbir* denilen bir uygulama, yani sahibinin ölümü üzerine köleye özgürlüğü seçme hakkı tanınması köle nüfusunun erime-

[37] "Kulluklar... ", s. 436-37. On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Rusya'daki benzer bir gelişme için bkz. R. Hellie, "Recent Soviet Historiography on Medievaland Early Modern Russian Slavery", *The Russian Review* 35 (Ocak 1976), s. 26.

[38] Bkz. "Abd", s. 26; dini yetkililer tarafından aykırı mezhepten, *rafizi* olduğu ilân edilen Müslümanlar yasal olarak köleleştirilebilir ve satılabilirler (bkz. "Abd", s. 36). *Şii* mutezil Türkmen ve İranlılarla savaşan Osmanlı sultanları onların köleleştirilmeleri için dini yetkililerden onay almışlardı. 1443'te Osmanlılar Karamanlı savaş tutsaklarını İstanbul'da satmışlardı (*Gazavatname-i Sultan Murad Han*, Ankara, 1978, s.13). Şeyhülislam İbn-i Kemal bu konuyu tartışmak için bir risale bile yazmıştır; ayrıca bkz. Lütfi Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman*, yay. Haz., Ali, İstanbul 1925, s. 455; J. Walsh, "The Historiography of Ottoman-Safavid Relations", *Historians of the Middle East*, yay. Haz., B. Lewis ve P. Holt, Londra, 1962, s. 205.

[39] Bkz., '"Abd", s. 30; ve Mevkufati, I, s. 298. Çok bilinen bir örnek olarak II. Murat'ın vasiyetnâmesine bakınız: H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tedkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1954, s. 207.

sinde belki de en önemli etkendi. Ayrıca, yukarıda görüldüğü gibi, anlaşmalı azatlık İmparatorlukta yaygın olarak uygulanıyordu.

KÖLE ARZI

1260'tan 1390'a uzanan dönemde Anadolu Türklerinin Batı Anadolu ve Trakya'da Bizans toprakları ile Makedonya ve Bulgaristan içlerine yayılma çağında çok büyük sayılarda tutsak Osmanlı topraklarına akıyordu. Hattâ, bu dönem boyunca İslâm iç bölgelerinden gelen büyük köle talebi ve artan fiyatlar akınların yayılmasında ve sonuçta Batı Anadolu'da bayındır *gâzî* beyliklerinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadı. Yeterince paradoksal bir olay olarak, yalnızca İtalya'daki köle pazarları için değil, aynı zamanda Yakın Doğu kolonilerindeki tarımsal emek için de Venedikliler ve Cenevizliler bu beyliklerin düzenli müşterileri oldular[40]. I. Bayezid (1389-1402) ve II. Mehmed (1451-1481) zamanlarında olduğu gibi, özellikle hızlı büyüme dönemlerinde yaşanan artan köle ihtiyacı sonucunda ve ayrıca iç bunalımlar köle akışını yavaşlattığında Osmanlı devleti köle kıtlığı yaşamış ve yukarıda açıklandığı gibi, gayrimüslim

[40] Batı Anadolu'daki Gâzî beyliklerinin yükselişinde bir etken olarak köle ticaretinin önemi için bkz., (K. Setton, *The Crusades*, VII) içinde yakında yayınlanacak olan makale. On üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda Rum köleler ve Balkanlar'dan gelen köleler için Bkz. W. Heyd, op. cit., I, s. 55-56; Vryonis, *The Decline of Medieval hellenism in Asia Minor*, (Berkeley, Los Angeles-Londra,1971), Dizin: *slave* ve *slavery*, B. Krekic, *Dubrovnik (Raguse)* et le Levant, Paris-Lahey, 1961, s. 109-111; on üçüncü yüzyılda Orta Anadolu'daki Sivas önemli bir köle pazarıydı, bkz. İbn-i Bibi, *El-Avamirü'l- Alaiyye*, yay. haz. Adnan Erzi, Ankara, tarihsiz, Dizin: *gulam*; çeviren H.W. Duda, Kopenhag, 1959, s. 59; O. Turan, "Selçuk Devri Vakfiyyeleri", Belleten II (1947), s. 215; ve G. I. Bratianu, *Actes des notaires Génois de Péra et de Caffa (1281-1290)*, Bükreş 1927, Dizin: Sivas. On beşinci yüzyılın ikinci yarısından bir gözlemci, Piloti (zikreden Heyd, I, s. 556) Rum ve diğer Hıristiyan gemilerinin Gelibolu'dan İskenderiye'ye köle taşımakla meşgul olduğunu belirtmekteydi (krş. "Gelibolu", *EI²*, II, s. 983-87). Ayrıca bkz, Ch. Verlinden, "Venezia e il commercio degli Schiavi", *Venezia e il Levante*, Venedik, 1973. Rum kölelerin Yakın Doğu'da ancak on dördüncü yüzyıldan itibaren görülmeye başladığını belirtir (krş. P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*, Amsterdam, 1967, s. 2).

reaya arasından erkek çocuk toplama, kitlesel köleleştirme ve yeni fethedilen toraklardan kitlesel sürgün gibi olağanüstü önlemlere başvurmak zorunda kalmıştır.

Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi genel olarak Akdeniz'deki uluslararası köle ticareti koşullarını etkilemiştir. Balkanlar'dan Dubrovnik yoluyla İtalya'ya yapılan köle ticareti durmuştur[41]. Osmanlı'nın İstanbul'u (1453) ve kefe'yi (1475) fethetmesinden sonra Boğazlardan geçen trafiğin sıkı bir şekilde denetlenmesi ve çoğunlukla Türk-Tatarlar olmak üzere Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan gelen Müslüman köle trafiğinin yasaklanması yüzünden Kırım ile Mısır arasındaki köle ticareti durma noktasına gelmiş ya da eski karakterini yitirmiştir. Karadeniz ticaretinde önem bakımından ilk sırayı alan bu alışveriş bir Ceneviz tekeliydi. Yeni koşullar Karadeniz'deki Ceneviz zenginliğinin sona ermesine yol açtı, bütün Akdeniz'de köle fiyatlarının artmasına ve Türk-Tatar kölelerin yerini Kafkas ve Rus kölelerin almasına neden oldu.

Bu gelişmelerin Memluk sistemi üzerindeki etkisi henüz titiz bir çalışmanın konusu olmadı.[42] Kesin olan şuydu: Memluklular Kafkasyalı köle fiyatlarını alışılmadık ölçüde artırmışlardı ve bu Çerkezler ve diğer Kafkasyalı halklar içinde köle ticaretini fazlasıyla teşvik etmişti[43]. Diğer yandan, yeni durum İtalya'da fiyatların üç katına çıkması-

[41] B. Krekic, op. cit.; F.W. Carter, Dubrovnik (Ragusa), A classic City-State, (Londra-N. York, 1972), s. 242. Dubrovnik, on üçüncü yüzyıldan itibaren Balkanlar'dan ve Balkanlar yoluyla başka yerlerden İtalya'ya akan köle ticaretinin merkeziydi.

[42] 1489'da Osmanlı-Memluk Savaşı sırasında Memluk sultanının başlıca yakınmalarından birisi, Osmanlıların Mısırlı köle tüccarlarını tutuklamasıydı (İbn-i İlyas, Bada'ı al-Zuhur, c. III, yay. haz. M. Mustafa, Kahire, 1963, s. 266).

[43] D. Ayalon, "L'esclavage du Mamelouk", (Kudüs, 1951); Memluklar ve kölelik için bkz. A. N. Poliak," Le caractère colonial de l'état mamelouk dans ses rapports avec la Horde d'Or", Revue *des Études Islamiques* 9 (1935), s. 231-48; Ch. Verlinden, "La colonie du Xv^{e} siècle", *Studi in Onore di Gino Luzzatto*, II, Milano, 1950, s. 1-25; *aynı yerde*, "mamelouks et traitants", *Mélanges E. Perroy*, Paris 1973, s. 734-47; aynı yerde, "Le commerse en Mer Noir", *rapport*, XIII. *Congrès intern. Des sciences historiques*, Moskova 1970; E. Skrjinskaja,"Storia della Tana",

na yol açmış ve öyle görünüyor ki, Batı Hıristiyanlığında kölelik karşıtı duyguların gelişmesinde etkili olmuş ve on altıncı yüzyıl Avrupa toplumunda bir kurum olarak köleliğin temellerini çürütmüştür.[44] Artık Avrupa'da tek istisna kürek mahkûmlarına duyulan büyük gereksinimdi ki o da çoğunlukla Avrupalı korsanlar tarafından Osmanlı yönetimi altındaki topraklardan karşılanıyordu[45].

Studi Veneziana (1968); G.I. Braitanu, *Recherches sur le commerce génois dan la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris 1929; M. Malowist, *Kaffa, Kolonia genuenska na Krymie i problem wschodni w letach 1453-1475*, Varşova, 1957; M. Balard, *Gènes et l'outre-mer, I: Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289-1290*, Paris-Lahey, 1973; E. Skrjinskaja," Lecolonie genovese in Crimea, Feodasia (Caffa)", *Europa Orientale,14* (1934),s.113-51; R.H. Bautier,"Les relations économiques des occidentaux avec les pays d'Orient", *Sociétés et compagnies de commerce en Orient etdans l'Océan* Indien, Paris, 1970, s. 263-331; M. Malowist, " Les routes du commerce et les merchandises du Levant dans la vie de Pologne au bas moyen âge et au début de l'époque moderne", *ibid*, s. 157-75; M. Berindei-G. Veinstein,"Règlements de Süleyman Ier concernant le liva' de Kefe", *Cahiers du Monde russe et soviétique* 16 (1975), s. 57-104; S. B. Labib, *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelatter*, Weisbaden, 1975, Dizin: *sklaven;* Piloti Mısır Sultanının her yıl Kefe'den iki bin köle elde ettiğini tahmin ediyordu (Verlinden, *Rapport*, Moskova 1970, s. 11).

[44] Ch. Verlinden, L'esclavage dans l'Europemédievale, Gent, 1955; I. Origo, "The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Century", Speculum (1955). Belki diğer bir sonuç Avrupa'da siyah köle trafiğinin yayılmasıydı (R. Lopez, "Market Expansion: The Case of Genoa", JEII 26 (1964).

[45] Osmanlılar için geniş donanmalarına adam bulmak her zaman güç bir sorun olmuştur. Her kadırga için yaklaşık 150-200 kürekçi gerekiyordu. Osmanlı donanmasında 1453'te 12, 1471'de 68, 1520'de 100 ve 1571'de yaklaşık 200 kadırga vardı. 1573 tarihli bir *ferman* (*Başvekâlet Arşivi, Mühimme defteri*, no. 23, s. 115), "her yıl yüz kadırga donatılacağını ve her kadırga için yüz elli *kürekçiye* ihtiyaç olduğunu" belirtiyordu. Hükümet bu ihtiyacı çoğu kez işsiz güçsüz gezenleri ve çingeneleri askere alarak ya da reayaya belirli sayıda kürekçi teminini zorunlu kılarak karşılıyordu. Ayrıca, İstanbul'daki köle tüccarlarından da donanma için kürekçi kiralanırdı (Rycaut, *Histoire de l'état présent de l'empire Ottoman*, Amsterdam, 1671, s. 493). Galata'da tutulan kadırga kölelerinin sayısı on bini buluyordu (*Gerlach ve Barbaro*, 1590 dolayları, zikreden N. Iorga, *GOR*, III, s. 225). 1419 kadırga kölesi İstanbul'da 1550 ile 1557 arasında devam eden Süleymaniye Camii inşaatında iş gücünün yüzde 5'ini, sağlamıştı; (Barkan, *Süleymaniye Camii*, s. 132-35). Daha sonra köle ve kürekçi kıtlığı, mali zorluklarla birlikte Osmanlı donanmasının gerilemesindeki etkenlerden biri olmuştu. Müslüman köleler ve Fransız donanması için bkz. P. Bamford, *Fighting Ships and Prisons*, The Mediterranean Galleys of France in the Age of Louis XIV (Minneapolis, 1973), s. 138-72 ve harita, s. 145. Konferansa sunduğu bildirisinde (*Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla Luce di Leponto* (1974'te Floransa'da basılmıştır)) M. Aymard, Kuzey Afrika ve Türkiye'den Müslümanların İtalyan donanmalarında kadırga kölelerinin çoğunluğunu oluşturduğunu belirtmiştir. Güçlü bir Müslüman kadırga kölesi yaklaşık 100 duka altını ediyordu.

Kırım Tatarları başlıca köle sağlayıcıları durumuna gelmeden önce on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Osmanlı pazarındaki muazzam köle talebini Balkanlardaki sınır bölgelerinde ya da Orta Avrupa'da Osmanlı *gâzîleri* ya da *akıncıları* karşılardı. Osmanlı gücünün doruğu, Süleyman'ın saltanatı (1520-1566) Osmanlıların akıncılık ve köleleştirme etkinliklerinin muazzam bir biçimde yayılmasına da tanıklık etti[46]. Kölelerin yakalanışı ve satışı tek bir *akıncı* ya da Osmanlı askerine önemlice bir gelir getiriyordu –bu onların akınlara ya da seferlere katılmalarında önemli bir itici güç oluşturuyordu. Ayrıca, bildiğimiz gibi, tutsakların ya da onların pazar değerlerinin beşte biri *(pençik)* sultana ait olduğundan, Sultanın hazinesi için de önemli bir gelir kaynağı sağlıyordu. Tutsaklar başlangıçta devlet tarafından dü-

---

[46] Bkz. J. von Hammer, *GOR*, Dizin: Sclaven; Jorga, *GOR*, III, s. 36 ve 102; Gerlach Osmanlı sınır komutanlarının 1574 yılında Macaristan'da on beş bin köle ele geçirdiklerini bildirmiştir (zikreden Jorga, III, s. 267). Kölelerin tam sayısını belirlemek için köle vergilendirmesiyle *(pençik)* ilgili Osmanlı defterleri sistemli bir biçimde incelenmelidir. Batılı kaynaklar ya da Osmanlı vakayinamelerindeki sayılar bu belgelerle karşılaştırılıp düzeltilmelidir (örneğin, *Silahdar Tarihi*, yay. haz. A. Refik, İstanbul, 1928, I, s. 300) 1661'de Macaristan'dan seksen bin tutsak alındığını bildirmiştir).

zenlenen ve sürekli devlet tarafından denetlenen kent köle pazarlarında her zaman iyi para getirirdi[47].

Bir göz tanığı, Konstantin Mihailoviç, on beşinci yüzyılda bir sınır merkezinde örgütlenen akınlarla ilgili aşağıdaki gözlemlerini aktarır:

"Türk akıncıları gönüllüdür –yaşamlarını kazanmak için kendi iradeleriyle seferlere katılırlar... Sürü ve at besleyerek geçinirler... Eğer akına kendileri katılmak istemezlerse (ganimetin yarısı karşılığında) diğerlerine atlarını ödünç verirler; eğer elleri boş dönerlerse "hiç kazancımız yok, ama bizimle birlikte didinen ve Hıristiyanlara karşı akın yapanlar gibi, büyük işler yapıyoruz, çünkü biz birbirimize destek oluyoruz" derler. Üstelik, erkek veya kadın, ne ele geçirirlerse geçirsinler, çocuklar hariç hepsini para karşılığı satacaklardır, imparator çocuklar için kendisi para öder"[48].

[47] Köle pazarı düzenlemeleri için bkz. "Kanunname", *EI²*, IV, s. 562-66. Her bir kentte alınan köle vergisi miktarı Tapu Defterlerinde kent vergileri arasında bulunabilir (bu defter serileri *İstanbul'da Başvekalet Arşivi*'nde ve Ankara'da *Tapu ve Kadastro Müdürlüğü*'ndedir). İstanbul'daki köle pazarı için bkz. "İstanbul", *EI²*, IV, s. 228; ayrıca bkz. aşağıda dipnot 65. On yedinci yüzyılın ilk on yıllarına ait bir pazar yönetmeliğinde (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan no. 1934, s. 107-111). İstanbul'da kadın ve erkek, yüzün üzerinde köle tüccarı kaydedilmiştir. Köle ticareti, köle vergilendirmesi, kaçak köleler, azâd edilmiş köleler, Sultan köleleri vb. için bkz. Ö.L. Barkan, *Kanunlar, I*, İstanbul, 1943, Dizin: *ak-esir, azâdeler, azâdlu kâfirler, cariye, ortak, ortakçı, hassa kullar, kul, kaçkun, kenizek, kulkaravaş, oğlan, 'uteka, ümm-I veled, üsera.*

[48] *Mémoirs of a Janissary*, çev. B. Stolz - S. Soucek, Ann Arbor, 1975, s. 177; krş. Jorga, *GOR*, II, s. 223-24. *Gazavatname* denilen Türk epik edebiyatı (bkz. A.S. Levend, *Gazavatnameler*, Ankara, 1956) Osmanlı akıncıları ve akın örgütlenmesinin canlı bir tasvirini yapar ve arka planını anlatır. Âşıkpaşazâde kendisinin de katıldığı böyle bir akını betimler (yay. haz. Atsız, İstanbul, 1949, s. 180) ve ele geçirdiği tutsakları sınır kenti Üsküp'te 950 akçeye sattığını söyler. 1479'daki büyük bir akının (10,000 akıncı) ayrıntılı bir anlatımı için bkz. İbn-i Kemal, VII. Defter, yay. haz. Ş. Turan, Ankara, 1954, s. 527-62. I. Süleyman döneminde (1520-1566) Macaristan sınırında etkin olan on iki bin akıncı vardı (Jorga, *GOR*, III, s. 417). Bu sayı Osmanlı belgelerince teyid edilir.

Sınır merkezlerinde çalışan veya Osmanlı ordularının peşinden giden esir tüccarları, *esirciler* tutsakları oldukça ucuza satın alırlar ve en önemlileri Üsküp (Skoplje), Edirne, Bursa ve İstanbul olan iç pazarlara getirirlerdi[49]. Kadı sicillerinin gösterdiği kadarıyla, anlaşılıyor ki, on beşinci yüzyılın sonlarına doğru Bursa köle pazarı bu pazarların en canlısıydı. Hattâ Sultan bile, en iyi fiyatların beklendiği Bursa'da satılmak üzere köle gönderirdi. İranlı ipek tüccarları en iyi müşteriler arasındaydı. Açıkça görülüyor ki, Osmanlı dönemi boyunca Orta Doğuda köle ticaretinde Bursa, Sivas'ın yerini almıştı. Balkanlarda ise Edirne'nin başlıca köle pazarı olduğu görülüyor.

B. de la Brocquiére 1432'de Rumeli'de seyâhati sırasında köle tüccarları tarafından Edirne'ye götürülen 25 kişilik bir tutsak kafilesi görmüştür[50]. Daha sonra, Avusturya Osmanlı devleti ile yaptığı barış anlaşmasında Babıali'ye köle tüccarlarının sınır boylarında dolaşarak anlaşmalara aykırı bir şekilde tutsak edilmiş köleleri satın almalarının önlenmesini kabul ettirmiştir[51]. Sadece Osmanlı başkentine giderken yolda köle kafileleri ile karşılaşan Avrupalı ziyaretçiler değil, Osmanlı tarihçileri ve Osmanlı epik edebiyatı da bu etkinliğin canlı bir resmini gözler önüne serer. Kutsal savaşın ve ganimet dağıtımının *(ganima)* erken İslâm tarihinde büyük bir rol oynadığını ve bunun İslâm hukuku tarafından her ayrıntısı ile düzenlendiğini belirtmek gerekir[52]. Genel olarak kölelikle ilgili olanlar gibi, bu düzenlemeleri de Osmanlılar yakından takip etmişlerdir.

Bu kölelerin çoğunu Osmanlılar kendileri kullanmış olsalar da, Batı Anadolu beylikleri Türkmenlerinin ve on dördüncü ve on altıncı yüzyıllar arasındaki dönemde Osmanlılar tarafından ele geçirilen tutsakların Mısır'a ve İtalya'ya satıldıklarına ilişkin belgesel tanıklıklar vardır. Venedik'in Yakın Doğu'da sahip olduğu yerlerde, örneğin

[49] Bkz. Ek I; Aşağı Tuna'da Tulça, Polonya'dan gelen köleler için başlıca pazardı.

[50] *Le Voyage d'Outremer*, yay. haz. A. Schefer, (Paris, 1892), s. 124.

[51] *Mu'ahadat Mecmuası*, III, s. 63.

[52] Bkz. dipnot 1; "Rum topraklarına Arap akınlarının başlamasından itibaren insan ganimeti ganimetlerin çok önemli bir kısmını oluşturmaya başladı" (Vryonis, *op. cit.*, s. 174).

Girit'te Balkan kökenli köleler tarımda kullanılıyordu[53], İtalya'da (Floransa ve Milano) ise uzmanlık gerektiren belirli sanatlarda çalıştırılıyordu, İtalyan noterlik belgeleri[54] İtalya'da on beşinci yüzyılda Balkanlar'dan gelen Yunan, Eflaklı, Arnavut ve Sırp kölelerin ortaya çıktığını gösterir (Bosnalı köleler ise önceden beri vardı). Aynı durum Mısır'da Memluk krallığında da gözlenmiştir[55]. Ayrıca, Anadolu'nun güney kıyılarında, Antalya'da (Satalia) bulunan 1560 tarihli bir gümrük defteri,[56] o zamanlar Mısır ve Suriye'ye hâlâ oldukça fazla sayıda beyaz köle ihraç edilirken karşılığında alınan siyah kölelerin bu ülkelerden yapılan ithalatın önemli bir bölümünü oluşturduğunu söyler.

Şurasını da belirtmek gerekir: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki köleler ya da yabancıların satın aldığı köleler içinde Osmanlı imparatorluğu'nun akınlarının yoğunlaştığı bölgelere bağlı olarak belirli dönemlerde belirli etnik gruplar baskın hale gelmiştir: On dördüncü yüzyılda Rumlar ve Bulgarlar; on beşinci yüzyılda Sırplar, Arnavutlar, Eflaklılar, Bosnalılar; ve on altıncı yüzyılda Macarlar, Almanlar, İtalyanlar İspanyollar ve Gürcüler.

[53] Bkz. F. Thiriet, *Reglements des déliberations du sénat de Venise concernant la Romanie*, 3 cilt, (Paris - Lahey, 1948-1961), Dizin: *esclaves* ve *Crète;* Ch. Verlinden, "La Crét, débouché et plaque tournante de la traite esclaves uux XIVe siecles", *Etudi in onore di A. Fanfani*, c. III (Milano, 1962), s. 593-611.

[54] Ch. Verlinden tarafından incelenmiştir: "Venezia e il commercio degli schiavi provenienti dalle orientali del Mediterraneo", *Venezia e il Levante al secolo XV*, (Firenze,1974), s. 911-29; *idem*, "L'esclavage sur la côte dalmate au bas Moyen âge", *Bulletin de l'Institut Historique belge de Rome* (1970), s. 57-140; *idem*, "Esclaves du Sudest et de l'Est européen en Espagne orientale à la fin du moyen âge", *Revue Historique du Sud-est Européen* (1942), s. 371-406.

[55] Bkz. dipnot 40, 41 ve 43; ayrıca bkz. Verlinden, "Venezia e il commercio", s. 915-16; P.H. Dopp, (yay. haz.), *l'Egypte au commencement du XV siècle, d'après le traité d'Emmanuel Piloti de Crète, incipit 1420*, Kahire, 1950.

[56] *Başvekâlet Arşivi*, İstanbul, Maliyeden no. 102. O sıralarda bir siyah kölenin ortalama fiyatı bin akçe ya da yaklaşık 16 duka altındı. Bu önemli kaynağın bir edisyonunu yayına hazırlıyorum.

On altıncı yüzyılın ikinci yarısında bu arz kaynaklarının hiçbirisi, esasında Orta Avrupa sınırlarındaki Osmanlı *Akıncı* örgütlenmesinin Avusturya direnişinin güçlenmesi sonucunda gerilemesiyle orantılı olarak önemi büyüyen Karadeniz ile rekabet edebilecek durumda değildi[57]. Artık Osmanlı pazarının daha geniş kısmının ihtiyacını, deyim yerindeyse, bu işte uzmanlaşan Kırım Tatarları karşılıyordu. Polonya, Çerkezistan ve Rusya içlerine yapılan seferler Hanlık aristokrasisi için yaşamsal ekonomik öneme sahip düzenli bir uğraş haline gelmişti. Öyle ki, kendi hanlarıyla ya da Osmanlı sultanlarıyla ilişkileri genellikle bu temel konudaki politikaları tarafından belirleniyordu[58]. I. Muhammed Giray'dan (1514-1523) itibaren Rusya toprakları başlıca etkinlik alanı oldu; ve 1531'den sonra Volga havzasındaki Altın Ordu mirası Moskova ile Kırım arasında uzun bir mücadelenin konusu olduğunda büyük ölçekli seferler olağan hale geldi. Doğal olarak, Kırımlılar eylemlerini Volga havzasındaki kardeş Müslüman hanlıklarını işgal eden bir düşmana karşı yürütülen Kutsal Savaş olarak görüyorlardı[59].

Köle ticareti gerçekten Kırım ekonomisinin temeliydi. Esasında kabile savaşçıları ile birlikte binlerce sıradan insanı da çapul için Rusya içlerine iten kıtlıktan ve kuraklıktan kaynaklanan ekonomik baskıydı. Kölelerin satışından elde edilen gelir, o çağda yaşayan gözlemcilerin ileri sürdükleri kadarıyla[60] böyle zamanlarda ülke için gerçek bir rahatlama sağlıyordu. Kırım dışında, bozkırların saf göçebeleri Nogaylar mutlak olarak köle ticaretine bağımlıydı; tutsaklarını karargâhlarına gelen tüccarlara toptan satıyorlardı. Kölelerin çoğu Osmanlı pazarına satılırdı. Ancak, tutsakların önemli bir kısmı da İstanbul kenti için tahıl yetiştirmek üzere tarımsal köle emeği olarak Kırım kabile aristokrasisinin kendisi tarafından kullanılırdı. Akınlarda bazen bütün bir aileyi tutsak edip götürmeye kalkışmalarının

[57] Bkz. G.E. Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747*, Urbana, 1960, s. 27-87. W. McNeil, *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800*, Chicago-Londra,1964.

[58] Bkz. "Kırım Hânı", *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 752-56.

[59] Bkz. H. İnalcık, "The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal", *Annales de l'Université d'Ankara*, (1947), s. 47-110.

[60] A.A. Novoselskij, *On Yedinci Yüzyılda Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, Moskova, 1948 (Rusça), s. 418.

nedeni belli ki buydu. Evliya Çelebi'nin[61] ifadelerine güvenilebilirse, 1667'de Kırım'da 187,000 Müslümana karşılık (bunun 100,000'i sıradan halk, 87,000'i askerdi) 400,000 köle vardı.

Kırımlılar tarafından Rusya ya da Polonya içlerine genellikle 200 ile 1000 kişilik küçük gruplar halinde yapılan akınlar Kırım Hanlığı ile bu devletler arasındaki resmî barış anlaşmalarına bağlı olmaksızın sürekli hâle gelmiş olaylardı. Kırımlılar akınları sırasında sınırda bir dizi garnizonu, tahkim edilmiş kasabayı içeren savunma hatlarından olabildiğince uzak dururlardı. Geniş sınır hattı boyunca dağılmış Rus kuvvetleri, kabile aristokrasisi şefleri ya da Giray hanedanı üyeleri önderliğinde dikkatlice örgütlenmiş büyük ölçekli Tatar istilaları karşısında çok defa güçsüz durumda kalırlardı. Bu akınlarda köleler gerçek ganimet sayılır ve güvenli bir şekilde nakledilmeleri akıncıların daima başlıca kaygısı olurdu: Genellikle, çatışmadan ve ele geçirdikleri insanların değerinin düşmesine yol açacak her şeyden kaçınırlardı[62].

Cenevizliler zamanında olduğu gibi, Kefe ve Kerç Kırım'da başlıca köle ticareti merkezleriydi. Bölgedeki daha az önemde diğer merkezler Tatar, Çerkez ve Osmanlı köle tüccarlarının buluştuğu Azak (Azov), Taman, Copa ve Sohum'du. Kırım ve Azak'taki köle ticareti ve vergilendirme, görünüşe göre, Ceneviz modeline dayanan özel kanunlara göre düzenlenirdi[63]. Genellikle Kefe'de alınan köle vergisi oldukça yüksekti: Köle başına 210 akçe ve bazı ek resimlerle birlikte 255 akçe (on beşinci yüzyıl sonunda yaklaşık dört duka altını)[64].

[61] Seyahatnâme, III, İstanbul, hicri 1314., Mihaloğlu Mehmed Bey 1463'te Bosna'nın fethi sırasında bu ülkeden 15 aileyi alıp, Bulgaristan'daki büyük çiftliğini kurmak için Bulgaristan'a yerleştirmiştir (bkz. Barkan, "Kulluklar", s. 1-6, faksimile XXX'deki belge).

[62] Novoselskij, *op. cit*, s. 434.

[63] M. Berindei - G. Veinstein, "Réglements de Süleyman Ier concernant le Liva de Kefe", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 15-1 (1975), s. 57-104.

[64] M. Berindei-G. Veinstein, ibid; 1477'de İstanbul'da yalnızca köle, at ve koyun pazarlarının üç yıllık birleşik vergileri 360,000 akçe ya da 8,000 duka altınına ulaşıyordu.

Rusya ve Polonya içlerine Kırım akınlarının doruğunda, 1514-1654 arasında alışılmadık ölçüde yüksek sayıda tutsaktan söz edilir. 1578'de Kefe'de köle vergisinden elde edilen gelir 4,463 akçe tahmin edilmekteydi[65]. En yüksek vergi oranına, 255'e bölündüğünde yılbaşına 17,502 köle sayısı elde edilir. Canbek Giray Han'ın büyük seferinin ölçekli ardından, 1614 yılında Rus kaynaklarına göre, her Tatar askerî beş ila on köle ile gelmiş ve aynı dönemde Edirne'de ortalama köle fiyatları kırk duka altınının üzerindeyken (bkz. Ek 1-3) Kefe'de yetişkin erkek köle başına 10 veya 20 duka altınına kadar düşmüştür[66]. 1558-1596 yılları arasında Rus topraklarında yaklaşık otuz büyük Tatar akını kaydedilmiştir. Ve on yedinci yüzyıl Rus kaynaklarından yapılan hesaplama bize aşağıdaki sayıları verir: [67]

Yıl	Tutsaklar
1607-1617	100,000
1632	2,660
1633	5,700
1637	2,280
1643-1645	10,000
1645	6,200
1607-1645	126,840

Kabile aristokrasisi, kendisine ne zaman Moskova ile bir barış anlaşması dayatılsa (ki bu halk arasında pek arzulanan bir durum değildi) hani bu dönemde köle akınları için ikinci önemli bölge olan Çerkezistan'a sefer düzenlemeye zorlardı. Bu sıralarda Çerkezlerin çoğunluğu pagan olduğundan ve şefleri Kırım'a tâbi olmayı reddettiğinden akınlar için bahane bulmak kolaydı. Hanlığın Moskova karşıtı politikasını yoğunlaştıran Sahip Giray Han (1532-1551) kitlesel

[65] Başvekâlet Arşivi, İstanbul, Maliye no. 2283; *Muhasebe-i Varidât ve İhrâcât-i hassa-i Kefe, mukata'a-i Esara-i Kefe,* 9 Ramazan 986'dan 8 Ramazan 987'ye kadar.

[66] Novoselskij, *op. cit.*, s. 77 ve 86-87.

[67] Novoselskij, *op. cit.*, s. 416-38. Sonuç olarak Novoselskij on yedinci yüzyılın ilk yarısı boyunca 150,000-200,000 Rus tutsak elde edildiğini tahmin eder. Kırım'dan Rusların bildirdiklerine göre bir Rus kölenin ortalama fiyatı 50 ilâ 100 altın sikke ya da 40 ile 80 ruble arasındadır.

köleleştirmelerle sonuçlanan büyük ölçekli Çerkezistan seferlerinden ayrıca sorumludur. 1530'larda Çerkez Jana kabilesinin reisi Kansavuk yıllık haraç olarak Osmanlı sultanına bin ve Han'a beş yüz köle göndermeyi kabul etmişti. Sözünü tutamaması üzerine Sahip Giray 1539'da ona karşı bir sefer düzenlemiş ve saray vakanüvisine göre 50,000 tutsak ele geçirmişti. Aynı kaynaktan öğreniyoruz ki, Tatarlar daha sonraki seferlerinde Kabartay (Caberda) kabilesinden 10,000, Pjedukh (Byaduk) ve Aliyuk kabilelerinden ise 40,000 veya 50,000 Çerkezi tutsak etmişlerdir. Daha sonra Çerkezler tutsak düşmüş her bir soylularını 20 ilâ yüz köle vererek geri almışlardır[68].

Bu hızlı incelemeyi şu soruyu sorarak sonuçlandıralım: Osmanlı toplumu, temel toplumsal-ekonomik yapısının ayakta kalabilmek için emeğin ya da köle emeğinin mutlak denetimine bağlı olması anlamında gerçekten bir köle toplumu olarak tanımlanabilir mi? Osmanlı toplumunda emeğin denetimine duyulan ihtiyacın derecesinin toplumun ve ekonominin farklı parçalarının gereksinimlerine bağlı olarak değiştiğini göstermeye çalıştık. Yasal olarak, şeyin doğasına indirgenmiş ve sahibinin mutlak mülkiyet ve kullanımına bağlı klasik anlamda köle bu geleneksel toplumda büyük ölçekli, devamlı ve düzenli iş gücü gerektiren girişimlerde âcil olarak ihtiyaç duyulan bir şeydi –yalnızca imparatorluk ordusu ve donanması için muazzam yapı işleri, büyük sayıda nakliye hayvanının yüklenmesi ya da ordu ve saray için geniş ölçekli tarımsal üretimde değil, aynı zamanda genel olarak toplumda belirli sanatlarda, büyük malikânelerde ve geniş hanelerde de köleye ihtiyaç vardı. Ancak, imparatorluğun genel sosyo-ekonomik kuruluşunun bir bütün olarak sınırlı bir alanını meydana getiren bu kısımlarda bile *konak* (geniş hâne) ve büyük malikâneler dışında köle emeği, özellikle imparatorluk yasalarının hiçe sayıldığı ve merkezî iktidarın gerilediği on altıncı yüzyıl sonundan itibaren zamanla ortadan kalktı. Zaten on beşinci yüzyılın ikinci yarısında imparatorluk hükümetinin *haslar*'daki köle kolonisini korumakta ne büyük güçlük çektiğini gördük. Köle emeğinin İslâmî tarımsal sisteme yabancı bir şey olduğu ve sürekli ve hızlı bir aşınmaya uğradığı belli olmuştu. Osmanlı temel tarımsal üretim örgütlenmesi *reaya-çiftlik* sistemine dayanmaktaydı; yani tarımsal üretim, Müslüman

[68] Remmal Hoca, *Tarih-i Sahib Giray*, elyazması; *Bibliothèque Nationale*, Paris, Suppl. Turc 164.

veya gayrimüslim özgür köylü ailelerinin *(reaya)* tasarrufuna bırakılmış devlet mülkiyetindeki topraklarda küçük tarımsal birimler temelinde örgütlenmişti. Bu aileler toprağı işlemek ve devlet kanunları ile düzenlenen vergileri ödemekle yükümlüydüler. İslâm hukuku tarafından tanımlandığı kadarıyla özgür *(hür)*düler. Diğer hiç kimse onları karşılıksız olarak çalışmaya ya da emeklerinin meyvelerinden ferâgat etmeye zorlayamazdı. Hattâ *çiftlik* toprağını terk etmenin yasaklanması ya da madenlerde zorunlu çalışma veya dağ geçitlerini koruma gibi belirli kamu hizmetleri türünden yükümlülükler bile mutlak değildi; devlet tarafından bahşedilen belirli muafiyetlerle bunlar daima hafifletiliyordu. İmparatorluk yönetimi reaya üzerinde herhangi bir tür kişisel bağın oluşmasına yol açacak gelişmeleri engellemek konusunda dikkatliydi ve başlangıçtan itibaren gücünün eriştiği her yerde serfliği veya reaya üzerindeki diğer herhangi bir kişisel bağı kaldırmayı genel bir politika haline getirmişti. Tabii ki, böyle bir politika her şeyden önce merkezî otorite lehine yerel beylerin gücünü zayıflatmayı amaçlıyordu. Osmanlılar bunun egemenliklerini genişletmelerine hizmet ettiğinin farkındaydılar ve bundan komşu ülkelerde serfliğe tâbi küçük köylülük arasında bir propaganda aracı olarak yararlanıyorlardı.

Çiftlik-reaya sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nda ekilebilir topraklarla birlikte kırsal nüfusun çok büyük bir çoğunluğunu kapsayan baskın düzendi. Kökeni itibariyle bir Osmanlı buluşu değildi; daha ziyade, geç antik çağ boyunca hüküm süren demografik ve ekonomik koşullar altında ekonomik olarak en elverişli ve toplumsal olarak en güvenli temel tarımsal emek biçimi olan köle emeğinin yerine geçen eski bir sistemin yeniden kuruluşuydu. Hattâ denilebilir ki, İslâm halifeliği ve Doğu Roma İmparatorluğu, emperyal varoluşlarının sürekliliğini toprakta bağımsız köylü ailesi birimlerinin devamını yeğleyen bu rejimi benimsemelerine ve onun savunucusu olmalarına borçludurlar.

Ne olursa olsun, kesin olarak bilinen, Osmanlı İmparatorluğu'nun imparatorluk yönetimince dikkatle korunan temel toplumsal ve ekonomik yapısının bu olduğudur. Ayrıca, Osmanlı yönetimi belirli grupların köle statüsünü değiştirmeye hazırdı ve tüm gelişmeler köle emeğini yok oluşa doğru götürmeye başladığında –özgür köylü çoğunluğu içinde bir köle topluluğunu korumaktaki güçlükler, sıkça karşılaşılan kaçışlar ve özgür kişilerle evlilikler yoluyla toplulu-

ğun erimesi ve belki hepsinden önemlisi, fiyatların arttığı yeni koşullar altında köle emeğinin kârlı olmaktan çıkması olgusu– nihayet onları reaya ile özdeşleştirdi. Fakat, hâlâ ne zaman *şeriat* şartları altında özel mülkiyet söz konusu olsa, özellikle büyük malikanelerde ve *konak*larda hiçbir hükümet tasarrufu kabul edilmezdi. Ancak on dokuzuncu yüzyılda Batı uluslarından gelen baskıyla Osmanlı yönetimi topraklarında her türden köleliği resmi olarak kaldırdı.

EK 1

Osmanlı İmparatorluğunda Köle Fiyatları

Bursa Kadı Sicillerinden Satış Fiyatları:

1- 1464 Tarihli Miras Defterinden (no. A 1/1 *Bursa, Arkeoloji Müzesi, Siciller)*:

Elhac Ahmed'in köleleri	*Akçe (bir duka altını:45 akçe*
Gülsine, kadın	*3,400*
Benefşe, kadın	*2,400*
Gülçiçek, kadın	*2,400*
Fatma, kadın	*1,000*
Kadem, kadın	*8,000*
Nevruz, kadın	*3,000*
İshak, erkek	*2,400*
İsmail, erkek	*1,600*
Şahin, erkek	*1,000*
Hoca Turhan'ın Köleleri	
3 kadın köle	*6,000*
12 erkek köle	*30,000*
Hoca Abdürrahim'in Köleleri	
3 kadın köle	*2,200*
3 erkek köle	*5,400*

2-1481-1486 tarihli sicil defterinden (no. A 4/4, *Bursa Arkeoloji Müzesi)*

	Akçe (bu tarihte bir düka altınının resmi değeri: 45.5 akçe)
Bursa'da köle pazarında Sultan'ın vekili tarafından açık artırmayla satılan bir Macar erkek köle	*2,100*
Köle tüccarı Mustafa'ya satılan kaçak Bosnalı köle	*1,000*
Bursa valisi Ahmed Paşa tarafından Hamamcı Halil'e satılan bir Arnavut erkek köle	*7,000*
Musevi İsrail'e satılan bir Çerkez kadın köle	*3,000*
Bursalı Piri'ye satılan bir kadın köle	*4,500*
Köle tüccarı Mahmud'a satılan iki köle	*4,600*
Bali Bey'e satılan iki hadım	*4,300(100 Mısır altını)*
Açık artırmayla satılan Bosnalı kaçak erkek çocuk	*1.430*
Sultanın vekili tarafından satılan Jayce'den (Bosna) bir erkek çocuk	*2,000*
Kaçak Bosnalı yaşlı adam	*1,000*
Köle tüccarı Mahmud'un sattığı iki köle	*5,600*
Açık artırmayla satılan kaçak Bosnalı erkek çocuk	*850*
Açık artırmayla satılan kadın köle	*5,500*
Açık artırmayla satılan 2 kadın köle	*4,300*
Açık artırmayla satılan 2 erkek köle	*9,000*

Ortalama bir kölenin değerinin beşte biri olarak hesaplanan köle vergisi 1479'da 240 akçe, 1485'te 250 akçeydi. 1513'te Venedik'e verilen kapitülasyonlarda kaçak bir köle için ödenecek tazminat 1,000 akçe olarak tespit edilmişti. 1500 dolaylarında bir kadın köle için yaşam harcamaları aylık 40 akçe olarak hesaplanıyordu (defter, no. A 8/8, 33, *Bursa Arkeoloji Müzesi)*. Bu durumda ortalama bir kölenin fiyatı onun yaşamını sürdürmesi için gerekli olan 2 ya da 2,5 yıllık masrafa denkti. Bursa'da bir işçinin günlük ücreti 1478'de bir akçeydi (Bursa, Sicil A 4/4, s. 586). Bu sırada ortalama bir koyun 35 akçeydi.

3- *Kassâm* defterindeki verilere göre, Edirne'de ortalama köle fiyatları, 1545-1659 (Ö. L. Barkan, *Belgeler*, 3, 1968.)

	Dönem
1,500 akçe/25 altın sikke	1500'ler
2,000 akçe/33 altın sikke	1540'lar
2,500 akçe/40 altın sikke	1550'ler
4,000 akçe/41 altın sikke	1560'lar
5,000 akçe/41 altın sikke	1600'ler
8,000 akçe/66 altın sikke	1630'lar

Listedeki en düşük fiyat 700, en yüksek fiyat ise 30,000 akçedir(1584'e kadar 60 gümüş akçe 1 altın sikkeye eşittir; daha sonraki dönemlerde 120 ile 220 akçe arasında gidip gelmiştir).

EK 2
Akdeniz Dünyasında Köle Fiyatları, 1200-1453

Tarih	Mısır	İtalya	Dubronik	Türkiye
1200-1250	-	10 dinar (Cenova)	-	
1250-1350	60 dinar	25 dinar (Cenova)	2-10 altın sikke	-
1350-1400	50-70 düka	30-70 düka	-	-
1400-1453	70-140 düka	45-70 düka	40-70 düka	25-50 (15.yüzyılın ikinci yarısında Bursa)

KAYNAKÇA

Ashtor, F. *Histoire des prix salaires dans l'Orient Médieval,Paris,* 1969.
Ayalon, D. *L'esclavage du Mamelouk,* Kudüs, 1951.
Bratianu, G. I. *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa, 1281-1290,* Bükreş, 1927.
Carter, F. V. *Dubrovnik (Ragusa),* Londra-New York, 1972.
Malowist, M. *Kaffa, 1453-1475,* Varşova, 1947.
Verlinden, C. "Traite des esclaves et traitants italiens à Constantinople (XIII -XV siècles)," *Moyen-Age,* 4. Seri, 18 (1963, s. 791-804).
Verlinden, C. "Le commerce en Mer Noire," Rapport, XIII, *Inter. Congress of Historical Sciences,* Moskova, 1970.
Verlinden, C. "Venezia e il commercio degli schiavi provenienti dalle coste orientali del Mediterraneo," *Venezia e il Levante al sec., XV,* Firenze, 1973, s. 911-29.

DEVLET TEŞKİLÂTINDA KUL SİSTEMİ*

Osmanlılar'da kul terimi keza *gulâm, gılmân, cuwân* veya Türkçe *oglan,* ve nadiren *çeleb* aynı mânâda kullanılmıştır. Kelime genelde padişahın, askerî sınıf mensuplarının veya sıradan şahısların hizmetlerinde kullanılmak üzere hususi bir terbiye ile yetiştirdikleri genç köle mânâsında kullanılmıştır. Saray'da *oglan* veya *iç-oglanı,* enderûnda henüz bir rütbe kazanmamış köle veya devşirme için kullanılan bir terimdir. Bunların hepsine birden *iç-halkı* veya *gılmânân-i enderûn* denmekte idi.

Gulâm sistemi Osmanlı devlet idaresinin temelidir. Saray ve devlet hizmetinde kullanılmak üzere kölelerden oglan yetiştirilmesi yöntemi Osmanlılara hiç şüphesiz Anadolu Selçuklularından intikal etmiştir (bkz. İ.H. Uzunçarşılı *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal,* İst. 1941, 85-94, 108-122, M.F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri,* 208-221, 242-45; M.F. Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten,* No. 28, 275). Anadolu Selçuklularında Şerafeddîn Ghulâm Khass Balaban ve Karatay kardeşler gibi ghulam aslından meşhur kumandanlar biliyoruz (bkz. *Tarih-i Âl-i Selçuk,* Bib. Nationale, Paris

* Bu makalenin aslı: 'Ghulam,' *Encyclopedia of Islam,* 2. Baskı, sf. 1085-1091 (H.İ.).

Supp., prs. 1553, tıpkıbasım neşri, F. Uzluk, Ankara 1952, 52, 57, 66, 71). Gulâmlar yalnız askerî hizmetlerde kullanılıyordu. Fakat II. Keykâvus büyük emirlikleri gulâmlarına verince, diğer ümerâ ona karşı cephe aldılar (*Ibid.* 52-53).

Osman Gâzî'nin Bursa ablukasına "kulu Balabancık Bahadırı" tayin ettiğini biliyoruz (Neşrî, Fr. Taeschner neşri, I, 35). Aynı devirde yaşayan Barak Baba *Kelimât*'ında, gazâda Hıristiyanların büyüklerinin denize dökülmesi, "uşagı"nın, yani çocukları ve maiyyetinin çevriye katılmasını tavsiye etmektedir. Osmanlılarda kölelerden saray ve idare adamları yetiştirildiğine ait Orhan Gâzi devrinden kalan vesikalara işaretler vardır. Onun Şaban 761/Haziran 1360 tarihli vakfiyesinde, (Uzunçarşılı neşri, *Belleten,* No. 107, 422, levha 16), Evrenkuş Hadım ve Şahin b. Abdullah anılır; Orhan devrinde yeniçeri hums-i şer'î dolayısıyla padişaha ait olan savaş esiri oglanlardan teşkil edilmiştir (bkz. Âşıkpaşazâde, Fr. Giese neşri, 50). Bu aslında mevcut gulâm sisteminin genişletilmesinden ibarettir. Diğer taraftan fethedilen yerlerde yerli askerî sınıfa mensup çocukların saray ve ordu hizmetine alınması *devşirme* usulünün uygulanışına bir başlangıç teşkil etmiş olabilir. Devşirme, Osmanlıların gulâm sistemine getirdikleri önemli bir yeniliktir. *Dar al-harb*'le daimi temas halinde bir *uc* devleti olan Osmanlı devletinde ve cemiyetinde köleler diğer Müslüman cemiyetlerindekinden daha önemli bir yer kazanmışlardır.

Merkeziyetçi bir imparatorluk kurmaya çalışan I. Bayezid devrinde gulâm sistemi tam gelişime erişmiş oldu. Tahrir defterlerinde bu devre kadar inen kayıtlar, onun imparatorluğun her tarafında yalnız yüksek idarî-askerî makamları değil tımarları da gulâm sisteminden yetişen kullara verdiğini göstermektedir. Bu radikal hareketin, bazı çevrelerinin duygularını yansıtan Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman'da tepkilerini bulmaktayız ve onun sukutunda bu tepki şüphesiz önemli bir rol oynamıştır. Dukas (34) Bayezid'in sarayında seçilmiş çocuklardan bahseder. *Chronique du Religieux de Saint-Denys* der ki (I, 427) "Ils enlevent les enfants pour les instruire dans leurs impures croyances". Bayezid Edirne'deki imareti yanında bir esir pazarı yaptırmıştı. Schildberger gibi Niğbolu'da esir olan Messire Barnaba'yı B. de La Broquiere (Voyage d'Outremer, 128) çok nüfuzlu bir Osmanlı memuru olarak bulmuştu.

II. Murad devrinde bu sistem hakkında çağdaş kroniklerde olduğu kadar (bkz. Dukas, 83, 88, 90) resmî arşiv kayıtlarında da ge-

niş malzemeye sahip bulunuyoruz (bilhassa 835 Hicrî tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, neşreden H. İnalcık, Ankara 1954; Sofya Milli Kütüphanesi'nde mahfuz bir Sofya icmal defteri de yine 835/yılına aittir. II. Murad'ın 848/1444 tarihli azadnâmesi de konumuz bakımından önemlidir, (bkz. benim Fâtih Devri, I, Ankara 1954), Musa Çelebi'nin kapı-oglanı yedi bin kişiye (Neşri, 135-140), II. Murad'ınki dört beş bin kişiye (B. de La Brocquière, 182-83) varmakta idi. Arvanid sancağı defterine göre 835/1431 de orada askerî sınıfın her kademesinde padişah kulları ve Beğ kulları tımarlı sipahiler arasında çoğunlukta idiler. Bunlar arasında şahinci-başı, emir-ahûr, silahdâr, kapıcı, paşmak-oglanı, solak, zagarcı, bulunmaktadır. Bunlar padişah sarayından çıkma idiler. 835/1431, 859-1455 yılları arasında Arnavutluk sancak beğlerinin ekserisi gulâm aslından idiler. Bunlardan Kavala Şahin, Zaganuz ve Kasım Beğler, beylerbeyi ve vezir olmuşlardır. 9/15. asırda fethedilen bölgelerde yüksek sınıfa mensup beğzâdeler Osmanlılar tarafından tercihen saraya alınmakta, orada imtiyazlı bir muamele görmekte ve *çıkma*'da ekseriya beğ unvanıyla en mühim mevkilere getirilmekte idiler. Böylece Rum, Bulgar, Sırp ve Arnavut aristokrasilerine mensup birçok kimseler, bu devirde Osmanlı beğleri ve vezirleri olarak hizmet etmişlerdir. Ancak Anadolu Selçukluları'nda olduğu gibi gulâm sisteminden gelenlere askerî makamlar verilmiş, vezirâzamlık ve maliye, inşa şeflikleri genelde ilmiyyeden Türk Müslüman unsurlara hasredilmiştir. Kul aslından olanları küçümseme ve onlara karşı haset ve düşmanlık olduğu anlaşılmaktadır (bkz. Dukas, 63). H. Hüsameddin (*Amasya Tarihi*, III) yerli Türk ricali ile dönmeler arasında bu rekabeti abartmakla beraber, devlet siyasetinde ilk devrede, bunun önemli bir rol oynadığına şüphe yoktur. (Karamânî Mehmet Paşa ile İshak Paşa rekabeti, II. Bayezid devrinde Amasya'dan gelen rical ile Gedik Ahmed arasındaki rekabet, Çandarlı Halil ile Zaganuz ve Şahabeddin Paşa arasındaki rekabet). II. Mehmed mutlak merkeziyetçi imparatorluğunu tesis ederken gulâm sistemini geliştirdi ve vezirâzamlık dahil olmak üzere devletin bütün icra makamlarını kulların eline verdi (bkz. H. İnalcık, 'Mehmed II', *İA*). Bu devirde ulema vezirliği yalnız padişah kullarına mahsus bir makam saymakta idiler. Fâtih sarayında iç-oglanı olmuş Angiolello'ya göre kumandan ve başka yüksek mevki sahiplerinin ekserisi gulâm sistemine göre yetişmiş kimselerdendi. Mehmed II. devrinde bu sistemi bütün ayrıntılarıyla tasvir edebilecek kaynaklara ve arşiv malzemesine sahip bulunmaktayız.

Fâtih'in kanunları II. Mehmed dönemi için bu konuda en mühim kaynaklardandır. (bkz. R. Anhegger-H. İnalcık, *Kanunnâme-i Sultanî ber mûceb-i 'örf-i Osmânî*) Saray teşkilâtının ve *oda*ların Fâtih tarafından İstanbul'u aldıktan sonra Bizans tesiri altında kurulduğu hakkında yerleşmiş iddia (son olarak B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge, Mass. 1941, 10-11) II. Murad devri hakkında yukarıda verdiğimiz kayıtlar karşısında kendiliğinden düşmektedir. Fâtih, kanunnâmesinde kendi zamanına kadar câri teşkilâtı, bazı ilâve ve değişikliklerle bir araya getirmekten başka bir şey yapmamıştır.

II. Murad devrinde Yazıcı-zâde Ali (Selçuknâme, Topkapı Sarayı, 23), padişahlığın kullara sahip olmakla mümkün olduğunu ifade etmiştir (karş. Machiavelli, *The Prince*, Chapter IV). Kemal Paşa-zâde der ki, (Millet Kütüphanesi. İstanbul, No. 25, v. 11-12) gılmânın hepsi padişah kapısında eşit olduklarından hiçbiri diğerleri üstüne çıkmayı ve saltanat iddiasında bulunmayı aklından geçirmez.

17. asırda Paul Rycaut da (The Hist. of the Present State of the Ottoman Empire, London 1686, chapter III-IV) bu sistemin, padişah otoritesini yalnız kendisine mutlak şekilde bağlı kimselere tevdi etmek ihtiyacından doğduğunu anlatır. Osmanlı padişahları, kendi icra kuvvetini yani örf-i (q.v.) sultanî'yi münhasıran kendi kullarına vermeyi bir prensip haline getirmişlerdir. 10/16. asırda ehl-i örf padişah adına emir verme yetkisine sahip kullar mânâsına geliyordu. Kapı-kulları ilk devirde kudretli uc begleri karşısında Osmanlı padişahlarının merkezî otoritesinin kurulmasında başlıca etken olmuştur. Koçi Beğ, kapı-kulunun eyalet askeri karşısında bir denge teşkil ettiğini ve kendi zamanında bu dengenin yıkılmış olduğunu ifade etmiştir (Ali Kemali Aksüt neşri, s. 51).

Gulâm sistemi Kanunî Süleyman ve ilk iki halefi zamanında tam genişliğini kazanmıştır. Bu devirde Avrupa'da Osmanlı idare sistemine karşı yakın ilgi uyandığından bilhassa Venedik *relazione*'lerine ait tasvirlere sahibiz (bkz. Lybyer, 305-322) Bu tasvirler, özellikle G.A. Menavino (Trattato de costumi) gibi sarayda iç-oglanı olarak bulunduktan sonra hatıralarını yazanlar, Türk arşivlerindeki zengin malzemeyi tamamlamak bakımından değerlidir.

Gulâmların menşei başlangıçta en çok *pencik oglanı* idi. Savaşta rehişn olarak alınanların beşte biri *pencik* adıyla padişaha aitti. Buna rehine olarak tutulan, hediye edilenleri katmak lâzımdır. Büyük şehirlerde padişahın *hâssa harc* eminleri esir pazarlarından en iyi esirleri padişah için satın alırdı. Bu kaynaklara daha I. Bayezid devrinde *devşirme*den gelen çocuklar katılmıştır. 10/16. asırda her menşeden toplanan kulların yekûnu yılda 7-8 bine yükseliyordu. Bunun ortalama 3 bin kadarı devşirme idi. Devşirme oglanları İstanbul'a gelince vücut ve karakter itibariyle en iyileri padişah için seçilir. Bazı sultanlar seçimde bizzat hazır bulunurlardı. Bunlar İstanbul'da Galatasaray ve İbrahim Paşa saraylarına, taşrada Edirne ve Manisa saraylarına gönderilirler. Kalanı Yeniçeri olmak üzere Anadolu'da Türk köylülerinin yanına gönderilir, küçük bir kısmı padişah bahçelerinde hizmet için bostancı yapılır. Saraya ayrılmış olanlara acemi-oglanı denir. Keza fethedilen yerlerde soylu ailelerin çocukları seçilerek saraya gönderilirdi. 10/16. asır başlarında Galatasaray'da 300, Edirne sarayında 300 iç-oglanı vardı (T.C. Spandugino, *Petit traicté*). Bu oglanlar iki ilâ yedi sene bu saraylarda sıkı bir disiplin altında tahsil ve terbiye gördükten sonra *çıkma* denilen ikinci bir elemeye tâbi olurlar ve en uygun görülenleri seçilerek padişahın oturduğu sarayda, yani Yeni-Saray'da *Büyük Oda* (Eski-Oda veya Hane-i Kebir) ve *Küçük-Oda* denilen dairelere alınırlardı (Angiolello, Fâtih devri sonlarında yalnız bir odadan bahseder I. de Promontorio'ya göre bütün odalarda 15-22 yaşları arasında 400 iç-oglanı vardı). *Büyük-Oda*'dan başka bir *Küçük-Oda*'dan ilk defa 1553'de Novagero bahseder (B. Miller, 41). Atâ'ya göre (*Tarih-i Atâ*, I, 153) Küçük-Oda Fâtih zamanında mevcuttu. Saraya alınmayanlar kapı-kulu sipahi bölümlerinden alt kademede bulunan *ulûfeciler* ve *garibler* bölüklerine verilirdi. Yunus Beğ'e göre (Lybyer, 263) padişahın sarayında 8 ilâ 20 yaş arasında 700 iç-oglanı vardı. Kanunî dönemine ait resmî bir masraf listesinde (Ö.L. Barkan, İktisat Fakültesi Mecmuası, vol. XV, 308) 3 enderûn agası ile sadece 178 gılman-i enderûnî kayıtlıdır. Fakat herhalde en kalabalık olduğu zamanlarda Büyük-Oda 400 Küçük-Oda 250 kişi idi (Miller, 129-130). Büyük-Oda'da ve Küçük-Oda'da oglanlar yalnız tahsil ve bedenî idmanlarla meşgul olurlardı. Dersleri saraydaki hocalar ile dışardan belli zamanlarda gelen ulema ve danişmendler okuturlardı. Burada başlangıçta, herkes Kuran okumak yeteneğine İslâmiyet'in esaslarını öğrenmeye ve okuyup

yazmaya mecburdu. Ondan sonra her biri kendi yeteneğine göre bir alanda derinleşmek imkânına sahipti (Atâ, I, 155). İlerleyenler, İslâmî ilimleri, Arapça, Farsça ve Türkçe sarf nahiv ve edebiyat okurlardı. II. Bayezid, oglanlarının tahsili ile şahsen alakadar olurdu (Menavino, Miller, 83). O, dinî ilimlerde derinleşenlerin ilmiyeye intisab etmesine müsaade etmişti. Odalarda her türlü fenler yani hüsni hat, inşa, siyakat ve hesab, musiki de öğretilirdi. Bunlar ilerde kâtip sınıfına geçebilirlerdi. Yerli ve yabancı müelliflerin ittifakla işaret ettikleri bir nokta da, bu odalarda oglanlara beden kuvvetini geliştirmek, binicilikte ve silahşörlükte maharet kazandırmaya ehemmiyet verilmesidir. Başlıca sporlar, ağırlık taşımak ve çekmek, güreş, kemenkeşlik, cündîlik (ata binme), sinan-bâzlık (kılıç kullanma), tomak ve cirit oyunlarıdır (Atâ, I, 177-182, Miller, 125). Silahşornâme, bâznâme gibi eserler ekseriya onlar için yazılmıştır. Bundan başka her iç-oglanı, bir hizmette veya sanatta beceri kazanmak zorunda idi. Enderûnda minyatür, nakş, ciltcilik, hattatlıkta bir çok üstat yetişmiştir (bak. Âlî, *Menâkib-i Hünerverân*). Bu bilgiler yanında saraydaki terbiyenin en mühim nedeni oglanın padişahın hizmetinde ona mutlak bağlılık ve itaat duyguları kazanmasıdır. Yatması, kalkması, yemesi ve istirahati belli saatlerdedir. Oglan, her istediği zaman konuşamaz. Dışarı ile ve ailesi ile münasebette bulunamaz. Saraydan çıkıncaya kadar bir manastır hayatı yaşar, kadın yüzü göremezdi. Hadımlar, aralarında yatar, onların gece ve gündüz her türlü hareketini gözetlerlerdi. (B.Miller, 63) Menavino, enderûnda verilen terbiyeden güdülen gayeyi şöyle özetler: Tam Müslüman, kibar konuşmasını ve hareket etmesini bilen, edebiyata âşinâ, namuslu, nefsine hâkim çelebiler, centilmenler, yetiştirmek. Odalarda oglanlar onar kişilik gruplara ayrılmış olup her grubun başında yetişkin bir oglan *lala* unvanı ile arkadaşları arasındaki disiplinden sorumludur. Oglanlar birbirlerine *laladaş* derler. Fakat odaların asıl gözetimi kapı-oglanı kethüdasına verilmiştir. O kendi emrindeki hadımlarla (miktarları 16 ilâ 30 arasında değişmiştir) bu vazifeyi yerine getirirdi.

Sarayda daimi personeli hadımlar oluşturur. Bunlar bu maksatla hadım edilmiş kölelerdir. Disiplini koruyan ve oglanları terbiye eden onlardır. Bu hadımlar veya ak-agalar Fâtih devrinde 20 kişi idi (Angielello). I. Selim devrinde ise 40 kişi idiler (Atâ, I, 164). Bütün bu hadımların başı ve sarayın umumi âmiri Kapı-agası veya

Babussaâde agasıdır. Onun altında sırasıyla üç oda-başı, yani sırasıyla has odabaşı, hazinedar başı (veya ser-hâzinîn), kilerci-başı gelirdi. Has odabaşı iç-oglanları, padişahın şahsının korunması ile görevli olup dışarıda ve içeride daima yanında bulunur, gece nöbet tutarlardı. Onlar padişaha doğrudan doğruya arzda bulunmak salahiyetine haiz idiler. Fâtih kanunnâmesine göre arzda bulunmak yetkisine sahip olan agalar, Kapı-Agası, Oda-başı, Hazinedar-başı, Kilerci-başı ve Saray-agasıdır. Bu sonuncusu sarayın temizlik ve tamiratına bakar. 'Arz agalarının adedi sonraları artmıştır (Atâ, I, 162). Bu agalar altında en kıdemli beş tanesi sonradan köşe-başı adıyla anılırdı (Atâ, 164). Kapı-agası (bkz. I. de Promontorio, 41; Spandugino; 63, Ramberti, 244; Uzunçarşılı, 354-7) padişah adına sarayın mutlak âmiridir. Angiolello, o sarayda 'Sultandan başka herkesin âmiridir', der. Pâdişâh yalnız saray işlerinde değil, dışarıya ait devlet işlerinde de onun fikrini alırdı. II. Selim ve III. Murad devirlerinde kapı-agası Gazanfer Aga devlet işlerinde fazla nüfuz kazanan agalardandı. 995/1587'de haremde Habeşî Mehmed Aga, Darussaâde agalığını bağımsız hale getirecek haremi Kapı-agasının idaresi altından çıkaracaktır. Hazinedar-başı terfi edince kapı-ağası olurdu. III. Ahmed Silâhdar Ali Aga'yı (sonra veziriâzam) sarayın umumî âmiri tayin ettikten sonra kapı-agaları ikinci dereceye düşmüşlerdir. Kapı-agaları *çıkma*da vezir-beylerbeyliği, daha sonraları 10/16. asırda vezirlikle Mısır valiliğine tayin edilegelmişlerdir.

Has oda-başı, hazinedar-başı ve kilerci-başı padişahın özel hizmetlerine bakan yukarı odaların (koğuşların) âmiridirler. Oglanlar, Büyük oda ve Küçük oda'da normal olarak dört yıl tahsil ve terbiyeden sonra yeni bir elemeye tâbi olurlar. Bu *çıkma*'da en uygun görülenler hazîne ve kiler odalarına alınırlar, kalanlar kapı-kulu süvari bölüklerinden sipahi-oglânları ve silahdarlar bölüklerine verilir. Giydikleri elbiseden ötürü yukarı bölüklerdeki iç-oglanlarına *kaftanlı*, Büyük-oda ve küçük-odadakilere ise *dolamalı* denir. Bu Yukarı Odalar arasında en yükseği, padişahın şahsî güvenliği ve doğrudan doğruya şahsî hizmetlerine bakan Has-oda'dır. I. Selim'den sonra bu odanın başlıca vazifesi, Peygambere ait eşyanın muhafaza edildiği Hırka-i Şerîf dairesine bakmaktı (Atâ, I, 189). Fâtih kanunnâmesine göre (s. 24) Has oda'da 32 oda-oglanı ile bir silahdar (padişahın silahını taşır), bir rikabdar (ayakkabılarına bakar), bir çokadar (dış elbiselerine bakar), bir dülbend-oglanı (iç çamaşırlarını saklar) vardır. Bu sonuncular arasına sonraları miftâh (veya anahdar) gulâmı veya agası katılmıştır. Bu beş agaya *zülüflü ağalar* da denirdi. Has oda mevcudu I. Selim devrinde 40'a çıkarılmıştır. 1475'te üç yukarı odada hep birden 80 iç oglanı vardı (I. de Promontorio, 40). Has oda'da oda-başından başka altı aga 12 eski (yani kıdemli oglan), yirmi iki *acemi* vardı (daha sonraları hizmetlerde ihtisaslaşma artmış, yeni pâyeler çıkmıştır. (bunlar için bkz. Atâ, I, 187-197).

11/17. asır başlarında bazı özel hizmetler için seferli odası adıyla dördüncü bir oda ihdas olunmuştur (Atâ'ya göre, I, 153, I. Ahmed zamanında, Uzunçarşılı'ya göre, 1635'de kuruldu). Başı Saray agası olan bu odada, Padişah'ın çamaşırlarını yıkayan oglanlar toplanmıştı. Sonraları bu oglanlardan, berberler, tellaklar, soytarılar, pehlivanlar, musikîşinaslar, şâirler, hanendeler atandı. Mevcudu H.1090'da 134, 1186'da 149 kişi idi. Enderûn mehterhanesi bu odada idi. Seferli odasında çeşitli sanatlara, ilim ve fenlere önem verilirdi, buradan bir çok değerli sanatkâr yetişmiştir.

Oglanlara ait terfi, nakil gibi muameleler kapı-agasının veya has oda-başının arzı üzerine pâdişâh tarafından bir hatt-ı hümayun ile yapılırdı. Padişahlar zaman zaman odaları ziyaret ederler, yarışmalarda hazır bulunurlar ve oglanları mükâfatlandırır, teşvik ederlerdi. Her odanın kadrosuna *gedik* denirdi. Normal tayin ve terfiler kıdeme göre olurdu, buna *ocak* yoluyla terfi denilirdi. Özel bir kabiliyet isteyen hizmetler (imamlık, yazıcılık, mehterbaşılık) için *ocak yoluna* bakmadan tayin yapılırdı. Her odanın bir hamamı, imamı, müezzini vardı. İç oglanlarına mahsus saray kütüphaneleri mevcuttu. Haberleşme *kollukcular* vasıtasıyla yapılırdı. İç oglanlarının yiyecek ve giyecekleri sarayda padişah tarafından sağlanırdı. Derecesine göre her birinin ulûfesi, elbise istihkakı (senede dört nöbet) vardı. Bayramlarda ve başka vesilelerle bahşişe ve atayâ-yi padişahiye nail olurlardı. Bütün terfi ve mükâfatlar, liyakat başarı ve hizmette kıdeme göre ayarlanmıştı (bkz. Miller, Uzunçarşılı, M.d'Ohsson).

Padişah sefere çıktığı zaman *enderûn halkı* kendisiyle beraber gider, kendilerine at ve silah verilirdi. Yalnız saray ağası, sarayın muhafazası için geride kalırdı.

Osmanlı sarayı enderûn (iç) ve bîrûn (taşra) olarak iki bölmeye ayrılmıştır. Yukarıda bîrûnu anlattık. Orada padişahın şahsi hizmetleri gulâmların tahsil ve terbiyesiyle birlikte yürür. Enderûn, padişahın özel hayatının geçtiği bir yer olduğu kadar aynı zamanda bir

mekteptir. Bîrûn ise onun dış dünya ile ilişkilerine ait hizmetlerin bulunduğu kısımdır. Fâtih kanunnâmesine göre bîrûndaki teşkilâtın âmirleri derecelerine göre şöyle sıralanmıştır: Yeniçeri agası, mîr-âlem, kapıcı-başı, mîr-ahur, çakırcı-başı, kapıcılar-kethüdası, cebeci-başı, topcu-başı. Bu son ikisi hariç diğerleri, padişahın yanında gitmek hakkına sahip oldukları için, *özengi-agaları* veya *rikab-agaları* denirdi. Bu agalara bağlı büyük gruplardan başka bîrûnda müteferrika-başı'ya bağlı müteferrikalar, çavuş-başıya bağlı çavuşlar, darussaâde agasına bağlı baltacılar, bostancı-başıya bağlı bostancılar gulâm sistemine doğrudan doğruya bağlı gruplardır (bîrûndaki bu teşekküller ve diğer hizmet grupları için bkz. Uzunçarşılı, Saray Teşkilâtı, 388-464).

1527 yılında bîrûndaki kapı kulları hakkında şu resmî liste (Ö.L. Barkan, *İFM*, XV. s. 300) bir fikir verir.

	Kişi	Maaşları tutarı (akça)
Müşâharehorân (aylıklılar: çavuşlar çaşnigırler, şairler, tabibler, vesaire	424	4.381.458
Yeniçeriler	7886	14.423.426
Sipâhî oğlanları	1993	14.509.398
Silâhdarlar	1593	10.069.884
Sağ ulûfeciler	589	2.343.480
Sol ulûfeciler	489	1.897.086
Sağ garîbler	211	1.104.834
Sol garîbler	204	1.032.618
Kapıcılar ve teberdarlar	319	758.622
Cebeciler	524	1.016.688
Topcular	695	975.624
Terziler	301	641.094
Aşçılar	277	654.900
'Alem mehterleri	185	466.570
Çadır mehterleri ve divan sakaları	277	582.860
Ehl-i hiref	585	1.422.726
Top arabacıları	943	985.890
Atmacacılar, şahinciler, çakırcılar	259	509.760
Istabl-i âmire	2830	5.133.000
İstanbul acemi oglanları ve bostancılar	3553	1.993.020
Toplam	24.166	65.882.938

Özetle gulâm aslında kapı-kulu 1527'den sonra bir yüzyıl zarfında üç mislinden fazla bir artış göstermiştir.

Gulâm sisteminde bu grupların ve eyaletler idaresinin ahenkli bir bütün halinde işlemesini sağlayan esas manivela *çıkma*dır; yani belli ara ile, iki-sekiz sene ara ile veya her padişahın culûsunda, yapılan terfi ve nakillerdir (*Tarih-i Gılmân*, s. 99, her yedi veya sekiz senede, Miller, 128; Büyük ve Küçük odalarda her iki veya üç yılda). Çıkmada Büyük ve Küçük odalardaki oglanların *eski* leri yani kıdemlileri, yukarı odalara, yani sırasıyla, Seferli, Kiler, Hazine odalarına, kalanları da sipahi oglanları ve silâhdar bölüklerine nakledilir, seferli, kiler ve hazine odalarındaki kabiliyetli *eski*ler ise Has odaya yükseltilirdi (sonraki devirlere ait nakil merasimi hakkında bkz. Atâ, I, 187-88). Bu dört yukarı odadaki acemilerin kabiliyetlileri odalarında *eski* olur yahut bîrûnda müteferrika veya çaşnigîr cemaatlerine nakledilirlerdi. Fakat bu odalardaki agalar Has odadan seçilir, öbür oda agaları ise ak agalardan (hadımlar) olurdu. Ak agalardan hazinedar başı terfi ettiğinde Kapı agası olur, oradan çıkmada beylerbeyiliğe tayin olunurdu. 10/16. asırda vezaretle Mısır valiliğine tayin edildiğini görüyoruz. II. Murad zamanında hazinedar başının sancak beyliğine çıkarıldığını vesikalar göstermektedir (*Arvanid Defteri*, varak 1). Fâtih kanunnâmesine göre Has odadan silahdar ve rıkabdar 50 akça ile müteferrika veya sipahî bölüklerinden birinin ağası veya çaşnigîr başı yapılır. Riayet edilirse kapıcı-başılık da verilebilir. Odaların agaları sancak beyliği ile çıkar. Zamanla bu enderûn agalarına gittikçe daha büyük memuriyetler verilmeye başlanmıştır. Has odabaşı 10/16 asırda beylerbeylikle çıkar olmuştur. Genelde enderûn agaları beyliğe veya bîrûn agalıklarına, efrad ise bîrûn bölük ve cemaatlerine çıkarlardı.

Çıkmada, bütün gruplar enderûn ve bîrûnda harekete gelirdi. Bîrûndaki agalardan özengi agaları sancak beyliği veya beylerbeyliği ile efrad ise zeâmet ile eyaletlere çıkarlardı. 10/16. asırdan sonra onlar da enderûn agaları gibi beylerbeyilik ve vezirliğe tayin edilmeye başlamış hattâ yeniçeri agalarından doğrudan doğruya vezirâzâm tayin edilmiştir. Çaşnigîr ve müteferrikalar ile bölüklerdeki sipahiler zeamete, çavuşlar, kapıcılar ve yeniçeriler tımara çıkarlar, yani eyaletlerde zeamet ve tımar tasarruf eden sipahi sınıfına giderlerdi. Bostancı ve aşçılara gelince çıkmada ileri gelenleri süvari bölüklerine ve kapıcılığa, kalanları yeniçeri ocağına çıkarılırdı. Özetle, enderûn ve

bîrûndaki kapıkullarının eriştikleri son mertebe eyaletlerde tımar teşkilatıdır. Eyaletlerde yalnız sancak beyliği ve beylerbeyliğinin değil, zeamet ve tımarların da daha 9/15. asırda padişah ve bey kullarına verildiğini görmüştük. Tımarlı sipahilerin yalnız Türk aslından Müslüman gönüllü ve akıncılardan ibaret olduğu görüşü yanlıştır.

11/17. asra kadar klasik devirde tımar dirliklerinin, yani imparatorluğun idarî-askerî esas teşkilâtı kadrosunda *bey kulları* (gulâmları) da mühim bir yer tutmaktadır. Beylerbeyilerin, sancak beylerinin ve sübaşıların kanuna göre belli sayıda bir kapı-kulları olmak gerekirdi. Hattâ, tımarlı sipahilerin de cebelü ve gulâm (oghlan)lardan mürekkep ufak bir *kapısı* vardı. Her kademede tımar tasarruf eden bey veya sipahi, tımarının miktarına göre muayyen bir nisbette cebelü ve gulâm (oglan) beslemek mecburiyetinde idi (bu nisbetler Süleyman kanunnâmesinde gösterilmiştir). Paşalar ve beyler kanunla yükümlü olduklarından fazla cebelü ve gulâm beslemeye çalışırlardı. Rüstem Paşa'nın harp esiri veya satın alınmış köle olan cebelü ve gulâm ve nökerleri, efendileri gibi askerî sınıf statüsüne tâbi idiler, böylece cemiyet içinde farklı bir durumları vardı. Bununla beraber, şerîatın *'abd, 'itk* ve *velâ* hakkında genel hükümleri askerî sınıfa mensup gulâm ile efendisi arasında da geçerlidir. Devşirme çocuklarından bir kısmının büyük şahsiyetlerin konaklarına verildiğini de biliyoruz (Miller, 82). Beyler ve paşalar gulâmlarını, padişah sarayının ufak bir örneği olan konaklarında belli hizmetlerde yetiştirdikten sonra onları doğrudan doğruya askerî sınıfa sokabilirlerdi. Yararlık gösteren cebelülerini padişaha arzederek onlar için yeni fetholunan topraklarda tımar tevcih ettirebilirlerdi. Bey ve paşaların yalnız çocukları için değil, gulâmları için de has veya tımar miktarına göre muayyen miktarlarda tımar verilmesini kanunnâmeler öngörmüştür. Cebelüler askerlik hizmeti gören kölelerdi, gulâm (oglan)lar ise sipahinin kişisel hizmetlerine bakardı. Gulâmlardan cebelü, cebelülerden tımarlı sipahi olmak mümkündü. 9/15. asrın ilk yarısında uc begleri kendi sancaklarında tımarları genellikle kendi gulâmlarına ve nökerlerine verebilmekte, böylece merkezî otorite karşısında oldukça bağımsız bir durum temin edebilmekte idiler. İdam edilen paşaların gulâmları, malları gibi padişahın olur, bazen doğrudan doğruya saraya alınırdı (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 472). Özetle, gulâm sistemi askerî-idarî sınıf mensuplarının her kademesinde uygulanmakta idi.

Osmanlılar'da klasik devirde kul sistemi yalnız idare sınıfının kaynağı olmakla kalmış, başlangıçtan beri özellikle şehirlerde toplumun sosyal ve ekonomik yapısında da birinci planı işgal etmiştir. 9/15. ve 10/16. asırda Osmanlı şehirlerinde tutulmuş kadı sicillerinin tetkiki göstermektedir ki, varlıklı halkın servetini yatırdığı en nemalı alanlardan biri kölelerdi. Ordu ile beraber esir tâcirleri gider ve savaş sonunda derhal esir pazarları kurulurdu (misâl için bkz. Cobham, *Excerpta Cypria*, s. 142). 11/17. asırda yalnız İstanbul gümrüğü kayıtları 20 bin esirin girdiğini göstermektedir (Miller, 82). 9/15. asır ikinci yarısında ortalama esir fiyatı 40-50 Venedik altını idi. Köle kullanılması birçok hukukî ve iktisadî avantajlar sağlamakta idi. Bursa'da kadifeciler ve kemhacılar bunları esir işçi olarak ekseriya *mukâtaba* usulüyle işletmekte idiler. Sözleşme ile belli bir işi tamamladığı takdirde esir hür olurdu. Bu gibilere *mu'tak* denirdi. Tüccarlar esirleri ve mu'takları ticarî ajanları olarak kullanmakta avantaj görmekte idiler. Şer'î wilaya hukuku bunu teşvik eden âmillerdendir. Osmanlı örfî hukukunda kölelere ait oldukça mufassal hükümler şerîatı tamamlamaktadır (bkz. Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, I, İst. 1943, indeks abd, gulâm kul, atik maddeleri). Osmanlılar'da köle, şerîatın köleye ('abde) sağladığı elverişli şartları daha da genişletmiştir. Devlet hizmetindekilere olsun özel gulâmlara olsun cemiyet içinde aşağılık bir unsur gözüyle bakılmaz, hattâ bazı hallerde kul sıfatı bir nüfuz ve itibar vesilesi olurdu. Faal iş hayatında yetişen, sosyal engellerle karşılaşmayan zenginleşmiş 'atik'lerin Osmanlı cemiyetinin yüksek tabakaları arasında dikkati çekecek kadar kalabalık olduğunu kadı sicilleri ortaya koymaktadır.

Harp esirlerinin daha Orhan Gazi zamanından beri padişah (devlet) tarafından ortakcı-kul adıyla tarım topraklarına, köylere yerleştirildiğini ve servaj usulüyle kullanıldığını biliyoruz. Bunların askerî sınıfa mensup gulâmlar ile hiçbir benzerliği yoktur.

Gulâm (kul) sistemine dayanan klasik Osmanlı idare sistemi 10/16. asır ikinci yarısında son derece gelişti, kapı-kulu 80 bini aştı. Bu devirde padişahın otoritesi zayıfladığından onlar sarayda, hükümette ve eyalet idaresinde hâkim oldular, dirlikleri ve devletin diğer gelir kaynaklarını tekelleri altına geçirmeye çalıştılar. Kapı-kulu askeri, padişahları indirip çıkarmaya, hattâ katletmeye (II. Osman) kadar tahakkümü ileri götürdüler. Saray gulâmları bazen onlarla işbirliği yapmakla beraber genelde menfaatleri padişah otoritesini hâ-

kim kılmaktı. Bu maksatla yeniçerilerle süvariler birbirlerine karşı kullanılmak istendi. Bu devri ele alan çağdaş Osmanlı tarihçileri ve siyaset-nüvisleri (Kâtib Çelebi, Hasan Begzade, Naima, Koçi Beğ) anarşiyi başlıca gulâm sisteminin bozulmasına atfederler.

Kullar tahakkümüne karşı Abaza Mehmed Paşa İsyanı Anadolu'da uyanan mukavemet ve tepkinin şiddetli bir görüntüsünden başka bir şey değildir. Bundan sonra sarayın ve hükümetin kapıkulu askerini azaltma ve disiplin altına sokma teşebbüsleri netice vermemiş, ancak Köprülü Mehmed paşanın diktatör yetkileri alması üzerine kapıkulu askerinin tahakkümü bir dereceye kadar önlenebilmiştir. Kapıkulu arasındaki disiplinsizlik enderûnda da görülmüş, IV. Mehmed'in culûsunda çıkmanın gecikmesi üzerine saraylardaki iç oglanlar ayaklanmış (Naima, IV, 349-50), nihayet Büyük oda ve Küçük oda ile Galata saray ve İbrahim Paşa saraylarındaki teşkilât kaldırılmıştır. 1683-1699 harplerinden sonra kapıkulu ve gulâm sistemi devlet içinde eski önemini kaybederek yeni bir hüviyet kazanmıştır.

Sistemin çöküşünde çeşitli sebepler vardır. Evvelâ gulâmların ve kapıkulu askerlerinin disiplinsizliği sebebiyle eski fonksiyonunu kaybetmesi, esir kaynaklarının daralması, devlet maliyesinin fakirleşmesi gibi sebepler göze çarpar. Fakat asıl derin sebepler, imparatorluğun çöküşü dolayısıyla yapı ve müesseselerini değiştirmeye zorlayan sebeplerde aranmalıdır. 17.-18. yüzyıllarda eyaletlerde gulâm sisteminden gelmeyen unsurlar paşaların kapılarına giderek o yolla idarede ve orduda yer almaya başladılar. Devlet, paşa kapılarında toplanan türlü adlarda (saruca sekban, gönüllü, levend) asker gruplarını tanımak zorunda kaldı. Bu da, padişahın icra yetkisini yalnız saray kapı kullarının temsil edeceği prensibinin terk edilmesi demekti.

Diğer taraftan Hıristiyan zimmîler arasında devşirmenin tatbiki 11/17. asırdan itibaren güçleşti. 11/17. asırda bir devşirmede ancak iki bin oglan toplanabiliyordu (Miller, 75). Nihayet eski enderûn mensupları ve büyük rical, devşirmeler yerine kendi çocuklarını saray mekteplerine ve enderûndaki odalara yerleştirme imkânını buldular (Atâ, I, 113). 12/18. asırda icra makamlarına ve vilâyetlere gittikçe daha ziyade kalemlerden yetişen kâtiplerin geçmeye başlaması ve eyalet idaresine âyanların hâkim olması üzerine gulâm sistemi büsbütün kalktı. III. Ahmed zamanında enderûnun tenkidi, silahdar Çorlulu Ali Paşa'nın getirdiği değişiklikler (Atâ, I, 162-65) bir dereceye kadar yeni eğilimlerin bir ifadesiydi. Odalarda bu devirde tahsile ve maarife daha çok ehemmiyet verilmeye başlandı. *Ocak yolu* denilen terfi için belirli hizmetlerden geçme mecburiyeti kaldırıldı ve yetkili görülenlerin kısa yoldan Has odaya geçebilmesi usulü kabul edildi. Galata Sarayı ve Yeni Saray hazine ve kiler odalarına doğrudan doğruya oglan yetiştiren birer mektep olarak yeniden açıldı. Gulâm sisteminin son büyük mümessili Husrev Paşa'dır. Tanzimat'tan önce o, kendi konağında satın almış olduğu 50 kadar köleyi özel hocalar vasıtasıyla okutup yetiştirmiş, devlet kapısında mühim mevkilere yerleştirmiş ve bunlardan birçoğu paşalığa yükselmişlerdir (M. Süreyya, *Nuhbat al-vakayi'*, 269). II. Mahmud, Batı Avrupa saraylarını taklid ederek eski Osmanlı saray teşkilâtını esasından değiştirdi, 1247/1831 da Enderûn Nazırlığı, 1248/1832'de Mâbeyn Müşirliği kuruldu ve 1249/1833'te odalar tamamiyle kaldırıldı. (Lûtfî, *Tarih*, I, 112).

KAYNAKÇA

Âlî, *Menâkib-i Hüneverân*, yay. M. Cunbur
Âl-i Selçuk, yay. F.N. Uzluk, Ankara, 1952
Anhegger R. ve H. İnalcık, *Kanunnâme-i Sultânî...*, Ankara, 1956
Âşıkpaşazâde (Ahmed Âşıkî), *Tevârih-i Âl-i Osman*, yay. F.Giese, Leipzig, 1928, 50 (T.A.O., yay. N. Atsız, İstanbul, 1949; Neşrî)
Atâullah, M. *Târih-i 'Atâ*, İstanbul, H.1291
Barkan, Ö.L. XV. Ve XVI. *Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İstanbul, 1943
Barkan, Ö.L. 'Osmanlı Bütçeleri', *İFM*, XVII, 193-347
Brocquière, B.de La *Voyage d'Outrmer*, yay. Ch. Shfer, Paris, 1892 *Târih-i Cihannuma*, yay. F.Taeschner, I, Leipzig, 1951
Cobham, *Excerpta Cypria*, Cambridge University Press, 1908.
Dukas (Doukas), *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks* (Çev. H.J. Magoulias, Detroit, 1975)
Faroqhi, S. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, İstanbul, Tarih Vakfı, 1997
Fâtih Kanunnâmesi, yay. TOEM
Hızır İlyas, *Vekâyi-i Enderûniyye*, yay. C. Kayra, İstanbul, 1987
Hüsâmeddîn, H. *Amasya Tarihi*, I-IV, İstanbul, H.1327
İnalcık, H., 'Mehmed II', ME, *İslâm Ansiklopedisi*
İnalcık, H. *Fâtih Devri Üzerinde Tedkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1954

Koçi Beğ, *Risale*, yay. A.K. Aksüt, İstanbul, 1939.
Köprülü, F. 'Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri', *THIM*, I, 208-221
Lybyer, A.H. *The Government of the Otoman Empire, in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, 1919
Menavino, G.A. *Trattato de Costumi e Vita de Turchi*, Floransa, 1548
Miller, B. *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge, MAS, 1941
Miller, B. *Beyond the Sublime Porte, The Grand Seraglio of İstanbul*, New Haven, 1931
Rycaut, P. *The History of the Present State of the Ottoman Empire*, Londra, 1686
Spandugino, T.C. *Petit traieté de l'origine des Turcsz*, yay. Ch. Schefer, Paris, 1896
Uzunçarşılı, İ.H. *Osmanlı Devletinin Teşkilâtına Medhal*, İstanbul, 1941
Yazıcızâde Ali, *Tarih-i Âl-i Selçuk*, TKSK (Revan, 1390)

ADÂLET VE ŞİKÂYET HAKKI : 'ARZ-I HÂL VE 'ARZ-I MAHZAR'LAR

Orta Doğu devlet ve hükümet sisteminin temel prensibi, özel bir yorumu olan adâlet kavramına dayanır. Bu adâlet kavramı, halkın şikâyetlerini doğrudan doğruya hükümdara sunabilmesi ve onun emriyle haksızlıkların giderilmesi, demektir[1]. Divân-ı hümâyûn'un temel görevi budur. Oraya yapılan başvurular, sultanın daima orada hazır bulunduğu inancıyla, doğrudan doğruya Sultana yapılmış başvurular sayılır. Pâdişâhın doğrudan doğruya halktan şikâyet topladığı da olur. Hükümdar, cuma namazında, ava çıkarken veya sefere giderken veya gelirken, halkın dilekçelerini kabul eder (bu dilekçeye idare terminolojisinde *rik'a* denir). Halkın şikâyetlerini almak için bu gibi fırsatları hükümdar ne kadar çok tekrarlarsa, o derece âdil sayılır. Hükümdarın dikkatini çekmek ve şikâyet sunmak için saraya yakın yerde ateş yakmak âdetini, 17. yüzyılda İngiliz tüccarları da kullanmışlardır. Hükümdara doğrudan doğruya erişebilme, şu sebepten önemli sayılırdı: Hükümdar, Tanrı'dan başka kimseye karşı sorumlu olmayan tek otorite olarak, haksızlığı giderebilecek en yüksek otori-

[1] Bkz. H. İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II (TTK, 1967), 49-52; ve *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, London: Weidenfeld and Nicolson 1973, 89-93.

tedir. O, kendisinin otoritesini temsil edenlerin hepsinin üstündedir ve onların yaptıkları kötüye kullanmaları ancak o bertaraf edebilir. Bir kelimeyle, hükümdar adâletin son başvuru yeridir, bu nedenle de adâletin yerini bulması için toplumda herkes, birey olarak yahut toplu halde, ona şikâyetini götürebilmelidir.

Bu temel anlayış, Osmanlı idaresinde bir takım kurumlar ve onlara bağlı arşivler biçiminde kendini gösterir. Arşivlerimizde *şikâyât defterleri*, *"arz-i mahzar"*lar, müftülük arşivlerinde *ma'ruz* adı altında gösterilen vesika koleksiyonundaki malzemenin büyük bir kısmı, hep bu temel kurumun işleyişi ile ilgilidir. Bu yazımızda birbirini tamamlayan iki koleksiyondan, *'arz-i mahzar'*lardan ve *şikâyât defterleri*nden söz edeceğiz.

Veziriâzâmı (veya onun büro şefi sayılan reîsülküttâbı)[2] ilgilendiren bütün beylik-siyasî işlere ait emirleri, bu arada hükümdar adâletinin yerine getirilmesi işlemi bir Pâdişâh hükmüne konu olmuşsa, bu hükümlerin kopyaları veya tutanakları başlangıçta hep *Mühimme defteri*'ne kaydolunurdu. 17. yüzyılda, Mühimmelere giren hükümler, konularına göre ayrı defterlere geçirilmeye başlandı; böylece *Mühimmeler* yanında *Ecnebi defterleri* diye bilinen seri ile *Şikâyât Defterleri, Nâme Defterleri, Ahkâm Defterleri,* ve sonraları, *Nişân Defterleri* ayrı seriler olarak ortaya çıktı. Bu defterler, şüphesiz bu konularda ayrı kâtiplerin uzmanlaşması ile ilgili olarak vücuda gelmiş olmalıdır. Bu uzmanlaşma, Osmanlı bürokrasisinde ileri bir gelişme ve *rasyonelleşme* biçiminde yorumlanabilir.

Şikâyât defterleri, bu defterlerin başındaki cümleden de anlaşılacağı üzere, şikâyetler üzerine yazılan Pâdişah hükümlerini içerir. H.G. Majer'in belirttiği gibi[3], Mühimmelerin çok çeşitli hükümleri

[2] "Reîsülküttâb", (H.I.), *İslâm Ansiklopedisi,* c. IX, 671-683; *Beylikci* onun yar dımcısıdır: *ayn. yer.,* 674.

[3] *Das Osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (Şikâyât Defteri) vom Jahre 1675,* c. I, Viyana : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1984, 20; bu defterin yayın biçimi, bizim arşivden yapacağımız bu gibi yayınlara örnek olacak niteliktedir. Orijinal metinleri tıpkıbasım yapıp içindeki yer ve kişi adlarını doğru bir şekilde belirleyen indeksler eklenmesinin, ilmî ihtiyaçlara en uygun yol olduğunu daima söylemekteyiz, özetleme, zaman kaybından başka bir şey değildir. Hiçbir araştırıcı, başkasının yaptığı bir özetlemeyi veya 'sadeleştirme'yi vesika olarak kullanmaz ve kullanmamalıdır (maalesef arşivde yapılmış Lâtin harfli özetlere göre ilmî(!) yayınlar vardır). Majer ve arkadaşlarının önemli bir noksanı, terim ve madde *(voyvoda, pamuk* gibi) indeksiyle kişi adları indeksi koymamış olmalarıdır.

içermesine karşılık *şikâyât defterleri* özel bir bolüm buyrukları içine alır. "Ahkâm-i Şikâyât" kayıtlarından meydana gelen bu defterlerde *şikâyet yapanlar* şöyle sınıflandırılabilir[4]:

1. "Kazâ-i mezbûr ahâlisi *'arz-i hâl* gönderüp",
2. "Balya-Badra kazasında sakin olan tüccar taifesi *'arz-ı hâl* edüp",
3. "Ayntab sancağının erbâb-i tîmâr fukaraları *'arz-i hâl* edüp",
4. "İstanbul'da vâki' mumcu tâ'ifesi dergâh-i mu'allâma *'arz-i hâl* edüp",
5. "Kazâ-i mezbûre ahâlisi gelüp",
6. "Dergâh-i mu'allâma *mektûb* gönderüp kazâ-i mezbûra tâbi' Kırın-tepe imamı ve hatibi vesair ahâlisi meclis-i şer'a varup",
7. "Mustafa nâm kimesne *'arz-i hâl* edüp",
8. "Sen ki kadısın, dergâh-i mu'allâma *'arz* gönderüp",
9. "Zu'amâdan Ahmed *'arz-i hâl* edüp",
10. "Hadîce nâm hatun gelüp",
11. "Benaki zimmî *'arz-i hâl* edüp".

Reâyâ/askerî, zimmî/Müslüman, herkesin şikâyet için *'arz* sunma hakkı vardır. Bütün bir kaza halkını temsil edenler doğrudan doğruya (no. 1) kadıya gidip onun vasıtasıyla (no. 6) *'arz-i hâl*'de bulunabilirler. Buna *'arz-i mahzar* da denir. Yahut, bir kazada halkın belli bir kesiti, tüccar veya esnaftan bir grup (no. 2 ve 4), baş vurabilirler. Yahut halktan bir şahıs kendi başına doğrudan doğruya *'arz-i hâl*'de, bulunabilir (no. 7, 10, 11). Bunun gibi "askerî" sınıftan bir grup (no. 3) toptan, veya bir kişi (no. 9), şikâyette bulunabilir ve *'arz* sunar. Genellikle askerî-resmî kişilerin dilekçesi için yalnızca *'arz* kelimesi kullanılır. Reayanın sundukları *'arz-i hâl*'dir. Yahut kadı doğrudan doğruya bir şikâyet konusu için *mektûb* veya *'arz* gönderebilir (no. 8).

[4] Misâller, Majer ve arkadaşları tarafından yayımlanan *Şikâyât Defteri*'nden (bkz. not 3) alınmaktadır.

Şikâyet konusuna gelince, şikâyet için *'arz* veya *'arz-i hâl* gönderilmesi, ilgilinin mutlaka bir zararını veya uğradığı bir haksızlığı gidermek, için olmalıdır. Zarar gören taraf, bir şahıs, bir grup veya bir kurum (vakıf gibi) olabilir. Haksız ve zararlı durum, eşkiyânın veya memurların soygunculuğu, bir mahkeme kararını tanımama, borcunu ödememe, genellikle kanuna aykırı hareketlerden doğma olabilir. Bir yöre halkının yıkık bir köprünün tamiri için başvurmaları da aynı kategoride sayılır. Köylünün toprak anlaşmazlıkları veya bir tımar-erinin köylüden alamadığı vergiler de bir şikâyet konusudur. Esnaf, nizamlara aykırı hareket edenleri şikâyetle *'arz*da bulunabilir. Bütün bu hallerde, söz konusu olan şey, *özel* zararlardır; *kamu* zararları değildir. Kamuya ait işler *Mühimme* defterinde kayıtlı hükümlerle karşılanır.

Hukukî şikâyetlerde, çok defa, *'arz* yapan daha önce müftüden bir fetva alarak, haklılığını itiraz götürmez bir biçimde desteklemeye çalışır. *Kadı mektubu* veya 'arzile bildirilen şikâyetler de, kadının desteğini taşımaktadır. Böylece, başlıca şikâyet konuları şu kategorilerde toplanabilir.

1. Kadının verdiği hükmü veya hücceti tanımayan ve gereğini yerine getirmeyenlere karşı şikâyet. Meselâ[5], Mısır'da "evlâd-ı meşruta" olan Ahmed Bagdâdî'nin vakıflarına başkaları karışıyormuş, evvelce Padişah emriyle mahkeme evlâdın hakkını tanımış, yine karışmışlar. Yeni hükümde deniyor ki: "Dâvasına muvâfik fetvâ-yı şerîfesi olduğun bildirüp yedinde olan hüccet-i şer'iyye ve emr-i 'aliyye mucibince 'amel olunmak için" Mısır paşasına ve Mısır kadısına hükm yazılmıştır (23a, 3).

2. Hükümlerin çoğunluğu, kişiler arasında hak davalarıdır. Hüküm, genellikle, hakkın ortaya çıkması için, Şerî'at ve kanuna göre iddianın mahkemece görülmesine dair Pâdişâh emrinden ibarettir. Meselâ, Ali adındaki yeniçeri, Bagdad civarında Şehriyân nahiyesinde tasarrufundaki "bağ ve bağçe ve dükkânlar ve menzil ve çiftliği", kendisi başka yere gittiğinde kirâya veriyormuş. Kirâcısı ölmüş, dışardan bazı kimseler "fuzulî işgal" ettiklerinden şikâyet eder. Hüküm "şer'le görülmesi" için yazılmıştır (131b, 5). Kocası ölen Neslihan hâtûn, mirastan kendi hissesine düşeni öbür vârislerin vermediğinden ve intikal eden emlâki dörtte bir fiyata sattıklarından şikâyetçi. "Mahallinde şer'le görülmek için hükm" yazılmıştır (185b, 2).

[5] *Şikâyât Defteri*, ilk rakam sahifeyi, ikinci, rakam o sahifedeki vesika sırasını göstermektedir.

3. Askerî sınıftan olanların, kanun dışı reayadan eşya ve para almalarının önlenmesi, hükümetin en ziyade dikkat ettiği durumlardan olup, genel *adâletnâmelerin* konusudur. Bununla beraber, bu gibi durumlar, özel şikâyet konusu da olabilir. Misâl: Cisrimustafa kazâsındaki köyler *'arz* gönderip, "hukuk ve rüsumların kânûn ve defter mucibince kendü zabitlerine edâ" ettikleri hâlde, Çirmen Sancakbeyi ve Subaşıları veya adamları, kasabaya ve köylere gelip reayanın evlerine konup bedava "yem ve yemek ve arpa ve saman ve koyun ve kuzu ve yağ ve bal ve kaz ve tavuk ve odun ve otluk vesair zahirelerin... ve külli akçaların" alıp zulmetmektedirler. Yasaklanması için hüküm isterler (85a, 4).

4. Halkın, kanuna aykırı alınan vergilerden şikâyetleri. Meselâ, Macaristan'da Yanova eyaletinde köylüler, kale ve palanka dizdarlarının, sözde tamirât gideri karşılığı kendilerinden "hilâf-i şer' ve kanûn" para toplamalarından şikâyet ederler (162a, 1). Bunun gibi, Vulçıtrin kadısının gönderdiği bir 'arza göre, Arnavutların saldırıları dolayısıyla halkı kaçmış olan toprakları, başka diyardan gelip işleyen köylüler, sipahinin izniyle ekiyorlar; kanuna göre öşr karşılığı sipahilerine belli bir para ödüyorlar. Ayrıca yeni *tahrîrde* üzerlerine cizye olarak toptan yirmi bin akça yazılmıştır. Bunu da ödüyorlar. Kanuna göre onların başka rüsum ödememeleri gerekir. Fakat sipahiler fazladan bunlardan "defterlü reâyâ"nın ödemesi gereken resimleri, yani iki veya üç guruş *ispence* istiyorlar, bir takım angarya hizmetler – otluk biçtirmek gibi– yüklüyorlar. *Sefer harcı* veya *imdâdiye* adıyla para istiyorlar; "kadı arz etmeğin hilâf-i şer' ve kânun ve defter ta'addî olunmamak için" hüküm yazılmıştır (149a, 3). Bu 'arz, kadı tarafından *mektup* şeklinde yazılmış olup reayayı haklı göstermektedir; bu belge, kadıların mahalli halkın mümessili gibi hareket ettiklerine ve halkın haklı isteklerini desteklediklerine dair pek çok misâlden biridir. Öbür taraftan, reayanın "perakende" olmak, yani dağılıp izini kaybetmek, sonra gelip yeni bir statü altında vergilerden kaçmak taktiğini de unutmamak gerekir.

Her zaman reayanın haklı olmadığını, bir tımar-erinin şu *'arz-i hâli* de göstermektedir. Keşan köylerindeki tımarından raiyyetin ve raiyyet oğullarının çoğu kalkıp köyleri civarında bir *mezra'ada* yerleşiyor ve beş senedir ispencelerini vermiyorlar *(ispence,* şahsi raiyyet

resmi olup reâyâ nereye giderse gitsin ödemek zorundadır). Tımar-erine "bizim ispencemiz sana hasıl kaydolmamıştır. Biz ispençemizi ahar kimesneye verdik" diyorlar. *Defter-i mufassal*'dan incelendikte, onlar bu tımar-eri üzerine raiyyet yazılmış bulunuyor; böylece tımar-eri Padişahtan hüküm istiyor. Geçmiş yıllara ait ispencelerin alınması, "kânûn ve defter mucibince 'amel olunmak" üzere hüküm yazılıyor (85a, 1). Kaydetmek gerekir ki, burada tımar geliri sipahinin özel bir malı olarak işlem görmektedir. Sultanın hükmü bir haksızlığı düzeltmek için verilmiştir. Başka bir deyimle, burada tımarın, bir iltizam malı gibi, kişiye ait bir hak haline geldiği düşünülmektedir.

Dobruca'da Sarıgöl'de haseki sultanın hâssında oturan reayadan, hasekiyi temsil eden voyvodanın geliri arttırmak için yaptığı bir hile üzerine, pâdişâha şikâyet (137b, 3). Genel şikâyet konusu olan bu oyun şudur: Voyvoda, haseki sultana ait öşür mahsûlünü almıyor, reaya üzerine bırakıyor ve yerine yüksek fiyattan para istiyor (tereke rayici pazarda kile başına 20 akça iken 30 akça istiyor). Pâdişâh, durumun soruşturulması ve kanuna aykırı işlemlerin önlenmesini emrediyor (137b, 3).

Burada reayanın, Pâdişâh'ın bir yakınına ait, sorunda haksızlığa karşı şikâyete cesaret etmesi ve idarenin reaksiyonu dikkate değer. Bu nokta, Osmanlı devlet idaresinin, "keyfî bir patrimonyal sistem" (bu Max Weber'in[6], Osmanlı rejimini karakterlendirmesidir; o, keyfi patrimonyalizme "Sultanizm" adını takar) olarak yorumlanamayacağını göstermektedir. Osmanlılarda, adâlet ve şikâyet sisteminin bürokrasi tarafından yürütüldüğü, Osmanlı bürokrasisinin yerleşmiş kurallar ve göreneklere tâbi olduğu, böylece Pâdişâhın veya yakınlarının keyfî tasarruflarını önlemeye çalıştığı unutulmamalıdır. Aynı bürokratların, devletin çöküşünü, bu bürokratik düzenin ve kontrolün çiğnenmesine atfettikleri bilinmektedir (Selânikî, Âlî, Koçi Beğ ve Hacı Halîfe hepsi bu bürokratlardandır)[7].

---

[6] *Economy and Society*, I, yay. G. Roth and C. Wittich, Berkeley: University of California Press, 1978, 226-241.

[7] K. Röhrborn, Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte, Berlin 1973, adlı denemesinden sonra, son zamanlarda önemli bir inceleme C.H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafâ 'Ali (1541-1600)*, Princeton : Princeton University Press 1986; Osmanlı, bürokratlarının belli bir devlet-cemiyet görüşünü yansıtan risâlelerinin henüz gerçek sistematik bir analizi yapılmadığı inancındayız.

Vakıflar dolayısıyla Dârussaâde agası sık sık *'arzlar* göndermektedir. Meselâ, 1086 Muharrem/1675 Mart tarihli bir *'arz*, on beş yıldan beri vakıf toprağını elinde tutan, işleyen ve vakfa öşr ve resmini ödeyen bir köylüyü korumak istiyor. Vakfa ait bu toprağın sınırları belli iken, başka biri bu toprağa karışıyor. Evvelce, emr-i şerîf üzerine yerine gidilip toprak belirlendiği halde yabancı kişi karışmakta devam ediyormuş. Bu defa, Dârussaâde ağası davanın evkaf müfettişince görülmesi için hüküm istiyor (82b, 3). Vakıfların, Sultan vakfı olup Dârussaâde ağası idaresinde dahi olsa kamu işleri arasına alınmaması ve özel şikâyet konusu olması, vakfın hukukî niteliğinden ileri gelmektedir. Vakıf üzerinde devletin, teorik olarak bir tasarruf hakkı yoktur. Keza, tımar sahipleri de gelirleri için *'arz* gönderirler, zira tımar geliri onların özel mallarıdır. Fakat tımarın toprağı veya reâyâ üzerinde bir haksız işleme karşı devlet doğrudan doğruya harekete geçer. *Şikâyât* vesikalarıyla *Mühimme* vesikalarını ayırt eden ölçü budur.

Vakfa ait birçok şikâyetler de, vakıfların "serbestiyeti" prensibine saygı gösterilmemesinden doğmaktadır. Mahalli otoritelerin, vergi ve emniyet sorunları dolayısıyla "serbestiyet"e aykırı, vakfa girmeleri, vakıf reayasından isteklerde bulunmaları üzerine Dârussaâde ağası onlara karşı şikâyet etmekte, padişahtan hüküm istemektedir (meselâ 81a, 6). İltizam konusu olan haklar da özel mülkiyet konusu sayılır. Bir mültezimin şikâyeti: Kangrı (Çankırı)'da koyun sahipleri, kendi koyunlarını *agnâm resmi* ödemekten *mu'âf* olan askerlerin sürülerine katarak, *agnâm resmi* ödemekten kaçtıklarından, tahsilat yapamıyor. "Tahsil ettirmek babında mâliye tarafından emr-i şerifim verilmekle mucibince 'amel olunmak için' hükm yazılmıştır (149a, 1).

Reayadan kişilerle resmî kişiler arasında sorunlara misâl: Bitlis Beyi, Arslan adındaki zımmîden altı bin esedî guruş almış, dört yıldır geri vermiyor. Arslan, Pâdişâha *'arz-i hâl* göndererek hüküm istiyor, hakkının alınması için yazılan hüküm, yalnız Van beylerbeyine yazılmıştır. Çünkü Bitlis sancak beyi onun hükmü altındadır, davayı o, kadıya havale edebilir (83b, 3).

Başka bir misâl: Tırhala kazasına tâbi Rarak köyü halkı, hükümetle işlerini görmek için Mustafa Çavuş'u vekil tutmuş. O, *'avâriz,*

bedel-i nüzul vergilerini veririm diye onlardan 720 bin akça toplamış. Halk, bunun kadı mahkemesinde şer'le görülmesi için Pâdişâh'tan hüküm ister (83b, 5). (Evliya Çelebi, vilâyetlerde yerleşmiş çavuş, müteferrika vb. saray kullarının valilerden daha zengin olduğunu vurgular. Bunların, hükümetle yerli halk arasında aracılık yaparak servet yaptıklarını gösteren bu vesika ilginçtir. *A'yân,* bu gibiler arasından çıkmıştır).

Hüküm

Pâdişâh, şahıslar arasındaki haksızlıkları ve kendi otoritesini temsil edenlerin bu otoriteyi kötüye kullanarak yaptıkları haksızlıkları önlemek, veya düzeltmek için şikâyet mekanizmasından yararlanmaktadır. Başka deyimle, şikâyet ve Padişahın emrini isteme, yüksek idare otoritesiyle idare edilenler arasında doğrudan doğruya ilişki kuran, komünikasyonu sağlayan bir mekanizma oluşturmaktadır.

Pâdişâh haksızlıkları gidermek için nasıl bir yöntem kullanır, aşağıda bunu inceleyeceğiz.

Pâdişâh buyrukları, hükümler veya emr-i şerîfler, genellikle kadılara gönderilir, zira tarafsız bir hükme varmak, mahallindeki koşulları hesaba katarak ve soruşturma yaparak kanun ve Şerî'atın yerine getirilmesi fonksiyonu kadılara verilmiştir. Merkezden bürokratların Pâdişâh adına verecekleri hükümler yanlış ve keyfî olabilir; böylece adâlet ve hukuk ilkesine aykırı düşer. Esas amaç, kanun ve nizamların yerine getirilmesidir. Böylece bir defa daha Osmanlı idaresinin uzmanlaşmış bürokratik niteliği ortaya çıkmaktadır. Bazı hükümler, hem kadıya hem de bir "urfî" idare adamına hitâb eder. Sebebi, ilgili kişinin veya konunun, idari otorite zincirine tâbi olmasıdır. Konu, meselâ eşkıyalık ise, hem kadıyı hem idare âmirini ilgilendirir, bu sebeple hüküm her ikisine hitap eder.

Bazı hükümler ise, yalnız idare adamlarına hitap eder (buna ait misâl azdır, bkz. 71a, 4; 84b, 1). Bu halde konu, Şerîat dışında, tamamıyla askerî-idarî otoritenin yetkisi içindedir ve kadıya havale, idarî-askerî otorite zincirini kırar. Osmanlı sisteminde, otorite zinciri temel prensiplerdendir. Meselâ terfi için *'arzlar* ilgilinin doğrudan doğruya emri altında bulunduğu âmir tarafından yapıldığı gibi, cezalandırmalar da ilk önce ona bildirilmiştir; ancak konu kadının hükmünü gerektiren bir kanun konusu ise, aynı zamanda kadıya gider. Askerî düzende *patrimonial,* intisabcı-korumacı bağımlılık daha açıktır ve Türk-Mogol devlet geleneğinden gelir.

Hüküm, *şikâyât defteri*'ne kaydedilirken genellikle, "hüküm verilmiştir" veya "hüküm yazılmıştır" deyimi kullanılır. Birçok hallerde de, "emrim olmuştur" yahut "emr-i şerif yazılmıştır" deyimi vardır. Yahut, sadece "yazılmıştır" denir. Bu çeşitli deyimlerin, hükmün özelliği ile bir ilişiği olduğunu sanmıyoruz.

Bazı hallerde, "zuhur eden mevâdd sıhhat üzerine dîvân-ı hümâyûnuma *'arz* oluna diye yazılmıştır" deyimiyle olayın sonuçları izlenmek istenir (misâl 54b, 5).

Bu, kayıt şekli bakımından *Mühimme defteri*'nden esaslı bir fark meydana getirmektedir. Mühimmelerde hüküm, aslında nasılsa öyle biter, "yapasın" "edesin" deyimiyle doğru hitâb şekli ile nihayetlenir. "... için yazılmıştır" anlatım şekli kullanılmaz. *Mühimme* kayıtlarındaki bu özellik, belki de oradaki metnin, hüküm yazılmadan önce bir ilk *müsvedde* olmasından ileri gelmektedir. *Şikâyât defteri*'nde ise, yazılmış olan hükümlerin kopyası yapılmaktadır. *Nâme defterleri*'nde de öyledir.

Şikâyât defterleri'ndeki, hükümlerin yazılmasına temel olan vesika, *'arz* veya *'arz-i hâl*'dır. Aşağıda bu çeşit vesikaları inceleyeceğiz.

ARZ-İ MAHZARLAR

Burada, *mahzar* kelimesi, bir grup tarafından topluca imzalanan vesika, dilekçe anlamında kullanılmaktadır. Bu gibi vesikaların altında, 'arzda bulunanlar, adlarını ve mühürlerini korlar. Böylece şikâyet, topluca yapılmış ve her üye tarafından tasdik edilmiş bir *'arz-i hâl* niteliğini kazanır. Bireylerin yaptıkları başvurulara sadece *'arz-ı hâl* denir.

17-18. yüzyıl dönemine ait bu gibi bir çok *'arz-i mahzar* Başvekâlet Osmanlı Arşivi Cevdet Dahiliye tasnifinde mevcut olup bazıları Profesör Yücel Özkaya tarafından yayımlanmıştır. Boris Nedkof, bu gibi vesikalar arasında Bulgarca yazılmış ve Bulgar ileri gelenlerince imzalanmış *'arz-i mahzarları* yayınlamıştır. Topluca şikâyette bulunmakta gayr-i Müslim reâyâ ile Müslümanlar arasında hiçbir fark gözetilmez. Aşağıda üç *'arz-i mahzar* inceleyeceğiz.

I. VESİKA (bkz. Ekler no. I)

Sofya ahalisinin, şehri hüküm ve tagallübü altına sokan bir mütegallibe'ye karşı[8] şikâyetini dile getiren bir arz-i mahzar B. Nedkof tarafından yayımlanmıştır. Başlarında şehrin ileri gelenleri olduğu halde, üç binden fazla Sofyalı, yeni Rumeli paşası Osman Paşa'yı, Köstendil'e gidip karşılıyorlar ve şikâyetlerini dile getiriyorlar. Paşanın mütegallibe Haseki Mehmed'i cezalandırmaya karar vermesi sonucu şehri bırakıp gitmekten vazgeçtiklerini, Pâdişâha bağlılıklarını bildiren "mahzar birle 'arz-i hâl" de bulunuyorlar. Haseki Mehmed, üç yıldan beri tagallüp etmekte olup şehir ve kaza halkından her yıl altı-yedi yüz *kise* para (300-350 bin gruş) topladığı ileri sürülüyor. Sözde gelip-giden devlet büyükleri için yaptığı masraflar karşılığı olarak da "memleket defteri"ne[9] kendisi için bir hayli para eklemektedir. *'Arz-i maz-harlar* genellikle' tarihsizdir. El-Hâc Osman Paşa 1799 da Rumeli valisi olduğuna göre, vesikamız bu yıla ait olmalıdır.

İmzalar, şehri temsil eden ileri gelenleri tanıma bakımından önemlidir. *'Arz-i hâl'*e mühür basanlar, "ulemâ ve sulehâ, ashâb-i 'alâka ve fukarâ-i a'yân ve eşraf" 53 kişidir. Kadı başta olarak müfti, nakîb, hatîb ve imamlar ulemayı temsil etmekte, ondan sonra "ihtiyâr" sıfatıyla anılan kimseler şehrin ileri gelenlerini oluşturmaktadır. Bunlar arasında *sarrâclar* esnafı kethüdası hâriç başkasının içtimaî durumu belirtilmemiştir. Bu gruptan sonra önemli resmî kişiler, Sofya serdarı, Kıptiyân cizyedârı, vilâyet kâtibi, kethudâ-yi şehr, bir mültezim, voynugân vekili, bir za'îm, Dergâh-i Âlî gedüklüsü Ahmed, başka bir za'îm, İzinbol çeribaşısı, eski miralay, başka bir gedüklü, Sofya a'yânı Seyyid Sa'dullâh, Rumeli eyâleti defterdarı ve Sofya müteselliminin *silâhşör-i hassası'*dır.

II. VESİKA (Ekler :' no. II).

Adana'da eşkiya ile işbirliği yapıp köyler basan, valilere karşı çıkan başka bir mütegallibenin yağmaladığı eşya ve hayvanatı mahkeme

[8] Y. Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Ayânlık İddiaları", *DTCF Dergisi*, c. 24 (Ankara, 1969).

[9] *Memleket Defteri* veya *Tevzi' Defteri* İçin bkz. H. I., "Military and Fiscal Transformation In the Ottoman Empire, 1600-1700.", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 335-337.

yoluyla geri almak için Pâdişâha gönderilmiş bir *'arz-i mahzar'*dır (Y. Özkaya tarafından fotokopisi yayımlanan bu vesikada mühürlerin hepsi çıkmamıştır). Burada da toplu halde *'arz-i mahzar* verenler, ulemâ ve sulehâ, a'yân ve eşrâf, meşâyih ve köy halkı ve fukarâ-i reâyâ olarak gruplandırılmışlardır. İstedikleri, "maktullerin dem (kan) diyetleri, gasp ettirdiği devâbb ve mevâşî ve hayvanâtımızın kıymeti ve bahaları tahsil ve icrâ-yi hakk olunmak babında" valiye emir verilmesidir. *A'yân'*ın yerinde kalması, büyük ölçüde, kendi lehlerine Pâdişâha gönderilen *'arz-i mahzar'*lara bağlıdır (bkz. Vesika I). Yerli halkın şikâyet ettikleri *a'yân, mütegallibe* durumuna düşer. Bunu, halkın idareye katılması olarak da yorumlayabiliriz.

III. VESİKA (Ekler: no. III).

Nitelik itibarıyla farklı olmakla beraber *'arz-i-mahzar* kategorisindedir. Osmanlı idaresinin *decentralization* çağında halkın, daha doğrusu taşradaki nüfuzlu kişilerin idarede artan söz hakkı ve nüfusunu belirten bir vesikadır. İlk defa burada yayımlanan bu *'arz-i mahzar* şikâyet değil, bir voyvodayı halkın desteklemesi konusundadır.

Livadye'de *mahzar'*ı sunanlar, ulemâ, askerî ve şehrin ileri gelenleri olarak üç kategoriye ayrılmıştır. Ulemâ sırasıyla kadılar, müderrisler, kadılık bekleyen mülâzimler, imâm ve hatîblerden ibarettir. Askerî grubuna, sırasıyla za'îmler ve tımar sahipleri, kapıkullarından sipahiler ve yeniçeriler girer. Sivil kişiler, "fukara kulları" deyimi altında toptan gösterilmiştir. *'Arz* altındaki mühürleri incelediğimizde, en başta müteferrika Beşaret anılmış, ondan sonra müderris Mahmûd, kadı Ali, cizyedâr Mustafa, İnebahtı sancağı mirlivâsı Behrâm, Kâdirî şeyhlerinden Mahmûd, medrese talebesi olduğu anlaşılan Mehmed, yeniçeri serdârı Ahmed, müderris Mahmûd, cündî (sipahi) Hasan ve Ali, râcil (yeniçeri) Mustafa, Pâdişâh kulu Davud, eski serdâr Ahmed, Yeniçeri Şeyhî, eski serdârlardan Mustafa, Pâdişâh kulu Süleyman, yeniçeri Mehmed, imâm Mehmed, Gazi Ömer Bey camii hatibi Hurrem, Bali Bey camii hatibi Şeyh Hasan, başka bir talebe Mehmed, yeniçeri Receb, Pâdişâh kulu İbrahim, sipahi Ahmed, yeniçeri Hamza, hatîb Mehmed, müderris Süleyman, yeniçeri Hüseyin, yeniçeri Ahmed, müderris Hızır, za'îm (?) Hasan, ve yeniçeri Osman.

1078/1667 yılında Livadye'yi ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi'ye göre[10], burası Medine evkafından olduğu için Dârussâde ağasının idaresi altındadır ve onun tarafından tayin edilen bir voyvoda tarafından yönetilir. Onun emri altında ikiyüz kişi vardır. Evliya, kasabanın ileri gelenlerini şöyle sıralar: Sipâh kethüda-yeri, yeniçeri serdârı, kale dizdarı (ve elli hisar-eri), şehir kethüdası, şehir subaşısı, harâc-emîni, muhtesib ağası, bacdâr, ondan sonra ulemâ şeyhülislâm, nakîbüleşrâf, ondan sonra şehrin a'yânı, büyükleri ve eşrafı gelir. Bir de gümrük emini olup Evliya onun sarayında kalmıştır. Evliya, kasaba ahalisini 7 (başka bir nüshada 8) Müslüman mahalle ve 6 kefere (çoğu Rum, Latin ve Ermeni) mahalle ve hepsi iki bin hane olarak gösterir. İki "sûhte medresesi" olduğunu ekler.

Sarp bir yerdeki kalesiyle askerî önemi olan bu kasabada, askerî grubun ve ulemânın sivil a'yân ve eşrâf yanında hâkim bir durumda olduğu anlaşılmaktadır.

Vesikamızın ait olduğu tarihte, voyvoda Mehmed Ağa'dır. *'Arz-i mahzar*'ın yazılması sebebi, geçen yıllarda vergi tahsilatının eksik olması sebeplerini açıklamak ve kasaba ileri-gelenlerinin duruma tanıklık etmeleridir. Noksanın sebebi, vilâyete taun salgını gelmesi ve reayanın "on ekseri" (onda birinden fazlası?) ölmüş olmasındandır. İkincisi, voyvodanın vergi toplarken hükümetin resmî rayicine göre değil, mahallî râyic üzerinden tahsilat yapmış olmasıdır. 1623-1626 yılları arasında altının resmî rayici 120 ile 400 akça arasında büyük dalgalanmalar yapmıştır[11]. Nihâyet 1625 de bir altın 120, guruş 80 akça olarak belirlenmiştir. *Osmanî* akça ise, bu tarihe doğru 12 akça olarak tespit olunmuştur. Anlaşıldığına göre, altını 300 ve *Osmanî*'yi 10 akçadan (guruşu 220 den) almış, hükümete resmî râyic üzerinden teslimat yapmış, büyük zarara uğramıştır. Buna göre, meselâ, 1500 akça tutan bir vergi matrahı için beş altın almış, fakat altınla hesap olduğu takdirde hazineye 12.5 altın teslim etmesi gerekmiştir. Voyvodaya "ziyâde hayf gadr" olduğu söylendiğine göre, halk ödemelerde kendilerine en kârlı yolu seçmiş olmalıdır. Para râyicindeki büyük dalgalanmaların, istikrarsızlığın Osmanlı maliyesinde kargaşalıkların ana sebebi olduğu bu misâlden de anlaşılır.

[10] *Evliya* Çelebi Seyahatnamesi, c. VIII, yay. Kilisli Rıfat, İstanbul: Türk Tarih Encümeni 1928, 230-233.

[11] H. Sahillioğlu, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Râici, *Belgeler*, I (TTK, 1964), 233.

Söz konusu vergiler arasında, *bağ-resmi*'nin ve ispence'nin özellikle zikri dikkate değer. Evliya'ya göre şehir civarında 2000 (bir nüshada 12.000) bağ vardır ve dönüm-resmi öder. Yalnız Hıristiyanların ödediği *ispence-resmi*'ne gelince, köylerin nüfûsu çoğunlukla Rum'lardan oluştuğuna göre, nakden ödenen bu resim de önemli bir toplam tutmaktadır. Voyvoda Mehmed Ağa, kadı önünde vergileri hangi râyic üzerinden topladığının tespitini istemiş, mahkemede hazır olan "eşraf ve a'yân", guruşu 220 ve Osmanî'yi on akça üzerinden verdiklerini ifade etmişler ve bu İcadı tarafından bir hüccette tespit edilerek Voyvodaya verilmiştir (Ekler: Vesika no. IV).

Burada bizi ilgilendiren esas nokta, *taşra halkının hayatî sorunlarda sözünü duyurmak için belli bir mekanizmayı kullanma hakkına sahip olduğunu* göstermektir. Mahallî memur voyvodanın idaresi hakkında kasaba "a'yân ve eşrâfı" düşüncelerini belirtmişlerdir.

IV. VESİKA (Ekler: no. IV).

Halep kadı sicillerinde, bir mahzar karşılığı Pâdişâh tarafından gönderilmiş bir hükmün kopyasıdır. Burada, "Mahrûsa-i Halebin ulemâ, sulehâ ve sâdât vesâir fukarası dergâh-i mu'allâma mahzar gönderüp", ölen kadının kıtlık çeken şehre etraftan hububat toplamakla uğraşırken mahkemede hazır olup resim toplayamadığından bahsolunuyor, borç içinde öldüğü, ailesinin yol paralarını sağlamak üzere, ölümünden yeni kadı gelinceye kadar vaki gelirin ailesine verilmesinin düşünüldüğü bildiriliyor, bunun için Pâdişâh'ın emri isteniyor. Şeyhülislâm da bunu uygun bulduğundan, emir veriliyor. Hüküm 1102 Muharrem evâili/1690 Ekim tarihlidir, deftere 12 Safer 1102/15 Kasım 1690 da kaydolunmuştur.

Sonuç olarak, bu yazımızda, *şikâyet*, şikâyete cevap olarak Pâdişâh'ın gönderdiği *hüküm* ve hükmün kopya edilmiş olduğu *Şikâyât Defteri* kayıtlarını bir arada görmüş bulunuyoruz. Bu işlem ve vesikalar, Osmanlı bürokrasisinin, şahısların veya bir yerdeki toplumun ihtiyaç ve sorunlarını nasıl öğrenip karşıladığını, buna ait muameleyi açıklamaktadır.

VESİKA I

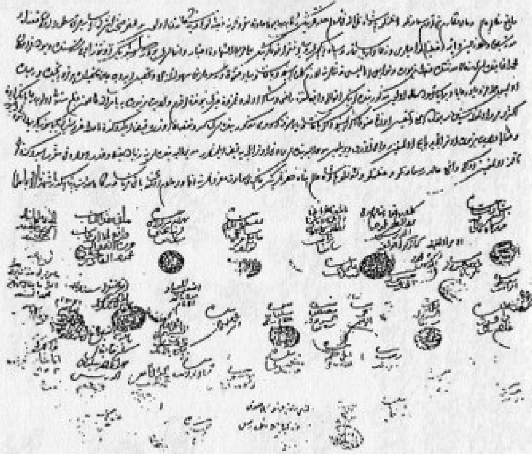
Kaynak : B. Nedkov, *Ottoman - Turkish Diplomatics and Paleography, II* : Do-

VESİKA II

Kaynak : Y. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara : DTCF, 1977, Fotokopi 34.

VESİKA III

D. 1306

Kaynak : Topkapı Sarayı Arşivi, no. D. 1306.

دافع مظالم عالم وحامی مکارم بنی آدم سعادتلو و عظمتلو پادشاه
ظل الله فی العالم حضرتلرینك رکاب همایون سعادت مقرونلرینه :
قصبۂ لوادیه سکانندن اولوب بو محضر صحت اثرده اسامیلری
مسطوره اولان قضاة و مدرسین وملازمین و ائمه و خطبا داعیلری
و زعما و ارباب تیمار و سپاه ویکیچری و سایر فقرا قوللرینك علی
طریق الشهادة اخبار و انهالری بودرکه اشبو بیك اوتوز اوچ
سنه سنده ویوده مز اولان محمد اغا بندهلری زمان مدتنده قصبۂ
مزبوره توابعی اهالیسی ذمتلرینه لازم کلن اسپنجه و باغات
وسایر حقوق و رسوملرینی سهولتله جمع و تحصیل ایدوب حین
تحصیلده بر فرد رنجیده و رمیده اولمیوب جمله مز وسایر رعایا
و برایا آسوده حال اولوب مذکور بندهلرینك اقوال و افعالندن
راضی وشاکر اولدوغمزدن غیری بوندن اقدم ولایت مزبورهیه
بامر الله طاعون عظیم مستولی اولوب رعایانك اون اکثری مرد
اولمغله سنین سابقهده جمع و تحصیل اولنان حقوق اکر اسپنجه
و اکر باغات وسایر حقوق و رسومی مذکور بندهلری کرو نقصان
اوزره قبض ایلدوکندن ما عدا غروش ایکی یوز یکرمی و التون
اوچیوز و عثمانی ولایت مزبوره (ده) اونر اقچهیه رایج اولمغین
رواجی اوزره ویریلوب مومی الیه بندهلری دخی اونر اقچهیهقبض
ایلمشدر مومی الیه بنده لرینه زیاده خیف و غدر اولدوغی مقرر
ایدوکنه وقوف تاممز اولمغین اولکه، و اقع حالدر سعادتلو
و عظمتلو و شوکتلو پادشاه عالم پناه حضرتلرینك خاکپای
سعادت مقرونلرینه انها و اعلام اولندی باقی فرمان درکاه معدلت
پناهکدر ماشهدنا الا بما علمنا .

VESİKA IV
D. 1306

Osmanlı Sultanlarının Unvanları (Titülatür) ve Egemenlik Kavramı

Osmanlı sultanlarının çeşitli dönemlerde kullandıkları unvanlar aynı zamanda devlet ve hükümdarlık kavramlarını ve devletin gelişme dönemlerini açıklar. Önem verilen unvanlar *Han* (hakan, kagan), *Sultan, Pâdişâh* unvanlarıdır. Bu unsurlar sırasıyla Orta Asya Türk devleti, İslâm devleti ve İranî devlet geleneğini yansıtmaktadır. Tabii, hükümdarın ülkesi ve gücü geliştikçe bu unvanlara yenileri eklenmiş, yahut onların daha şatafatlı öz-deyimleri kullanılmaya başlanmıştır. İstanbul fethinden sonra Mekke ve Medine ile Arap memleketlerinin ilhakı üzerine I. Selim Hâdimu Haremeyni'ş-şerîfeyn, Kanunî Süleyman Halîfe-i Müslimîn ve Halîfe-i Rûy-i Zemîn unvanlarını yeğledi.

İlk Osmanlı beyliğini kurmuş olan Osman, *Gâzî* ve *Bey* (beg) veya emîr, *emîru'l mu'azzam* unvanlarıyla yetinmiş görünmektedir. Sonraki rivayetlerde Osman için *Han* unvanı da yakıştırılmıştır. *Gâzî* unvanı, Türkçe asil savaşçı anlamında Avrasya'da kullanılan *alp* unvanının karşılığı olarak kullanılmıştır. Osman'ın kardeşi Gündüz ve silâh arkadaşları hep *alp* unvanı taşımışlardır. Aynı zamanda Mogolca aynı anlamda *bagatur* unvanını *bahadır* şekliyle *alp* karşılığı

kullanmışlardır. Orhan, ilk kez adına gümüş sikke basılan ve sultan unvanı alan Osmanlı hükümdarıdır. Daha önceki tarihlerde kitabelerde Orhan için kullanılan *sultanu'l-guzât,* yani gaziler sultanı unvanı gerçek *sultanu'l-a'zam* unvanını alamadığı için kaçamaklı kullanılmıştır. Mogol İlhanlı hükümdarları sultan unvanı almaya kalkışan Anadolu emirlerini şiddetle cezalandırmışlardır. Zira bağımsız hükümdar olarak sultan unvanını kullanmak için mutlaka adına hutbe okunmak ve gümüş akça basılmak gerekir. Orhan, bir hükümdar olarak son İlhanlı hükümdarı Abu Saîd Bahadır Han'ın ölümünden (1336) sonra öteki Anadolu emirleri gibi Sultan unvanını kullanmaya başladı. Rumeli'de imparatorluğu kuran I. Murad ilk defa yüce hükümdar, imparator anlamında Hüdâvendigâr (Hünkâr) unvanını aldı. O, kaynaklarda *gâzî hüdâvendigâr* diye anılır. Aynı zamanda, Orhan I. Murad ve sonra gelen tüm Osmanlı hükümdarları *Gâzî* unvanını bırakmadılar. Bu olgu, Osmanlı devletinin kuruluş ve gelişmesinde İslâmî gazâ ideolojisinin daima temel önemde olarak devam ettiğini gösterir. II. Bayezid'e kadar Beg (Bey) unvanı da terk edilmedi. Fâtih Sultan Mehmed bazan *Mehmed Beg* unvanıyla anılıyordu. *Kutadgu Bilig*'den (yazılışı 1069) beri Türk geleneğinde *Bik>Beg>Bey* daima, siyasî hüküm sahibi kişi anlamında kullanılmıştır. Osmanlı literatüründe kumanda yetkisine sahip zaim/subaşılar ve sancak beyi gibi daha yukarı rütbedekiler *beg (bey)* unvanı taşırlardı. Öbür yandan, Yunanca köten *efendi* ve *kefalya* (kavala) unvanları da yerleşmiştir. Birincisi ileri gelen ulema, ikincisi 15. yüzyıla kadar *uc* bölgelerindeki subaşılar için kullanılmıştır (meselâ Kavala Şahin). Çok sonraları, siyasî ve dinî otoriteyi kişiliğinde birleştirenler için *Beyefendi* unvanı ortaya çıkacaktır.

Yıldırım Bayezid (1389-1402) tüm Anadolu'da öbür sultanlar üzerinde Selçuklu sultanlarının vârisi olma iddiasıyla, Mısır'daki Abbasî halifesinden *Sultânu'r-Rûm* (Anadolu Sultanı) unvanının bir *menşur* (berât) ile kendisine tanımasını istedi (İbnu'l-Furat). Bayezid'le çağdaş Avrupa resmî dilinde Bayezid *imperator Turcorum* diye anılmaktadır. Fetret döneminde (1402-1413); birbiriyle savaşan Bayezid'in beş oğlu *Çelebi* unvanıyla kaldılar, çünkü Türk devletlerinde bir saltanat veraset kanunu yoktu; saltanatı yalnız olağanüstü bir olayla Tanrı belli eder inancı yerleşmiş idi. Dolayısıyla bütün ülkenin meşrû hükümdarının hangisi olduğu belli değildi; tâ ki Çelebi Mehmed tüm kardeşlerini savaşla saf dışı bıraktı, o zaman

(1413) sultan unvanını alabildi. İslâmî bir unvan olan *Sultan* unvanı gerçek meşrû hükümdarlığı ifade ettiği için daima kullanılmıştır. *Sultânu'l-Mu'azzam, Sultânu's-Selâtîn* veya *Sultan-i a'zam Sultanu'l-Arab ve'l-Acem* şekilleri tercih olunuyordu. Bir Müslüman devletin meşrû hükümdarı olarak sultan unvanından vazgeçilemezdi.

II. Murad döneminde genellikle *Pâdişâh-i 'Âlem-penâh* (cihan halkının himayesine sığındığı ulu hükümdar, imparator) unvanı yaygınlaştı. Pehlevîcede *pâd,* ulu, büyük anlamında terimlerin başında gelir *(pâd-men=batman* gibi). *Pâd-şâh* unvanıyla eş anlamda *şahlar şahı* demek olan *Şehinşâh* unvanını Osmanlı hükümdarları pek az kullanmışlardır. I. Selim ve I. Süleyman *Selîmşâh* ve *Süleymanşâh* adlarını tercih etmişlerdir.

İstanbul Fâtihi, Doğu Roma imparatorlarının vârisi olma iddiasıyla unvanlarına *Kayser-i Rûm* unvanını ekledi. Aynı zamanda *Sultanu'l-Berreyn ve Hakanu'l Bahreyn* (iki karanın sultanı ve iki denizin hakanı) unvanıyla Anadolu ve Rumeli ve Karadeniz ve Akdeniz'in hükümdarı unvanını benimsedi. Bu unvanı Sultanu'l-berr ve Hakanu'l-bahr şeklinde Anadolu Selçuklularında da buluyoruz. Ataları gibi Fâtih'in yeğlediği bir başka unvan da Sultanu'l-guzât va'l-Mucâhidîn unvanıdır.

Velî ve Şâh unvanlarıyla bu dünyada ve öbür dünyada üstün varlık olma iddiasıyla ortaya çıkan Şeyh Safiyüddîn Erdebilî soyundan Şâh İsmail, "iki cihanda sultandır kalender" diyordu. *Velâyet,* velilik, *nübüvvetin* koruyucusudur inancı Türkmenler, Kızılbaşlar arasında yaygındı. İran Safavî hükümdarlarının bu iddiasına karşı II. Bayezid kendi zamanında *velî* ve *kutb* unvanlarıyla anılmaya başlandı. Firdevsî-i Rûmî, Midilli Seferi için yazdığı kitaba *Kutbnâme* unvanını verdiği gibi Sultan'a şöyle hitab eder:

Kutbu'al-Aktâbı kılan sana beyân
Tâbilerin kim dürür kutbu 'ayân
İşbu asrın kutbu kimdir şerh edem
Resm edüp kizb aradan tarh edem
Kutbsuz olmaz zaman anla yakîn

Kutba inkâr etmegil gâyet sakın
Kub-i aktâb olmayınca her zaman

Bu zamanın kutbunu anla cedîd
Şâh Sultân Al-i Osman Bâyezîd
Kub-i 'âlem Padişâhdır bi-gümân

Kutbu'l-aktâb olmasaydı şehriyâr
Dilegince dönmez idi rûzgâr

Tâc u tahtın olmuş iken sahibi
Oldu fakr ile fenânın talibi
Kutbu'l-aktâb olalı Şeh Bâyezîd
Bahr u berrde hark u gark oldu Yezîd
Nitekim devrân eder dâyim felek

Osmanlı sultanları sâhib-i velâyet (velîlik) unvanına önem verir olmuşlardır. Kanunî Süleyman'a şair Yahya *sahib-i Velâyet* diye hitâb etmiştir. Bu dönemde tasavvufî akımların güç kazanmasıyla beraber *velâye* ve *kutbiyya* teorileri pâdişâhın dinî ve cismanî otoriteyi nefislerinde temsil ettikleri inancını kuvvetlendirdi. Arap ülkelerini, özellikle Hicaz'ı ülkesine katmış olan Yavuz Selim, Memlûk sultanlarının Hâmiyu'l-Haramayni'ş-Şarîfayn unvanını Hâdimu'l-Haramayni'ş-Şerîfeyn (Mekke ve Medîne'nin hadimi) biçiminde benimsenmiş, fakat Abbasî halîfelerine özgü olan Hilâfet-i Kubrâ'ya yani dünyadaki bütün Müslümanların meşrû dinî ve siyasî hâkimi olmak iddiasında bulunmamıştır. Halîfe'nin bu unvanına saygı gösteren Anadolu Selçuklu sultanları saltanat tahtına oturduklarında Bagdad Abbasi halîfelerinden bir tayin menşuru istemişler ve kitabelerde kendilerini Halîfe'nin "zahîri", "mu'îni", yardımcısı olarak anmışlardır. Onlar böylece, sulta'sını yani İslâm'da siyasî otoritenin icrasına Halîfe tarafından izin verilmiş hükümdar teorisine daima sâdık kalmışlardır. Böylece halîfe teorik olarak *Umma* (ümmet)'nın, yani bütün Müslümanların üzerinde sayılmıştır. I. Selim'in evrensel hilâfet yetki ve sembollerini Mısır'da oturan Abbasî halifesi III. Al-Mutavakkil'den bir merasimle devraldığına dair rivâyet, galiba 18. yüzyılda ortaya atılmış ve Osmanlı sultanlarınca benimsenmiş asılsız bir rivâyettir. Çağdaş Osmanlı ve Arap kaynaklarında buna dair bir kayıt yoktur.[1] Al-Mutavakkil, Selim tarafından İstanbul'a gönderilmiş, yolsuzlukları

[1] Bkz. H. Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927, s. 17-19

yüzünden Yedikule'de hapsolunmuş, Kanunî tahta çıktığında Kahire'ye dönmesine izin verilmiştir. Osmanlı Mısır valisi Hâin Ahmed Paşa, kendisini sultan, Al-Mutavakkil'i Halife ilân etmişse de, paşa yakalanıp idam edilmiş, Al-Mutavakkil, Kâhire'de bir köşede belirsiz biçimde ömrünü tamamlamıştır.

Kanunî Süleyman, *Halîfe-i Muslimîn* ve *Halîfe-i Rûy-i Zemîn* unvanlarını kullanmıştır. Bu bütün Müslümanların halifeliği iddiasında bulunduğuna dair bir kanıt olarak ele alınabilir; fakat, bunun o zaman bir tartışma konusu olduğu anlaşılmaktadır. Zira, "İmâm Kureyş'tendir", ("al-aimmatu min Kurayş": Buhârî ve öteki hadis mecmuaları); İslâm cemaatinin dinî başkanlığı Kureyş kabilesine aittir, hadîsi karşısında Osmanlı hükümdarının bütün Müslümanların halîfesi olma iddiası o zaman iki temel tarihî olguya dayandırılmak istenmiştir: Osmanlı hükümdarları, Fâtih'den beri, tüm İslâm'ın gazâ kılıcını elinde tutma hakkını kendilerine ait olduğunu iddia etmişlerdir (İstanbul fethinden sonra Fâtih'in Mısır Memluk sultanına yazdığı mektup: Feridun Bey, *Münşeâtu's-Selâtîn*, I, s. 236). Fâtih ve II. Bayezid'e Cezâyir Müslümanları İspanyol istilâsına karşı heyetler gönderip himâye istemişlerdir. Dünya çapında gazâ görevini üstlenen Sultan Süleyman, dünyada Hıristiyan devletlerin saldırısına uğrayan bütün Müslüman devletlerine arka çıkmakla bu iddiayı kanıtlama yolunda idi. Örneğin, Portekiz saldırısına uğrayan Sumatra'da Atje (Açe) sultanı Alâeddin'e kale, top ve gemi yapması için uzmanlar göndermiş, Osmanlı donanmasını yardıma göndermeyi vaad etmiş idi.[2] Kazan ve Astrahan'ı zapteden Moskof çarına karşı Orta-Asya Müslümanların baş vurması üzerine Volga ve Astrahan'a sefer düzenlenmiş (1569), Orta Asya hanlıklarına ateşli silâhlarla donatılmış yeniçeri müfrezeleri yollanmış idi.[3] Rus Çarı'na karşı himâye isteyen Harezm Hanı'na gönderdiği nâmede Süleyman, kapısını "melâz-i (sığınacak yer) selâtîn-i nâmdar" diye anıyordu. Os-

[2] Bkz. H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarih*, 378-391.

[3] H. İnalcık, "The Origins of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal, 1569", *Les Annales de l'Université d'Ankara*, I, (1947), 47-106; Türkçe çeviri: *Belleten*, XII (1948), 349-402. Süleyman üzerinde bkz. *Kanunî Armağanı*, Ankara: TTK 1970; *Soliman Le Magnifique et son temps*, Paris: Rencontres de l'Ecole de Louvre, 1992.

manlı hükümdarı, dünya Müslümanlarına, Mekke ve Medine'nin hâdimi olarak hacca serbestçe gelip gitmeleri için güvence vermekte, bu maksatla kara ve denizde sefer önlemleri almakta idi. Kuzey Afrika Arap ülkelerini İspanyol haçlılarına, *reconquista*'ya karşı korumak için levent (Korsan) *Babaorucca* (Barbaros) Hayreddin Reis'i Kapudan-i Derya atayarak donanma ile Batı Akdeniz'e yollamakta ve Preveza'da Andrea Doria kumandası altında İmparator V. Karl'ın güçlü donanmasını bozguna uğratıyor, ülkesini Akdeniz'de en büyük deniz gücü durumuna getiriyordu (1538). Gazâ ve Hac yollarını koruma, Osmanlı hükümdarını fiilen bütün İslâm dünyasının koruyucusu durumuna getirmekte ve bu sıfatla Kanunî Süleyman *Hilâfet-i Kübrâ'ya* hak iddia etmekte idi. Süleymaniye Camii kapılarından birinde Ebu's-Su'ûd'un yazdığı kitâbede Süleyman "Halîfe.... zıllu'l-lâh 'alâ kâffatu'l-ümem" diye anılıyordu. Onun bilgin veya bilgiç vezirâzamı Lûtfi Paşa, Hilâfet üzerine risâlesinde gazâ'yı, onun tüm İslâm'ın hâmisi olduğu tezini savunmakta idi.

Şu olguyu da kaydetmek gerekir: 1258'de Hulagu'nun Bagdad'ı zaptı ve Abbasî ailesini kılıçtan geçirmesinden sonra İslâm dünyasının büyük bir bölümü Müslüman olmayan Mogol hanlarının hükmü altına düşmüştü. O zaman şeriatın uygulanması yerel ulemanın sorumluluğu halini aldı. Öbür yandan Müslüman hükümdarlar da şerî'atın baş uygulayıcısı olarak *imâmet* ve *saltanatı* kendi nefislerinde birleştirdiler ve bu sıfatla *halîfe* unvanını kullanmaya başladılar. I. Murad'dan beri Osmanlı hükümdarları da, İslâm dünyasının başka taraflarında olduğu gibi *halîfe* unvanını kullanmışlardır.

Osmanlılar'da *Hilâfet-i Kübrâ* iddiası, zayıflayan siyasî gücü desteklemek amacıyla gittikçe kuvvetlendi ve 18. yüzyıldan bu yana bütün İslâm dünyasının meşrû halifesi biçiminde gelişme gösterdi. I. Dünya savaşı bitiminde Hint Müslümanlarının Osmanlı hilâfetini İngiliz hâkimiyetine karşı kullanmaları, *Hilâfet Hareketi*, Osmanlı Sultanının halifelik iddiasının İslâm dünyası tarafından benimsenmiş olduğunu göstermekte idi.

HÂS BAĞÇE'DE 'AYŞ U TARAB

Sarayda tüm güzel sanatların, bu arada şiir ve musikinin icra edildiği yarışma ve gelişme alanı, *meclis-i işret*'tir. Meclis-i işret, ayrıntılarıyla *sâkînâme* ve *işretnâmeler*'de tasvîr edilmiştir. İşret meclisinin açıkça İslâm'a aykırı İranî menşei, mutasavvıf şâirlerce örtülmek istenmişse de, gerçek anlamında şarap içilen, her çeşit ince sanatların icra edildiği zevk u safâ toplantısı niteliği sürüp gelmiştir. Osmanlı döneminden önce Germiyanlı musâhib şâirler Şeyhoğlu Mustafa, Şeyhî, Ahmed-i Dâ'î ve Ahmedî tam mânâsıyla İranî geleneği izleyen meclis-i işret şâirleridir ve Osmanlı klasik edebiyatın temellerini atmışlardır[1].

İslâm öncesi İran şehinşâhlarının saraylarından kaynaklanan *meclis-i işret*, yüksek sanatların şiir, musikî ve raksın geleneksel mekânıdır. İranî geleneği tespit eden en eski kaynaklardan Abû İshak (öl. 236/850), *adab* (edeb)'ın üç kategorisinden biri olarak *Şâhrânî*'yi ud çalma, satranç ve silâh kullanımı olarak tespit etmiştir. Kadîm İran'da aşk ve macera hikâyelerinde, *Konyâgârî*'de, çalgı çalma, şarkı söyleme ve şiir okuma "zarîflere yani centilmen sınıfa özgü işret

[1] Bkz. "Klasik Edebiyat Menşei", *Türk Edebiyatı Tarihi*, I, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, Ankara, 2006, s. 221-280.

meclisi" âdâbındadır. Şarap, musikî ve şiir, İslâm döneminde saray meclis-i işretlerinde devam etmiştir.

Emevî ve Abbasî saraylarında *hamriyya* adıyla bilinen işret meclisi ve ona bağlı ince sanatlar, Gazneli ve Selçuklu saraylarında tam anlamıyla kadîm İran geleneğini devam ettirmişlerdir.

İŞRET MECLİSİ

Sarayda hâs-bağçe veya *kasr* (köşk)'larda, işret meclisi, sanki bu dünya dışında güzellikleri kucağında toplamış bir cennet bahçesi gibi tertiplenir. Bir görevli, *Mîr-i meclis,* hâs-bahçeyi düzenler. Göze, kulağa, damağa, ele ve dudağa hoş gelen her şey orada insanın eli altında olmalıdır. Seferden dönen şâh, hâsbahçede özel işret meclisinde tüm meşakkatleri unutmalıdır. *Bazm u Razm,* İran'da ayrı bir edebiyata konu olmuştur. Bu kadîm İrânî gelenek, en çekici çizgileriyle Nizâmî'nin *Hamse'*sinde, aşk ve macera hikâyelerinde yansır. Zengin Germiyan sarayında Türkçe divan edebiyatının kurucusu Germiyanlı musâhib şâirler ondan ilham almışlardır, işret meclisi tüm *sâkînâmeler'*de, daima belli bir çerçevede tasvir edilir. Bu edebiyatta şarap, işret meclisinin vazgeçilmez öğesidir. Şarap, güzelliklerden zevk almak için ruhu coşturan bir Tanrı vergisi sayılır. Taberistan'lı Keykavus XI. yüzyılda "zürefâ" (seçkinler) için yazdığı etiket kitabı *Kâbûsnâme'*de, işret meclisinde şarabın en iyisini sunmak gerekir, zîra der: "Madem ki günaha giriyorsun, bari en iyisiyle gir". Mecliste, her türlü *mükeyyefât,* şaraptan başka, beng, esrar, afyon mubahtır.

Bunda bir şâhâne tavr u başka âlem vârdır

Sâkînâme'de en başta, şarabın menşei, hassaları üzerinde durulur. Sonra bahçe tasviri gelir, her çiçek; gül, sünbül, erguvan, nergis ayrı ayrı şairane tasvirlerle anılır; ziyafet sofrası, yeme-içme tasvir edilir, bu arada mutriblerin taganni ettikleri şarkılar, *musikî edvarı perdeleri,* Hicaz ve Nihâvend bu dekor içinde ruhları okşar, coşturur.

İşret meclisi, tamamıyla sultanın özel hayatına ait bir zevk u safa toplantısıdır. Bu meclise devlet erkânı, bürokratlar davet edilmez; zevk ehli "ulemâ, şuarâ, seçkin kişiler, 'ukalâ ve zürefâ" davet olunur; sarayda yetişmiş sanatkârlar yanında dışarıdan sazende ve gûyendeler, şâirler, ehl-i irfan ve de "şehir oğlanı", bazı "nâzenîn nigâr civanlar" davet olunur[2]. Ama mecliste olanları ketm etmeleri, sıkı sıkıya tenbih edilir. Mustafa Alî'ye göre[3] "avâm-i nâs bulunmak" meclisin kıvamını bozar. İşret meclisi, sultana mahsûs yüksek zevk ve irfan sahibi seçkinler, *zürefâ* (centilmenler, civânmerdler) meclisidir; şiir, musikî ve "muhabbet"te kültürü yüksek seçkin insanların meclisidir.

Meclise davet edilenlerin, civânmerdliğin başlıca ölçüsü sayılan "itidale" dikkat etmeleri, aykırı davranışlardan kaçınmaları son derece önemlidir. Alî'ye göre, fazla içip bir köşeye çekilip horlamak çok ayıptır. Hizmet eden sâkî "gılmân"a sarkıntılık etmek, hattâ "şehvanî göz dikmek", uluorta münasebetsiz söz sarf etmek, centilmenliğe aykırı davranışlardır. Meclis âdabına aykırı davrananlar, nezâketle kovulur.

Serin zamanlarda işret meclislerine sahne olan *kasr*'lar, bir mücevher kutusu gibi zarîf hatları, nefis çinileri ve ziya âhengiyle, mimarlık sanatının şiir ve musikî ile yarışırcasına hâs bahçeye yakışır şaheserleridir. Topkapı Sarayı korusunda bugün kayıp o kadar köşk arasından kalan Fâtih'in yaptırdığı *Çinili Köşk,* Cemşîd'in sarayını aratmayacak bir güzellikte, "Hatay ve Frenk" mimarlarının yarattığı bir şaheserdir.

Meclis-i işrette, sultanın daima yanında bulunan musâhip-nedîmi veya nedimleri vardır. Büyük bürokrat ve kültür adamı Mustafa Alî, bütün ömrünce Sultan'ın musahibi olmak için çalıştı, eserler yazdı, sinirlendi, isyan etti, fakat olamadı. Onun zamanında III. Murad'ın nedîmî Şemsi Paşa, asîl soydan, İran geleneğini temsil eden, ince şiir ve musikiye âşinâ seçkin bir kültür adamı idi. Hâsbahçe sohbetlerinde hizmet gören sâkîlere gelince; sâkîler Alî'nin ifadesiyle "sâde-rû" oğlanlar, satın alınmış kölelerdir, bu gibilerden akıllı olanları ricalden birinin hizmetine girer, sivrilir. Pâdişâhın hâs bahçesini düzenleyen mîr-i meclis, genelde iç oğlanlarından Seferli Odası Ağasıdır. Âlî'ye göre "bezm-i şarâb olan meclisde mutribler, hüsndâr (güzel) ve makbule gûyende ve hanende kısmından" seçilmiş olmalı. Hizmette-

---

[2] Her şehirde bu gibi "meclis-ârâ" şöhretli civanları tasvir eden *Şehr-enîz'*ler telif edilmiştir.

[3] M. Âlî, *Mevâ'idü'n-Nefâ'is fi Kava'idü'l-Mecâlis,* yay. M. Şeker, Ankara, TTK, 1997.

ki sâkiler ayakda durur, ne zamanki "kafalar kızıp, yanaklar kızarır, onlara da kadeh sunulur".

Musikî icrasında sarayda içoğlanları sanatı, üstadlardan meşk ile öğrenir. Sultana ait hizmetlerin bulunduğu *hâs* odalardan istidatlı olanlar musiki odasında toplanırlar. Lehli içoğlanı olup sarayda rütbesi yükselen Santûrî Ali Ufkî (Albert Bobovski) (ölümü 1675), bu üstadlardan olup, musikiyi notaya çeken ilk üstaddır ve kuşkusuz ilk kez Batı musikisinden saray musikisine motifler katmış olmalıdır. Ali Ufkî sarayda iç-oğlanlardan musikîye istidadı olanların, bir musikî koğuşunda meşk ile toplandıklarından söz eder.

Çalgı çalan, gazel okuyan mutriblerin mecliste nasıl davranmaları hakkında *Kâbûsnâme* veya Alî'nin *Mecalisü'n-Nefâ'is*'inde ayrıntılı bilgi verilmiştir. Toplantıdaki zürefânın, genç ihtiyar oluşuna veya meclisin şarap içme, ziyafet, coşku ve raks aşamalarına göre mutribler çalgı ve makamları ayarlamalıdır.

Bir kelime ile *meclis-i işret*, doğulu insanın din taassubuyla sislenen gözünü, her türlü insanca duygularını, şarap ve sanatın coşkusu ile açtığı sanal bir cennet gibidir; çiçekler, akarsularla bezenmiş, güzel kokular saçan buhurdanlar ve nahillerle insanı büyüleyen bir bahçede şarap, şiir, musikî ve aşk ile ruhların cûşa geldiği bir dünya cennetidir. İnce sanatlı şiirin, "yüksek sanat musikîsinin" toplumda sığındığı yegâne makamdır. Nice tâcdârlar o cennetten ayrılamamış, tâc u tahtını bu uğurda yele vermiştir. Ahmedî, nedîm-musâhibi olduğu Süleyman Çelebi'nin trajik sonunu anlatır. Dembedem işrette yanından ayırmadığı şâir, Çelebi'nin hamam işretinde rakibi Musa Çelebi tarafından nasıl baskına uğradığını, herkesin nasıl onu terk ettiğini, tüm dramı bize canlı bir tablo halinde tasvir etmiştir[4].

Klasik (Divan) şiiri, menşei bakımından nasıl hâs-bahçe meclisinde serpilip gelişmiş, sultanu'ş-şu'arâlar nasıl orada taclanmışsa, "klasik sanat musikisi" dediğimiz musiki de bize aynı çevreden gelmiştir.

Hemen hemen her *sâkînâme*'de, belli bir çerçeve içinde, icracılar, *mutrib, hanende, gayende, muganni* ve musikî âletleri ve her makamın ruha tesiri bakımından özelliği tasvir olunur. Bugün sanat musikîmizde revaçta olan makamların başlıcaları, 15. yüzyıl ve daha eskiye ait sâkînâmelerde anılır. İnce zevk sahibi zürefânın meclislerinde, şiirle musikî ve raks, zevk u safânın vazgeçilmez öğeleridir; güzel

[4] Bu kaynağı yakında yayımlamayı düşünüyoruz.

sanatlar meclis-i işrette gelişmiştir. Böylece *sâkînâmeler* ve *işretnâmeler* özellikle musikî tarihimiz bakımından önemli kaynaklarımızdan sayılırlar.

XIV. yüzyılda Türkmen beylerine eski İranî geleneğini nakleden musahip şâirler arasında Ahmedî, Süleyman Çelebi'ye musahipliğini *İskendernâme*'de şöyle ifade eder:

Ahmedî'nin kez sözün işidesin
Kendüzüne devleti iş idesin
Ger anın sözüne idesin 'amel
Hergiz içinde bulunmaya halel

İskendernâme'ye yer yer sâkînâme tarzında fasıllar eklenmiştir.

Mutrib olmuşdı nevâda perde-sâz
Sâkî itmişdi çemende bezme sâz
Gâh mutrib düzeridi sâz-ı 'ud
Gâh bülbül sûzile iderdi surûd

Germiyanlı musâhip şâirlerden Ahmed-i Dâ'î musikî tarihimizde özel bir yere sahiptir. Ahmed-i Dâ'î, Süleyman Çelebi'nin sarayında *meclis-i işret*'in en kayıtsız müdavimlerinden biri idi. Süleyman Çelebi için yazdığı *Çengnâme*, çengi temel motif olarak almış bir *sâkînâme* sayılabilir. Eser, bir sâkînâme planı çerçevesinde tertiplenmiştir. Dâ'î, bahar ve bahçe tasviriyle giriş yapar, sonra çalgıcılar tasviri gelir. Eserde musikî âletlerinin ayrıntılı tasvirinden sonra her makamın özelliği ve etkisi belirtilir.

Oturmuş bir çalgıcı sâz elinde
Çalar bir sâz-i hôş-âvâz elinde
Yigirmi dört ibrişim kılı var
Velî her kılının yüzbin dili var
Ağaçtan sâz ipek kıllar dakılmış
Deriden üstüne yaku yakılmış
On iki perdedan söyler kamu râz
Makâmât içre çok seyran eder ol
Irak âhengini çün yâd eder ol
Spihan içre çok feryâd eder ol

Sâkînâme'ler işret meclisini ayrıntılarıyla bize nakleden eserlerdir. XVIII. yüzyılda bu gibi işret meclislerinin vazgeçilmez şâiri Nedîm, şiirlerinde bahçeyi, oradaki havayı, tipleri, zevk u safayı canlandırır.

Burada sadece sevgilisini "nihân" kaçıp Sa'd-âbâd'daki işret meclisine çağıran çapkınca "davetnâmesini" okuyalım:

Bir safa bahşedelim gel şu dil-i nâ-şâde
Gidelim serv-i revânim yürü Sa'd -âbâd'e

İşte üç çifte kayık iskelede âmâde
Gidelim serv-i revânim yürü Sa'd -âbâd'e

Gülelim oynayalım kâm alalım dünyâdan
Mâ-i Tesnîm içelim çeşme-i nev-peydâdan

Görelim âb-i hayât aktığın ejderhâdan
Gidelim serv-i revânim yürü Sa'd -âbâd'e

Geh varıp havz kenarında hirâmân olalım
Geh gelip kasr-ı cinân seyrine hayran olalım

Gâh şarkı okuyup gâh gâzel-hân olalım
Gidelim serv-i revânim yürü Sa'd -âbâd'e

İzn alıp cum'a namâzına deyü mâderden
Bir gün uğrılıyalım çerh-i sitem-perverden

Dolaşıp iskeleye doğru nihân yollardan
Gidelim serv-i revânim yürü Sa'd -âbâd'e

Bir sen ü bir ben ü bir de mutrıb-i pâkîze-edâ
İznin olursa eğer bir de Nedîm-i şeydâ

Gayrı yârânı bu günlük edip ey şûh fedâ
Gidelim serv-i revânim yürü Sa'd -âbâd'e

Osmanlı "Frengistân"ı: Galata

Galata, 1 Haziran 1453 tarihinde Sultan'ın verdiği bir *'ahdnâme* ile teslim olmuş ve nüfusunun büyük kısmı ile şehrin temel yapıları, olduğu gibi, Osmanlı idaresi altına geçmiştir. Bu ahdnâme ile ahaliye "amân", yani İslâm dinine göre Sultan'ın yeminiyle mal ve can güvencesi verilmiştir. 19. yüzyılda Avrupalı yabancıların ve Levantenlerin iddia ettiği gibi bu *ahdnâme*, iç idarede otonomi hakları bağışlayan bir belge değildir. Teslimden sonra sultan hemen bir Voyvoda (subaşı) ve kadı atayarak şehri doğrudan doğruya Osmanlı idaresi altına sokmuştur. Bizans döneminde Cenevizliler, şehri güçlü surlarla çevirerek bağımsız bir Ceneviz kolonisi haline getirmişlerdi. Osmanlı idaresinde bu durum tamamiyle kalkmıştır. 1455 Osmanlı sayımına göre, o zaman Galata'da gayrimüslim nüfus üç kategoriye ayrılmıştı: Birincisi, şehre geçici olarak gelmiş Cenevizli ve Venedikli tüccar, ikincisi Osmanlı tâbiyeti altına geçen yerli zimmî Cenevizliler, üçüncüsü Ceneviz döneminde yerleşmiş Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler. Cenevizli tüccara kapitülasyon garantileri verilmiş, öteki Cenevizliler Osmanlı devletinin gayrimüslim tebaası zimmîler gibi, Osmanlı devletinin tebaası olmuşlardır. Fâtih, Avrupa ile ticaretin merkezi olan Galata'nın eskisi gibi işlek bir ticaret limanı olarak kalmasına önem veriyordu. Bu amaçla kaçanlara, üç ay içinde geri döndükleri takdirde evlerinin ve mallarının teslim olunacağını ilân

etti. 1455 sayımı[1] gösteriyor ki, geri dönenler oldu. Kaçanların çoğu zengin Cenevizli ve Rumlardı. Aralarında yalnız iki Ermeni vardı; Yahudilerden kaçan yoktu. Şehrin Osmanlılara tesliminde, Ceneviz idaresine karşı olan Yahudi, Ermeni ve Rumların baskı yaptığı anlaşılıyor. Ceneviz döneminde şehir nüfusu artıp yeni mahalleler kuruldukça, bu mahalleleri korumak için yeni surlar yapılmış, böylece iç surlarla Galata beş kompartıman şeklinde bir kale hâlini almıştır. Sultan, Galata kara surlarının, güvenlik sebebiyle, yer yer yıkılmasını emretmiş, fakat şehir, Ceneviz dönemindeki esas topografisini korumuştur. İlk Ceneviz çekirdek kalesi Haliç üzerinde İç-Azep Kapısı ile Karaköy arasındaki bölgede, satranç tahtası gibi birbirine paralel sokaklarla kendini belli eder. Bu bölgede Yağ-Kapanı Kapısı ile Karaköy arasındaki kesit büyük kuleye doğru genişlemiş, Osmanlı döneminde de Galata'nın en canlı ticaret bölgesi olarak kalmıştır. Cenevizlilerin Eski-Lonca ve Yeni-Loncası, belli başlı Latin kiliseleri (San Michele, San Francesco, Santa Anna, Santa Maria, San Domenico, San Zani) bu bölgededir. Yahudiler ilk kalenin doğusunda Karaköy ve Yüksekkaldırım boyunca, Rumlar Büyük-Kule (Galata Kulesi) ile ilk Ceneviz Kalesi arasında ve Karaköy'den Tophaneye kadar kıyıda Haliç üzerinde, Ermeniler ise onların arkasında yamaçta yer almakta idiler. 1455 sayımına göre Galata'da en kalabalık nüfusu Rumlar oluşturuyordu. Nüfusça ondan sonra Latinler (Cenevizli, Venedik ve Katalan) geliyordu; Ermeniler üçüncü, Yahudiler en son sırada idiler. Galata'da Türk nüfusunun yerleşmesi yarım yüzyıllık bir zaman almıştır. Türk yerleşmesi şehrin tenha batı kesitinde yoğun olmuştur, ilk beş-on yıl içinde ilk yerleşenler arasında denizci azepleri, kaptanlar, Galata kulesi çevresinde Kule'de görev yapan yeniçerileri görüyoruz. Askerî sınıf dışında ilk yerleşen Türkler arasında Ankara'dan bir sof tüccarı, bir kürk tüccarı, bir hamamcı, demirci ve bir nakkaş buluyoruz. Galata hızla Türkleşmiştir. 1481 tarihli vakfiyyede, 13 İtalyan, 8 Rum ve 6 Ermeni mahallesine karşı Türklerin yerleştiği mahallelerin sayısı 20'yi bulmuştur. 1478 tarihli kadı Muhyiddîn'in yaptığı Galata sayımı sonucu şudur:

[1] Bu sayım defterini yayına hazırlamaktayız.

Hane	
592	Rum Ortodoks
535	Müslüman
332	Latin (*Efrenciyân*, yani Katolik Avrupalı nüfus)
62	Ermeni

Böylece daha 1478'de nüfusun yüzde 49.80'i Müslüman kalanı gayrimüslim idi. Müslüman mahallelerinde Hıristiyanların yerleşmesine izin verilmemiştir. Fakat pazar bölgesinde ve esnaf birliklerinde tüccar ve esnaf, hangi dinden olursa olsun, bir arada çalışırlardı.

Osmanlı fethinin en önemli sonuçlarından biri, Galata'nın İstanbul ile her bakımdan bütünleşmesidir. Galata yalnız ticaret bakımından değil, yaşam stili bakımından da İstanbul'un Avrupa'ya açılmış bir penceresi olmuştur. Fâtih'in tarihçisi Tursun Bey (1490'a doğru), eğer İstanbul'dan Frengistan'a (yani Galata'ya) gitmek istersen kayığa bir akçe ödemen yeter, diyor. Osmanlı idaresinde 1453-1490 tarihleri arasına rastlayan Galata Ceneviz noter kayıtları, serbest yaşam ve ticaret bakımından eskisine bakarak önemli bir değişiklik olmadığını ortaya koymaktadır (G. Pistarino). *Magnifica Comunità di Pera* adını alan Osmanlı tebaası Ceneviz cemâatine, bir protegeros (kethüda) idaresinde kendi iç işlerini düzenleme hakkı tanınmıştı. 1540'larda eski San Michele Kilisesi yerinde Rüstem Paşa bir bedesten ve han yaptırarak, büyük tüccar ve değerli ithal malları için güvenceli bir ticaret merkezi yaratmış oldu. Galata aynı zamanda zeytinyağı ve şarap gibi Ege mallarının başlıca antreposu idi. Öbür yandan, 16. yüzyılda Kasım Paşa semti imparatorluğun esas tersanesi ve donanma merkezi olunca Galata, denizcilerin ve denizcilik sanatlarının başlıca mekânı haline geldi. 17. yüzyıl başlarında Galata'da tüm Avrupalı katolik nüfusu 1100 kişi olarak hesaplanmıştır. Buna, azâd edilmiş 500 esirle donanma zindanlarındaki 2000 Katolik esir eklenmelidir. 1765'te 17 Alman, 33 Fransız, 13 İtalyan olarak Avrupalı nüfus oldukça küçük bir topluluk oluşturuyordu. Bu yabancıların kişisel işleri için Galata kadısına başvurduklarını Galata mahkeme sicillerinden öğreniyoruz. Ceneviz döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de, iş hayatı Orta-Hisar denilen Perşembe Pazarı caddesi etrafında yoğunlaşmıştır. İkinci önemli pazar bölgesi başlangıçtan beri Karaköy civarıdır.

Beyoğlu'nun kuruluşuna gelince, Yukarısur ötesinde *Pera-bağları* denilen bölgede başlangıçta bağ ve bahçeler ve mezarlıklar bulunuyordu. Saray iç-oğlanlarının yetiştirilmesi için Galatasaray'ın inşa edilmesinden sonra burada yerleşme başlamıştır. II. Selim döneminde (1566-1574) *Frenk Beyoğlu* diye tanınan Sultan'ın gözdesi Venedikli Aloisio Gritti'nin sarayının bulunduğu Beyoğlu bölgesinde zamanla Avrupalı elçiler yazlık köşkler yaptırmışlar, böylece sur ötesi *Beyoğlu* gelişmiştir. 15. ve 16. yüzyıllarda Galata'ya yeni etnik unsurlar katıldı. Fâtih, Venediklilere karşı Floransalıları desteklediğinden 1463-1520 yılları arasında Galata'da Floransalı ticaret evleri açılmıştır. Bunların yıllık ciroları 600 bin altına yükseliyordu. Fakat sonraları yerlerini Venedikliler aldı. Galata, Ceneviz döneminde olduğu gibi, Doğu ve Batı ticaret mallarının, özellikle Avrupa yünlü kumaşlarıyla İran ipeğinin çokça mübadele edildiği bir antrepo durumunda idi; bu ticaret Ceneviz, Floransa ve Venedik cumhuriyetlerinin zenginlik kaynağını oluşturuyordu. Galata'ya yerleşen başka bir etnik grup Araplardır. 1569'dan beri, özellikle 1610'da Endülüslü Arap göçmenleri Galata'ya kitle halinde yerleştiler (Bu yüzden *San Domenico* Kilisesi Arap Camii adıyla tanındı).

18. yüzyılda Galata'da Avrupalılar az sayıdaydı. 19 yüzyılda Avrupa ile ticaretin büyük gelişme göstermesi üzerine Avrupalılar Galata'da yoğun biçimde gelip yerleştiler. 1840 yıllarında Charles White'in gözlemine göre, hâli vakti yerinde Türkler de alışverişlerini artık İstanbul kapalı çarşısı yerine Beyoğlu'nda yapmaya başladılar. *Pera Büyük Caddesi* (bugün İstiklâl Caddesi) Avrupa mallarının satıldığı mağazaların, Avrupaî otel ve eğlence yerlerinin faaliyette bulunduğu kozmopolit Beyoğlu semtine vücut verdi. 1853-1856 Kırım Savaşı yıllarında bu süreç hızlandı, İngilizler başta olmak üzere Avrupalılar, kapitülasyonlar sayesinde Galata'yı gerçekten bir serbest liman haline soktular. 1855'de Perşembe Pazarı, Voyvoda caddesi ve Karaköy başta olmak üzere Galata, Avrupa mallarıyla bankaların yer aldığı başlıca ticaret merkezi haline gelince, İstanbul'un başka semtlerinde yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudiler akın halinde Galata'da toplanmaya başladılar ve şehrin etnik yapısı bir kere daha değişti. Levanten denilen yeni kozmopolit bir tip ortaya çıktı. Özellikle bu dönemde Beyoğlu'nda yeni yeni kilise ve sinagoglar yapıldığı malûmdur.

II. MEŞRUTİYET:

ANAYASA REJİMİ GELİYOR, CUMHURİYET YOLU AÇILIYOR[*]

Değerli meslektaşlar, aziz öğrenciler,

Bu kürsüde 30 seneden daha önce ders veriyordum. 1956-1972 yılları arasında Devrim Tarihi ve İdare Teşkilât Tarihi dersleri verdim. Siz öğrencilerin huzuruna tekrar çıkmak beni mutlu ediyor. Şimdi, 30 sene sonra bu genç nesli, sizleri karşımda görmekten bahtiyarım.

Türkiye bugün siyasî ve toplumsal bir bunalım devresi geçirmektedir. Bin senelik tarihimizden beri geleneklerimizi temsil eden Türk milleti, yeniden derin buhranlarla karşı karşıyadır. Bunu saklamayalım. Samuel Huntington ünlü yazısında, dünyada kültürce bölünmüş milletler arasında Türkiye ve Rusya'yı misal gösterir. Türkiye, otuz yıldır bir kültür ve siyaset bunalımının içinde yuvarlanmaktadır. Bu konferans, bunalımın en keskin örneklerinin ortaya çıktığı bir dönemi konu alıyor. Cumhuriyeti, 1908'deki Meşrutiyet devrimi hazırlamıştır. Bugünkü Türkiye'yi anlamak için Meşrutiyet dönemini anla-

[*] *Doğu Batı*, *"II. Meşrutiyet 100. Yıl"*, sayı: 45, Mayıs, Haziran, Temmuz, 2008.
28 Mayıs 2008 tarihinde Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde toplanan II. Meşrutiyet Sempozyu-munda okunan açış konuşması.

mak şarttır. Bu sempozyumu, böyle bir görüş açısından ele almak gerekir.

II. Meşrutiyet döneminde geniş bir tercüme faaliyeti içine girilmişti. O bunalımlı dönemde Mustafa Kemal gibi genç kurmay subaylar; *Garpçıları*, Celal Nuri'nin, Kılıçzâde Hakkı'nın, Hüseyin Cahid'in yazılarını okuyordu. Garpçılar arasında aynı zamanda Türklük ve Türkçülük cereyanının yaygın olduğunu görüyoruz. Tabii öbür tarafta, İslâmcılar vardı. Durumu, Türkçülerin önderi Yusuf Akçura *Üç Tarz-ı Siyaset* kitabında özetlemiştir. *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türkçülük, İslâmcılık ve Garpçılık akımlarını özetler. I. Dünya Savaşı sonunda pâdişâhlık çökünce Garpçılık ideolojisini hayata geçiren Atatürk'tür. Atatürk'ün fikirleri daha o dönemde olgunlaşmış, radikal garpçılığı temel kavram olarak benimsemiştir.

Ziya Gökalp'ın temsil ettiği Türkçülük ve Türk milliyetçiliği ideolojisi garpçılıkla, millî devlet ideolojisiyle bir bakıma uyum halinde idi, fakat Ziya Gökalp, bir toplumu bir arada tutan, onun çimentosunu oluşturan şeyin, örfüâdât olduğunu söylüyor, Türk'ü bir arada tutan şey din dahil örfüâdâttır, diyordu. Gökalp'a göre kültür organik bir bütündür; iktisat, edebiyat, tarih, bediiyât (estetik); bütün bunlar millî-kültür olgusunu yapmakta ve toplum millî kültürle hayat bulmaktadır, diyordu. Bu ilginç sosyolojik teori, tabii Durkheim'dan gelen strüktüralist-fonksiyonalist sosyolojiye dayanıyordu.

Dikkat ediniz, bugün de halkın oyunu toplamış üç partimiz var: İslâmcı parti AK Parti karşısında mutlak garpçılığın izleyicisi Cumhuriyet Halk Partisi var, tabii Türkçülük cereyanını da MHP temsil ediyor. Demek ki, bugün biz hâlâ aynı siyasî-ideolojik akımlar ve çatışmalar içinde bulunuyoruz. O zaman da garpçılar, tam ve mutlak batılılaşma teorisini işlemekteydiler. Yani İslâm ve Türkçülük bir tarafa; Türkler tam mânâsıyla, her şeyiyle batılı olmalıdır, diyorlardı. Kılıçzade Hakkı'nın dosyasında Atatürk'ten çok önce Latin harflerinin, Avrupalı kılık kıyafetin kabûlü var. Ve genç kurmay subaylar onu okuyorlar. Garpçılar, Türkiye için hayat, mutlak bir batılılaşma ile mümkündür, diyorlardı. 1839-1876 Tanzimat döneminden gelen iki büyük yaklaşım ve zihniyet değişikliği, bu düşüncenin yaygınlaşmasında âmil olmuştur. Bu iki gelişme şunlardır:

Özel gazete. 1861'de çıkan ilk özel gazete, Türk fikir hayatında devrimsel bir olaydır. O zaman ilk kapsamlı batılılaşma teorisi, özel gazetelerde tartışma konusu oldu. Bugüne kadar kamuoyu oluşturmakta en güçlü araç gazete değil midir? İlk kez, bu sayede geleceğe ait siyasî akımlar billûrlaştı, keskinleşti. Batı fikirlerini ve memleketin durumunu öğrenen bir kamuoyu oluştu. Meşrutiyet fikrini Şinasi gazetesinde şöyle ilân ediyordu:

Bildirir haddini sultana senin kanûnun

Özellikle İmparatorluğun başlıca fikir merkezlerinde, İstanbul'da, Selanik'te, Beyrut'ta böyle bir kamuoyu oluştu. Sonradan Anayasa, *meşrutiyet* için çalışanların elinde en güçlü araç gazete idi. Kuşkusuz gazete, II. Meşrutiyeti hazırlayan siyasî, fikrî gelişmenin kaynağı ve temelidir.

İkinci Meşrutiyet'i hazırlayan ikinci büyük temel kurum, *laik* mekteplerdir. *Laik* diyorum, çünkü o zaman Osmanlı toplumu yalnız Türklerden oluşmuyordu. Rumlar, Ermeniler yalnız ekonomide değil, siyasette de çok faaldiler. Onlar toplumun çok faal temsilcisi idiler. 1876'da Osmanlı anayasası çıkmadan önce, 1860'larda gayrimüslim cemaatlerin laik cemaat meclisleri kuruldu. Ermenilerin ruhban ve burjuvazi temsilcilerinden oluşmuş bir meclisi vardı. Ermeniler, Meşrutiyet'in hazırlanmasında önemli rol oynamışlardır.

İmparatorluğun Müslüman, gayrimüslim tebaasına açık idadî mektepleri ortak bir Osmanlı ideolojisinde, Osmanlılıkta, bu cemaatleri aynı devletin kucağında kültür ittifakında tutmayı amaçlıyordu. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nda *laik* bir eğitim sistemi yaratılmış oldu. İdâdî mektepleri fikrimce, cedelci aydın diaspora kadar, 1908 ihtilalini hazırlayan kurumların başında gelir. Meşrutiyet'te ilân edilen sloganlarda, *uhuvvet*, kardeşlik sloganı bu akımı ifade etmekte idi. O mekteplerde Fransızca okutuluyordu. Orada yetişenler, Fransız fikir hayatına kolaylıkla erişebiliyorlardı. 1908'de muazzam bir tercüme faaliyeti kendini gösterdi. Aşırı akımlar, tercüme yoluyla yayıldı. O zaman Fransız ihtilalinden önce dine, Hıristiyanlığa karşı yazılmış bir eser Türkçeye tercüme edilmiştir.

Meşrutiyet öncesinde Fransız devrim ideolojisi, tüm hatlarıyla aydınlar arasında yayıldı, bütün bunlar Fransızca dil bilgisini gerektiriyordu. Aydınlar, bu arada Ziya Gökalp, Fuad Köprülü bu mekteplerde Fransızca öğrendiler. Özetle, batılılaşmanın iki temel kaynağından birincisi basın ise, ikincisi İdâdîler'dir. Bizde aydınların biyografilerini okuyun, büyük fikir öncülerinin hayatında İdâdîler'in büyük yeri

vardır. Ziya Gökalp Yorgi isimli bir Rum'dan Fransızcasını ilerletti, Durkheim'ı okudu ve bizde ilk sosyolog olarak Dârülfünun'da kürsü sahibi oldu.

O zamanki düşünce hayatını temsil eden *Garpçılar, Türkçüler* ve *İslâmcılar*, derinlemesine ilgi uyandırıcı yazılar kaleme aldılar. Fuad Köprülü, *Millî Edebiyat* ve *İlk Mutasavvıflar*'ı yazdı. Millî kültürün kaynaklarını keşfeden bilimsel yapıt, *İlk Mutasavvıflar* Batı'da hayranlıkla karşılandı. Demek ki, Meşrutiyet devri, Cumhuriyet'i hazırlayan fikir hareketlerinin kaynaştığı bir fikrî *aydınlanma* dönemidir. Cumhuriyet'i hazırlayan *aydınlanma* dönemidir. İşte, Atatürk, millî devleti kurmadan önce bu düşünce ortamında yetişmiştir.

Bu bağlamda, önemli gördüğüm bir soruna değinmek istiyorum. Bugün toplumumuzda İslâmlaşma büyük bir hızla gelişmektedir. İslâmcılarla mutlak batılılaşma hareketini temsil edenler, sert biçimde karşı karşıyadırlar. Bu bunalımdan toplumca, rahatsız olmaktayız. Kültür ayrılıkları ve çatışmaları, ne zaman, nasıl başladı, bir tarihçi olarak bu konuda birkaç söz söylemek isterim.

Osmanlı devleti Bizans *Uc* (serhad) bölgesinde ortaya çıktığı zaman, daha Orhan (1324-1362) döneminde bugünkü çatışmaya benzer bir ayrılık ve çatışmanın ilk izleri göründü. Devleti idare edenler, halk kitaplarında, *Anonim Tevârîh*'de Frenkleşme ile, İslâm'a aykırı fiilleri işlemekle suçlanıyordu. Başka ifade ile, bürokrasi ve halk, tutuculuk konusunda karşı karşıya gelmişlerdi. Anonim halk tarihleri, "idareciler Frengi taklit ederek sakallarını kırkıyorlar" diye yazıyordu. O zaman bazı padişahlar, sakallı, bazıları ise matruş idi, sakalı olmayanı tam Müslüman saymazlar.

Örneğin kaynağı biliniyor: Osmanlı döneminde Doğu Akdeniz'de liman şehirlerinde önemli İtalyan kolonileri yerleşmiş bulunuyordu. *Frengistan* (o zaman Galata'ya Frengistan deniyordu), hemen İstanbul'un yanıbaşında idi.

Kültürleşme (*acculturation*) iki yolla olabilir: Birincisi, bir toplum, başka bir toplumun kültür ögelerini alabilir. Osmanlılar bazı sektörlerde Avrupaî teknolojiyi benimsediler. Gemicilikte Cenevizli ve Raguzalı mühendisleri kullandılar, bazı kaptanlar İtalyan aslından idi. Fâtih Macar Urban'ın döktüğü toplarla İstanbul surlarını yıktı. Kanunî Süleyman'ın tophanesinde Alman top ustaları çalışıyordu. Demek ki, Osmanlı, batılılaşma sürecinde birçok kültür öğesini almıştır, buna sosyolojide *cultural borrowing*, deniyor. Bu, tam bir toplumsal *kültürleşme* sayılmaz.

İslâm hukukunda, kâfire karşı koymada kâfirin silâhını iktibas etmek câizdir. Madem ki batılı top kullanıyor, Osmanlı bunu almakla tereddüt etmedi. Daha I. Murad zamanında Sırplar yoluyla topçuluk öğrenildi. Böylece Osmanlı, yüzyıllar boyunca Batıdan kültür alıntıları yaparak bir bakıma "batılılaştı". Batı teknolojisi sayesinde, bu teknolojiden yoksun Anadolu beylerini kendine bağımlı kıldı. Ama XVII. yüzyılda Batı, ilim ve teknolojide öyle ilerlemeler yaptı ki, Osmanlı bunları izleyemedi, savaş meydanlarında perişanlık başladı. Avrupa yivli tüfeği bulmuş, bununla uzak menzilden vurabiliyor. Rusya yivli tüfeği yapma teknolojisini daha önce aldı, böylece Osmanlı kuvvetlerine karşı üstünlük sağladı. Ateşli silahlarda Osmanlılar, ilk kez geri kaldılar. Bu yüzden 1683'de Viyana dönüşü ve 16 yıl bozgun üstüne bozgun yaşandı. Viyana bozgunu tarihimizde kesin bir dönüm noktasıdır. Bugünü hazırlayan bilinçli batılılaşma hareketi, o zaman başlamıştır.

Osmanlılar o zaman anladılar ki, Batı'yı yalnız silâhla değil, kültürüyle taklit etmezsek, yaşama hakkı yoktur. Bu noktada, Atatürk'ün 1924'lerdeki sözlerini hatırlayınız. Karlofça'yı imzalayan devlet adamı, Türk heyetinin başındaki Reisülküttâb Râmî Mehmed Efendiyi, Sultan veziriazam yaptı, devletin başına getirdi. Râmî Mehmed Efendi garplılaşmanın ilk mümessilidir. Peki, paşa bu batılılaşma fikrini nereden aldı? O sıralarda İstanbul'da bir hümanist yaşıyordu: Hospodar Dimitri Kantemir. O, Batı'daki hümanizmi kaynağından izlemiş, Descartes'ı okuyor, sarayı var. Kantemir, İstanbul'da Batı'yı temsil eden bir fikir adamı. Onun Fener'deki sarayından ayrı boğazda bir de yalısı var. Râmî Mehmed Efendi, daha veziriâzam olmadan muntazaman onun yalısındaki toplantılarına gidiyor, musikî fasıllarında ziyafetlerde bulunuyor; Bu *devlet-i Osmaniyye* niçin batıyor diye tartışmalar yapılıyor. Râmî Mehmed, Karlofça'yı imzalayıp veziriâzam sıfatıyla devletin başına geçince batılılaşma yolunda ciddî adımlar atıyor. Fakat Feyzullah Efendi o zaman şeyhülislâm. Dinde bilgili, fakat çok rüşvetçi. Ordunun isyanıyla 1703'de bertaraf ediliyor, onunla birlikte Râmî Mehmed de veziriâzamlığı bırakıyor, bir gerileme devresi başlıyor, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa 1718'de sadarete gelinceye kadar.

1718-1730 batılılaşmada ikinci önemli aşamadır. Damat İbrahim, Yirmisekiz Mehmed Efendi'yi Paris'e gönderdiği zaman ona verdiği talimatta, "batıda yeni teknolojik icatları, tespit et, yaz, bildir" diyor. Bu talimat, bizde garplılaşmanın ilk manifestosu sayılabilir. Çelebi'nin yanında Fransa'ya giden Said Efendi İstanbul'da matbaayı açan adamdır. Kayda değer ki, Damad İbrahim, Fransız elçisinden mikroskop ve teleskop gibi icatları kendisine göndermesini istemiştir. Fakat bu devirde batılılaşmayla birlikte bir lüks ve sefahat devresi, *alafrangalık* başlıyor ve bu ilk kapsamlı batılılaşma, bir dramla kapanıyor (Patrona İsyanı, 1730).

Fransa'dan getirilen örnekler arasında Versailles sarayının gravürleri de vardı. Kâğıthâne'de Fransa saray bahçelerinin benzerleri yapılıyor. Frenk elçiler *Çerâgan* ziyafetlerine çağrılıyor. Türk'ün bir zaafıdır, biraz barış ve refah gelince, kendimizi rahat hisseder, her şeyi unuturuz. Batılı yaşam esnafın, halkın, İslâm prensiplerine bağlı olan *fütüvvet* ahlâkına ters düşüyordu, serbestlik ve frenkleşme, dramı getirmiştir.

Osmanlı devletinde tüm radikal reformlara *bürokratlar*, sivil yahut askerî bürokratlar önayak olmuşlardır. XX. yüzyılda Meşrutiyet'te de böyle olmuştur. Devleti devrime, batılılaşmaya götürenler, bürokratlardır.

18. yüzyılda Batılı kültürleşme, *alafrangalık*, toplumumuzu ikiye ayıran kültüre bölünmüşlüğünün başlangıcı sayılabilir. Ulemanın bu gelişme karşısındaki tutumuna gelince, iki türlü ulema ortaya çıktı: Devlet bürokrasisindeki ulema, bu gibi yenilikleri devletin bekası için gerekli buluyor, batılılaşmayı onaylıyordu; fakat tarikatler, halkı kışkırtan Kadızadeli vâizler, katı Hanbelî mezhebini takip eden tutucu din adamları, batılılaşmanın her şekline şiddetle karşı idi, bunu küfür sayıyordu.

Şerîatın, Hanbelî mezhebine göre tefsirine dayanan din siyaseti, günümüzde Suûdî Arabistan'da hâkimdir. Hangi mezhebin izleneceğine İslâm devletinin başındaki kimse karar verir. Tarih boyunca Türk devletlerinde daima hoşgörülü Hanefî mezhebi benimsenmiş ve toplum ihtiyaçları daima öne alınmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde İslâmcıları temsil eden İzmirli İsmail Hakkı, Aynî Ali, Musa Kâzım gibi din uleması, devlet ihtiyaçlarına, toplumun selâmetine öncelik tanıyan geniş görüşlü bir İslâmiyet'i gündeme getirmişlerdir; bu görüşte olanlar için, temel olan cemaatin, toplumun selâmetidir. *İttihad ve Terakki* hükümetleri bu yolda, din ve devlet işlerinin ayrılışı siyasetinde önemli kararlar almışlardır.

Cumhuriyet dönemi ve Atatürk'ün temel fikirlerini, halk egemenliği, toptan batılılaşma, milli iktisat, dil ve tarih öğretiminde Türkleşme yoluyla ulusal kültür politikası, hepsini ancak *Meşrutiyet* dönemi *Aydınlanma* çağını incelemek suretiyle anlayabiliriz.

TÜRK DİPLOMASİ TARİHİNİN SORUNLARI

Türk Diplomasi tarihi kuşkusuz Lozan'dan önce ve Lozan'dan sonra olmak üzere iki büyük döneme ayrılır.

Lozan'dan önce Osmanlı Dönemi Diplomasisi de 1793'den önce ve sonra olmak üzere iki ayrı dönemde incelenmelidir. İlk ikamet elçiliklerinin kurulduğu 1793'den itibaren 150 yıl içinde batılılaşma sürecinde Osmanlı diplomasisi derin bir değişikliğe uğramış ve bu yeni yönelim süreci 1. Dünya, Savaşı'nın patlak vermesi, bağımsızlık savaşı ve Lozan antlaşması ile noktalanmıştır. Batılılaşma sürecinde toprak bütünlüğü için uluslararası garantiler elde etmek amacı ile Osmanlı devleti Avrupa devletler topluluğuna, *European Concert*'e dahil olmaya çalışmış, 1841 yılında Londra boğazlar mukavelenamesi ve 1856 Paris antlaşması ile bu amaca ulaşmış, fakat bu başarı nazariyede kalmıştır. Zira Avrupa büyük devletleri bunu bir vesâyet ve himaye aracı gibi kullanmışlar ve nihayet Sèvres'de imparatorluğa yıkıcı darbeyi vurmuşlardır.

Batılılaşma süreci içinde Osmanlı diplomatlarının mücadele ettikleri temel prensipler, eşitlik, ülke bütünlüğüne saygı ve mütekabiliyet, (equality, territorial integrity and reciprocity) prensipleri idi. Mütekabiliyet prensibinin uygulanması için ilk Osmanlı girişimi 1797 yı-

lındadır. O zaman Paris ikamet elçisi Seyit Ali, kapitülasyon imtiyazlarının aynısının Fransa'da Osmanlı tüccarı hakkında tanınmasını ister. Lozan'da Türk delegelerinin de üzerinde en çok savaştıkları konu, Avrupa devletleri ile eşitlik ve mütekabiliyet esaslarının tanınması olmuştur. Bu hususta İsmet Paşa'nın fazlası ile titiz tutumu Avrupalı delegeleri hayli kızdırmıştı.

Diplomasimizin temel sorunlarından olan eşitlik ve mütekabiliyet prensiplerinin uygulanması konusu üzerinde duracağım.

Bir İslâm devleti olan Osmanlı devleti, dış ilişkilerinde, İslâm hukuk prensipleri dışında herhangi bir prensip kabul etmemiştir; her türlü 'ahdnâme şeyhülislâmın kontrolünden geçerdi. Başka deyimle, gayrimüslim devletler İslâm hukuku dışında bırakılmıştır. İslâm dünyası temelde dünyayı Dar ül-İslâm ve Dar ül-Harb diye ikiye ayırıyordu, ve İslâm hukukuna göre Hıristiyan devletlerle İslâm devleti, gerekli görürse, İslâmî *amân* prensibine göre on seneyi geçmeyen mütarekeler yapabilirdi. Fakat son amaç daima bütün dünyayı İslâm egemenliği altına almaktı. Ancak *amân* dileyene hayat ve malları üzerinde garanti verilebilirdi. Papalığın temsil ettiği Hıristiyan Avrupa dünyası da İslâm dünyasına karşı bundan farklı bir yaklaşımda değildi. Bunun sonucu olarak Avrupa, 500 yıl haçlı seferleri ile ordularını Yakın Doğu, daha doğrusu Selçuklu ve Osmanlı Türkiye'sine karşı göndermiştir. Gerçek anlamda son haçlı seferi 1396'da Niğbolu'da ağır bir bozgunla sonuçlanmıştır. Fakat Yeniçağ Avrupa'sında ortaya çıkmış olan milli devletler de Osmanlıya karşı haçlı ideolojisini devam ettirmişlerdir. 1571 İnebahtı savaşı papalığın katılımıyla bir haçlı savaşıydı. Osmanlının Viyana önünde bozgunundan sonra, 1684'te Avrupa devletlerinin yaptığı ittifak, Papanın takdisi ile Osmanlıya karşı bir kutsal ittifak (Holly League) şeklinde örgütlenmiştir. Avrupa'da 17. yüzyılda devletler arasında ilişkileri düzenlemek üzere objektif bir devletlerarası hukukun temellerini atan Hugo Grotius bile Hıristiyan olmayan devletleri, evrensel prensiplere dayandığını iddia ettiği devletler hukuku dışında bırakıyordu. Bununla beraber gerçekten evrensel ve objektif nitelikte bir devletler hukuku için, din engelleyici bir faktör olmamalı. Özetle, gerek Osmanlı gerekse Hıristiyan devletler birbiri için devletler hukukunun temel prensipleri olan *territorial sovereignty, equality* ve *reciprocity* prensiplerini asla tanımamışlardır.

Osmanlı devleti, 1699 Karlofça antlaşmasından sonra uğradığı bozgunların etkisi altında Avrupa devletleri ile fiilen eşitliği kabul etmek zorunda kalmıştır. Fakat şimdi üstün duruma geçen Avrupa hiçbir zaman Osmanlı ile gerçek bir eşitliği kabul etmemiştir. Hattâ 1856 Paris antlaşmasıyla verilen garantiler sözde kalmıştır. Bu tutum, Lozan'a kadar devam etmiş, Osmanlı devleti fiilen uluslararası hukuk dışında, daima ortadan kaldırılması gerekli bir ülke gibi düşünülmüştür.

Avrupa Devletleri, 17. yüzyıldan itibaren kendi aralarında denge politikası dolayısı ile ilişkilerini bir Avrupa devletler sistemi, (European State System) içinde düzenlemekteydi. Osmanlı devleti Avrupa denge politikasında daima fiilen çok önemli bir faktör olduğu halde, resmen Avrupa devletler sistemi içine kabul edilmemiştir. Osmanlı devletinin bütünlüğünü destekleyen Batı, Osmanlı topraklarını istilâ etmeyi değişmez bir politika olarak benimseyen Avusturya ve Rusya bu noktada birleşmekte idi. Batı devletleri, Fransa, İngiltere ticarî çıkarlarını ve Orta Doğu pazarını kaybetmekten korktukları için Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumayı değişmez bir politika olarak benimsemişlerdi. Böylece 18. yüzyılda batılı devletlerin Avusturya ve Rusya'ya karşı bu tutumları sonucu Avrupa diplomasisinde bir Doğu-Sorunu *(Eastern Question)*, ortaya çıkmıştır. Bu politika, Lozan'a kadar Avrupa diplomasisinin uğraştığı bir sorun olarak devam etmiştir. *Eastern Question*, özellikle 19. yüzyılda dünya diplomasisinin odak noktasını oluşturmuştur. Bu politikadan Osmanlı yararlanmıştır. 1699 Karlofça antlaşmasından sonra Osmanlı dış ilişkilerinde derin bir değişiklik ortaya çıktı. Osmanlı devleti artık savaş ve yayılma politikasını tamamı ile bir tarafa bırakarak Avrupa denge politikasından kendi varlığını sürdürmek için yararlanma politikasına bağlandı. Bunun bir göstergesi olarak, bu dönemde Osmanlı sadrazamlarının çoğunun kumandanlardan değil, diplomat bürokratlardan seçilmiş olması dikkate değer. Yeni koşullar altında Batı diplomasisi, Osmanlı'nın düşkünlüğünden yararlanarak kendi ekonomik ve siyasî vesâyetini kabul ettirmiş, kapitülasyonlar gittikçe ağırlaşmış, Batının ekonomik emperyalizmi sonucunda Osmanlı ülkesi bir yarı sömürge durumuna düşmüştür. Başka deyimle, bu dönemde Rusya'nın askerî emperyalizmi ile Batı'nın ekonomik emperyalizminden söz edilebilir. Lozan, bu iki emperyalizme son veren bir dönüm noktasıdır. Çok

ilginçtir ki, Lozan'a rağmen Avrupa'nın Türkiye Cumhuriyeti'ne bakışı ve uygulamak istediği politika, Osmanlı dönemindeki vesâyet veya emperyalist politikasından çok farklı değildir. Avrupa, Atatürk'ün laik ve demokratik cumhuriyetini Devleti Âliyye'nin bir devamı gibi düşündüğü sürece bir değişiklik beklenmemelidir. Türkiye Cumhuriyeti iç ve dış politikalarında dinî hukuka tâbi bir devlet değildir. Laiklik prensibinin Türkiye'nin Avrupa devletler sistemi içinde yer alması bakımından önemi, burada da ortaya çıkmaktadır. Avrupa, Türkiye Cumhuriyeti'ni gelenekçi Osmanlı devletinin devamı gibi algıladığı için diplomasimizde bugün de güçlükler karşısındayız. Batı'da *Turkish Empire* imajı kökünden değişmelidir. Düzeltmenin bir yolu arşiv belgelerine dayanan itiraz götürmez tarihî araştırmaların derinleşmesidir. Bunun için de arşivlerimiz yabancı ve yerli herkese tam anlamıyla açık tutulmalıdır. Bilindiği üzere, Türkiye Cumhuriyeti devlet arşivlerindeki belge koleksiyonları, yakın zamana kadar tam açıklık prensibine bağlı idi. Fakat, 1989'da bir bakanlar kurulu kararı ile belgelerden yararlanılması, özellikle fotokopi verilmesi hususunda kısıtlamalar getirilmiş, ilmî araştırmalar son derece güç bir duruma sokulmuştur. Öbür yandan genel Osmanlı arşivi yanında iki büyük arşivimiz, Dışişleri bakanlığının ve elçiliklerimizin Hariciye Hazîne-i Evrakı ve Cumhuriyet arşivi henüz tasnif edilmediğinden kullanılmaz bir durumdadır. Diplomasi tarihimizin aydınlanması için önşart olan tam açıklık prensibinin bir an önce yerine getirilmesi bugün milli menfaatlerimizi korumak bakımından da bir zarurettir.

III. BÖLÜM
Osmanlı ve Avrupa

TARİHTE AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE*

YENİ ÇAĞ'DA (1500-1700) TÜRKLERE KARŞI HAÇLI PROJELERİ

1354-1683 döneminde dört yüzyıl Osmanlı tehdidi karşısında kalan Avrupa'da üstünlük kurmayı tasarlayan her monark, bu tehdide karşı birleşik bir Avrupa'yı temsil etme ve savaşma iddiasındaydı.

Ortaçağ'da Haçlı savaşlarında önde gelen Fransa, Yeniçağ'da da geleneği sürdürmüş, Osmanlı'ya karşı haçlı planlarına yakın ilgi göstermiş, Bizans'ı veya onun yerine Latin Doğu İmparatorluğu'nu ihya projeleri yazılıp çizilmiş;[1] hattâ yeni çağlarda Avusturya, Venedik Cumhuriyeti, Malta Şövalyeleri yanında Fransız birlikleri Osmanlı'ya karşı savaşmışlardır. 1204-1261 döneminde İstanbul'u elinde tutan Latin imparatorluğu hatırasını, Fransızlar hiçbir zaman unutmadılar. XIV. yüzyılda Osmanlı'nın yayılma döneminde Bizans imparatorları Avrupa'dan yardım istedikleri zaman, daima Latinlerin yeniden şehri ele geçirmeleri kaygısı vardı. Paleologlar hânedanına mensup ve vâris olma iddiasına yalnız Moskof hükümdarlar değil, Fransız hânedanlar da yakın ilgi göstermişlerdir. 1494'te Fransız kralı Charles VIII

---

* *Doğu Batı*, *İdeolojiler IV*, sayı: 31, Şubat, Mart, Nisan 2005.

[1] Delaville le Roulx, *La France en Orient au XIV. Siècle, 1350-1420*, Paris 1886.

Türklere karşı haçlı seferine çıkmadan Andreas Palaeologus'dan *Bizans imparatoru* unvanını satın almıştı. XIV. Louis, boş sayılan İstanbul tahtına Doğu İmparatoru sıfatıyla oturmayı ciddi olarak düşünüyordu.[2]

XVII. yüzyıl boyunca Türklere karşı kutsal savaş açma XIV. Louis Fransa'sının Avrupa'da üstünlük iddialarının bir sembolü haline geldi.[3] Fransız elçisi A. Vandal'ın şu sözleri, bu fikrin nasıl yaygın olduğunu belirtmektedir: "La chimère d'esprit nombreux mais éloignés des affaires et négligés par les gouvernements; elle redevient la pensée des souverains et des ministres, des capitaines célèbres, des grands ambitieux. Plusierus se flataient de la conduire un jour et la plaçaient au-delà de leurs entre-prises présentes, comme l'occupation et la gloire de l'avenir".[4]

Öte yandan, Fransız ekonomisi büyük ölçüde Osmanlı ülkesi (Levant) ile ticarete dayanıyordu. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Fransız dış ticaretinin yarısı Levant ticaretine bağlıydı. Osmanlı'ya bu ekonomik bağımlılık yanında I. François'dan beri Fransa'nın Avrupa'da denge politikası, Osmanlı'yla siyasî işbirliğine dayanıyordu.[5] Fransa'da Din Savaşları (1562-1598) sırasında Osmanlı'nın Calvinist Partisi'ni tutmuş olması ve 1572 Saint-Barthélémy katliamı üzerine ticarî ambargo tehdidinde bulunması kayda değer.

Viyana Bozgunu'ndan (1683) sonra "Türkler için kötü akıbetin her türlüsü öngörülmüştür. En müsamahalılar, onları toplu halde Hıristiyanlığa geçirmeye hazırlanırken, başkaları çöllere sürülmelerini .... yeryüzünde ne kadar Türk varsa hepsinin kılıçtan geçirilerek ortadan kaldırılmasını uygun görmektedirler."[6]

XVII. YÜZYILDA HAÇLI PROJELERİ

XV.-XVI. yüzyıllarda Avrupa'ya meydan okuyan en büyük tehlikeyi, Avrupa'nın kalbine kadar sokulan Osmanlı Türkleri temsil etmekteydi. Avrupa devletleri arasında ittifak, *birleşme, koalisyon, konfederasyon* girişimleri o zaman ortak savunma ihtiyacıyla gündeme geldi. Ortaçağlardan beri Avrupa'yı temsil eden Papalık ve İmparatorluk, bu kutsal savaşta Avrupa'nın önderliği iddiasında bulundu. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise Avrupa, Osmanlı karşısında ezici bir üstünlük kazanınca, Osmanlı ülkesini istilâ ve paylaşma konusu önem kazandı; paylaşmada rekabet bu kez Avrupa devletleri için ortak hareket etme ve uzlaşma politikasını gündeme getirdi; Böylece Avrupa için bir *Şark Meselesi* ortaya çıktı.

Viyana Bozgunu sonrası savaşlar (1683-1699) Osmanlı'nın artık direnme gücünün tamamen yok olduğuna Avrupa'yı inandırdı ve şimdi bu devâsa zengin ülkenin taksimi projeleri ele alındı.

Avrupa'nın üstünlüğü modern bilim-teknolojide ilerlemeler sonucu, ateşli silâhlarda ve gemicilikte devrimsel ilerlemede kendini gösterdi. Askerlikte Devrim (*Military Revolution*), Osmanlı'ya karşı 1593-1606 savaşlarında gerçekleşmiştir. Avusturya-Alman ordularında kısa tüfenk kullanabilen süvari ve tüfenkli piyade taburları karşısında ok-yay ve mızrakla savaşa Osmanlı geleneksel süvarileri (tımarlı sipahi ordusu) savaşma gücünü tamamen kaybetmiş bulunuyordu. Askerî bakımdan ikinci önemli gelişme, kale-istihkâm inşasında surlar yerine alçak tabya sisteminin gelmesidir. Bu yenilikleri Osmanlı çok geç bir zamanda edinmeye çalışacaktır. Diplomasiye gelince, İstanbul'da Batı'nın ikamet elçilikleri bir casus merkezi gibi işlerken, Osmanlı bu işin önemini ancak XVIII. yüzyıl sonunda anlayabilmiştir.

XVII. yüzyılda Avrupa'da askerî teknolojideki gelişmelerden, Avusturya-Alman ordularının üstün ateş gücünden habersiz bir Osmanlı veziri Merzifonlu Kara Mustafa, Osmanlı askerî zaafını ortaya çıkardı. XVII. yüzyıl ortalarında akıllı bir gözlemci, Kâtip Çelebi, Osmanlı'nın "ihtiyarlık dönemine girdiğini söylemiş, devleti temelinden sarsacak hareketlerden kaçınması" uyarısını yapmıştı. Voltaire durumu açık biçimde ifade etmiştir: "J'estoit de la persuadé que le grandeur de cet empire estoit plutôt un faste imaginaire....... la guerre présente a débrouillé ce chaos et desmelé tout ce Carra Mustafa Pacha ne l'eussent point porté à Vienne, l'Empire Ottoman aurait conservé encore quelques temps sa réputation." "Çoktan şuna kanaat getirdim ki, bu imparatorluğun yüceliği şimdiden hayalimizde yarattığımız bir heyûladır... Şayet önümüzdeki savaş kargaşayı ve

[2] Faruk Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi (Louis XIV et son Projet de Conquête d'İstanbul)*, Ankara TTK, 2004, 53-60.

[3] Bilici, 63.

[4] Albert Vandal, *Les voyages du marquis de Nointel (1670-1680)*, Paris 1900.

[5] P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVII siècle*, Paris 1896; K. Fukasawa, *Toilerie et commerce du Levant*, Paris 1987.

[6] Bilici, Giriş, 3.

Kara Mustafa'nın Viyana önündeki hezimeti gözümüzü açmasaydı bu imparatorluk hâlâ şöhretini koruyacaktı."

XVII. yüzyılda Türklere karşı Birleşik Avrupa projelerinin ilki, Fransız devlet adamı Sully (1560-1641)'ye aittir (Proje tarihi, 1607).[7] Sully, Papalık ve on beş Avrupa ülkesinden kurulacak bir konfederasyon düşünüyor, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'yı bu konfederasyon dışında bırakıyordu. Konfederasyonun bir meclisi olacaktı ve uluslararası anlaşmazlıkları çözmek için ayrı kurumlar öngörülüyordu. Osmanlılar Avrupa'dan çıkarılıncaya kadar bu birliğin savaşı sürdürmesi öneriliyordu ("une forme de république toujours pacifique avec tous les chrétiens et toujours militante avec les infidèles"). Konfedere devletler 273.800 kişilik bir ordu ve 117 kadırgalık bir donanma vücuda getirecekler, ordu Fransa kralının kumandasında olacaktı (o zamana kadar Türklere karşı savaşın başı Mukaddes Roma-Cermen İmparatoruydu). Avusturya, tabii, projeye karşı çıktı. Kral Henri IV (1589-1610) projeyi destekledi[8] (hâlbuki Osmanlı diplomasisi onun krallığa geçmesini desteklemişti).

Capucin keşişi Joseph'in projesini (1615-1618), papalığa ait haçlı planları[9] arasına koymak daha doğrudur. Joseph, Fransa kralını haçlı ordusunun başına koymaktaydı. Fransız devlet adamları, Türklere karşı mücadeleyi, Avrupa'da Habsburglar karşısında üstünlük mücadelesinin bir gereği gibi görüyorlardı. Joseph'in uzun Haçlı Destanı ün kazandı. Türkiye'de elçilik yapmış (1591-1606) ve Osmanlı-Avusturya savaşında Türklerin uğradığı güçlüklere tanık olmuş Savary de Brèves'in projesi de bir haçlı projesidir.[10] Haçlı seferi planlarında, daima Osmanlı Hıristiyan tebaasının ayaklanıp haçlılara katılacağı umuluyordu.

VİYANA BOZGUNU'NDAN (1683) SONRA HAÇLI PLANLARI

Viyana Kuşatması bütün Avrupa'da heyecanla izleniyor; "Türk" (Osmanlı) sorunu gündemin başında geliyordu. Bozgun üzerine Osmanlı ülkesini taksim projeleri gündeme geldi. Ünlü Filozof Leibnitz'in Türklere karşı savaş projesi, geleneksel *Hıristiyan Avrupa* (*Respublica Christiana*) düşüncesinin modern fikirlerle beslenmiş bir versiyonudur. Leibnitz'in planı şu pratik amaçla yazılmıştı: Osmanlı tehdidi karşısında geleneksel Avrupa Hıristiyan birliğinin sağlanması, Doğu'da savaşın devamı. Aslında bu plan, imparator V. Karl (1519-1558)'ın planıydı. Raporunda Haçlı seferlerine sık sık gönderme yapan Leibnitz, Alman imparatorunun adamlarıyla sıkı temas hâlindeydi. Bu kişilerden şansölye J.P. de Schoenborn, imparatorun, Türkler karşısında elleri serbest kalsın diye Avrupa'da barış ve birlik gerçekleştirmeye çalışıyordu (Onun çabalarıyla, XIV. Louis ile ünlü Ren Ligası imzalanmıştı 1658). İmparator Leopold I (1658-1705) için Osmanlı'ya karşı savaş önde geliyordu. Fransız kralının 1670'lerde Ren Nehri doğrultusunda genişleme girişimleri, Alman imparatorluk şansölyesini ziyadesiyle rahatsız ediyordu.[11] Fransa'yı, Osmanlı'yla işbirliği politikasından ayırmak ve Güneş Kral'ın emperyalist iştihası için zengin Mısır'ı taviz vermek Leibnitz planında öngörülüyor; raporda XIV. Louis "Empereur d'Orient" diye anılıyordu.

Osmanlı'ya karşı Saint-Gothard Savaşı (1664)'ından az sonra 1670 tarihini taşıyan ve Avusturya devlet adamlarına sunulan raporlarda Leibnitz, Osmanlı Türklerini dünyada savaş ve istikrarsızlığın başlıca nedeni saymakta, Rusya dahil Avrupa devletleri arasında bir Hıristiyan cephe oluşturmak için bir Avrupa Konfederasyonu önermekteydi.

Dikkate değer bir nokta olarak, Louis XIV Mısır fethine teşvik edilirken Türklerin elinden yalnız Kudüs'ün değil, Hindistan yolunun da Hıristiyanlar (Fransa) için fethedilmiş olacağı belirtiliyordu. Akdeniz egemenliği, o zaman Leibnitz'e göre, tamamen Hıristiyan donanmalarına aitti. Venedik'in denize hâkimiyeti dolayısıyla Osmanlı Devleti Girit'teki ordusuna yardım gönderemiyordu. Leipnitz'in Haçlı planı kuşkusuz Fransız devlet adamlarının planlarından, özellikle XIV. Louis'nin Osmanlı'ya karşı savaş gösterilerinden ilham almıştır: Fransa Kralı'nın donanması 1669'da Vene-

[7] T. G. Djuvara, *Cent projects de partage de la Turquie (1281-1913)*, Paris 1914, 163-171; Bilici, 63-65.

[8] Djuvara, 5.

[9] Osmanlı Sultanı 1604 kapitülasyonunda, Capucinlere Türkiye'de misyonerlik müsaadesi vermişti.

[10] Djuvara, 190-198; Bilici, 65-68.

[11] XIV. Louis'nin genişleme politikasına karşı İngiltere ve Hollanda, Alman imparatorunun doğuda barış yapıp batı Avrupa işleriyle uğraşmasını daima temel bir politika olarak benimsemişler; Karlofça görüşmelerinde Osmanlı ile barışı imzalaması için Avusturya'ya baskı yapmışlardır.

dik'e yardım için Sakız Adası'nı bombardıman etmişti (1681'de Amiral Duquesne Çanakkale Boğazı'nı geçip İstanbul üzerine yürüme girişiminde bulunacaktır).

Özetle, Leibnitz'in Avrupa Birliği projesi, geleneksel bir fikirden yararlanarak Habsburglu imparatorun pratik diplomasisine hizmet için ortaya atılmıştır. "Arkadan düşmanların saldırısından korkmadan" imparator, "barbar Türklere karşı" müttefikleriyle yürüyecektir. Kayda değer ki, Osmanlı'ya karşı bu birliğe, Lehistan ve Ortodoks Rusya dahil ediliyordu. Avrupa'da birlik ve barış sağlandıktan sonra "Barbar Türkler"e karşı harekete geçilmesi ve Avusturya'nın Sırbistan'ı Rusya'nın Kırım'ı alması hedef gösteriliyordu. Leibnitz Planı, 1684'teki Mukaddes Liga'nın bir ön planı sayılabilir.

İmparatorun Doğu'daki savaş planlarını desteklemek için yazılan Le-ibnitz planı, Paris'te iyi kabul görmedi. Projeye verdiği cevapta (21 Haziran 1672) Fransız Dışişleri Bakanı Arnaud de Pompone, "Biliyorsunuz bu tür projeler Aziz Louis (1226-1270)'den beri moda olmaktan düşmüştür" demektedir ("Je ne vous dis rien sur les projets d'une guerre sainte; mais vous savez qu'ils ont cessé d'être à la mode depuis Saint Louis"). Leibnitz projesinde Mısır'a ait önerilerin, 1797'de Napoléon'un Mısır Seferi'ne ilham kaynağı olduğu düşünülmektedir.[12]

Viyana Bozgunu'nun ardından imparatorun 1683-1687 döneminde Osmanlı'ya karşı ezici zaferleri, Fransız kralı Louis'yi iki bakımdan kaygılandırıyordu: İmparator, Hıristiyan Avrupa'nın kurtarıcısı sıfatıyla tüm kıtada, özellikle Almanya'da, nüfuz ve otoritesinin doruğuna ulaşmıştı. Bu zaferler, Güneş Kral'ın Avrupa'da şa'şasını gölgeliyordu. Türklerin Viyana kuşatması sırasında Avrupa'daki genel korku ve kaygı karşısında Fransa, Padişah'la dayanışma politikasını gizlemeye çalışıyor, Ren Nehri'ne doğru genişleme girişimlerine ara veriyordu. Louis Hıristiyan Avrupa'nın birliğini göstermek için Avusturya ile 20 yıllık bir ateşkes antlaşması imzaladı (15 Ağustos 1684) (Fransa'da birçok gönüllü, Türklere karşı İmparatorun ordusuna katılmıştı).[13] Fransız diplomasisi bir çıkmazdaydı: Fransa, bir yandan François I zamanından beri Habsburglara karşı Osmanlı'yla gizli işbirliğini devam ettirmek zarureti, öbür yandan Hıristiyan Avrupa karşısında geleneksel *Très-Chrétien* şöhretini korumak gereği arasında bocalıyordu. 1685-1689 döneminde Louis, yıkılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kendi başına harekete geçmek ve İstanbul'u almak için yapılan planlarla yakından ilgilendi.[14] Osmanlı'nın çöküş halinde bulunduğu, Çanakkale Boğazı'nı geçip İstanbul'u zapt etmenin kolay olduğu, o sıralarda Fransa'da yaygın olarak konuşuluyordu. 1686'da Osmanlı'ya karşı savaş ve taksim planı düzenleyen rahip Coppin, çağdaşları gibi Türklere karşı savaşta Avrupa devletlerinin bir koalisyonda birleşmesini ve ortak bir kuvvet (100 bin asker ve 200 yelkenli) oluşturmasını önermekte idi. Coppin planında Garp Ocakları (Cezayir, Tunus, Trablusgarp) deniz kuvvetlerinin imhası gerektiği özellikle belirtilmiştir; çünkü Akdeniz'de deniz ticareti bu denizcilerin devamlı gazâ-korsanlık faaliyetinden büyük zararlara uğramaktaydı. Coppin'in düşüncelerinde ilginç bir nokta, Osmanlı'dan memnun olmayan Müslüman halkları, Arapları Osmanlı aleyhine yapılacak haçlı seferinde müttefik gibi görmesidir. Konfederasyona dahil Hıristiyan devletlerin her biri, Osmanlı ülkelerinin taksiminde pay sahibi olacaktı.[15] İstanbul, Fransa Kralı'na lâyık görülüyor.

Viyana Bozgunu üzerine Kral XIV. Louis'ye Osmanlı ülkesini istilâ planı sunanlar arasında De La Croix dikkati çeker.[16] Osmanlı üzerinde etraflı bilgi sahibi F. P. de La Croix (İstanbul'da elçi sekreteri, öl. 1704) saldırıda Avrupa devletlerinin ittifakını belirtmekle beraber Kral Louis tek başına Osmanlı'yı yenip İstanbul'da imparatorluk tacını giyecek güçtedir, diyordu. Deniz ve kara silâhlarında Fransız teknolojik üstünlüğünü belirttikten sonra, iyi bir casus olan bu elçilik sekreteri, Boğaz kalelerinin harap durumuna işaret ediyor; Boğazları kolayca geçebilecek donanmaya İstanbul'un ahşap evlerini ateşe vermeyi tavsiye ediyordu.

Kral, Doğu'yu fethetme ve İstanbul imparatorluğunu kurma projesini, 1685 baharında ciddi biçimde ele aldı ve sonbaharda İstanbul'a gönderdiği yeni ikamet elçisinin yanındaki Gravier

[12] Bilici, 89.
[13] Bilici, 120-121

[14] Djuvara, ibid., 230-236.
[15] Bilici, 99-100
[16] Bilici, 103-108.

'Ortières'e,[17] imparatorluğun başlıca limanlarının haritalarıyla Boğaz kalelerinin planlarını çıkarma ödevi verdi (1386). Onun krala sunduğu "Mémoire touchant les échelles du Levant" Osmanlı limanlarında ticaret, ithal-ihraç malları, fiyatlar ve ölçüler üzerinde ayrıntıları içeren son derece değerli bir belgedir.[18] Bu belge, Fransız kralının İstanbul'u yakma emrini yerine getirmek için gerekenleri tespit etmektedir.[19] G. d'Ortières, donanmanın doğrudan İstanbul üzerine saldırmasını tavsiye eder. Avusturya orduları İstanbul üzerine gelmeden kralın kuvvetleri İstanbul'u ele geçirmelidir.[20] Osmanlı'ya tâbi milletler silâhlandırılıp ayaklandırılacak, kadın ve çocuklardan başka Türkler katliamla ortadan kaldırılacaktır,[21] ("La nation ottoman contrainte s'exiler au-dela de l'Euphrate et Condamnée en errer dans les déserts de l'Arabie"; ("Osmanlı milleti Fırat'ın öbür tarafına sürülüp Arabistan çöllerinde dolaşmaya mahkûm edilecek").

G. d'Oritères, bir tehlikeye dikkati çeker: Alman imparatoru, bu seferi öğrenir öğrenmez Osmanlı'yla barış yapar, Fransız kuvvetlerini Osmanlı ordusuyla karşı karşıya bırakır, diyor.[22] Kırım Tatarlarına karşı Moskova'yı harekete geçirmeyi öneriyor ve ekliyor: "Il n'ya pas de Chrétiens qui souhaiteront avec plus d'empressement la destruction de ces Infidèles".[23] Kırım ülkesi Moskova'ya bırakılacaktır; Osmanlı'nın Hıristiyan tebaası Türklere karşı "gizli düşman" ("ennemis secrets")dır.[24] Onlar, Osmanlı'ya karşı Fransızlarla birleşecektir. İmparatora yalnız Macaristan bırakılacak, Rumeli'nin tümü, Yunanistan ve adalar krala itaat edecekler, Türkler, Rumeli'yi ve İstanbul'u bırakıp Anadolu'ya kaçacaklar, Osmanlı askeri yok olunca bütün tâbi milletler, bu arada Araplar ayaklanacaktır (tüm Mısır'da ancak 6000 Türk vardır).[25] Büyük Kral, rakip Habsburglara karşı İstanbul'da Doğu İmparatorluğu için ciddi bir girişimde bulunurken, aynı zamanda kendi memleketinde *Edict of Nantes'ı* kaldırıyor, Katolik mezhebi dışında öbür mezhepleri yasaklıyordu. Alman topraklarını işgal girişimleri üzerine Avrupa'da Fransa'ya karşı Alman İmparatoru ve Protestan devletleri arasında ittifak kuruluyor (Augusburg Ligası), savaş (1689-1697) Güneş Kral'ı Doğu macerasından alıkoyuyordu.

[17] G. d'Ortières'le beraber gönderilen eksperlere 1685'ten itibaren verilen emirler Bilici tarafından yayımlanmıştır, *ibid.*, 129-165.

[18] Belge, Bilici tarafından notlarla yayımlanmıştır. Bu belgeyle kıyaslanacak başka bir belge Fransız konsolosu Charles de Peyssonel'in eseri, *Traité de commerce dans La Mer Noire*, I-II, Paris 1787, Karadeniz kuzey memleketleri üzerinde zengin ayrıntılar içerir.

[19] "Les forces nécessaire pour brûler Constantinople suivant les instructions de sa Majesté" (Bilici, 175); G. d'Ortières, İstanbul'a ait bilgileri Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople*, Paris 1680'den aktarmıştır.

[20] Bilici, 184.

[21] "il faudroit tout tailler en pièces", s. 185. Esir alınacak 12 bin kişi Fransız donanmasında forsa olarak Fransa'ya gönderilecek.

[22] Bilici, 204.

[23] Bilici, s. 295.

[24] Bilici, s. 296.

Fransız planlarında Mısır'ın hedef gösterilmesinin nedenleri arasında, Osmanlı donanmasının Girit Harbi (1645-1664) sırasında Akdeniz'de yok olmuş olması belirtilir. Planda, Mısır'ın kolayca alınacağı, İstanbul'un deniz yoluyla gelen beslenme kaynaklarından yoksun bırakılacağı düşüncesi hâkimdir. Mısır'da uzun yıllar konsolosluk yapan (1638-1639, 1643-1646) Jean Coppin, 1686'da bütün Avrupa'da Türklere karşı kutsal savaş çabalarının doruğa eriştiği bir zamanda eserini (*Bouclier de l'Europe, la guerre sainte*, Lyon 1686) yayımladı. Bununla beraber Coppin, kitabında eski haçlı projelerini tekrarlamaktadır. Papa Alexandre VII'ye takdim edilen eserde, Mısır'da Osmanlı egemenliğini temsil edenler, özellikle sayısı 6000'i geçmeyen Osmanlı askeriyle yerli Arap halk arasında anlaşmazlık ve çatışmaları belirtilmekte; genellikle Osmanlı idaresinin sakat ve zayıf tarafları işaretlenmektedir.

AVRUPA KONFEDERASYONU PROJELERİ VE TÜRKLER

WILLIAM PENN'İN DÜNYA BARIŞI İÇİN AVRUPA KONFEDERASYONU

Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak ve mirasına konmak için Ortaçağ haçlı projelerini izleyen emperyalist Avrupa hükümdarları (XIV. Louis, Habsburg ve Rusya hükümdarları, Petro I, özellikle Büyük Catherina) karşısında XVIII. yüzyılda özellikle İngiltere'de dünya barışı adına "humanitaire" proje sahipleri ortaya çıkmıştır.

[25] Bilici, s. 308.

1693'te yüz yıl sona yaklaşırken William Penn, Avrupa'da genel barış için bir *Avrupa Djet'i Devletler Parlamentosu* (*An European Dyet, Par-liament or Estates*) tasarısı ileri sürmüş ve *Turkey*'in (Osmanlı Devleti) bu birliğin bir üyesi olma imkânını ortaya atmıştır.[26] Penn, yalnız Batı Avrupa'da değil, Macaristan'da Türklerle Habsburglar arasında "kanlı trajedilere" son vermek kaygısıyla bu tasarıyı öne sürdüğünü ifade etmektedir. Girişte Penn, "Tüm tarihî anlatımları gözden geçirirsek saldırganların haktan ziyade genellikle açgözlülükle fetih ve ülkeyi genişletme hırs ve gururu ile harekete geçtiğini görürüz" diyor ve karşılıklı elçilerin gidip gelişi, diplomatik görüşmeler, adaletin savaşa karşı avantajlarını ortaya koyarak çok kez savaşı önlemeyi başarmışlardır diye ekliyor. İngiltere'de *adalet* iç savaşı nasıl önlemişse devletler arasında da savaşı önleyebilir diye ekliyor. Penn'e göre devletler arasındaki savaş, sıradan halk için bir haksızlıktır. "Adalet, barışın aracıdır". Hükümetler, kargaşayı gidermek, dengeyi ve adaleti yerine getirmek için var olmuştur. Toplumda güvenlik, bireylerin güvenliği demektir. Avrupa'da barışın gerçekleştirilmesi de aynı amacı gerçekleştirecektir. Bir "egemen" veya "emperical *Diet*, Parliament or States of Europe", egemen hükümdarların barış ve düzen içinde yaşamaları için gerekli "Adalet kuralları"nı tespit edecektir. *Diet*, her yıl ya da iki veya üç yılda bir toplanmalıdır. Devletler, aralarında elçilik yoluyla çözemedikleri ayrılıkları *Diet*'e getirirler. Eğer bir devlet iddialarını belli bir zaman içinde buraya getirmez ve silâha sarılırsa, öteki devletler birleşip onu baş eğmeye zorlarlar. Böylece Avrupa'da barış kurulur, ahali de barıştan nasibini alır.

Penn, bu devletler birliğine *European League* or *Confederacy* adını verir. Devletlerin delegelerinden oluşan *Diet* nasıl meydana gelecektir ve oyların nasıl belirleneceği sorularını yanıtlar: *Diet*'te delege sayısı ve oy hakkı, her ülkenin gelirine göre belirlenebilir, hükmüne varıyor. Almanya İmparatorluğu 12, Fransa 10, Portekiz 3, İsveç 4, Danimarka 3, Polonya 4, Venedik 3, Hollanda 4 delegeyle temsil edilebilir. Türkler ve Moskoflar bu Diet'e dahil olacaksa, ki bu da "uygun ve adilânedir" ("as seems but fit and just"), her biri 10 veya daha çok delege gönderebilir. Özetle, *Diet* 96 delegeden oluşabilir ve bilinen dünyanın "en iyi ve en zengin kısmını" temsil eder. Oylamada her delege bir oy sahibi olacaktır.

[26] William Penn, *An Essay towards the Present and Future Peace of Europe by the Establishment of an European Dyet, Parliament or Estates*, London 1693; W. Penn (1644-1718) o zaman İngiltere'de takibata uğrayan Quaker mezhebine girmiş, hapse atılmıştır; Papa aleyhtarı; barışı, vicdan özgürlüğünü ve demokrasiyi savunan bir düşünür olarak bu alanda çeşitli risaleler yazdı. Bu düşüncelerle Amerika'da Pennsylvania kolonisini örgütledi. Dostu Kral James II sayesinde, John Locke gibi siyasî tutukluları hapisten kurtardı. Penn, ilk kez Amerikan kolonilerinin Birlik hâlinde birleşmeleri hakkında bir planın yazarıdır (1696). 1701'de Pennsylvania için yazdığı Anayasa, 1776'a kadar yürürlükte kalmıştır.

Diet ne kadar kapsamlı olursa o kadar tam ve saygın (*solemn*) olur. Görüşmeler serbest olmalıdır; kararlar böylece daha büyük bir etkinlik kazanır. Toplanma yeri merkezî bir yerde olmalıdır. Kararlar dörtte üç çoğunlukla alınmalıdır. Görüşmelerde dil Lâtince veya Fransızca olmalıdır. Böylece en güçlü ve zengin devlet yolsuzluğa sapamaz; çünkü kalan devletler grubu ondan güçlüdür. Egemen devletler, kendi egemenliğinden fedakârlık yapmış olmazlar. Kendi memleketlerinde halk üzerinde eskisi gibi egemen kalırlar; savaşa verilen gelir ellerinde kalacağından bunu halkın yararına harcarlar. Güçlü devletlerin otoritesinin azaldığı noktasına gelince, bu artık büyük balık küçük balığı yutar kuralının işlemeyeceğini gösterir.

Böylece artık masum insanların ve Hıristiyanların kanı dökülmez. Hükümetler halkın hayatı için daha şefkatli, Tanrı'ya karşı daha sorumlu olurlar. O kadar dul kadın, ana-babanın feryatları dinmiş olur.

Öte yandan genel barış sağlanırsa, Hıristiyanlık dışında olanlar gözünde Hıristiyanlığın nam u şânı yükselir, "Hıristiyanların yalnız onlara karşı değil, kendi aralarında haksız o kadar kanlı savaşı büyük ölçüde önlenmiş olur" (sh. 45). Penn, kuşkusuz Habsburglarla Osmanlı Türkleri arasında 1683'ten beri sürmekte olan kanlı savaşları kastetmektedir. İngiltere, o zaman XIV. Louis'nin Fransa'yı büyütmek için giriştiği genişleme politikasına karşıdır; aynı zamanda Habsburgları Avrupa'da egemen bir yere getirecek doğudaki başarılarından kaygı duymaktadır. Penn, bu barış planıyla, kuşkusuz, o zaman İngiltere'de hâkim genel duygulara tercüman olmakta ve İngiliz ticaretinin geliştiği Osmanlı ülkesini bu barış planı içine almaktadır. 1699'da Karlofça'da, Osmanlıların çok muhtaç oldukları barışın gerçekleşmesinde İngiliz ve Hollandalı elçilerin büyük yararı olmuştur. Osmanlı Padişahı, bu hizmeti takdir ettiğini yeni kapitülasyon imtiyazlarıyla göstermiştir (Osmanlı Arşivi: *Nâme Defteri*).

İnsaniyetçi Penn, Macaristan'daki savaşın sebep olduğu yağma ve sefaletlere özellikle işaret ediyor. Konfederasyondan beklenen başka önemli bir sonuç da, seyâhatlerin kolay ve güvenlik içinde cereyan etmesi, Avrupa'nın Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden beri kaybettiği genel barışa kavuşmasıdır. Avrupa, özellikle Almanya, birçok devlete bölünmüş olduğundan bu projeyle sınırlarda duraklama ve kontroller son bulacaktır. Penn'in sıraladığı yararlar listesinde, Türklerin Hıristiyan ülkelerine akınlarının son bulmasının getireceği faydalar da anılmaktadır. Bazı Hıristiyan hükümdarların ihmal veya göz yumması sonucu, Osmanlıların Hıristiyan ülkelere yaptıkları istilâlar böylece imkânsızlaşacaktır (s. 53). Hıristiyan hükümdarlar birliğe karşı çıkmadığı takdirde, Osmanlı Padişahı da, bütün gücüne rağmen karşısında baş edemeyeceği bir güç olduğunu görecek, Avrupa'da sahip olduğu toprakların güvenliği için bu barışa uymaya mecbur olacaktır. Biliyoruz ki, Yakınçağ'da ticareti ve Avrupa'da denge politikasını devam ettirmek için İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü savunacaktır. Penn, tasarısının uygulanabilirliğini belirtmek için Hollanda'daki *Birleşik Eyaletler*i örnek gösterir.

XVIII. yüzyıl Aydınlanma Çağı (*Enlightenment*) düşünürleri, Türkiye'ye karşı Ortaçağ Haçlı geleneğinden kısmen kurtulmuş, Türkiye'yi tasarladıkları barış planları içine almayı kabul etmiş görünmektedirler.

Avrupa düşüncesinde Osmanlı hakkında değişen görüşleri etraflı biçimde Dr. Aslı Çırakman incelemiştir.[27] Çırakman'a göre Aydınlanma Çağı'ndan önce Avrupa, Osmanlı Devleti'ni *tiran (müstebid)* devletler arasında sayıyordu. Bu görüş sahiplerinden F. Osborne'a göre, Osmanlı tiranlığı (istibdad rejimi) Avrupa devletlerinkinden pek farklı değildir. Osmanlı dahil Avrupa'da tiran rejimi, keyfî ve zor kullanan zâlim bir rejim olarak görülse de, istikrar için gerekli sayılıyor.[28] Tiranlık kavramı, Aristo'nun politika üzerindeki kitabından alınmıştır. Birçoğu Osmanlı rejimini tipik bir *tyranny* olarak görmüştür. Hükümdara karşı duracak irsî toprak sahibi bir asil sınıfın yokluğu, Osmanlı tiranlığının gerçek nedeni sayılır.[29] Fransız siyaset yazarı La Noue, Osmanlı'ya karşı savaşı gerekli göstermek için Osmanlı rejiminin tiranlık karakteri üzerinde durur.[30] Çırakman'a göre,[31] Osmanlı rejimi hakkında Avrupa'da zamanla görüş değişti, bu rejim keyfî ve zalim tiranlık değil, Doğu'ya has despotik bir rejim olarak tanımlanmaya başladı. Despotizm, XVI.-XVII. yüzyılda "haklı bir savaş sonunda elde edilen fetih hakkı sonucu mutlak hükümet" olarak anlaşılıyordu. Ancak Montesquieu tarafından bir Doğu hükümet biçimi olarak tanımlandıktan sonra despotizm, Osmanlı rejimini ifade eden bir kavram olarak yerleşmiş görünmektedir. Despotizm'den anlaşılan, Doğu'ya özgü geri bir kulluk rejimi, kulluğa alışmış bir tebaa üzerinde keyfî ve zalim hükümdarların idaresinde geri ve kokuşmuş bir rejim olarak tanımlanıyor.

Bu tanımlanma onu genel tiranlık tanımından ayırır. Fransa'da Louis XIV. zamanındaki rejim de, bazılarına göre despotik bir rejim olarak algılanıyordu. Montesquieu ise despotizmi gevşetici sıcak iklimiyle Doğu'ya özgü bir toplum tipi olarak tanımlamıştır. Orada yaşayan insanlar, tabiat icabı böyle bir kulluk rejimine boyun eğmektedirler. Böylece Montesquieu, önceki tiranlık kavramını, coğrafya ve özel bir teolojinin belirlediği objektif bir toplum tipi kavramına dönüştürüyordu. Montesquieu teorisi, XVIII. yüzyılda moda oldu.[32] Tipleştirme çabasını biz, zamanımızda, *Sultanizm*, *Oriental Despotism* teorisiyle Max Weber, K. Wittfogel, F. Braudel ve S. N. Eisenstdat'ta bulacağız.[33]

Montesquieu'den beri Doğu toplum ve siyasî rejimleri üzerinde yerleşmiş bu deterministik bakış biçimi, Avrupa'nın kaçınılmaz üstünlüğü iddialarının temel taşı olmuştur. Son olarak Samuel Huntington'un rasyonel Batı'yı dindar Doğu'dan (ve Türkiye'den)

[27] A. Çırakman, "From Tyranny to Despotism: The Enlightenment's Unlightened Image of the Turks", *IJMES*, no. 33 (2001), 49-68.

[28] Ibid.

[29] Ibid. 51-52; krş. H. İnalcık, "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers*, I.

[30] La Noue için bkz. Djuvara; öteki XVII. yüzyıl gözlemcilerinin Osmanlı tiranlık rejimi üzerinde görüşleri için Çırakman, 53-54; A. Çırakman, *From the "Terror of the World" to the "Sick Man" of Europe*, New York 2001 35-105.

[31] "From Tyranny", 56-64.

[32] Çırakman, 56-57.

[33] Bkz. H. İnalcık, "Comments on Sultanism".

keskin çizgilerle ayıran ve Batı'nın üstünlüğünü tabiî ve gerekli gören teorisi, Montesquieu'den beri gelişen Batı düşüncesinin yeni bir görüntüsünden başka bir şey değildir. Osmanlılar üzerinde Avrupa'da yayımlanmış belli başlı literatürü gözden geçiren Çırakman'a göre[34] XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa'da Osmanlılarla savaşlar artık haçlı savaşları gibi düşünülmüyor, onun yerine Osmanlı sadece politik bir güç ("a mere political force") olarak kabul ediliyor. Ancak genelde, siyaset yazarları Hıristiyan-İslâm mücadelesi görüşü ve Türk tehdidinden hâlâ söz ediyorlardı. Bu yüzyılda gerginleşen ilişkiler sonucu sempati, hayranlık ve aşağılama gibi daha farklı imgeler görülmektedir.

Académie Française üyesi ünlü Abbé de Saint-Pierre (1658-1743) 1713'te Fransa kralına takdim ettiği "Supplément à Abrégé du Projet de Paix Perpétuelle" adlı raporda, Osmanlı Türkleri'ne bakışta yenilik getirmektedir. William Penn gibi genel barış adına pratik "humanitaire" saydığı bu projede Türkler hakkında şöyle diyor: "Les Turcs ne songeront plus à faire la guerre ni à l'empereur, ni aux Vénitiennes, ni à la Pologne, ni à la Tsarine, dès qu'ils sauront *La Ligue générale défensive*, signée entre les chirétiens" (Hıristiyanlar arasında imzalanan genel savunma birliği karşısında Türkler, artık ne imparatora, ne Venediklilere, ne Polonya, ne de Çariçe'ye karşı savaşmayı düşünmeyeceklerdir).

AVRUPA YARIMADASININ DOĞU SINIRI

Modern dünyayı jeopolitik bakımdan şekillendiren önemli değişme dönemi, kuşkusuz XVI. yüzyıldır. XVI. yüzyılda Avrupa, uluslararası korporasyonları (Büyük Ticaret Kumpanyaları), ateşli silâhları ve Okyanusları fetheden donanmalarıyla dünyaya hâkim olmuştu. Bu süreç, I. ve II. Dünya Savaşları akabinde Büyük Britanya'dan sonra ABD'nin galebesiyle daha da güçlü bir şekilde devam etmektedir.

Avrupa, büyük Asya kıtasının batıda Atlantik Okyanusu'na uzanmış bir yarımadası durumundadır. Tarih boyunca bu yarımada, Asya kıtasındaki büyük değişmelerin etkisi altında kalmıştır. Rus tarihçiliğinin ortaya attığı Avrasya kavramı, Rus siyasî pragmatizmi bir tarafa, coğrafî-tarihî bir gerçeği ifade etmektedir. Avrasya düşüncesini, kuzey Asya ve Avrupa'yı içeren bir kavram gibi düşünebiliriz. Kadim

[34] Bkz. *From the "Terror of the World"*.

devirlerde Avrupalı kavimler, Avrupa ve Orta Asya'dan Hindistan'a kadar yayılmışlardır. Yukarı Ortaçağ'da Asya kavimlerinin (Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Macarlar, Uzlar, Kıpçaklar, Cengiz Han Mogolları) aksi doğrultuda Avrupa'nın göbeğine kadar yayıldığını görmekteyiz. Güneyde ise Akdeniz, Ortadoğu'yla Avrupa'yı bütünleştirmiştir. Yeni çağlarda Avrupa, doğusunda evvelâ Osmanlı-Türk imparatorluğunun, sonra Rusya'nın yükselmesiyle, yine Avrasya'nın jeopolitik sınırları içine girmiştir.

Roma egemenliği zamanından beri, Tuna ve Drava nehirlerinin güneyindeki Balkan yarımadası ve Anadolu, Avrupa'nın güneydoğusunda ortak tarihe sahip bir tarihi bölge durumunu korumuştur. Bölge, Doğu-Roma İmparatorluğu (Bizans) (395-1453) ve Osmanlı İmparatorluğu zamanında (1352-1912) bu birliği sürdüregelmiştir. II. Murad (1421-1451), Macar Krallığı'yla yaptığı antlaşmada (1428) Tuna nehrinin güneyindeki yarımadanın Osmanlı ülkesi olduğu gerçeğini kabul ettirmişti. Bir kelimeyle, üç yüzyıl Avrupa'nın güneydoğu sınırı, Tuna-Drava üzerinde kalmıştır. Böylece, Boğazlar-İstanbul ekseni etrafında Balkan yarımadasıyla Anadolu, on beş yüzyıl, iki imparatorluğun idaresinde sürekli bir ünite, bir *tarihî bölge* olarak yaşamıştır. Bölgenin temel sosyal yapısı, tüm istilâlara rağmen aynı kalmıştır. Kırsal sektör, köylü aile çiftliklerinden oluşuyordu (*Oiko, baştina, çift-hane*). Bizans ve Osmanlı imparatorluk idareleri, bu temel yapıyı dikkatle korumaya çalışıyorlardı.[35] Michel Lhéritier, bu jeopolitik üniteyi "sürekli bir tarihî bölge" (*région historique*) saymaktadır. Boğazlar, Anadolu'yu Balkan'dan, Akdeniz'i Karadeniz'den ayıran bir *engel* değildir. Son zamanlarda Boğazların Avrupa'nın sınırı olduğu iddiası (AB çevrelerinde), Türkiye'yi Avrupa'dan dışlamak için bazı küçük devletlerin ortaya attığı siyasî maksatlı bir iddiadır.

Günümüzde on milyonu aşan nüfusuyla İstanbul, yalnız Balkanlar ve Anadolu için değil, Avrupa için de en önemli metropollerden biri hâline gelmiş; Boğazlar, Karadeniz kuzey ve Tuna memleketleriyle Akdeniz arasında gittikçe yoğunlaşan bir trafiğin işlek kanalı durumunu almıştır.

[35] Bkz., H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge 1994, 143-155.

XVI. yüzyıl başlarında Ortaçağ Avrupa'sı hâlâ bir bütün, *Respublica Christiana* olarak düşünülüyor, Papalık ve imparator, râfızî hareketlere ve Türklere karşı korunması mantığıyla, tüm Avrupa'yı kendi otoriteleri altında tutmak iddiasında bulunuyorlardı. V. Karl (1519-1554) ve Papalar diplomasisi, Avrupa'yı Türklere karşı haçlı ittifakı etrafında toplama çabalarına dayanıyordu. Fakat XVI. yüzyılda *respublica Christiana* sarsılmaya başladı. Fransa, İngiltere gibi güçlü millî monarşiler ortaya çıktı ve imparatora ve papalığa karşı koymaya başladılar. *Birleşik Hıristiyan Avrupa* yerine, bağımsız devletlerin denge politikası ve sonuçta bir *devletler sistemi* ve diplomasisi ortaya çıktı; Fransa, François I (1515-1547), İngiltere Elizabeth I (1558-1603), Hollanda Prens Maurice (1584-1609) zamanında tam ve mutlak bağımsızlık siyaseti gütmeye başladılar. İmparator ve Papalığa karşı mücadelelerinde, Avrupa'nın doğusunda yükselen bir süper güce, Osmanlı İmparatorluğu'na başvurmaktan başka çare bulamadılar. Böylece Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa Devletler Sistemi'nin vazgeçilmez bir parçası hâline geldi. François I'in Muhteşem Süleyman'la ittifakı (1526), Avrupa'da fiilen *respublica Christiana*'nın sonunu getirmiştir. Modern Avrupa'nın yalnız siyasî çehresi değil, dinî haritasının yerleşmesinde de bugün tarihçi Osmanlı faktörüne önemli bir yer vermektedir. Almanya'da protestanlığın yerleşmesinde Osmanlı tehdidi, kuşkusuz en önemli faktörlerden biridir.[36] Ancak 1750-1878 döneminde; endüstrileşen, nüfusu ve hammadde ihtiyacı artan kapitalist bir Avrupa, Balkan yarımadasını kendi nüfuz alanına sokacak, burada uydu devletçikler yaratacaktır.

AVRUPA VE DOĞU'DAN GELEN TEHDİT

Modern Çağlara gelindiğinde, Avrupa, zaman zaman Doğu'dan gelen iki hayatî tehlike altında birleşmek, birleşik bir cephe hâlinde teşkilâtlanmak ihtiyacını duymuştur. 1350-1690 döneminde bu tehdit güneydoğu'dan Osmanlı Türklerinden geliyordu. 1699'dan sonra tehdit, Rus İmparatorluğu'ndan, Çarlık Rusya'sından ve Komünist Rusya'dan geldi.

[36] C. M. Kortepeter, *Ottoman Imperialism During the Reformation*, New York 1972.

1350-1690 döneminde Osmanlı'ya karşı birleşme, Ortaçağların haçlı ideolojisinin devamı olarak algılanabilir. Avrupa artık, Kudüs'te İsa'nın mezarını Müslümanların elinden kurtarmak için değil, İstanbul ve güneydoğu Avrupa'da yerleşen Osmanlı'ya karşı Levant'ta Lâtin milletlerin (Venedik, Ceneviz, Fransız, Katalan, vb.) kurdukları kolonileri savunmak için birleşiyordu. Akdeniz'de İtalya ve adalar, Orta Avrupa'da Macaristan ve Avusturya tehdit altındaydı. 1529'dan başlayarak Türk akınları karşısında Almanya'da *Türk Korkusu* dolayısıyla kiliselerde muntazaman çanlar çalınıyordu. Roma papaları bu dönemde de, *Avrupa Hıristiyan Ülkesi* (*respublica christiana*)'nın temsilcisi rolünü üstlendi (1572 Kutsal Ligası, 1684 Kutsal Ligası). Avrupa'da üstünlük kurmak isteyen her hükümdar, Türklere karşı birleşik Hıristiyan Avrupa'nın koruyucusu rolünü benimsiyordu (Roma-Cermen imparatoru V. Karl; İspanya Kralı II. Philip, Leopold I, Fransa Kralı XIV. Louis). 1350-1690 döneminde Osmanlıya karşı Avrupa'da devlet adamları onlarca Birleşik Avrupa Projesi önermiştir.[37] Proje sahipleri, Hıristiyan Avrupa'sını, pek azı Avrupa medeniyetini koruma davasını ileri sürmüştür.

1683-1699'da Batı Avrupa dışında birleşik Avrupa Osmanlı'ya karşı son kesin karşılaşmasında galip geldi. 1684 Kutsal Ligası'nın (Roma-Cermen İmparatoru, Lehistan Kralı ve Venedik, 1686'da Rusya) mücadelesini, tüm Avrupa nefesi kesilmiş izliyordu (günlük haber alma ihtiyacıyla ilk günlük gazete o zaman görüldü). XIV. Louis, Alman İmparatorluğu'na karşı genişleme planlarına o zaman ara vermek zorunda kaldı. İmparator Leopold I (1658-1705), Avrupa'nın kurtarıcısı olarak tüm kıtada büyük bir hükümdar olarak selâmlandı. XVIII. yüzyılda da Avusturya Rusya'yla birlikte Türk İmparatorluğu'na karşı emperyalist tasarılarını "haçlı" Avrupa'yı koruma kılıfı altında sürdürecektir.

RUSYA

1699'dan sonra yarımada Avrupa'sını Doğu'dan tehdit eden büyük güç, Osmanlı değil, Rusya'dır. Rusya, I. Petro (1689-1725) ile batılılaşarak kendisini Avrupa'nın bir parçası, "öteki Avrupa" yapmayı başarmıştır. Gerçek dönüm noktası 1686 yılıdır. 1684'te Osmanlı saldırısı karşısında Avrupa birleşti; Osmanlı'ya karşı bir Kutsal Liga

[37] Bkz. yukarıda: "Yeni Çağ'da Türklere Karşı Haçlı Projeleri".

kurdu ve kuzeyde yeni bir cephe açma düşüncesiyle, o zamana kadar "barbar" saydığı Rusya'yı ittifaka davet etti. Rusya, Karadeniz kuzey steplerini ve Kırım yarımadasını istilâ ederek geleneksel birleşik "Doğu-Avrupa" imparatorluğunu kurmak için, bu daveti kaçırılmaz bir fırsat kabul etti. Liga'ya katıldı (1686). Bu, Avrupa tarihinde bir dönüm noktasıdır. Rusya, Hıristiyanlığın ve Batı Medeniyeti'nin savunucusu sıfatını benimseyerek, Habsburglarla birlikte Osmanlı'ya karşı savaş dönemini başlattı. Özellikle Büyük Catherina (1762-1796) zamanında, 1768-1774 Savaşı ve onun akabinde Kırım Hanlığı ve Karadeniz kuzey ülkelerinin işgaliyle Rusya, Avrupa'da büyük devlet durumuna yükseldi. XIX. yüzyılda Rusya, bir yandan Batı'da Baltık ve Lehistan'a doğru genişleme, öte yandan kapitalist Batı'nın büyük Osmanlı pazarını istilâ etme tehdidinde bulununca, Avrupa, Rusya'yı doğudaki büyük tehlike olarak görmeye başladı. Rusya XIX. yüzyılda sıcak denizlere inme politikasıyla Avrupa çıkarlarını aynı zamanda Kafkaslar'da, Ortadoğu'da, Afganistan-Hindistan'da tehdit ediyordu.

AVRUPA BİRLİĞİ VE MODERN TÜRKİYE

Modern Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti veya onun devamı değildir. Osmanlı Devleti Batı'da, *Turkish Empire, l'empire turc* diye adlandırılmıştır; Atatürk inkılâbıyla kurulmuş olan modern Türkiye Cumhuriyeti bütünüyle farklı bir devlettir. Anayasasıyla Türkiye Cumhuriyeti'ni, demokratik, lâik, sosyal bir devlet olarak tanımlar; Türkiye hükümetleri, muntazam aralıklarla tüm vatandaşların oy kullandığı seçimlerle iktidara gelir. İslâm dünyasında Türkiye bu vasıflarıyla, yegâne gerçek demokrasiyi temsil eden bir devlet olarak tanınmıştır ve Avrupa Birliği'ne katılmak için tüm koşulları yerine getirmiştir. Fakat AB ile üyelik konusu ortaya çıktığından beri Avrupa'nın ileri sürdüğü koşullar, XIX. yüzyıl *Şark Meselesi* yaklaşımını hatırlatmaktadır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda tüm dünya geleneksel medeniyetlerini, ya doğrudan koloni-sömürgeleri hâline getiren, yahut Osmanlı misâlinde olduğu gibi, kendi ekonomik ihtiyaçlarına göre reform adı altında birtakım yapı değişikliklerini kabul ettiren (Osmanlı *Tanzimat* 1839-1877 reformları) bir Avrupa karşısındayız. Bugün, Türkiye'yi kendi bünyesine almak vaadiyle Avrupa Birliği, zorunlu kriterler denilen birtakım yapı değişikliklerini ileri sürmektedir. *Tanzimat* döneminde olduğu gibi, bu yapı değişikliklerinin, bürokratlar ve devlet adamları tarafından halka daha sağlıklı, daha modern bir idare, ileri medenî hayat koşulları getirmek için kabul edildiği ilân ediledursun, karamsar gözlemciler XIX. yüzyıldaki gibi kapitalist Avrupa normlarının yine Avrupa çıkarları için empoze edildiğini ileri sürmektedir. Türkiye'nin Avrupa Gümrük Birliği'ne girmesini Avrupa tereddütsüz kabul etmiş, fakat Türkiye tam üyelik için dayatınca, katılımın ancak "imtiyazlı ortaklık" rejimiyle mümkün olduğu ileri sürülmüştür. Kendi işçisinin hayat düzeyi, tüm Avrupa devlet adamlarının başta gelen kaygısıdır. Böylece, Türkiye'ye *ortaklık* ile, ancak XIX. yüzyılda olduğu gibi yarı-sömürge statüsü revâ görülmektedir. Gümrük Birliği, Türk ekonomisini her an çökme tehlikesi altında bulunduran muazzam bir dış ticaret açığı getirmiştir. Bazı gözlemcilere göre, Avrupa'nın gelişen memleketlere ekonomik kalkınma yardımları dahi bencilcedir; çünkü fakir bir memleket iyi bir pazar değildir. Avrupa kapitalist sömürü politikasının süregeldiğini iddia edenlerin tepkisi bu gözlemlerden kaynaklanmaktadır. XVIII. yüzyılda Hindistan'dan ve Türkiye'den dünya pazarlarına büyük ölçüde pamuklu ihraç edilirken, XIX. yüzyılda bu hareket tersine dönmüş, Türkiye ve Hindistan Batı pamuklularının pazarı olmuş, bu iki ülke Avrupa fabrikalarına yalnız ham pamuk ihraç eder duruma düşmüştür. Samuel Huntington, içine kapanık bir Avrupa'nın üstünlüğünü her çeşit araçla, gerektiğinde silâhla korumayı salık verirken, tam da XIX. yüzyıl sömürgeci Avrupa'sını savunmakta, Türkiye'yi Avrupa dışında bırakmaktadır.

Son kez, Batı medeniyeti ile öteki dünya medeniyetleri, bu arada İslâm ile Avrupa arasında çatışmayı, tarihin kaçınılmaz bir gelişme aşaması olarak gören siyaset bilimcisi Huntington'un görüşleri Batı'da hayli rağbet görmektedir.

ÖZETLE

Yukarıda, tarihte Türkiye'nin komşularıyla ve bugün kader birliği yapmaya hazırlandığı Avrupa ile ilişkileri konusunda, stratejik koşullar ve gelişmeler üzerinde genel bir tablo çizmeye çalıştık. Bugün dış tehlikeler gittikçe daha belirli hâle gelmektedir. Avrupa'da Türklere karşı tarihî haçlı geleneğinin canlandığını (Papalık açıkça AB meselesinde Katolik dünyasını Türkiye aleyhine çevirme çabasındadır ve Ortodoks Kilisesi'yle bin yıllık Şizmaya son vermekte) ve Türk aleyhtarı Helenist romantizmin kaybolmadığını gösteren açık kanıt-

lar vardır (AB içinde Yunan lobisinin başarılı baskısı, Kıbrıs'ın AB'ye kabulü). Dünyada, özellikle Ortadoğu'da kendi çizgisinde bir düzen yaratmaya uğraşan bir süper gücün Ortadoğu'da kendi planlarını zorla uygulama kararı, bölge milletlerinin, özellikle Türkiye'nin hayatî menfaatleriyle çelişki hâlinde. Durum, Batı ittifak sisteminin bir üyesi olan Türkiye ile ABD arasında son zamanda örtbas edilemeyen bir anlaşmazlık aşamasında.

Ege'de tam egemenlik politikası *Ethniki Etheria*'nın tarihî hakları Bizans'ı ihya davasının ilk aşaması olarak gündemde. İki yüz yıldır Avrupa bu amaca hizmet ediyor ve bugün Avrupa Birliği içinde tarihî koşullar Yunanlıları her zamankinden daha güçlü olduklarına ve er geç amaçlarına erişeceklerine inandırıyor. Avrupa Birliği'nce Maastricht Antlaşması yapıldığında bütün Yunanlılar bayram yaptı. Türkiye, Yunanistan karşısında bir şey yapamaz ve Yunanlı Avrupa'nın kalkanı arkasında her istediğini elde eder inancına vardılar.

Öbür yandan Cumhuriyet Türkiye'si; 1950'den beri askerî darbeler, ekonomik krizler, nüfus patlaması, köyden şehre hızlı göç sonucu sosyal ve ekonomik dengesizlik, yaygın işsizlik ve fakirlik, etnik ve siyasî istikrarsızlık sonucu millî devletin bünyesinde derin sarsıntılarla karşı karşıya gelmiştir. Türkiye bir taraftan da 1999 büyük deprem felâketi gibi doğal bir afetle sarsılmıştır. Modern Türkiye'ye eski *hasta adam* deyimini lâyık gören birilerinin hayret dolu gözleri önünde, son yirmi yıllık dönemde Türkiye halkı öyle bir dinamizm, öyle bir gelişme örneği göstermiştir ki, AB'ye üyeliği gündeme geldiğinde, tarafsız gözlemciler bu güçlü ülkenin katılımıyla dünya denge sisteminde esaslı bir değişiklikten söz etmeye başlamıştır. Türkiye'nin demografik ve ekonomik dinamizmi korkutacak bir düzeye erişmiştir.

Unutmayalım, enflasyon Türkiye'ye genel bir siyasî, sosyal, ekonomik bünye hastalığı getirmiştir. Dar gelirli katmanda işçi, memur sürekli fakirleşirken, çeşme başındakilerin, bürokratların ve sermaye sahiplerinin (çoğu kendini kurtarma çabasıyla) saptıkları yolsuzlukların açıklanması (lüks göstermeciliği, çifter çifter yatlar, İsviçre'de gizli hesaplar) halk arasında şok etkisi yapmıştır. Bünye hastalığının öbür yüzü, fakirleşen kitlelerin devlet hizmetine yönelmesidir. Devlet işletmelerine gereksiz yere işçi ve memur alınarak bu işletmelerin ekonomik verimliliğini kaybetmesi, özelleştirme hâlinde ekmeğini kaybetme kaygısı içindeki personelin direnci, yeni idarenin rasyonelleştirme çabaları önünde ciddi bir engel olarak ortaya çıkmaktadır. Unutmayalım, Sovyetlerin ekonomik çöküşünde en önemli faktör, yalnız memur ordusu değil, işçi köylü tüm halkın devlet bütçesinden geçinme alışkanlığıydı. Bugün Türkiye'de, enflasyon ve ekonomik krizle fakirleşen, açlık sınırında yaşayan milyonlar, ister istemez, geçimini, bakımını devletten bekler duruma gelmiştir. Hükümet için bunun altından çıkmak âdeta imkânsız bir hâle gelmektedir. Bütçeyi yutan dış, iç borçlanma, fiyat zamlarıyla duruma çare bulmaya çabalayan idare, ister istemez bir kısır döngü içine girmiştir. IMF'ye faiz ödemekten kurtulacağız derken, bunu yapamayacağımız anlaşılmıştır.

En büyük tehlike, 1994'teki gibi bir ekonomik krizin patlak vermesidir. Bu takdirde Türkiye, dev gibi iç ve dış sorunlar karşısında çaresiz kalabilir, işsizlik ve sefalet görülmemiş biçimde halkı vurur, devlet dünyada saygınlığını kaybeder, dış sorunlarda düşman daha cüretli girişimlere kalkar; AB'ye katılma şansı zayıflar. Görebildiğimiz kadar, ekonomik krize yol açabilecek olumsuz gelişmeleri önlemek, hükümetin ve halkın en başta gelen ödevidir. TBMM, devlet adamlarımız bu tehlikenin farkındadır. Roosevelt'in *New Deal* politikasında uyguladığı biçimde yeni iş alanları açılmasına önem verilmektedir (özellikle toplu konut projesi, geri kalmış bölgeler için teşvik yasası, orman niteliğini kaybetmiş alanların satışı ve işletilmesi, turizmi teşvik önlemleri, vb.). Fakat iktidarı kaybetmemek kaygısıyla işbaşındakilerin, evvelki hükümetler gibi popülist bir siyasete kendini kaptırmaması çok önemlidir. IMF idarecileriyle teşvikler üzerinde son tartışma böyle bir kaygıdan kaynaklanmaktadır. Uzun vadede problemlerin genel kaynağı, her çeşit gelişmeyi geride bırakan hızlı nüfus artışıdır. Son yıllarda nüfus artışı yavaşlamaya başladıysa da, Doğu'da yıllık yüksek düzeyi korumaktadır (2000 yılında Türkiye nüfus artış hızı, 1.4 ile dünya ortalaması üstündedir: bkz. Serdar Sayan, *Doğu Batı*, sayı 17).

Bütün sorun, geçmişteki gibi milletçe ağır fedakârlıklara katlanmaya meydan bırakmadan problemleri milletçe çözme bilincine erişmektedir. Son iki yılda enflasyonun düşmesi, hızlı sanayileşme, turizm ve ticarette hızlı gelişme, ekonomik büyümenin yüzde 5'in üstüne çıkmış olması ümit vermektedir.

Türkiye, içeride beraberlik ve gelişmeyi tehdit eder görünen iki temel problem karşısındadır: Birincisi Atatürkçülük ve İslâmiyet,

başka deyimle mutlak lâik devlet idealiyle dindar bir çoğunluğun ihtiyaçlarını ahenkleştirme problemi, türban sorusunda sembolleşmiş derin bir problem (Samuel Huntington, bu nedenle Türkiye'yi modern dünyada kültürce parçalanmış toplumlar sırasında görüyor); ikincisi, hızla artan bir nüfusun ekonomik dengelere ters düşen gittikçe artan ihtiyaçları. Bir katman halkın aşırı tüketimciliği. Durum, hükümeti radikal önlemler almaya iten bir ağırlık kazanmaktadır. Özellikle, uzun enflasyon sürecinin sıkıntıları devam etmekte, sosyal çatışmayı keskinleştiren muhalif sosyalist akımlar güçlenmektedir.

Gelişen Türkiye ekonomik bakımdan olsun (ticaret hacmi 100 milyarı aşıyor), Avrupa'nın savunması bakımından olsun (Türkiye NATO üyesi olarak yarım yüzyıl Avrupa'yı korumak için ön cephede göğsünü germiştir) Avrupa için vazgeçilmez bir müttefiktir. 1760 km uzunlukta Bakü-Ceyhan petrol boru hattı yapımına başlandı. Borunun geçeceği şehirler Tiflis-Erzurum-Erzincan-Sivas-Kayseri-K. Maraş-Adana'dır. Yılda 50 milyon ton petrol nakledecek. Maliyeti 2.9 milyar dolar. Kerkük-Yumurtalık hattı 70 milyon ton kapasitelidir. Böylece Türkiye, Avrupa enerji ihtiyacı için başlıca enerji hattı üzerinde bir ülke durumuna gelecektir. Papalık, Katolik dünyasına hitapla Türkiye'nin *Avrupa Birliği*'ne alınmaması gerektiğini ilân etti. Papa, Patrik'i kabul ederek 1054'ten beri süregelen şizmaya son verme kararı aldı. Öcalan'ın Yunanistan'a yasadışı getirilmesi davasında tüm sanıklar beraat etti. PKK'lılar oturumlarda hazır idiler (Radikal, 30 Haziran 2003).

AB'nin sunduğu "imtiyazlı ortaklık" projesi Avrupa için Türkiye'den tüm bu avantajları saklamak, fakat karşılığında bir şey vermemek gibi bir simsarlık politikasını ifade eder. Türkiye'nin AB üyesi olmakla çok şey kazanacağı inancına karşı olanlar var. Bir köşe yazarı Avrupa'nın, sorunlarımız karşısında tutumuna bakılırsa Türkiye'nin Yugoslavya gibi parçalama planlarına yabancı olmadığına işaret ediyor (Yiğit Bulut, Radikal, 30.03.2003).

Tarihî gelenek, politikada belki coğrafi koşullardan daha önemli bir rol oynar, görünüyor. 2500 yıl sonra bir Yahudi devletinin kurulması bir tarihî geleneğe dayanır. Doğu Anadolu üzerinde Ermeni iddiaları bir tarihi geleneğe dayandırılmak istenmektedir. Tarihî koşulların elverişli bir hâl aldığı zaman bu tarihî hak iddiaları gerçekleşebiliyor. Chicago Üniversitesi'nde Ermenilerin örgütlediği bir konferansta bir Ermeni ayağa kalkıp aynen şu iddiada bulunmuştur:

"Yahudiler Amerikan desteğiyle binlerce yıl sonra kendi devletlerini kurdular, biz Ermeniler Büyük Ermeni devletini, vatandaşı olduğumuz Büyük Amerikan devleti yardımıyla neden kurmuyoruz?"

KAYNAKÇA

A. N. St. Clair, *The Image of the Turk in Europe*, New York 1973.

Bacqué-Grammont, J. L., - Kuneralp S., ve Hitzel, F., *Réprésentant permanent de la France en Turquie (1536-1991) et de la Turquie en France (1797-1991)*, İstanbul: ISIS 1991.

Beck, B., *From the Rising of the Sun: English Images of the Ottoman Empire, to 1715*, New York 1987.

Bohnstedt, J. W., *The Infidel Scourge of God: The Turkish Menace as Seen by German Pamphleteers of the Reformation Era*, Philadelphia 1968.

Byzance retrouvée, Erudits et voyageurs français (XVI-XVIIIe siècles), Paris 2001.

Chew, S., *The Crescent and the Rose: Islam and England During the Renaissance*, New York 1967.

Duparc, P., *Recueil des instructious données aux ambassadeurs et ministres de France*, vol. XIXIX, *Turquie*, Paris 1969.

Gaillardin, G., *Hustoire du règne de Louis XIV*, 6 cilt, Paris 1871.

Heath, M.J., *Crusading Commonplaces: La Noue, Lucing and Rhetoric Against the Turks*, 1986

Hran, A. Y., *Le Lys et le globe, messianisme dynastique et rêve impérial en France aux XVIe et XVIIIe siècles*, Paris 2000Koloğlu, O., *Le Turc dans la presse française: Des débuts jusqu'à 1815*, Beyrut 1971.

Lavisse, E., *Sully*, Paris 1880.

Leibnitz, G. W., *Projet d'expédition d'Egypte*, yay. L. A. Foucher de Careil, Oeuvres vol. V, Paris 1864.

Nesnier, P., *La participation destroupes françaises a la campage de Hongrie de 1664 contre les Ottomans: la bataille de Saint-Gothard, l er août 1664*, Paris 2001.

Osborne, F., *Political Reflections upon the Government of the Turks*, Oxford 1956. Pierling, *Papes et Tsars*, Paris 1890.

Rouillard, D., *The Turk in French History, Thought and Litarature*, (1520-1560), Paris 1938.

Rycaut, P., *The Present State of the Ottoman Empire*, Londra 1668, (Rycant 1667-1678'de İzmir'de İngiliz konsolosu idi, görüşleri önemli).

Said, E.W., *Orientalism*, New York 1979.
Setton, K. M., *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia 1991.
Schwoebel, R., *The Shedow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk* (1453-1517), New York 1967.
Shaw E. Z., ve C. J. Heywood, *English and Continental View of the Ottoman Empire, 1500-1800*, Los Angles 1972.
Thobie, J., *Interêts et impérialisme français daus l'empire Ottoman (1895-1914)*, Paris 1977.
Thomassy, R., *La question d'Orient sous Louis XIV*, Paris 1881.
Thévenot, J., *Voyages de Mr. De Thévenot au Levant...*, Amsterdam, 1727.
Ursu, J., *La politique orientale de François I*, Paris.
Vandal, A., *Louis XIV et l'Egypte*, Paris 1889.
Valensi, L., *The Birth of the Despot: Venice and the Sublime Port*, İngilizce çev. A. Denner, Ithaca 1993.

İSPANYOL–TÜRK İLİŞKİLERİNE KUŞBAKIŞI (1300-1584)*

Türk ve İspanyol tarihleri hayret edilecek bir paralellik gösterir. Akdeniz'in biri doğusunda, öteki batısında Osmanlı-Türk ve İspanyol imparatorlukları yükseldi. Bu iki imparatorluğun kuruluşu XIV. ve XV. yüzyılın ortalarında başlıyor; birisi doğudan, ötekisi batıdan Akdeniz'e hâkim olmak için karşı karşıya geliyorlar. Karşılaşma, İspanyol ve Türk tarihlerinin büyük devrim açan tarihi karşılaşmasıdır: 1571'de İnebahtı (Lepanto)'daki tarihî karşılaşmadan önce bu iki büyük imparatorluğun kuruluş sürecinde İspanyollar ile Türkler, birbiriyle savaş alanında tanışmış bulunuyordu. Aragon Krallığı'ndan Türklere karşı 1303-1304'te Bizans'a yardıma gelen Katalan-Almugavar askerî birliği, bir ara Karesi Türkleriyle işbirliği yapmıştır. Katalanlar kendi haklarını alamayınca Bizans imparatoruna karşı isyan ettiler ve Gelibolu'ya gelip burayı ellerine geçirdiler (1305). Bu sırada Karesi Türkleri denizden karşı tarafa geçip Katalanlarla işbirliği yapıyor, 3.000 kadar Türk, 6.000 kadar İspanyol Katalan, Gelibolu Yarımadası'nda yerleşiyorlar. Bu olayı, çağdaş İspanyol Muntaner'in kroniğinden ve Bizanslı G. Pachymeres'ten öğreniyoruz. O zaman Türkler bugün Eceabat dediğimiz Maydos Kalesi'ni

* Özlem Kumrular, *Türk Korkusu*, Doğan Kitapçılık, 2008, 'Giriş' (H. İnalcık).

bir ara ele geçirdiler. Katalanlarla işbirliği devam etti. Katalan asker kumpanyası 1308'de İshak adında bir Türk önderiyle işbirliği halinde Atina'ya kadar gidiyor, savaşı kazanıp (1311) Fransız dükünden Atina'yı ele geçiriyor. Atina'daki Katalan egemenliği 1388'e kadar sürmüştür. Katalanlar, İshak'tan Türklerin kalmasını istiyorlar, fakat İshak, Karesi'ye geri geliyor. Böylece, İspanyollar ile Türklerin ilk tanışması bu Katalan ücretli asker kumpanyası dolayısıyla 1305-1311 tarihleri arasındadır.

O zaman Osmanlılar küçük bir beylik halindeydi. 1351-1352'de Aragon kralı, Venedik'le ve Bizans'la ittifak ederek Cenevizlilere karşı savaş hâlindeyken, Osmanlı Emiri Orhan, Ceneviz tarafını tuttu. Böylece, İspanyollar ile Osmanlılar arasında düşmanlık, bu savaş sırasında ortaya çıktı (Şubat, 1352). O zaman Osmanlılar Cenevizlilerle işbirliği yaparak savaşta önemli rol oynamıştır. 1.000 kadar okçu Türk kuvveti Katalanlar ve Bizans'a karşı Galata'yı müdafaa etti.

Osmanlı ve İspanyol monarşilerinin kuruluşu da birbirine paralellik gösterir. Ortaçağ'da İspanya'nın kuzeyinde üç dört küçük Hıristiyan beylik mevcuttu. Bunların Müslümanlara karşı yüzyıllar süren mücadelesi, *Reconquista*, sonunda birleşik İspanyol monarşisi kuruldu. Osmanlılar da Batı Anadolu'daki küçük beyliklerden biriydi, İlkin Karesi Beyliği'ni ülkesine kattı, Rumeli'ye geçti (1352) ve Rumeli'de bir imparatorluğun temelini attı. Sonunda Anadolu beyliklerini, İstanbul'u da (1453) ele geçirdi, Akdeniz'de güçlü bir imparatorluk olarak ortaya çıktı. Aragon ve Kastilya, güneydeki Müslümanlara karşı, *Reconquista* sonunda birleştiler. Osmanlı ve İspanyol devletleri tarihinde kutsal savaş, *gazâ* ve *Reconquista* belirleyici bir rol oynamıştır. *Reconquista*'nın son safhasında 1492'de Isabel ve Fernando Gırnata Müslüman devletine karşı savaş açtılar ve yarımadadaki İslâm egemenliğine son verdiler. İspanyollar bunu İstanbul fethine karşı, İslâma karşı kazanılmış bir zafer olarak kutladı. İspanyollarla beraber bütün Avrupa bu zaferi kutladı.

İşte Kolomb bu heyecan içinde Isabel'den gemiler için para temin etti. Onun kraliçeye vaat ettiği şey neydi? Çin'de *Grand Khan* ile Osmanlılara karşı bir saldırıyı organize etmek. Yani *Reconquista*'nın devamı olarak Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'nu arkadan vurmak. Kolomb, yanlışlıkla Amerika'yı keşfediyor, iki milletin tarihinde bunun gibi dünya tarihine yön vermiş çok önemli karşılaşma ve parelellik vardır.

İspanyol monarşisi milli bir monarşi olarak kurulmuştur, İspanya *Reconquista*'yı Kuzey Afrika'da devam ettirmek azmindeydi. Milli yapıyı kuvvetlendirmek için *Morisco* dedikleri Müslümanları ve Yahudileri İber Yarımadası'ndan atmaya karar verdiler. Bu noktada İspanyol milli monarşisi ile Osmanlı İmparatorluğu arasında büyük fark vardır. Osmanlı, çeşitli din ve kavimleri kendi egemenlik şemsiyesi altında toplamak politikasına bağlıydı. Türkler, Osmanlı deniz himâyesi altında Tunus ve Cezayir'e gitmeye başladılar. Bu sırada İspanyollar Kuzey Afrika'da Oran, Konstantin gibi limanları ele geçirmişlerdi. Kuzey Afrika Müslümanları İstanbul'a *Gâzî* Sultanlara heyetler göndererek yardım istediler; evvela Fatih'ten, ondan sonra II. Bayezid'den yardım talebinde bulundular. Osmanlı denizcileri, başlarında Kemal Reis idaresinde, 1510-1520'lerde Batı Akdeniz'de göründüler. Hicrete zorlanan İspanya Müslümanlarının, Kuzey Afrika'ya göç etmelerine yardım ettiler ve onları gemileriyle taşıdılar. Aynı zamanda İspanyol monarşisi, Yahudileri de Hıristiyan yapmak, olmazsa ülkeden atmak istemişti. Osmanlılar, Yahudilere (Sefardik Yahudileri) sahip çıktı ve onları himâyesi altına alarak gemilerle Türkiye'ye nakletti. Göç eden Sefardik Yahudilerinin 100.000 civarında olduğu tahmin ediliyor. Göçmenleri Osmanlı sultanı himâyesine aldı, Venedik'in denizde engel olmasını önlemek için Venedik'i tehdit etti. Göçmen Yahudiler, Rumeli'deki şehirlerde, Avlona ve Selanik'te, Filistin'de Safed'de yerleştirildi. Sefardik Yahudileri, Osmanlı İmparatorluğu'na önemli teknolojiler getirdiler. Tekstil sanayiinde Selanik'te kurulan çuha atölyeleri Yahudilerin elindeydi. Onlar, Yeniçerilere kumaş imâl ediyordu. İkinci Dünya Harbi'ne kadar Selanik bir Yahudi şehri görünümü aldı. İspanyol yarımadasından göçen bu Yahudiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik, sosyal hayatında önemli rol oynamıştır.

İspanyol monarşisi verasetle Habsburg Hanedanı'ndan Şarlken'e intikal etti. İzdivaç yoluyla hem Alman imparatoru, hem İspanyol kralı olarak Şarlken, karşısında Osmanlıları buldu. Mücadele Akdeniz'de ve Orta Avrupa'da iki cephede bir dünya savaşı halini aldı.

Tunus'un büyük stratejik önemi vardı. Doğu ve Batı Akdeniz'in aynı egemenlik altında birleşmesi için iki imparatorluk, Tunus'a yerleşme girişiminde bulundu. Şarlken, 1535'te Türklerin elinden Tunus'u aldı, fakat daha sonra Türkler şehri tekrar ele geçirdiler. Osmanlılar, daha 1510'lardan itibaren Batı Akdeniz'de üsler temin et-

meye başlamışlardı. Evvela Cezayir'e yerleştiler. Barbaros, 1533'te Tunus'u ele geçirdi. Tunus üzerinde mücadele Şarlken, (1516-1556) ile oğlu II. Felipe (1556-1598) döneminde devam etti. Bu dönem, İspanyol tarihinin zirveye eriştiği bir tarihtir. Bu ikisi, tüm Avrupa'da Katolikliğin galebesi için çalıştılar. II. Felipe Fransa'yı bağımlı hale getirdi. Osmanlılar da bu devirde, Akdeniz'de büyük deniz gücü haline gelmiş bulunuyordu.

Preveze (1538) deniz zaferi, Akdeniz'de Osmanlı egemenliğinin başlangıcıdır. 1565'te Osmanlılar Batı Akdeniz'in kapısı Malta'yı da ele geçirme girişiminde bulunuyorlar. Malta düştüğü ve Osmanlı donanması bu üsse yerleştiği takdirde, İspanya büyük tehlike altına girecekti. İspanyollar, Malta Şövalyeleri'ni kuvvetle desteklediler. Bütün Avrupa Malta Şövalyeleri'nin arkasında cephe aldı. Osmanlıların Malta kuşatması büyük zayiatla başarısızlığa uğradı (1565).

Akdeniz'de İspanyol monarşisine karşı üstünlük savaşının ikinci dönüm noktası Kıbrıs Adası'nın fethiyle başlar. Osmanlılar Kıbrıs'ta ilkin Lefkoşe'yi aldılar, fakat Magosa bir yıl dayandı. Bunun üzerine Avrupa'da büyük bir Haçlı seferi hazırlığı başladı ve papanın kutsamasıyla Venedik, İspanya, Avusturya arasında bir Haçlı Kutsal Liga'sı kuruldu (1571). Şarlken'in gayrimeşru oğlu Don Juan kumandasında 200 kadırgadan oluşan büyük bir Haçlı donanması hareket etti. Hedef, Kıbrıs'ı Osmanlılar'dan geri almaktı. 230 gemilik Osmanlı donanmasına İnebahtı'da (Lepanto) baskın yapıldı. Osmanlı askeri için sefer mevsimi geçmiş bulunduğundan donanma zayıftı. Savaşı Osmanlı kaybetti. Yaklaşık 500 geminin katıldığı büyük savaşta 50.000 insan denizin dibine gömülmüştür. Bu tarihî karşılaşmanın galibi İspanyol Don Juan İspanya'da kahraman olarak karşılandı. 1571 tarihi Akdeniz tarihinde bir dönüm noktasıdır. Savaş, Akdeniz'de Türk egemenliğinin sona erdiği anlamına gelir.

Zafer, İspanyol kralını Avrupa'da üstün bir duruma getirdi. Osmanlılar, Akdeniz'de eski üstünlüklerini kaybettiler. Müttefikler artık yalnız Kıbrıs'ı değil, İstanbul'u almayı da hayal ediyorlardı. Yeniden süratle inşa edilen Osmanlı donanması 1572'de denize açıldı ve gelen müttefik donanması karşısına çıktı. Haçlı donanması bu kez savaştan kaçındı. Lepanto, İspanyol tarihinde ve kültüründe bir dönüm noktasıdır. İspanya, artık Akdeniz'in hâkimiydi. İspanyol edebiyatında bu tarihten sonra Türk figürü ön planda göze çarpar. Tunus, İspanya için Kıbrıs'tan daha önemliydi. 1573'te Don Juan gelip Tunus'u aldı, fakat Osmanlılar Tunus'u ertesi yıl tekrar ele geçirdi, İspanya Portekiz işgali (1580) sonucu Amerika'ya ve Hint denizine yöneldi.

Amerikan sömürgelerinden gümüş taşıyan İspanyol kalyonlarını İngiltere vurmaya başlamıştı. II. Felipe'nin İngiltere'yi istilâ için hazırladığı Büyük Armada, Kuzey Denizi'nde perişan oldu (1588). İspanya, bu Armada'yı İngiltere'ye sevk ederken Akdeniz'de arkasını Osmanlı'ya karşı güvence altına almak zorundaydı, işte bu tarihlerde biz ilk kez Osmanlı-İspanyol yakınlaşmasını görüyoruz. Çeşitli aşamalardan geçtikten sonra İspanyol monarşisi ile Osmanlı imparatoru arasında 1584'te barış anlaşması imzalandı. II. Felipe, üç sene sonra büyük hazırlıklardan sonra 1588'de Büyük Armada'yı İngiltere üzerine gönderecektir. İspanya denizlerde üstünlüğünü kaybetmiştir. 1590'larda Osmanlılar İspanya'ya karşı büyük bir donanmayla saldırı planladılar. II. Felipe, İngiltere ve Hollanda'da mücadeleyi sürdürmek zorundaydı. Hollanda ve İngiltere, deniz güçleri sayesinde İspanyol-Portekiz imparatorluğunu Hint denizlerinde çökerttikleri gibi Akdeniz'e hâkim oldular. Ateş gücü yüksek *Breton*'lara karşı İspanya, Osmanlı, Venedik gemileri hiçbir şey yapamıyordu ve Kuzeyliler, Akdeniz'e tamamen hâkim oldular.

"TÜRK KORKUSU"*

Doğulu bir Ortaçağ devleti olan Osmanlı devletini ve toplumunu, ideal bir devlet ve toplum olarak göstermek hiçbir tarihçinin aklından geçmez. Tarihçinin ödevi, bir değer hükmü vermeden, belli bir toplumda ve dönemde davranışların ve kurumların neden o biçimde olduğunu anlamak ve açıklamaktır. Batı ve Doğu, uzun yüzyıllar dinî, kültürel ve siyasî çatışma halinde yaşamış ve birbirini algılamada aşılmaz bağnazlık ve yanılgılar içine düşmüştür. Buna karşı hümanist Avrupa'da ilk kez, bilimsel bir düşünceyle ötekini gerçekçiliği içinde anlama kaygısı gündeme gelmiştir. Dr. Özlem Kumrular bu eserde, bu iki yaklaşımda olanların Türk ve Türkiye hakkında düşünce ve gözlemlerini aktarmaktadır. Aşağıdaki satırlarda, Türkler ve Türklerin devlet ve kültürü üzerinde Batı'da yaygınlaşmış bazı yanılgıları, bir tarihçi yaklaşımıyla açıklama deneyiminde bulunacağız.

Batı'da ve Doğu'da Ortaçağ insanı, Tanrı'nın bu dünya işleri üzerinde her yerde ve her an hazır olduğu inancındaydı, o bir *maverâî* yaratıktı. XVI. yüzyılda inanılıyordu ki, kader dünya imparatorluğunu, Türklere ve İspanyollara bağışlamıştır; ve bu iki büyük güç Akdeniz'de egemenlik savaşıyla karşı karşıya geliyordu. Büyük Alman tarihçisi ölümsüz eserlerinden birini bu karşılaşmaya ayırmıştı.

Dr. Kumrular, inanılmaz bir çabayla yalnız İspanyol kaynaklarını değil, Avrupa'da erişilebilecek pek çok belge koleksiyonunu, elçi ve gezgin raporlarını gözden geçirmiş ve o yüzyıllarda Batılı'nın, Türk'ün inancı, padişahı, savaş taktikleri, yaşamı, şehirleri, esir ve forsaları nasıl gördüğünü ve nasıl tasvir ettiğini önümüze sermiştir. Dr. Kumrular, özellikle Türkler elinde iki yıl tutsak hayatı yaşamış büyük İspanyol edibi Cervantes'in anılarını, Türk'e karşı görüş ve duygularını güzel bir üslupla Türk okuruna tanıtmaktadır. Din için savaşı en yüksek erdem sayan *Gâzî*'yi ve *Haçlı*'yı güldürücü bir tabloda sergileyen Cervantes, Yeniçağ'ın ayrım noktasında Türk'e bakan bir gözlemcidir. Yeniçağ'ın başlarında İspanyolların kralı ve Almanların İmparatoru Şarlken (1516-1556), Osmanlı sultanı "Büyük Türk" Kanunî Süleyman (1520-1566), Akdeniz'de ve Orta Avrupa'da, denizde ve karada dünya egemenliği için karşı karşıya savaşmaktaydılar. İspanya, İtalya ve öteki Batı toplumlarında bu çatışma döneminde ilk kez Türklere karşı büyük ilgi duyuldu ve Türkleri tanıma ihtiyacı kendini gösterdi.

Osmanlı-Avrupa ilişkilerinde arka arkaya altı aşama saptanabilir.

BİRİNCİ AŞAMA

Osmanlı gücü Anadolu'da ve Rumili'nde, Doğu-Roma tarihi kayserlik geleneğini ihya etti. İstanbul'un fethiyle bu tamamlanmış oldu. Fâtih Mehmed'in övündüğü unvanlardan biri *Kayser-i Rum* (yani Roma Kayseri) unvanıydı. Fâtih'in Orta Asya'da Timur'un torunu Hüseyin Baykara'ya gönderdiği elçisi Kirmani, hükümdarının kudretini belirtirken, dünyada onunla boy ölçüşecek başka bir hükümdar olmadığını, zira onun "hilafet makamı" ve "Altun Kayserlik sülalesi" tahtında oturduğunu ileri sürmekteydi. Fâtih'in tüm askerî seferleri, Doğu Roma İmparatorluğu sınırlarına varma hedefine yönelmişti (Güney İtalya, Güney Kırım, Doğu Roma'nındı, Fâtih 1478 ve 1480 seferleriyle bu yerleri imparatorluğuna katmaya çalıştı). Palaiologosların Bizans'ı (1261-1453) içerden parçalanmıştı. Saray ve Latinleşmiş yüksek sınıf, Papalıkla sıkı birlik halinde Batı'dan Haçlı orduları beklemekte; buna karşı Ortodoksluğa taassupla bağlı halk kitleleri Katolikleşmeye karşı gelmekteydi. Osmanlılar başlangıçtan beri Ortodoks Kilisesi'ni himâyeleri altına aldılar (metropolit-

* Özlem Kumrular, *Türk Korkusu*, Doğan Kitapçılık, 2008, 'Önsöz' (H. İnalcık)

lere tımar verilmekteydi). 1300-1500 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da yerleşmesi bu siyasetin ürünüdür. Fâtih İstanbul'da Patrikliği ihya ederek bu siyaseti tamamlamış oldu.

Osmanlı devletinin nasıl olup Hıristiyan Balkanları fethettiği ve sürekli yerleşmeyi başardığı bugün de belli başlı bir tarih sorusudur: bunu Balkan milli devletlerinin kuruluş döneminde milliyetçi görüşle ve yakınlarda Marksist teoriyle açıklama girişimleri iflas etmiştir. Eski teoriye göre Osmanlı egemenliği kılıç ve tedhişle gelmiş ve askerî bir sipahi sınıfının kontrolüyle bir sömürü rejimi olarak sürebilmiştir. Bugün *Osmanlı* arşiv malzemesine dayanan: *Fetih Yöntemleri, Raiyyet Rüsumu, çift-hane rejimi* başlıklı araştırmalarımızda süreç, teoriyle değil, bir tarihî analizle açıklanmıştır. Osmanlı devleti fetihlerinde *istimâlet ve amân* prensipleri sayesinde yerli Hıristiyan halkları barışa ve uzlaşmaya ikna edebilmiştir. Osmanlı daima rakibe üç kez teslim olma teklif eder, öneri kabul görürse bir yeminli *'ahdname'*yle can ve mal güvenliği garantisi verilir. Bu garantiler titizlikle uygulanır. Birçok fetih bu yolla gerçekleşmiştir.

Ortodoks inancına sıkı sıkıya bağlı Grek ve Slav köylüsü, Kilise'yi himâye eden Osmanlı rejimini bir koruyucu olarak görmüştür. Öte yandan eski feodal angaryaları kaldıran, köylünün toprak tasarrufunu mîrî arazi rejimiyle garanti eden Osmanlı vergi-toprak sistemi (aslında bu sistem klasik Doğu Roma İmparatorluğu döneminde hâkim rejimdi, bkz. P. Lemerle ve H. İnalcık) uzun Osmanlı egemenlik sürecini açıklayan iki temel olaydır. Bu noktalar Osmanlı siyasî rejiminin sürekliliğini açıklar. Özetle, bu iki tarihî süreç sonucudur ki, Papalığın kılavuzluğuyla Osmanlı'ya karşı Haçlı seferleri düzenleyen Katolik Avrupa, defalarca bozguna uğramıştır (Niğbolu 1396, Varna 1444, İkinci Kosova 1448, İstanbul 1453). Bu kitaptaki ifadelerin çoğu göstermektedir ki, Batılı bir açıklama peşinde olup, dinî taassup, baskı, tedhiş, zulüm kavramları ötesine gidememiş, ancak Venedikliler ve Machiavelli gibi bir düşünür (bkz. *Prens)* bazı pozitif gözlemler yapabilmişlerdir.

Din farkına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nu kadîm Doğu Roma İmparatorluğu'nun bir dirilişi gibi yorumlayan tarihçiler birçok bakımdan haklıdır. Başlangıçtan beri yalnız ihtida edenler değil, Ortodoks dininde kalanlar, Osmanlı devletini kendi devletleri olarak benimsediler. Bunun açık bir örneği, 1453-1456'da İstanbul Boğazı'nı kontrol eden adalar halkının tutumudur: Papalık donanması bu adaları işgal ettiği zaman, Rum halkının taraftarlığı sayesinde adalar Osmanlı egemenliği altına girdi ve XX. yüzyıla kadar Osmanlı idaresinde kaldı. Rumların Osmanlı rejimini benimsemesinin ekonomik nedenleri daha az önemli değildir. Venedik, Ceneviz, Provanslılar, öteki Latin milletler; İstanbul, Galata, Adalar ve Karadeniz'de ticareti kendi tekellerine almışlar, denizaşırı ticarette Rumları dışlamışlardı. Osmanlı, İstanbul'a yerleşince, Latinlerin tekeline son verdi, Osmanlı himâyesinde Rum, Yahudi ve Ermeniler ekonomik refaha kavuştular. Batı'da bugün tarafsız tarihçiler bu kaynaşmayı *(symbiosis)* belirten yazılar yayımlamaya başlamıştır (M. Balivet, G. Veinstein, vb).

1453-1550 döneminde Osmanlı hukuk rejimi, yerli halkların örfî âdet ve hukukunu *örfî kanunlar* ve *yasaknâmeler*'le yerinde bıraktı. 1600'lerde *Kanunnâme-i Cedîd* uygulanmaya konuncaya kadar kanunnâmelerde dinî hukuk kuralları, ulema fetvaları görülmez. İşte Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu ve yapısını bugün tarihçi böyle açıklayabilmektedir. O çağda çatışma, uzun savaşlar, Avrupa devletleri arasında da eksik değildi.

İKİNCİ AŞAMA

XVI. yüzyıl başlarından 1590 yılına kadar geçen dönemdir. Birinci dönemde Osmanlı, Anadolu ve Balkanlar'da Doğu Roma İmparatorluğu'nu ihya etmiş bulunuyor, Batı'ya karşı bölge halkını temsil ediyordu. İkinci Aşama'da Orta Avrupa'ya, Ortadoğu'ya, Arabistan'a, *Güney Akdeniz*'e yayılan imparatorluk, bir dünya gücü haline gelmiştir. Tebaası köylüyü, din farkı gözetmeden yerel istismarlara karşı hakkıyla himâye eden (tahrîr, tımar rejimi, kadı gözetimi) Osmanlı rejimi, Luther Almanyası'nda ayaklanmalar döneminde bazı yazarlar tarafından övgüyle anılıyordu. Osmanlı dünya yüzünde Hint denizlerinde Portekiz'e karşı Gucerat'ı, Endonezya'da Açe Sultanlığı'nı himâye ediyor, Akdeniz'de 1538-1571 döneminde hâkim birinci deniz gücü *(seapower)* hâline geliyor, İspanya'nın Cezayir ve Tunus'ta yerleşme *(Reconquista)* girişimlerini önlüyor ve Avrupa'da Ortaçağ Papalık ve imparatorluk baskısını kıran genç milli devletleri Fransa, İngiltere ve Hollanda'yı himâye girişiminde bulunuyor, Protestanlığı teşvik ediyordu. Her bakımdan Osmanlı gücü Kanunî döneminde bir dünya gücü durumundaydı. Avrupalının Osmanlı'dan yardım dilekleri XV. yüzyılda başlar. XV. yüzyılda İtalya küçük devletleri, güçlü rakiplerine karşı Osmanlı gücünü çağırma tehdidinde bulunurlardı;

böylece İtalya devletler dengesinde, Osmanlı daha II. Murad döneminden başlayarak (Milano dükü Venedik'e karşı Murad'la diplomatik ilişki kurmuştu) önemli bir rol oynamaktaydı. 1519'da Şarlken, seçim ve verâset yoluyla Almanya ve İspanya'nın başına geçip Avrupa'da üstün bir güç haline gelince, öbür devletler, gözlerini Doğu'daki güçlü imparatorluğa, Osmanlı'ya çevirdiler. Bugün tarih bilimi kesinlikle ortaya koymuştur ki, Yeniçağ'da Avrupa'da milli devletlerin, özellikle bu devletlerden imparatora karşı çıkan en güçlüsü Fransa'nın ayakta kalmasında, Osmanlı ittifakı önemli rol sahibidir.

O dönemde Avrupa sahnesinde yeni ortaya çıkan milli devletler, Fransa, İngiltere ve Hollanda; İmparator-Papa egemenliğine karşı gözlerini Doğu'daki büyük güce, Osmanlı padişahına çevirmekteydiler. Kanunî, Mohaç Seferi'ni, Matrakçı'nın belirttiği gibi, Şarlken'e esir düşen Fransa Kralı François'yı (1558-1603) esaretten kurtarmak için yaptığını söylüyordu. Sonraları İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth, İspanyol istilâsı tehlikesi karşısında "Büyük Türk"le ittifak arayışındaydı. Osmanlı, Fâtih'ten beri İtalya'yı istilâ, papayı yerinden atma planları yapmaktaydı. 1538 Korfu Seferi gerçekte İtalya istilâsı için planlanmıştı.

Venedik'te Fransız elçisi, "Büyük Türk"le fiili ittifakı haklı göstermek için uzun bir nutuk çeker ve zamanların değiştiğinden ve devletlerarası güç dengesinden söz eder. Başka deyimle, 1520-1590 arasında Osmanlı Devleti, *Avrupa Devletleri Denge Sistemi*'nin önemli bir üyesiydi. Osmanlı Türkü, o zaman *siyaseten* Avrupalı'ydı. Ona karşı hayranlık ve korku, bu dönem kaynaklarına yansımış olup metinler Dr. Kumrular'ın ilk bölümlerinde verilmiştir.

Karl'ın güçlü halefi İspanya kralı II. Felipe'ye (1556-1598) başkaldıran Hollandalıları, İspanya Morisco'larını, Avrupa Protestanlarını ve Kalvencilerini Osmanlı sultânı mektup ve ajanlarıyla teşvik ve himâye etmekteydi. Kuşkusuz, Osmanlı gücü, *Avrupa Devletler Sistemi*'nin işleyişinde üstün bir rol oynamaktaydı. Mesela, Lehistan'a bir kral seçme sorunu ortaya çıktığında (1573) Rusya ve Habsburglara karşı Osmanlı kendi namzedini (Fransa krallık ailesinden Henri'yi) Lehistan tahtına oturtacaktır.

Evet, Osmanlı bu rolünü malî kaynaklarına, güçlü ordusuna ve donanmasına borçluydu. Bu güç üstünlüğü, Avrupa'nın güçlü monarşileri, II. Felipe ve Habsburglara karşı savaşla desteklenmekteydi.

Osmanlı savaş makinesi, özellikle ateşli silahlara, ağır Yeniçeri piyade ordusuna (XVI. yüzyıl sonunda otuz altı bin) dayanıyordu. O dönem Avrupa'sında, devletler arası dengeyi, malî kaynaklar ve askerî güç belirlemekteydi. II. Felipe döneminde İspanyol İmparatorluğu'nu sarsan malî buhranlar değil midir? Dr. Kumrular, bu dönem Osmanlısına Avrupa'da *korku* ve *nefret*, fakat aynı zamanda *hayranlık* ve *gıpta*'yla bakıldığını belgeleriyle gözümüzün önüne sermektedir.

İtalyan piskopos Paulo Giovio'nun Şarlken'e Türkler hakkında sunduğu ünlü eser "bu vahşi halkın nasıl olup da imparatorluğa yükseldiğini" anlatma çabasıyla yazılmıştır (Dr. Kumrular, 53). Eser sonraları, Türkler hakkında yazan hemşerilerince hayli eleştirilmiştir. Osmanlı devleti, ilk aşamada İslâmi gazâyı fetih siyasetinin temel ideolojisi yapmış, sonraları İslâm hilafet politikasını benimsemiş, tüm kürede Akdeniz, Volga ve Endonezya'ya kadar tüm İslâm dünyasının koruyucusu olma iddiasında bulunmuştur.

Osmanlı bu dönemde askerî gücü sayesinde yalnız Avrupa devletler denge sisteminde hâkim bir rol oynamakla kalmıyor, Avrupa'da gelişmekte bulunan ticarî kapitalizmin en önemli destekleyicisi durumunda da bulunuyordu. XVI. yüzyılda kapitalist gelişimin temel direklerinden biri, ticarî kumpanya çerçevesinde anonim sermaye birikimini sağlayan *korporasyon sistemi*'dir. İngiltere'nin ilk ticaret kumpanyası, Osmanlı'yla ticaret tekelini elinde tutan *Levant Company*'dir. *East Indian Company* (Doğu Hindistan Kumpanyası), ondan sonra kurulmuştur. İngiliz yünlü kumaş sanayiini (özellikle ucuz *kersey*'leri), geniş Osmanlı pazarı beslemekteydi. İran'dan Bursa, İzmir ve İstanbul'a kervanların getirdiği ham ipek, İngiltere'de ipek sanayiini beslediği gibi, ipeğin büyük kısmının Avrupa pazarlarına satışı büyük kâr sağlamaktaydı. İspanya'nın Amerika'daki plantasyonlarında kölelerin giydiği mavi kaba pamuklular *(blue jeans*'ın menşei) binlerce top halinde Halep ve İzmir limanlarından Marsilya'ya, oradan İspanya'ya gitmekteydi. K. Fukasawa'nın araştırmaları göstermiştir ki, bu ticaret çok geniş ölçüde bir dünya ticaretine konu olmaktaydı.

Özetle, Osmanlı tekstil sanayii (ipekli, pamuklu) mamulleri, Avrupa ekonomisinin yüzyıllarca en önemli sektörünü oluşturmuştur. Avrupa ekonomisi, Türkiye'siz işleyememiştir. Bugün de, Türkiye'yi Avrupa Birliği dışında bırakma hevesinde bulunan ülkeler, Türkiye'yi

hiç olmazsa *İmtiyazlı Ortaklık* formülüyle ekonomik bağımlılık içinde tutma zaruretini kabul etmektedirler.

ÜÇÜNCÜ AŞAMA (1590-1699)

Dr. Kumrular, Osmanlı-Avrupa ilişkilerinde yeni dönüm noktasını, İnebahtı (Lepanto) Savaşı (1571) olarak saptamakta haklıdır. Osmanlı bu dönemde korkulan, Avrupa sahnesinde gücüne başvurulan bir devlet durumunu kaybetti; daha ziyade Avrupa kapitalizmi için, sömürülen geniş pazar olarak görülmeye başlandı (Kapitülasyonlar sonucu Osmanlı, %3 gibi çok düşük bir gümrük uygulayabiliyordu). Daha önce bu tespiti Vatikan ve Venedik belgelerine göre eserlerinde yazmış olan K. Setton ve L. Valensi'yi Dr. Kumrular eserinde kullanmıştır, İspanyol ve Venedik donanmaları karşısında Osmanlı İnebahtı'da (1571) Akdeniz egemenliğini kaybetmiştir. Lepanto, İspanyol edebiyatının altın dönemi şair ve yazarlarının, başta Cervantes ve Lope de Vega'nın coşkulu kutlamalarına ilham kaynağı olduğu gibi, öte yandan Hıristiyan feodal İspanya'nın sonunu görmüştür.

DÖRDÜNCÜ AŞAMA

1590-1699 döneminde bilim ve teknolojide çağ açan keşifleriyle yükselen bir Avrupa karşısında Osmanlı, savaş meydanında üstünlüğünü kaybeder. Uzun süren savaşlar (Habsburglara karşı 1593-1606, 1683-1699 savaşları, Venedik'e karşı 1645-1669 Girit savaşı), Avrupa'nın gelişmiş savaş teknolojisi, kale savunmasında tabya istihkâm usulü, metalürjide keşifler sonucu ateşli silahlarda gelişmeler, yivli tüfek, süratli atış yapan toplar, köylüden yaya askerî, bilimsel strateji ve taktik bilimi, denizde top ateş gücü çok artmış kalyonlardan kurulu donanmalar vb. Avrupa'nın açık üstünlüğünü göstermekteydi. Devir, Osmanlı gibi İspanya'nın da çöküşüne tanık olacaktır.

BEŞİNCİ AŞAMA

1683-1699 savaşları, İspanya-Venedik-Lehistan Haçlı ittifakı karşısında Osmanlı askerî gücünün tam çöküşünü gösterdi. 1699'da Osmanlı ilk kez Avrupa'nın teknolojide üstünlüğünü tanır; çok geçmeden sürat topçuluk usulü için bir Fransız general, Bonneval çağrılır, kale-tabya usulü uygulanır; XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Fransız hocalarıyla askerî okullar açılır. Bu dönemde I. Petro (1689-1725) ile Batı'nın teknolojisini benimseyen Rusya, Osmanlı'ya karşı Haçlı Avrupa'sının yerini alır. Ortodoks Rusya, Osmanlı'nın Ortodoks Balkan Hıristiyanlarının kurtarıcısı politikasıyla ortaya çıkar. İstanbul patriği dahi Rusya'yla gizli işbirliği halindedir. Batı Avrupa, Osmanlı pazarını kaybetmemek için istilâcı güç Rusya'ya karşı cephe alır. *Şark Meselesi (Question d'Orient)* dünya diplomasinin en önemli konularından biri haline gelir. Osmanlı'da Batılılaşmanın ilk temsilcisi bir bürokrat, Karlofça Barış Antlaşması'nda (1699) baş delege olan (sonradan veziriâzam) Rami Mehmed Paşa'dır. 1703 reaksiyonu yeni akımı bir süre aksatır, *Lale Devri*'nde (1718-1730) Batı teknolojisini benimseme hevesi canlanır (Damat İbrahim Paşa, Fransa'ya gönderdiği elçiden Batı'daki teknik keşifleri kaydetmesini istemiş ve İstanbul'da Fransız elçisine bilimsel aletler ısmarlamıştır). XVIII. yüzyıl boyunca siyasî iktidar reformcu bürokrat veziriâzamların elinde kalmıştır. Bu dönem, Rusya karşısında savaş teknolojisinde Batılılaşma dönemi olarak tanımlanabilir.

ALTINCI AŞAMA: RADİKAL BATI İDARE KANUNLARININ KABULÜ

Savaş teknolojisinde Batılılaşma girişimleri dönemini (1699-1826) idare usullerinde, kanun ve âdetlerde Batılılaşma dönemi izler. Bu akım, Avrupa ülkelerinden çevrilen *Tanzimat* kanunlarıyla (1839-1877) radikal bir Batılılaşma aşamasına erişir. Rusya'nın istilâ savaşları (1828-1829, 1854-1856, 1877-1878) karşısında Ortadoğu pazarını kaybetmek istemeyen Avrupa Büyük Devletleri, Osmanlı'nın müttefiki olarak Rusya karşısına çıkar (1854-1856). Türklerin Batı kültürüyle ve kanunlarıyla tanışması, ilk özel gazetenin çıkması (1860), Fransız vilâyet kanununun kabulü (1864), Avrupa devletlerinin baskısıyla azınlıkların cemaat işlerini idare meclislerinde görmelerini sağlayan *nizâmnâmeler*'in kabulü, seri mahkemeler yanında laik *nizamiye mahkemeleri* ve ilk Kanun-i Esasi'nin (Anayasa) kabulü ve *Meclis-i Mebusan*'ın toplanması (1877) bu devirde radikal Batılılaşma adımlarıdır. II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde istibdat rejimi, müslim, gayrimüslim tebaa için laik ortaokulların (idadi) açılması, özel gazeteler ve aydın bir kamuoyu oluşması, II. Meşrutiyet rejimi (1909-1918), *Garpçılık*, Türkçülük hareketleri, âdetler ve kültürde radikal Batılılaşma akımı Türkiye Cumhuriyet rejimini hazırlayan gelişmelerdir.

MÜSLÜMANLAR İÇİN İSLÂMIN SAVAŞ KURALLARI

Batılı yazarlar Türkleri vahşi, acımasız barbarlar olarak tasvir ederler. Gerçek başkadır. Savaşta ele geçen kâfirlere, kadın çocuk ve ihtiyarlara nasıl muamele edileceği dinî kurallara bağlanmıştır. Batı Anadolu'da XIV. yüzyılda yazılmış bir fıkıh kitabında şu kuralları okuyoruz: İlkin düşman İslâm'a davet olunur. "Müslüman olan kâfirin malı ve kanı haramdır" dokunulamaz.. "Kaçan (ne zaman) kâfirlerle andla kavi eyleseler kavillerin bekliyeler... kâfirlerin burnun, elin ayağın kesmiyeler, delilerini ve 'avretlerini ve nâresîde (yetişkin olmayan) oğlanlarını öldürmeyeler, bunak ihtiyarları öldürmeyeler. ... Kaçan kim kâfirler bunalsa, aman dileseler müslümanlardan bir kimse âmân verse revadır... bir beg bir kâfir şehrin gücile feth eylese, beg dilerse kâfirleri, mallarını ve oğlunu kızını bir kezden çerisine üleşdüre, yahud dilerse üleşdürmeye ve ol kâfirleri yerlü yerinde koya, yerlerini ve bağlarını harâca kese (vergiye bağlaya) ve kendüleri üzerinde baş haracı (cizye) koya veyahud erkek kâfirlerin öldüre yahud kul edine". "Çeri akınların eyleseler" beye getireler "beş bölük eyliye ve dört bölüğün akıncılara üleşdüre", kalan beşde biri miskinler (çalışamayan fakirlere) ve yolculara verile.

Başka bir metinde şunları okuyoruz: "Kazanç yapmanın helâli gâzîlikten gelendir, ganimet malıdır", ama şartları vardır. Kâfirle savaş etmiş olmak. Esire ilkin İslâm teklif olunur, Müslim olursa "kalan Müslümanlar gibi oldular ve eğer Müslüman olmazsa haraç vermeye da'vet ide..." razı olursa malları ve kanları haram olur (dokunulmaz). Ancak bu daveti kabul etmeyenlere karşı savaşa başlanır "ekinlerin bozalar, yakalar ve ağaçların keseler". "Kâfirler ile and ve kavil eyleseler kavillerinden dönmiyeler"... "Tanrı yolunda gaza iden... daim oruç tutan, namaz kılan, Kur'an okuyan kimse gibidir, gâzîliğin öbür dünyada savâbı çok büyükdür."

Üç oyun helâldir: ok atmak, ata edeb öğretmek "ve dahi avretiyle oynamak". 13. Bab, gâzîlik edebinden söz eder. "Gazî olman için on nesne gerekdir... evine nafaka koya, padişah emri ola, yoldaşına baka, yolda Müslümanlara zarar vermeye, savaş meydanından kaçmaya, gaziliği din ve müminler için yapa, savaşta arslan, akıncılıkta kurt, sabırda eşek gibi ola", gaza ve cihad, farz-i 'ayn ve farz-i kifâye olarak iki türlüdür, birincisi tüm yetişkin kadın ve erkeklerin yerine getirmeleri gereken dinî vazifelerdir. Gâzîlik, yani kâfirlere karşı savaşa gitmek farz-i kifâyedir. Kadınlar ve çocuklar için mecburi değildir. "Gâzîler, kâfir memleketine girdiğinde ilkin İslâm'a davet edeler, kabul etmezlerse, ancak o zaman savaş yapalar, kâfiri esir etmeye gücü yetmezse öldüre, karılarını ihtiyarları öldürmeyeler, kadın Müslüman olup sonra mürted olsa öldürmeyeler, habs edeler" kâfir savaşçılardan biri çok yararlı ise öldürmek gerekmez.

OSMANLI DEVLETİ BİR TÜRK DEVLETİ MİDİR?

Batı literatüründe Osmanlı, daima *kavmi-etnik* yapısıyla, Türklükle ifade edilmiş, ülke daima *Turquía, La Turquie, Turkish Empire* diye anılagelmiştir. Daha XIII. yüzyılda Marco Polo (1271) Anadolu'dan geçerken memleketi *Turquía* diye adlandırmıştır. Devlet tipik bir hânedan devletidir, iktidar mutlak biçimde padişahın tekelindedir, ülke onun mülküdür. Hânedan, her ırktan kulları *gulâm* sistemiyle Osmanlı yapıp devlet idaresinin başına getirmiş, kullara Türk halkı üzerinde imtiyazlı bir sınıf statüsü vermiştir. Sonuçta, Osmanlı devletine, ne kerteye Türk devleti denebilir, sorusu ortaya atılmıştır. Öte yandan, tarihçinin gözünde, Avrupalılar nezdinde Osmanlı devleti, bir Türk devletidir, iyisiyle kötüsüyle onun tüm faaliyetleri Türk'e mâl edilmiştir. Avrupa'da başlangıçtan beri tarihçiler bu devleti bir Türk devleti saymışlardır. Osmanlılar arasında bu görüş, II. Murad döneminde Timur oğullarının Osmanlı devletini bağımlı görmelerine karşı Oğuz Kağan ve Türk Kayı boyu geleneğinin benimsenmesinde vurgulanmıştır. Âşıkpaşazâde tarihinde kavim olarak Osmanlı için daima Türk adı kullanılmış, Osmanlı başarıları "Türk arkalandı" diye kutlanmıştır. Osmanlı sultanı, Türkmen Karakoyunlu hânedanıyla akrabalığını iftiharla belirtmiştir. Şu da bir gerçektir ki, Fâtih'ten önce devlet idaresinin başına veziriâzam sıfatıyla hep Türk ulema ailelerinden kimseler gelmiştir.

TÜRK SAVAŞ TAKTİĞİ, AVRUPA'DA "TÜRK KORKUSU"NUN KÖKENİ

Türk fetih ve savaş taktiği, esir ve ganimet kuralları konularında Hıristiyan kaynakların gözlemleri kaçınılmaz biçimde yanıltıcı ve abartmalıdır. Hattâ günümüzde ciddi bilimsellik iddiasında olan Batı yazarları (bunun son örnekleri Colin Imber, Heath Lowry ve Lindner) bugüne kadar bu konularda Osmanlı kaynaklarını hakkıyla

değerlendirememişlerdir. Türk-Moğol savaş taktiği iki aşamada uygulanır. Birinci aşamada gâzî akıncı kuvvetleri düşmanın savunma ve lojistik kaynaklarını yok etmek, halkı dehşete düşürmek, tutsak alma ve yakmakla direnci kırmak üzere hızla düşman toprağına girer, yakar yıkar ve döner (Bugün de, mesela müttefiklerin Avrupa'yı istilâsından önce ve ABD'nin son Irak savaşında aynı taktik kullanılmıştır). Bu akın sahneleri, Hıristiyan kaynaklarında asıl Türk savaş taktiği olarak algılanagelmiştir. Aslında ikinci aşamada sultan veya beylerbeyi kumandasında büyük kuvvetler, disiplin içinde arkadan yürür.

1532'de Süleyman *Alaman Seferi*'ne giderken Belgrad'da imparatorluk tahtına oturdu. Osmanlı sultanı, V. Karl'a sadece İspanya kralı diye hitap ediyor, onun evrensel imparator unvanını tanımıyordu. Almanya içerilerine gönderdiği Beylerbeyi Kasım Paşa idaresinde akıncı ordusu memleketi kan ve ateş içinde bıraktı. O zaman Alman şehir ve kasabalarında kilise çanları akıncıların gelişini haber vermek için çalıyordu, buna *Türken Furcht* (Türk korkusu) deniyordu. O zamana kadar Alman İmparatoru Şarlken'e askerî yardımda ayak direyen rakip Protestan prensler, şimdi takım takım onun ordusuna koştular. Martin Luther Türklere karşı savaşı bir din ödevi olarak vaaz etmeye başladı. Din düşmanını öldürmek dinî bir vazife sayılıyordu. Tutsağa, tüm insan kimliğini kaybetmiş bir yaratık gözüyle bakılıyordu. Bununla beraber İslâm'da efendisinden çocuk sahibi olan cariye (ummulveled) topluma kabul edilirdi, esirleri azâd etme dinî bir hayır işi sayılırdı. Osmanlı'da azâd edilmişler *(mu'taklar)* toplumun en aktif ve başarılı üyeleri olmuşlardır. Ortaçağ Hıristiyan âleminde kölenin durumu daha iyi değildi.

Öte yandan, 1355'te Bizans İmparatoru Kantakuzenos tahtını bırakırken gençlere hitabesinde diyordu ki, Müslümanlara karşı savaş kazanmak güçtür, çünkü onlardan her biri savaşta ölür ise şehit, sağ kalırsa *gâzî* olduklarına inanır. İnebahtı'da (Lepanto) Müslüman kadırgaların bayraklarında ayetler, Hz. Ali'nin zülfikâr kılıcı, Hıristiyan bayraklarında haç dalgalanıyordu. Ortaçağ insanı için öteki inanç sahiplerini kendi inancına sokmak yahut yok etmek kutsal bir ödevdi, Tanrı yolunda bir ibadetti.

İSLÂM-HIRİSTİYANLIK TARTIŞMALARI

Ortaçağ'dan beri sürüp gelen İslâm-Hıristiyanlık tartışmasının yankıları ve Müslüman'ın günlük dinî vecibeleri hakkında verilen bilgiler, tabii yüzeysel ve olumsuzdur. Hıristiyan dünyası İslâmın esaslarını anlamaya çalışmış (Dominiken rahibi Ricoldo, öl. 1320 Arapça öğrenip Kuran'ı Latince'ye tercüme etmiştir), din adamları arasında polemik, Osmanlı başarıları üzerine her zamandan daha hararetli tartışmalara konu olmuştur. 1354'te Türkler eline esir düşen Selanik Başpiskoposu Palamas'a Sultan Orhan, Müslüman ulemasıyla bir mecliste bir araya gelip Hıristiyan inançları üzerinde tartışmasını istemiştir. Osmanlılar arasında Hıristiyanlık ve Hıristiyanlara karşı taassup, özellikle 1571 İnebahtı deniz felâketinden sonra güçlenmiştir.

Hıristiyan kaynakları, *ihtidâ*, İslâmlaşma üzerinde duyarlılıkla durmuşlardır. Osmanlı döneminde bu süreç çok geniş bir gelişme göstermiştir. İslâm zoraki ihtidayı kabul etmez. Müslüman olan Hıristiyan, Türk ahlâk ve âdetlerini benimser, Osmanlı-Türk toplumuyla bütünleşir. Türklerden farkı olmaz. Onun için Rumili'nde *Müslüman* olana "Türk oldı" deniyordu. *İhtida*, İslâmlaşma konusu, Osmanlı toplumunun, genel anlamda Anadolu Türk etnisinin oluşumu bakımından son derece önemli bir süreçtir. Yerli Anadolu halkı, Orta-Asya'dan, Azerbaycan yoluyla gelen Türkmenlerle (Oğuz) kaynaşıp İslâm dinini kabul etmiş, günümüzün Türk halkına vücut vermiştir. Kültür ve sanatlar konusunda da bu Türkleşme için aynı şey söylenebilir.

Hıristiyan yazarların birçoğu Türklerin din yasağına rağmen içkiye düşkünlüğü üzerinde durur. Türkler meyhaneye "sabah girer akşam geç saatlere kadar kalırmış". Evet, böyleleri az değildi, her dem sarhoş şair Revânî aynen şöyle der:

Gelün biz de ana bir iş idelüm
Gice gündüz demâdem 'ayş idelüm

....

Bâde nûş idüp Revânî 'işret eyle kim hûblar
Karşıma el kavşurup dursun sebû-yi mey gibi

Yakında çıkacak *Hasbağçe'de Ayş u Tarab* adlı eserimizde okuyucu, bu konu üzerinde geniş ayrıntılar bulacaktır. Özellikle sarayda, bü-

yüklerin konuklarında Cemşid'i anarak kurulan işret meclisleri, bir şiir, musiki, raks ve temaşa sahnesiydi. Bu sahneler şairlerin *sâkînâmeler*'inde uzun uzun tasvir olunmuştur. *Sâkînâmeler*, Tanrı ve Peygamber'e saygı sözleriyle başlar ve *(gaffâru'l-zunûb)* "günahların affedicisi" yüce Tanrı önünde *tövbe*yle biter; fakat arada "işret meclisi"nin zevk u safası uzun uzadıya anlatılır. Dindar bir yazar İdris-i Bitlisi, şarap içilse bile itidali elden bırakmamalı, öğüdünü yapar. Evet, Türklerde bu âdet, İslâm öncesi kadim İran ve eski Türk *toy* âdetinin bir devamı olarak mevcuttu. Âdet, yaşamın kaçınılmaz bir yanı olarak süregelmiş ve yabancı gözlemcilerin dikkatinden kaçmamıştır.

Sürekli savaş faaliyeti içinde bulunan sınır *(Uc)* gâzîleri, akıncılar, deniz *Levend*'leri (korsanlar) karşısında o dönemde Avrupalıların benzeri sınır kuvvetleri bulundurdukları unutuluyor. Bu bağlamda işaret edelim ki, bazı tarih terimlerimizi özellikle denizle ilgili olanları Batılılardan almışız, *korsan, forsa* gibi. Kapudan-i Derya Hayreddin Paşa'nın adı da *Barbaros* İtalyanca'dan gelme bir isimdir, Baba Oruç ve kardeşlerine Türkler *Babaorucca* derlerdi.

Batılı bağnaz, acımasız, fakat görkemli, mağrur, kibirli Türk'ün portresini çizerken onun aynı zamanda kendine güvenen, hoşgörülü, Tanrı emirlerinden çıkmayan salt karakterine de saygı duymaktan kendini alamaz. Öte yandan savaş, din ve âdetler dışındaki konularda Hıristiyan yazar, ziyaretçi ve elçilerin gözlemleri, Osmanlı insan ve toplumunun birçok bilinmeyen yanlarını bize nakletmektedirler. Dr. Kumrular'ın eseri bu bakımdan tarih bilimi için ayrı bir değer taşımaktadır.

Haçlı kiniyle beslenmiş bir Batı'da, Hıristiyan dünyasında, taassuptan kurtulmuş, hümanist düşünceye sahip yazarlar yok değildi. Türkler arasında yaşamış ve sonra yurduna dönme fırsatını bulup hatıralarını yazan birçokları, bir Ramberti, bir Angiolello vardır. Eserleri bizim için de değerli kaynaklar arasındadır (F. Sansovino bunların çoğunu *Historia Universale dell'origine et imperio de Turchi*, Venedik, 1582, adlı kitapta derlemiştir). Osmanlılarla en yakın ilişkide bulunan Venedikliler (Levant'ta 5000 Venedikli aile yaşıyordu, *yoğurt'u ve pizza*'yı (pide) İtalya'da herhalde onlar öğrettiler). Avrupa devletlerinin, özellikle İspanya'nın Osmanlı hakkında haber kaynağı Venedikliler ve Raguzalılardı (Dubrovnikliler). Türkleri yakından tanıyan Venedikliler, Türk hakkındaki yargılarında daha insaflıdır (bkz. Dr. Kumrular, "Venedikliler"). Kumrular'ın eseri, günümüz sosyoloji ve tarih araştırmalarında bir analiz metodu olarak izlenen *ben ve öteki* (Lévi Strauss'ın sosyolojisi) teorisine katkı yapması bakımından da ilgi çekicidir. Eserde Osmanlı-Türk karakterinin Batılı üzerinde bıraktığı izlenimler, ilginç yanlarıyla sınıflandırılıp sergilenmiştir. Bu izleyiciler yalnız İspanyol değil, İtalyan, Alman, Fransız'dır, hepsi Avrupalıdır.

Bugün Avrupa, Osmanlı Ortaçağ devlet ve toplumuna ait türlü olay ve kurumları, modern Türk Cumhuriyeti'ne mâl etme eğilimindedir. Türkiye Cumhuriyeti laik anayasası, millet meclisi, siyasi rejimi ve kültürüyle Osmanlı'dan kökten ayrı bir devlet ve toplumu ifade eder. *Avrupa Birliği* çevrelerinde Türkiye Cumhuriyeti'ni geçmişin Osmanlısı'yla bir saymak, ya bilgisizliği yahut kasıtlı bir siyaseti yansıtır. Modern Türkiye, bugün Yunanistan kadar Avrupalıdır. Münferit talihsiz bazı olaylar, Batı'da kasten abartılmaktadır.

Bu kuşbakışında aşama aşama, 1. askerî, 2. kurumsal ve 3. kültürel alanlarda gittikçe yoğunlaşan bir Avrupalılaşma sürecini göstermeye çalıştık. Cumhuriyet, laik anayasası ve Batı medenî kanununun kabulü ve hilafetin kaldırılmasıyla Batılı bir devlet ve toplum yapısı doğrultusunda kesin büyük adımlar atmıştır.

GÜNÜMÜZDE BATI'DA TÜRKİYE KARŞITI PROPAGANDA

Bugün Batı müttefiki olan Türkiye aleyhinde diasporaların faaliyetleri "dostumuz" Avrupa ülkelerince desteklenmekte veya hiç olmazsa engellenmemektedir. Bir bakıma bunun bir nedenini bu kitap açıklamaktadır. Avrupa'da Hıristiyan halk, *Turkey, Turkish Empire* aleyhinde yüzyıllarca yoğun bir olumsuz propagandanın etkisi altında kalmıştır. Batı halkı, hâlâ *Ottoman Empire* ile *modern demokratik Türkiye* arasındaki kökten farkı göremiyor, çoğu kez görmek de istemiyor. Avrupa kamuoyunu iki "ideoloji" belirler; biri şudur: bin yıldır Kutsal Papa, Avrupa halkını Türklere karşı ayaklandırıp Haçlı seferleri vaaz etmiş, endüljanslar dağıtmıştır. Selçuklular ve Osmanlılar daima Haçlıların karşısında olmuştur (tarihimizi iyi bilmiyoruz, Osmanlı'ya karşı ilk Haçlı saldırısı 1359'da Çanakkale Boğazı'nı Türklere kapamak için Papalık-Bizans donanmasının Gelibolu karşısında Lapseki'ye yaptığı çıkarmadır. Osmanlı Türkiyesi'ne karşı 14 Haçlı seferi yapılmış veya planlanmıştır). Yakında Papa VI. Benedictus Türkiye'ye neden geldi? Şark kilisesi Patrikliğin var ol-

mayan ekümenik (cihanşümul) kilise iddiasını desteklemek ve bin yıllık kiliseler arası Şizma'ya son verip Hıristiyanlığa ortak bir cephe birliği kazandırmak (devletimiz ustaca bir yol bulup bu ziyareti bir devlet ziyareti haline getirmiştir. Papa Katolik dünyasına, Türkiye'nin Avrupa Hıristiyan Birliği'ne alınmamasını ilân etmiştir).

Dipnotları açıkça gösteriyor ki, Dr. Kumrular İspanyol literatürünü ve arşivlerini dikkatle taramış olup bu özelliği esere orijinal, bilimsel bir araştırma niteliği kazandırmıştır. Ele aldığı konularda yazar, bunun dışında konu üzerinde en önemli kaynak ve araştırmaları kullanmaktadır. Elçilerin ve seyyahların gözlemleriyle beraber belge koleksiyonları (W. Bauer, Bradford, Lanz, von Gevay, E. Charrière, Alberi), bu alanda en önemli araştırma eserleri (K.M. Setton, A. Mass, Schwoebel, G. Gülru) gözden kaçmamıştır (Galata üzerine bizim araştırmamızı görebilirdi). (Gariptir, memleketimizde J. Von Hammer hâlâ Osmanlı tarihi üzerinde en önemli eser olarak ortaya atılmakta. Ata Bey'in düzeltmelerine rağmen eser birçok bağnaz gözlemler ve yanlışlarla doludur.)

HELENİZM, *MEGALİ İDEA* VE TÜRKİYE*

HELENİZM VE ORTODOKS KİLİSESİ

Modern Avrupa'yı öteki bütün geleneksel medeniyetlerden ayıran ve ona bugüne kadar dünyada üstün bir egemenlik sağlayan fikrî hareket *hümanizma* ile başlar. Hümanizma, yeryüzünde insana, kâinat ve hayat sırlarına insan aklıyla yaklaşıma, rasyonalizme öncelik veren XV. yüzyıl İtalya'sında doğmuştur. Hareketin ilham kaynağı *Helenizm*, yani düşüncede sanatta ve yaşamda antik Yunan kültürü ve onun değerler sistemini benimseme olmuştur. Skolastik Aristo felsefesi, Bologna'da İbn Rüşd'ün tefsiriyle okutulurken, Floransa'da *Academia Platonica* ile Platon felsefesi ve hümanizma, İkinci Atina şöhretine erişen bu şehirde gelişiyordu. Antik Hellas, Avrupa'nın *Urkutur*'u gibi algılanıyor[1] ve Batı medeniyetinin üstünlüğü için bir

* *Doğu Batı*, "*İdeolojiler IV*", sayı: 31, Şubat, Mart, Nisan 2005.

[1] Konstantinos Tsoukalas, "Between East and West, The Meaning of the Mediterranean in Modern Greece and Possibly Elsewhere as Well", *Mediterranean Historical Review*, vol. 17 (2 December, 2002), 32-46; H.

kanıt olarak ileri sürülüyor. Helenizm, Bizans'ın son asrında, İstanbul'da antik dile ve düşünceye yönelik fikir hareketiyle ortaya çıkmış, İtalya'da başlangıçta ilk hümanistler Grek bilginlerinin öğrencisi olmuştur.

Modern Avrupa'da aydın kimliği, *Hellen* geleneğiyle övünür olmuştur. Şair Shelly (1792-1822), "biz hepimiz Yunanlılarız" diye övünüyor; Lord Byron (1788-1824), "Hellas"ta Türkler'e karşı "Helenlerin" bağımsızlık savaşında can veriyordu. Onlar gibi Avrupa'da yerleşmiş Rum *intelligentsia*'sı antik Helenizm idealiyle coşarken, lâik ve özgürlükçü Helenizm fedaîleri *"Graeki"* ile Mora'da Türklere karşı Ortodoks papazlar ve Kleftlerle beraber ayaklanan Rum köylüsü, "Romioi" arasında hiçbir fikrî bağ yoktu.

Yunan Devleti kurulduktan (1830) yarım yüzyıl sonra 1880'lerde yazılan tarihlerde, Yunan tarihi antik Hellas'tan beri süregelmiş bir tarih olarak tek çizgide sergileniyor; Ortodoks Bizans, Helenlerin kesintisiz tarihinde yer alıyor, beş yüzyıllık Osmanlı dönemi ise anormal bir kesintiden ibaret sayılıyordu.[2] Türkiye Cumhuriyeti'nde Türk tarihini yedi bin yıl önce Orta Asya'da insanlığın ilk medeniyetine bağlayan tarih tezi gibi, Yunan tarih tezi de Ortodoks Kilisesi'ne bağlı sıradan Yunanlı için bir şey ifade etmiyor ve modern Yunan toplumunda keskin bir anlaşmazlık ve ayrılığın temel nedeni oluyor. "Modern Yunan kültürü", iddiaya göre "'Batı'yla 'Doğu' arasında çözümü olmayan bir gerilimin içinde kıvranmaktadır ...... Helenizm, 'Batı'nın sembolik bir ifadesi gibi algılanıyor".[3]

Batılılaşma anlamında Helenizm karşısında, halk arasında her yerde hazır ve nâzır Ortodoks Kilisesi Bizans geleneğini canlı tutmaktadır. Yunanlı'ya göre İstanbul'daki Patrik, bu geleneğin kaybolmayan timsalidir.[4] Kilise tarihini yazan Yunanlı tarihçilere göre, Osmanlı idaresinde dahi Yunan milleti Patrik'in idaresinde yalnız dinî geleneği değil, aynı zamanda bağımsız millet varlığını temsil etmiştir. Bu tarihçilere göre Rum milleti hiçbir zaman bağımsızlığını

Psomiades (yay.) *Greece, The New Europe and the Changing International Order*, New York 1993.

[2] Tsoukalas.

[3] Tsoukalas, 37.

[4] Ibid., 40.

kaybetmemiştir.[5] Bu iddia, aşağıda anlatılacağı üzere doğru değildir; fakat Rum toplumunda kilisenin "Rum milleti" üzerinde daima tam otorite sahibi olduğu iddiasını ispat için üzerinde durulmuştur. Bugün de Ortodoks Kilisesi'nin nüfuzu, sıradan Rum halkı üzerinde Batıcı "Helenistlerden" daha güçlüdür. Bizans kilise geleneğiyle Batıcı kozmopolit Helenizm (modernite) arasındaki karşıtlığı gidermek, "ikiliğe çözüm bulmak" için, Tsoukalas'a göre[6] "Helleno-Christianity" görüşü ortaya atıldı (Türkiye'de *Türk-İslâm Sentezi* gibi). Fakat gene de, Yunanistan'da ve Kıbrıs'ta kilise, Rum kimliğini temsil eden, siyaset üzerinde ziyadesiyle etkin bir güçtür.

İSTANBUL ORTODOKS PATRİKİ'NİN İDDİALARI

Günümüzde Patrik Bartholomeos, kilisenin "ekümenik" (evrensel) bağımsız karakteri üzerinde konuşurken, Osmanlı döneminde dahi bunun "XIV. yüzyıldan beri kesintisiz devam" ettiği iddiasındadır. Kuşkusuz yakın bir zamanda yapılmış bir Rum *ikon*'unda, Fâtih Sultan Mehmed, Patrik hazretlerine evrensel egemenliğini tanıyan belgeyi takdim ediyor.[7] Sayın Patrik Bartholomeos, dünyada 80 kadar Ortodoks metropolit ve başpiskopos bulunduğunu, bunların "Osmanlı devrinde olduğu gibi" İstanbul'da Kutsal Meclis'te (*Saint Synode*)'da toplanması gerektiğini, Patrik'in onlar tarafından seçilmesini savunuyor (dünyadaki Ortodoks ruhbanı Heybeliada Ruhban mektebi yetiştirmiştir). Tarihî gerçeklere bakalım: Osmanlı İmparatorluğu döneminde İstanbul ve Balkanlar'da milyonlarca Ortodoks tebaası olan Padişah, sırf dinî işlerde (izdivaç, miras vb.) Patrik'i cemaatin *dinî reisi* olarak tanıyan bir tayin beratı veriyordu. Patrik'i, metropolitlerden kurulu Ruhanî meclis seçiyor, fakat seçilen Patrik'in cemaat üzerinde otoritesi ancak devletin, Padişah'ın beratıyla hukukî bir zorunluluk kazanıyordu. Berattaki ifadeyi aynen okuyalım: "Nişan-i hümâyûn ....hükmü oldur ki, dârende-i misâl-i şerîf

---

[5] Özellikle N. J. Pentazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, Selânik 1967, 7-10, 19, 23, 86.

[6] Ibid., 41-42.

[7] Bkz. *Aksiyon*, 459 (22 Eylül 2003), 30-31. Ruhban okulunun yeniden açılması davası AB için Kopenhag Kriterleri'ne bağlanıyor. Bu yerine getirilmezse, Türkiye Avrupa Birliği'ne giremez deniyor (aynı yer).

Simeyon'u mahrûsa-i İstanbul'da Badriyarh nasb edüp".[8] Bundan sonra sultanın tayin beratı, *yalnız* Osmanlı ülkesinde Patrik'e tâbi yerleri sayıyor, buralardaki metropolit ve piskoposların "azli ve nasbı bunun elinde ola" diyor. Şunu belirtelim ki, beratta kiliselere ve manastırlara ait toprak ve emlâke kimsenin karışmaması, ölen bir papazın mirasından beş bin akçadan yukarı kısmının padişah hazinesine teslim edilmesi emrediliyor; izdivaç ve miras işlerinde Patrik'in yetkisi teyit ediliyor; Patrik'e ait vergilerin toplanmasında hükmü Osmanlı makamlarının vermesiyle yardım etmesine işaret ediliyor. Üçüncü kişilere hitap eden berat, Patrik'e itaat edilmesini emrediyor. Patrik hazineye yılda 2000 altın "pişkeş" öderdi, bu parayı artırıp patriklik için rekabet edenler eksik olmadığı için "artık veren kimseye verilmeye" diye tayin edilen Patrik'e beratta ayrıca güvence verilmiştir.

Patrik'in otoritesi yalnız Osmanlı ülkesindeki kilise ve manastırlara şâmildi; Patrik'i seçen metropolitler, Osmanlı ülkesinde hizmet görenlerden ibaretti. Beratta onlar sayılmıştır. Osmanlı merkeziyetçi idaresi, Balkanlar'da Sırp-Bulgar döneminden kalan patriklikleri lağvedip İstanbul Patriki'ne bağlamıştı.

Patrik Bartholomeos, "Türkiye devletinin dünyada prestijine" yardım eder kaydıyla, Türkiye üye olmadan önce *ekümeniklik* ve Ruhban Mektebinin tanınması gerektiği üzerinde durmakta, yoksa AB'ye katılamazsınız, ihtarını yapmakta!

Sayın Bartholomeos, Patrikliğin evrenselliğini ispat konusunda devlet başkanlarının kendisini ziyaretlerini zikreder. ABD'de, sistemli Türkiye aleyhtarı bir Rum diasporası olduğu herkesin malûmudur. ABD seçimlerinde başkan adayı, Rum ve Ermeni azınlık oylarını çekmek için mutlaka Türkler ve Türkiye aleyhinde görünme gereğini duyar. İstanbul'a gelen eski ve yeni ABD başkanları Patrik'i ziyarette kusur etmezler. Amerika'daki Rum piskoposları Patrik seçilmek ve bunu Türkiye'ye tanıtmak isterler. Sayın Bartholomeos'a göre neden Türkiye dışındaki piskoposlardan Patrik seçilmesin! Sayın Patrik'in beyanları üzere "şimdi yepyeni bir süreç var, AB kapısındaki (!) Türkiye'nin Kopenhag kriterleri çerçevesinde" Patrikliğin istekleri "mutlaka" yerine getirilmelidir.[9] Karara varmak için bu yazıda, tarih perspektifinde Türk-Yunan ilişkilerinin iki yüz yıllık panoramasını ve Haçlı veya "Helenist" Batı'nın bu ilişkilerde nasıl bir rol oynadığını bir tarihçi olarak Türk kamuoyunun gözü önüne sermeyi bir ödev biliyorum.

[8] H. 888/M. 1483 tarihli berat, yayımlayan E. A. Zachariadou, *Ten Documents Concerning the Great Church* (1483-1567) Atina 1996, 160. Osmanlı devrinde Patriklik üzerinde bkz. H. İnalcık "Ottoman Archival Materials on Millets", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, yay. B. Braude ve B. Lewis, I, New York 1982, 437-449; özellikle H. İnalcık, "The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans", *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren 1998, 195-223; M. Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, İstanbul 2004, 91-244; M. Çelik, *Fener Patrikhanesi'nin Ökümeniklik İddiasının Tarihî Seyri* (325-1453), İzmir 2000.

KIBRIS VE EGE SORUNLARI'NIN TARİHÎ KAYNAĞI: *MEGALİ İDEA*

Bugün Yunanistan'la sorunlarımızı daha sağlıklı değerlendirmek için geriye, tarihe bakmak gereklidir. Osmanlı ülkesinin, Hıristiyan teba-

[9] Batı devletleri vatandaşı olan Ermeni ve Yunan-Rum diasporası ve son on beş yıl içinde dışarıdaki Kürtler, Türkiye Cumhuriyeti aleyhine şiddetli bir kampanya başlatmışlardır. Yalnız ABD'de sekseni aşkın Ermeni derneği vardır, bir dernek üniversitelerde Ermeni kültür konferansı adı altında sistemli propaganda yapmaktadır (Chicago Üniversitesi'nde hemen hemen her yıl Ermeni Kültür Tarihi adı altında yapılan toplantılardan birinde bir Ermeni şu sözleri haykırdı: "İki bin yıl sonra Yahudiler bu büyük devlet (ABD) sayesinde devletlerini ihya ettiler, ABD Ermenilerin Büyük Ermenistan'ını ne zaman ihya edecektir)". Türkiye'nin sınırdaş devletleri, Yunanistan ve Ermenistan, Türkiye'ye karşı gizli açık haklar iddia etmektedirler. Ermeni diasporasının sistemli çalışma ve baskıları sonucu ABD'de birçok eyalet, Fransa ve başka Batı devletleri, Ermeni diasporasının iddialarını Millet meclislerinde coşkuyla tasdik etmekte, kamuoyunu yanıltmaktadırlar. Yanıltıcı propagandanın başarı nedenleri: Batı dostu, demokratik lâik Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı sayılması; ikincisi, bu devletlerde siyasî partilerin, azınlık oylarının önemi dolayısıyla diasporaların davalarını benimsemesi; üçüncü olarak, Büyük Devletler, Türkiye Cumhuriyeti'yle ilişkilerinde bu gibi iddiaları bir diplomatik araç olarak kullanma eğilimindedirler. Çünkü güçlü bir Türkiye, bu devletlerin Ortadoğu'daki oyunlarını bozabilir, onu zayıf ve bağımlı tutmak gerekmektedir. Tarihçilerin bu iddialar karşısında gerçekleri ortaya çıkarması, yoğun propaganda karşısında hiçbir etki yapmamaktadır. 2004 yılında Avrupa Parlamento üyeleri ve sorumlu AB otoriteleri, maalesef bu propaganda malzemesini kullanmışlardır.

anın bağımsız devletler kurarak parçalanması süreci, 1821 Yunan isyanıyla başlamıştır. Yunan gizli devrim örgütü *Filiki Etheria* başkanı *Aleksandr İpsilanti*, Rusya himâyesinde 1821'de Boğdan'da isyan bayrağını kaldırdı (6 Mart 1821). Patrik, Bizans'ı ihya için kurulan *Filiki Etheria* (sonradan *Ethniki Etheria*) Cemiyeti'ne, gizlice üye olmuştu. Cemiyetin programında *Megali İdea*'ya göre, Mora, Orta-Yunanistan, Tesalya, Trakya, Batı Anadolu, Ege Adaları, Girit, Kıbrıs, Pontos; İstanbul merkez olarak ihya edilecek Grek İmparatorluğu'na dahil ediliyordu. 1830'da Londra'da toplanan konferansta ilân edilen (3 Şubat 1830) küçük Yunanistan devleti, o zaman Mora, Attik yarımadası ve Kiklat adalarını sınırları içine alıyordu. Yunanistan, bu çekirdekten adım adım ilerleyip 1912'de Meriç nehrine kadar genişleyecek, nihâyet 15 Mayıs 1919'da galip Avrupa devletlerinin donanmaları himâyesinde İzmir'de Anadolu'ya ayak basacaktır. İpsilanti ayaklanması bastırıldı, fakat İpsilanti'nin kardeşi Dimitri, Mora'da kilisenin öncülüğüyle halkı ayaklandırdı (6 Nisan 1821). İsyan, Ege adalarına yayıldı. Âsiler, Mora'da bir meclis kurup bağımsızlık ilân ettiler (1 Ocak 1822). Mısır valisi Mehmed Ali Paşa kuvvetleriyle işbirliği yapan Osmanlı ordusu, sonunda isyanı bastırdı (Misolongi ve Atina'nın teslimi 1827). O zaman Rusya doğrudan harekete geçti; İngiltere ve Fransa'yla anlaşarak özerk bir Yunan devleti için ortak karara vardılar ve bu karar Osmanlı hükümetine bildirildi. Osmanlı hükümetinin reddetmesi üzerine büyük devletler (Rusya, İngiltere, Fransa) kendi aralarında bu kez bağımsız bir Yunan devletinin kurulması üzerinde bir protokol imzalayarak (4 Nisan 1826) Bâbıâlî'ye bildirdiler. Bağımsız hiçbir devletin kabul edemeyeceği böyle bir notayı, Osmanlı hükümeti, tabiî reddetti. Beklenmedik bir şey oldu: Müttefiklerin donanması haince bir saldırıyla Navarin'de Osmanlı donanmasını yakıp yok etti (20 Ekim 1827). Durumu fırsat bilen Rusya savaş ilân etti (14 Nisan 1828). Savaş (1828-1829) sonunda Edirne Antlaşması'yla (14 Eylül 1829) Bâbıâlî, bağımsız bir Yunanistan için Büyük Devletler'in Londra'da kararlaştırdıkları protokolü kabul etmek zorunda kaldı. 1832'de Büyük Devletler, Yunanistan sınırlarını kuzeyde Arta-Volo çizgisine kadar genişlettiler. Kiklat Adaları ve Agirboz'un bu devlete verilmesiyle Türkiye için ilk kez Ege sorunu ortaya çıkmış oldu. Hıristiyan olsun, Helenist olsun Avrupa'daki kamuoyu, Yunan davasına coşkulu destek veriyordu. Osmanlı (Türkiye) için yeni ve uzun bir tarihî bunalım

dönemi açılmıştı. Bunalım bugün de son bulmuş değildir, belki koşullar Türkiye için gittikçe daha da kötüleşmiştir (Yağmadan Fransa da payını aldı ve Navarin'den sonra donanmasız kalan Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasını, Cezayir'i işgal etti: 14 Haziran 1830. Osmanlı devleti 1847'ye kadar bu işgali tanımamıştır. Osmanlı hükümetinin ABD'yle ilk yakınlaşması da tam bu tarihte gerçekleşti, 7 Mayıs 1830'da bir antlaşma imzalandı).

Yunanlılar, "mikro-asyatik (Anadolu) felâketinden" sonra da bugüne kadar, tarihî Grek İmparatorluğu'nu ihya hayalinden vazgeçmemişlerdir. *Megali İdea*, duruma göre değişik taktikler kullanılsa da, Helenizm'in değişmez hedefidir.[10] Her Yunanlının yüreğinde bir gün İstanbul ve İzmir'de Yunan bayrağını görmek hayali yatar. Tarihte Yunanlılar, Türklere karşı daima Hıristiyan Avrupa'nın desteğine güvenmişlerdir. 1352'de Türkler Avrupa'ya ayak bastığı tarihten itibaren Bizans Devleti, Roma Papası'yla ilişki kurarak Osmanlı'ya karşı Avrupa'dan bir haçlı ordusunu harekete geçirmek için her türlü çabayı harcamıştır.[11] 1359'da Bizans-Papalık donanmasının Lapseki çıkarması, Osmanlı'ya karşı ilk Haçlı saldırısıdır. O zaman amaç, Boğaz'ın Avrupa yakasında yerleşmiş bulunan Türkleri Anadolu'ya geri sürmekti (Gelibolu karşısında Lapseki, Türklerin Rumeli'ye göçünün son geçiş iskelesiydi).

GİRİT VE KIBRIS: SALDIRGAN HELENİZM VE AVRUPA

Girit'in ve Ege Adaları'nın Yunan devleti tarafından işgali süreci, bugün karşılaştığımız Kıbrıs ve Ege sorunu için aydınlatıcı veriler sağlamaktadır. Girit'in ilhakı, Büyük Yunanistan planında önemli bir aşamaydı. Dışarıdan komiteciler sokarak halkı isyana kışkırtma yöntemi, Girit'te 1839'dan başlayarak bir sıra isyan hareketlerinde uygulandı. Ada'da yerli halk arasında Müslümanlar önemli bir sayıdaydılar. Yunanistan; İngiltere, Fransa ve Rusya'ya bir memorandum vererek Girit'le *Enosis*, "birleşme" talebinde bulundu (10 Ağustos 1839); aynı zamanda Osmanlı idaresinde bulunan Tesalya, Make-

---

[10] R. Clogg, *The Struggle for Greek Independence* Londra 1973; *Modern Greek Nationalism and Nationality*, yay. M. Blinkhorn ve T. Veremis, Atina 1990.

[11] Bkz. K. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, I-IV, Philadelphia, 1976-1984.

donya ve Epir'e komiteciler, sözde öğretmen papazlar göndererek, kargaşa çıkarmaya başladı. 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında Osmanlı devleti Rusya'ya karşı Fransa ve İngiltere'nin müttefiki olduğu hâlde Yunanistan savaş açmak tehdidinde bulundu. Girit'te kışkırtmalar sonucu, 1866'da büyük bir ayaklanma oldu; Girit Rumları aralarında bir hükümet kurup *Enosis*'i, Yunanistan'la birleştiklerini ilân ettiler. 1868'de Osmanlı devleti, ciddi önlemler alma gereği duydu; Girit'te kargaşayı önlemek üzere Yunan hükümetine, kışkırtmaya son vermesi için bir nota verdi; notanın reddi üzerine ilişkiler kesildi. Bir savaş çıkmasını istemeyen Büyük Devletler müdahale etme gereğini anladılar. 1869 Paris Konferansı'nda, Yunan çetelerinin faaliyetine son verilmesi ve silah gönderilmesinin yasaklanması kabul edildi. Böylece, bir Osmanlı-Yunan savaşı önlenmiş oldu. Yunanistan, 1875-1878'de Balkanlar'da ortaya çıkan isyanlardan ve Osmanlı-Rus Savaşı'ndan yararlanmak istedi. Savaşa son veren Berlin Kongresi (1878), Balkanlar'da Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması sürecinde başlıca dönüm noktası olmuştur.

Berlin Kongresi tartışmaları devam ederken, İngiltere hükümeti "gelecekte Osmanlı Asya'sına Rusya tarafından yönelebilecek bir saldırıyı önlemek" için garanti verme karşılığında Kıbrıs'ın teslimini istedi; tehdit ve baskıyla bunu Osmanlı hükümetine kabul ettirdi. Yapılan antlaşmada Osmanlı devleti, bu arada Doğu-Anadolu'da Hıristiyanlar (Ermeniler) için ıslahat yapmayı kabul ediyordu. Bu son maddeyle İngiltere, Türkiye'nin başına bir de Ermeni Sorunu'nu çıkaracaktır. Antlaşmada, Doğu-Anadolu topraklarının Ruslarca boşaltılması hâlinde, İngilizlerin Kıbrıs'ı boşaltması koşulu eklendi ve Ada üzerinde Osmanlı egemenliğinin devam ettiği hakkında İngiltere'den bir "senet" alındı. Fakat İngiltere adadan çekilmedi ve I. Dünya Savaşı patlak verip Osmanlı devletiyle savaş durumuna gelince İngiltere, Kıbrıs üzerinde egemenliğini ilân etti. İngilizler, Kıbrıs'ı, daha sonra Mısır'ı (1882) haksız yere işgal ettikten sonra Osmanlı'yı destekleme politikasını terk edecek ve Osmanlı devletini ortadan kaldırmak için elinden gelen her şeyi yapacaktır.

Osmanlı devletinin güç durumundan yararlanmayı temel siyaseti yapan Yunanistan, Berlin Kongresi görüşmeleri sırasında resmen; Epir, Tesalya ve Girit'in kendisine bırakılmasını istedi. Girit'te yeniden isyan çıkartarak *Enosis*'i gerçekleştirmeyi denedi. Girit Adası'nın Yunanistan'a ilhakı, görüşmelerde gündeme geldi. Nihâyet, Ada'nın

1868'de kabul edilen özerklik durumunun güçlendirilmesi onaylanarak, Osmanlı egemenliği daha da zayıflatıldı: Girit, 49 Hıristiyan 31 Müslüman'dan kurulu bir meclisin idaresi altına konacak, Türkçe ve Rumca resmî dil olacaktı. Antlaşmada ayrıca, Osmanlı-Yunan sınırında Yunanistan lehine değişiklik öngören bir madde kabul edildi. Osmanlı hükümetiyle isyancı Rumlar arasında Halepa'da bir antlaşma imzalandı (20 Kasım 1878). Girit Rumlarının ve Yunanistan'ın daima asıl amacı *Enosis*'ti. Yunanistan, Berlin Kongresi'nde vaat edilen sınır değişikliği maddesini gerçekleştirmek için harekete geçti. Osmanlı hükümeti direnince Yunan hükümeti, Avrupa Büyük Devletleri'ne başvurdu. Büyük Devletler'in baskısı sonucu Osmanlı hükümeti Epir'in güneyini Yunanistan'a bırakmak zorunda kaldı. Bütün sorunun aslı şudur: Yunanlılar, hem Girit'te hem de başka bölgelerde Müslüman halkın varlığını görmezden geliyor; tarihi geriye çevirmek istiyordu. Bugün Kıbrıs'ta da aynı sorun karşısındayız.

Yunanistan, Güney Makedonya'nın ilhakı için orada da kargaşa çıkarmakta gecikmedi. Girit'i ilhak etmek için, 1885'te patlak veren Bulgaristan bunalımından yararlanmak istedi (Bulgar Prensliği nüfusunun büyük bölümü Müslüman Türkler'den oluşan *Rumeli-i Şarkî Vilâyetini* işgal ve ilhak etmişti). Ada Hıristiyanları, 1888'de yeniden ayaklandılar ve Müslüman halka saldırmaya başladılar. Osmanlı hükümeti Müslümanları korumak üzere asker göndermek zorunda kaldı; isyanı bastırdı.

1895'te Girit Rumları yeniden ayaklandılar. Bu kez Ada'daki Rumlar'la Müslümanlar arasında çarpışmalar başladı. Büyük devletler, bir Osmanlı-Yunan savaşını önlemeye çalıştılarsa da, başarılı olamadılar. Adaya Osmanlı askerinin gönderilmesine karşı çıktılar, öte yandan Yunanistan, adayı ilhak için askerî hazırlıklara başladı ve 10 Şubat 1897'de bir Yunan birliği Hanya yakınlarında karaya çıktı. Girit'in Yunanistan'a ilhakı ilân edildi. Büyük Devletler, Girit'e bir donanma göndererek *Enosis*'i önlediler, adayı işgal ettiler. Bu sefer Yunanistan, Makedonya'ya çeteler göndererek savaşı kaçınılmaz hâle getirdi. Zira, Yunan hükümeti, ne olursa olsun, Avrupa'nın kendilerini bırakmayacağından emindi. Osmanlı hükümeti nihâyet 17 Nisan, 1897'de Yunanistan'a savaş ilân etmek zorunda kaldı.

O zaman Bâbıâlî için uluslararası durum elverişliydi: Büyük devletler doğudaki bunalımın bir genel savaşa dönüşmesinden kaygılanarak savaşa karşıydılar; öbür Balkan devletleri, Bulgaristan ve Sır-

bistan, Yunanistan'ın Makedonya'da genişleme girişimlerinden rahatsızdılar. Osmanlı ordusu, Dömeke'de Yunan ordusuna karşı ezici bir zafer kazandı (15-17 Mayıs 1897), Atina tehdit altındaydı. Yunanistan, ancak Büyük Devletlerin himâyesinde bu güç durumdan kurtulacaktır. Büyük Devletler ateşkes için Bâbıâlî'ye baskı yaptılar. Rusya, harp tehdidinde bulundu. Büyük Devletlerin de katılımıyla İstanbul'da yapılan barış konferansı akabinde, Osmanlı-Yunan barış antlaşması imzalandı. Bu antlaşmasıyla galip Osmanlı Devleti Tesalya'nın tamamını Yunanistan'a veriyordu. Yunanistan, daima Avrupa'nın himâyesine güvenerek saldırı politikasını sürdürecektir (O zaman Fransa'da gazeteler Yunanistan için *enfant gâté, şımarık çocuk* deyimini kullanmaya başladılar; Yunanistan ve Kıbrıs'ı benimseyen Avrupa Birliği, bugün de aynı rolü sürdürmüyor mu?). Büyük Devletler, nihâyet Girit'i özerk ilân ettiler ve Türk askerinin çekilmesini istediler. Himayesiz kalan Müslüman halk, İngiliz işgal kuvvetleri ve Rumlara karşı ayaklandı (1898). İngiltere ve ortakları, Osmanlı askerini ve memurlarını zor kullanarak ada dışına attılar. Yunan prensi Yorgi'yi Ada'ya vali yaptılar. Böylece Girit, Büyük Devletlerin müdahalesiyle Yunanistan'la *Enosis*'e çok yaklaştı. Müslümanlar Ada'dan kitle hâlinde göçe başladı.

Bu aşamada Almanya'nın Avrupa'da üstün bir devlet olarak yükselişi dolayısıyla uluslararası ilişkilerde temelli değişiklikler görüldü. Almanya, Balkan işlerinde anahtar devlet durumuna geldi (1881 Üç İmparator İttifakı). Almanya ve Avusturya bloku, Girit sorununda Osmanlı'yı destekleme politikasını seçtiler. Yunanistan, *Enosis* için birtakım girişimlerde bulunmayı sürdürdü. 1899'da bir Girit Anayasası ve Ada'nın kendi bayrağı kabul edildi; böylece Girit, sözde Osmanlı egemenliği altında olmakla beraber, *gerçekte bağımsız bir devletçik* hâline geldi. 1901'de Yunanistan'ın kendi başına *Enosis*'i gerçekleştirme girişimini Büyük Devletler önlediler. 1908'te İstanbul'da Meşrutiyet ilân edilince, Girit Meclisi, Yunanistan'la birleşme kararı aldı. Büyük Devletler, Ada'daki askerlerini geri çektiler. Ancak Müslüman halkın soykırımına kurban gitmesini önlemek üzere bazı önlemler alındı. I. Dünya Savaşı'nda, 1915'te İngiltere ve Fransa, Yunanistan'ı ittifaka sokmak için, *Megali İdea* hedeflerinden biri olan Batı Anadolu'yu önerdiler. İtilâf Devletleri'nin 1915 Mart Çanakkale bozgunu üzerine İngiltere, Yunanistan'ı savaşa katılmaya ikna etmek için Kıbrıs'ı vaat etti (I. Dünya Savaşı çıkınca İngiltere, Kıbrıs'ı resmen ilhak ettiğini ilân etmişti). Büyük Yunanistan hayalinin nihâyet gerçekleşeceğine inanan Başbakan Giritli Eleutherios Venizelos, Yunanistan'ı müttefikler yanında savaşa soktu (26 Haziran 1917). Dünya Savaşı sonlarında imzalanan Neuilly Barış Antlaşması'yla (27 Kasım 1919) Yunanistan, Bulgaristan'dan, Türklerin çoğunluk oluşturduğu Gümülcine-Dedeağaç bölgesini alarak Meriç nehrine dayandı. Yunan askeri, İtilâf Devletleri kuvvetleriyle birlikte İstanbul'a girdi.[12] Sèvres Antlaşması (10 Ağustos 1920), İzmir ve Ege bölgesiyle, Ege adaları, Doğu-Trakya'yı Yunanistan'a veriyor, Kıbrıs'ın İngiltere egemenliğine bırakılmasını onaylıyordu. *Megali İdea* hemen hemen gerçekleşmek üzereydi.

Yunanistan, Türkiye Bağımsızlık Savaşı ve Lausanne Antlaşmasında (24 Temmuz 1923) kaybettiği tüm alanlarda, yani Kıbrıs'ta, Ege'de XIX. yüzyıl boyunca olduğu gibi, bugün de saldırı hâlindedir. AB içinde, Avrupa himâyesinde (Maastricht garantileri Yunanlılar arasında bayram gibi kutlanmıştır) Yunanistan, Ege'de Kardak kayalıklarında pervasızca Türkiye'ye meydan okuma cesaretini bulmaktadır.

EGE SORUNU

Osmanlı-İtalya Savaşı sırasında (1911-1912) deniz üstünlüğüne sahip İtalya, *Oniki Ada*'yı işgal etti (23 Nisan-17 Mayıs 1912) (14. yüzyılda Rodos, Oniki Ada ve Meis, Papalık'a bağlı Saint-Jean Şövalyeleri Tarikatı'nın idaresi altına girdi. Osmanlılar, 1522'de Rodos, Oniki Ada ve Meis'i, 1566'da Sakız'ı ülkeye kattılar). Rusya'nın çabaları ve himayesi sonucu, Balkan Devletleri'nin (Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan) Osmanlı'ya karşı birleşmeleri ve savaş açmaları (7 Ekim 1912) üzerine, Bâbıâlî İtalya'yla barış yapmak zorunda kaldı (18 Ekim 1912): Trablusgarp, İtalya'ya bırakıldı. Antlaşma gereğince Oniki Ada Osmanlı'ya geri verilecekti.

O zaman Osmanlı, Yunanistan'la harp hâlinde idi. Hükümet, Oniki Ada'nın Yunanistan tarafından işgalini önlemek için, geçici olarak İtalya elinde kalmasına razı oldu. Balkan Savaşı (17 Ekim 1912-3 Aralık 1912) sonunda Osmanlı, milyonlarca Türk-

[12] Nur Bilge Criss, *İstanbul Under Allied Occupation 1918-1923*, Brill, 1990.

Müslüman halkın oturduğu[13] tüm Rumeli'yi kaybetti. Yunanistan, Selânik'i işgal etti; donanması Ege Denizi'nde üstünlük sağladı. Londra Konferansı (30 Mayıs 1913); Selânik, Güney Makedonya ve Girit'i Yunanistan'a verdi. Yunanlılar, Ege Adaları üzerinde, iddialarından vazgeçmediler. Balkanlı müttefikler arasında savaş başlayınca (Haziran 1913), Osmanlı'nın Midye-Enez hattı ötesinde askerî harekâta girişmesine Büyük Devletler izin vermediler. Bâbıâlî, Anadolu kıyılarının hemen yakınında Midilli ve Sakız gibi adaların Yunanistan'a bırakılmasına karşı olduğunu resmen bildirdi (Aralık 1913). Büyük Devletler buna olumsuz yanıt verdiler ve Londra'da bir araya gelen Büyükelçiler Konferansı, Meis dışında Oniki Ada'yı İtalya'ya, İmroz (Gökçeada) ve Bozcaada dışında Ege adalarının tamamını Yunanistan'a verdi (14 Şubat 1914). Osmanlı hükümetinin protestosu bir sonuç vermedi. I. Dünya Savaşı arifesinde yapılan gizli antlaşmalarda İtalya'nın On-iki Ada üzerinde tam egemenliği onaylandı (26 Nisan 1915). Ancak, II. Dünya Savaşı'nda İtalya'nın yenilgisi üzerine Oniki Ada (*Dodecanese*) Yunanistan'a verilecektir (31 Mart 1946). Böylece, *Megali İdea* önemli bir aşamasını gerçekleştirmiş, yeniden Anadolu kıyılarına dayanmıştır.

Yukarıda özetlediğimiz tarihçe, Yunanistan devletinin kuruluşundan (1830) 1946'da Oniki Ada'nın işgaline kadar, daima Avrupa'nın desteğiyle adım adım nasıl genişlediğini göstermiştir. Lausanne Antlaşması karşısında taahhütlerini birer birer çiğnediği hâlde, Bâbıâlî hükümetleri gibi, Cumhuriyet hükümetleri de karşı önlemler alma imkânından kendini yoksun görmüştür. Yunanistan'ın "Lausanne ihlâlleri", Baskın Oran tarafından 1995 tarihine kadar ayrıntılı olarak işlenmiştir.[14] Türkiye'yi birkaç kez savaşın kenarına getiren, Ege Adaları'nın ve Kıbrıs'ın antlaşmalarla saptanan statüsü üzerindeki ihlâlleri, Yunanistan'ın AB çephesine katılmasından sonra Türkiye için son derece nâzik, hayatî bir nitelik kazanmıştır. Özellikle, İstanbul ve Batı Anadolu için hayatî bir ihlâl, Limni, Semadirek, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya adalarının askerîleştirilmesi ve silahlandırılmasıdır. Yunanistan, bu ihlâllerin, Türkiye'nin 1974'te Ege Ordusu'nun (4. Ordu) konuşlandırmış olmasına karşı bir önlem olduğunu ileri sürmektedir. Fakat, daha 1952'de Leros Adası'nda, askerî amaçla kullanmaya elverişli bir hava alanı kurulduğu unutulmaktadır. Prof. Oran'a göre, Limni ve Semadirek adalarının 1937'den beri askerî yönetim altına konmasına Türkiye, "dostluk ve diyalog" diplomasisi hatırına itiraz etmemiştir, etmemektedir.

[13] K. Karpat, *Ottoman Population: Demographic and Social Characteristics*, Madison 1985.

[14] Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Millî Komitesi, (SAEMK), Ankara 1991; B. Oran, *Yunanistan'ın Lozan İhlâlleri*, SAEMK, 2/99, Ankara 1999.

Ege'de Yunan ihlâlleri, "Lozan'dan sonra uluslararası gelişmelerin Yunanistan lehine işlemesinden kaynaklanmaktadır".[15] Özellikle, "Yunanistan, AB'nin parçasıdır ve kendisiyle çarpışacak bir Türkiye'nin aynı zamanda AB'yle çatışacağının farkındadır".[16]

Türkiye'nin Batıyla ilişkileri yoğun olduğu hâlde Yunanistan'ın Doğu'yla ilişkileri buna bakarak çok daha sınırlıdır. Bu yüzden, Ege Denizi'nde uluslararası sular, Türkiye'nin Akdeniz memleketleriyle ilişkileri için hayatî önem taşır. Ege'de 1500 ada Yunanistan sınırları içindedir ve bunlardan, üstünde insan yaşayan adaların karasuyu hakkı vardır. Kardak bunalımında ortaya çıktığı gibi, Yunanistan, Türk kıyılarına yakın yerlerde egemenlik iddiasıyla Ege'de kontrol sahasını biteviye genişletme peşindedir. Son olarak nüfussuz adacıkları, Avrupalı yabancılar dahil halkın gelip yerleşmesine açmıştır; bu önlem, kuşkusuz, karasularını genişletmek için başvurulmuş yeni bir önlemdir.

Karasuları, Lausanne'da 3 mil olarak kabul edildi. 1936'da Yunanistan tek taraflı olarak 6 mile çıkardı. "Dost" Türkiye itiraz etmedi. Bu değişiklik sonucu, Yunanistan'ın Ege'de payı % 35'e çıktı, 1947'de Oniki Ada'nın ilhakıyla bu ölçü % 47'ye erişti. Ege'de Türk karasularıysa ancak 7.1'lik bir paya ulaştı.[17] 1981'de Başbakan Andreas Papandreu, Yunan karasularının 12 mile çıkarılmasından söz etti. Türkiye, Ege'yi bir Yunan gölü hâline getirecek bu iddia karşısında bunun bir "savaş nedeni" olacağını ilân etti ve 1995'te TBMM hükümete askerî müdahale yetkisi veren bir kararı kabul etti. 12 mil kabul edilirse buna denk olarak kıta sahanlığı ve hava sahası da genişler. Bunun sonucu, Yunan karasuları yüzde 72.8'e çıkacak,

[15] Oran, *İhlâller*, 76.

[16] Ibid., 77.

[17] Oran, *İhlâller*, 80.

Türkiye, Yunan karasularını kullanmadan açık denizlere çıkamaz durumuna düşecektir.

Gerçek şudur: Yunanistan, AB üyesi olarak âdeta dokunulmaz bir konumda, Türkiye'nin hayatî menfaatlerine karşı pervasızca saldırgan önlemler almakta devam etmektedir. Türkiye'de hükümetler ve politikalar değişebilir, fakat uzun vadeli jeostratejik güvenlik gerekleri değişmez. AB ve NATO üyesi Yunanistan'ın aynı zamanda Moskova'yla işbirliği içine girdiği (Andreas Papandreu'nın Rusya ziyaretleri), Rusya'nın gelişmiş silahlarını aldığı (Kıbrıs'a uzun menzilli füzeler gönderilmesi) gözden kaçmamaktadır. "Âzami" 12 mil karasuyu kuralı uluslararası hukukun tanıdığı bir esastır. Yunanistan, Türk gemilerinin "zararsız geçiş" yapabileceğini ileri sürerek Ege'de bu hakkını kullanmak istiyor. 12 mil uygulanırsa, Türkiye'nin karasuları 16.3 oranından 9.27 oranına inecektir.[18] Türkiye, 12 mil sözleşmesini imzalamamıştır. Ege denizi yarı-kapalı bir denizdir, bu sebeple Yunanistan'ın 12 mil uygulaması, Türkiye'nin açık denizlerle bağlantısını engelleyecektir. Türkiye, böyle bir tutumun açıkça saldırı anlamına geldiği kanısındadır. Düşmana karşı düşmanca davranılır. 12 mil uygulaması, *ancak başka bir devletin itirazı olmadığı takdirde* geçerli olur; benzeri durumlarda (1951 İngiltere-Norveç balıkçılık davası) Uluslararası Adalet Divanı bu görüşü benimsemiştir.[19] Yunanistan "kıta sahanlığı" konusunda da, mevcut karasuları çizgisini esas alma tezini ortaya atmakla, Türkiye'nin Ege'de petrol arama haklarını sınırlandırmak istemektedir. Yunan adalarının çizgisi, Türkiye'ye kıta sahanlığı bırakmamaktadır. Kıta ülkeleriyle adalar arasında eşitlik, uluslararası hukuk bakımından benimsenmemiştir. Türkiye'nin görüşü şudur: Ege denizi ve adaların coğrafyası özel bir durumdadır; burada ancak "hakkaniyet" prensibi uygulanabilir. Anadolu'nun Ege'de kıta sahanlığı gözardı edilemez. Sonunda, iki tarafın karasularında araştırma yapabileceği açıklanarak gerilim bir süre için ertelendi. Hava sahasına gelince, karasuları üzerindeki hava alanı, o devletin egemenliği altındadır. Yunanistan, 1931'de hava egemenlik alanını 10 mile çıkardı. Türkiye, bu tek yanlı tasarrufa, 1974'te karşı çıkarak, Yunan hava sahasının karasularını, yani 6 mili aşamayacağı görüşünü ileri sürdü. Yunanistan ise, 6 mil ötesinde 10

[18] Oran, ibid., 83.

[19] Oran, ibid.

mile kadar sahanın kendi egemenlik sahası olduğunu ileri sürmektedir. Türk uçaklarının bu münazaalı 4 mil içinde uçmaları, Yunanistan tarafından Yunan hava sahasını ihlâl biçiminde yorumlanmaktadır. İki devlet arasında defalarca bunalıma neden olan bu durum, 2003'te iki taraf arasında tekrar gündeme gelmiş, bir Türk uçağı düşürülmüş, Yunanistan şikâyetini bu kez *AB'ye götürerek Türkiye'yi "saldırgan" durumda göstererek* AB'yle karşı karşıya getirme taktiğini kullanmıştır. Son kez Kıbrıslı Rum Lider, AB kalkanı arkasına sığınıp Türkiye'ye karşı kılıç sallamak cesaretini kendinde bulmaktadır.[20]

Ege Denizi'ni kendi içdenizi hâline getirerek Türkiye'yi kuşatmak ve Akdeniz'den ayıran bir duvar kurmak için Yunanistan'ın çeşitli zamanlarda tek taraflı aldığı bu önlemler, maalesef Türk hükümetlerinin, "dostluğa riayeten" vaktinde protesto etmemesi sonucu, Türk Devleti'ni stratejik bakımdan ziyadesiyle zayıflatmıştır. Hâlen, Yunan hükümeti bu "haklarını" savunmak için tüm AB'yi arkasına alma çabasındadır ve durum Türkiye için çok tehlikeli bir aşamaya erişmiştir. Türkiye'nin AB'ye katılma girişimi, saldırıyı nötralize etmek için tek yol gibi görünür; ama müzakere tarihi almak için yapılan görüşmelerde Avrupa, Osmanlı döneminde olduğundan da daha çok, Helen yandaşlarının davalarını kendi davası gibi benimseyerek karşı çıkmaktadır.[21]

KIBRIS

Kıbrıs davasında demografik durum son derece önemli bir konudur. Rum tarafı, Türklerin Ada'da bir azınlık olduğu ve Kıbrıs devleti içinde bir azınlık statüsünde yer almaları iddiasındadır. Türk tarafıysa, Türklerin Ada'da Rumlar'la aynı haklara sahip egemen bir halk olduğu görüşündedir. Kıbrıs sorununun açmazlığı, taban tabana zıt bu görüş ayrılığından kaynaklanmaktadır. Türk tezi, şu haklı tarihî gerçeklere dayanmaktadır:

1. 1570-1571'de Osmanlı Devleti Kıbrıs'ı Venedik'ten, on binlerce şehit vererek almıştır. O zaman Ada'da küçük bir azınlık oluş-

[20] *AB ve Kıbrıs, Bugünü ve Geleceği*, yay. İ. K. Ülger, E. Efegil, İstanbul 2002.

[21] Yunan görüşü için bkz. Alexis Heraklides, *Yunanistan ve Doğu'dan Gelen Tehlike*, çev. M. Vasilyadis ve H. Milas, İstanbul: İletişim 2002.

turan Lâtin (Fransız ve Venedikli) feodal efendiler, Rum Ortodoks kiliselerine el koymuş, topraklarını zapt etmiş, Rum ruhbanını köylere sürmüş bulunuyordu. Rum köylü, bu feodal efendilere ait arazide toprak kölesi olarak angarya çalışmak zorundaydı. Fetihten önce İstanbul Rum Patrik'i, Osmanlılara direnç gösterilmemesi için Rum halkına mesaj göndermiş ve Rumlar, Venediklilere askerî yardımdan kaçınmışlardı. Venedik, İspanya ve Papalık donanması 1572'de Ada'yı yeniden ele geçirmek için Kıbrıs'a yöneldiğinde, karşısında Osmanlı donanmasını buldu ve geri döndü.[22] Osmanlılar Ada'yı alınca, Ortodoks Kilisesi'ni ihya ettiler, topraklarını geri verdiler ve *pareikos* denilen toprak kölelerine özgürlüklerini bağışladılar.[23] Kısacası, 1571'de Kıbrıs'ta bir Rum devleti yoktu ve Türkler kurtarıcı gibi karşılanmışlardı. XVIII. yüzyılda Rumlardan cizye vergisini toplayıp Osmanlı hazinesine yatırma (*maktu'* sistemi) yetkisi, başpiskoposa verildi, Başpiskopos Makarios'un devlet reisliği, işte bu Osmanlı geleneğinin bir devamıdır.

2. *Ada'daki Türk nüfusu*: Venedik kaynaklarına göre Ada'nın nüfusu, XVII. yüzyıl başlarında 250 bindi. Osmanlı cizye defterlerine göre gayrimüslim nüfus 30 bin hâneydi, hâneyi 5 kişiden müteşekkil kabul edersek 150 bin gayrimüslim buluruz. Fetihten hemen sonra Osmanlı idaresi, ova kısmından Rumların savaş sırasında dağlık bölgeye kaçması sonucu boş kalan köyleri nüfuslandırmak istedi. Hem de bir haçlı istilâsına karşı güvenlik için Anadolu'dan Ada'ya Türk halkı getirip yerleştirme kararı aldı.[24] Osmanlı arşiv belgeleri, Güney ve Orta Anadolu'dan yapılan bu nüfus naklini tüm ayrıntılarıyla açıklamaktadır.[25] Köylerini terk etmiş, yahut topraksız köylüler defterlere yazılarak kitle hâlinde "sürgün" edilmiş, birçokları da vergi affı dolayısıyla kendiliğinden gelip yerleşmiştir. Yalnız Teke sancağından sürgün edilenler, deftere göre 5720 hanedir. Venedikli Martinengo'nun tahminine göre, Ada'ya bu yolla 20 bin kişi geçirilmiştir. 1599'da Cotovicus, Ada'da Müslüman Türk erkek nüfusunu 6000 olarak tahmin eder.[26] Kıbrıs kadı sicilleri, yerli Rum halkından İslâmiyet'i kabul edenlerin, bu arada Türklerle evlenen Rum kadınların küçük bir azınlık oluşturduğunu ortaya koymuştur. Rum tarihçilerin, Ada'daki Türk nüfusunun ihtida etmiş Rumlardan ibaret olduğu hakkındaki iddiaları tamamen gerçeğe aykırıdır.

XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar tüm Osmanlı ve yabancı kaynaklar, Ada'da Müslüman Türklerin, genel nüfusun üçte birini oluşturduğunu açıklamaktadır. 1831 Osmanlı nüfus sayımı sonuçları şöyledir:[27]

Müslümanlar	Gayrimüslimler
15.000	29.000

Kıbrıs nüfus yapısı; kuraklık, çekirge istilâsı gibi nedenlerle Ada'dan Anadolu ve Suriye'ye kitle hâlinde göçler dolayısıyla sık sık değişiyordu. Bunun sonucu bazı yıllarda Türk nüfus oranı yükselmiştir. 1841'de Osmanlı sayımında Ada nüfusu 110.000 kişidir, bunun 76.000'i Rum, 33.000'i Türk olarak tespit edilmiştir. O tarihte 1300 Marûnî ve 500 Katolik kaydedilmiştir.

Tanzimat Devri'nde 1850-1878 döneminde nüfusun yüzde elli oranında arttığı biliniyor. Sonuç olarak, Kıbrıs Türk nüfusu, Ada'ya Frenkler gibi Rum köylüsünü toprakları üzerinde çalıştıran efendiler gibi gitmemişler, "sürgün" fermanında belirtildiği gibi âlet ve hayvanlarıyla terk edilmiş toprakları işlemek üzere gitmişler, Ada'nın yerli halkı arasında yer almışlar, Kıbrıs'ı bir "vatan" yapmışlardır.[28]

Kıbrıs'ta KKTC kurulduktan sonra, ambargo ve başka kötü koşullar Türkiye, İngiltere ve Avustralya'ya artan göç sonucu Türk nü-

---

[22] F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, trans. S. Reynolds, II, New York 1972-1973.

[23] J. Hill, *A History of Cyprus*, III, Cambridge 1998.

[24] H. İnalcık, "The Recent History of Cyprus", *Proceedings of the First International Congress of Cyprus Studies*, 20-23 Ekim 1996, Kıbrıs: Doğu Akdeniz Üniversitesi, yay. 1997; A. Hill, *A History of Cyprus*, III, Cambridge 1948; "Kıbrıs'ta Türk İdaresi altında Nüfus", *Kıbrıs ve Türkler*, Cevat Gürsoy ve başk. Ankara 1964, 27-58; *Excerpta Cypria*, Cambridge 1908, 201; Ö. L. Barkan, "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4, 524-569.

[25] Ö. L. Barkan, "Déportations ...", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XI-XV.

[26] *Excerpta Cypria*.

[27] E. Z. Karal, *İlk Nüfus Sayımı, 1831*, Ankara 1934, 161-63.

[28] Kıbrıs üzerinde yazdığım şu yazılara da bakınız: "A Note on the Population of Cyprus", *Perceptions*, 1997 (Haziran-Ağustos sayısı); *Ottoman Policy and Administration in Cyprus After the Conquest*: H. İnalcık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Londra: Variorum, 1978, VIII.

fusu oranı büyük ölçüde düşerken, Rum kesiminde nüfus artmıştır. Bu durum, uluslararası Kıbrıs sorunu çözüm tartışmalarında Türk tezi için ziyadesiyle olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Kıbrıs sorunu ortaya çıktığı andan itibaren Kıbrıslılar ve Türkiye, nüfus ve göç meselesinde gerekli ilgiyi göstermişler midir? KKTC'de, Ada'dan dışarı göçen nüfusun kayıtlara geçirildiğini, bu konuda araştırma yapıldığını tahmin etmekteyiz. Siyasî çözüm kararlarında bu noktanın büyük önemi meydandadır (Son 20 yılda ambargo yüzünden Ada'dan iddiaya göre yüz bin Türk ayrılmıştır).

Resmî kaynaklara göre, bugün KKTC'de yaşayan Türk nüfusu 215 bin, Rum kesiminde Rumlar 750-800 bindir. Türk tarafında ayrıca 374 Rum ve 174 Marûnî Arap yaşamaktadır.

Hükümetimiz, Yunanistan'la sorunlarımızın, bu arada Kıbrıs sorununun, AB'nin gündemine alınmasının haksız ve gereksiz olduğunu ileri sürmekte; normal süreçte, *Birleşmiş Milletler* gündeminde kalması noktasını belirtmektedir. Yunanistan, her zaman olduğu gibi, Avrupa'yı davaları arkasında görmek için sorunları AB gündemine aldırdı. Kuşkusuz, bugün her Yunanlının gönlünde panhelenizm, Grek İmparatorluğu rüyası yatar; çok ilginçtir, Türkiye'ye AB yolunu açan müzakereye başlama kararı verildiği zaman, "dostumuz" Yunanistan'da yapılan bir ankette halkın ancak yüzde sekizi Yunan hükümetini tasvip etmiştir. Bütün sorun, "tarihî haklar" meselesine gelip düğümlenir. Tarihî hakları hangi tarihten başlatalım, 500 sene, 1000 sene, 2000 sene öncesi mi bu hakların başlangıcıdır. Bugün Filistin'deki boğazlaşma, tarihî hak iddialarından kaynaklanmıyor mu? Papadopoulos'un iddiaları, beş yüz yıllık bir tarihi yok farz etmekten ileri geliyor. Bugün gerçek şudur ki, Türkiye, hükümeti ve halkıyla AB'ye üye olmakta isteklidir, kararlıdır, bunu açıklamıştır. Bu açıklamayla da diplomaside bulunma şansı kaybedilmiştir. Avrupa Birliği, bu durumu istismar ederek, XIX. yüzyılda çaresiz bir Osmanlı devletiyle yaptığı gibi, kendi üyelerinin ve üye olmayan dindaşlarının iddialarını benimser, hattâ Türkiye'nin varlığına karşı yönlenmiş iç sorunlarını kışkırtmakta devam ederse, bundan yalnız Türkiye Cumhuriyeti değil, Avrupa da zararlı çıkar. Avrupa'nın genel stratejik ve ekonomik çıkarları uğruna Türkiye'ye tarafsız yaklaşımını ümit edelim. Fakat, her şey bununla bitmiyor, o zaman da Yunanistan ve Kıbrıs'ın veto duvarıyla karşılaşıyoruz. Kalenin içindekiler birbiriyle karşılıklı çıkar hesaplarıyla bağlıdır; şimdiye kadar görülen

şey, geçmişteki gibi, Avrupa'nın Helenizm Yunan davalarını kendi öz davaları gibi benimsemesidir.

"KIBRIS, GİRİT OLMASIN"

Referandum akabinde gerçeklerin ortaya çıkması üzerine Rauf Denktaş, *Kıbrıs Girit Olmasın* başlığıyla görüşlerini açıkladı (ilk baskısı: İstanbul Remzi Kitabevi, Kasım 2004). Denktaş'a göre, Kıbrıs Rum liderlerinin, şimdi de Papadopoulos'un asıl amacı, Girit'te olduğu gibi Kıbrıs Türklerini, şu veya bu biçimde yok etmektir. Papadopoulos'un referanduma hayır politikası, bu amaçla sahneye konmuştur. Yunanlılar tarihi yok farzedip Kıbrıs'ı bir Yunan vatanı ve Türkleri işgalci saymaktadır (bu noktada İstanbul'u "Fâtih işgal etti" diyen bazı Türk aydınlarının dikkatini çekelim). Türkleri katliamla yok etmeyi planlayan Akritas Planı ortadadır (Plan için bkz. Denktaş, ibid., s. 157-175). Türkiye açısından Kıbrıs sorununda kaybedilen dava şudur: Uluslararası antlaşmalarla ve bir Anayasayla Rum ve Türk eşitliği esasına göre kurulmuş bir Kıbrıs Devleti vardı. Türkiye bunun antlaşmalarla garantörüdür ve asla bu hakkı terk edemez (Denktaş, 14). Rumlar, belli bir taktikle bu devleti ortadan kaldırdılar. Kıbrıs devletinin tek meşru temsilcisinin Rumlar olduğunu dünyaya tanıttılar ve bu sıfatla AB'ye üye oldular. Denktaş'ın kabul edemediği şey, antlaşmalarla perçinleşmiş Kıbrıs Türklerinin ve Türkiye'nin haklarının göz göre göre çiğnenmiş olmasıdır. Yunanistan, Türkiye'nin tanımadığı bir "Kıbrıs Devleti"ni Avrupa Birliği'ne soktu, böylece AB'de iki veto sahibi ve Türkiye'yle doğrudan karşılaşmaksızın davalarını yürütecek bir paravana kurmuş oldu. Denktaş'a göre, Rumların antlaşmalarla kurulmuş Kıbrıs Cumhuriyeti'ni darbeyle, hukuka aykırı bir oldu bittiyle yıkması ve herhangi bir ortak egemenlik prensibine yaklaşmaması karşısında Türkler için yegâne yol, ayrı bir Kıbrıs Türk Devleti kurarak ayrılmaktı; bu, antlaşmaların tabiî ve hukukî bir sonucuydu. Fakat Avrupa-Amerika bunu tanımadı, Rumların yanında yer aldı. Denktaş'ın bugün de görüşü şudur: Kıbrıs'ta iki halk vardır, eşit egemenlik esasına göre ortak bir Kıbrıs devletinin kurulmasında Kıbrıslı Türkler işbirliğine daima hazırdır. Referandum sırasında Rumların tutumu, dünyaya gerçek maksatlarını ve Türklerin iyi niyetini göstermiştir. Fakat Rum liderliğinin "gerçek niyeti çözüm değil, Ada'nın bütününe egemen olmak-

tır" (Denktaş, 14). Bir kısım Kıbrıs Türkü ve Türkiye hükümeti, referandum sonucu birleşik bir Kıbrıs'ın gerçekleşeceğini umuyordu.

Son kez, *Birleşmiş Milletler*'in çabaları, Kıbrıs'ın AB'ye birleşik bir Cumhuriyet olarak girmesini sağlamaktı. Fakat Annan planı, Denktaş'a göre haksız bir plandır, zira egemen iki halkın varlığını kabul etmeyerek antlaşmalarla teyit edilmiş bir durumu görmezden geliyor ve aslında Rum tezini benimsiyor. Plan ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti'nin Ada'daki haklarını da yok farz ediyor; Türk diplomasisi bu noktayı görmezden gelmiştir (Denktaş, 16). Öte yandan *referandum* oyununda Kıbrıslı Türkler, AB üyesi olup refaha erişme hayaliyle kandırılmışlardır (Denktaş, 16). Denktaş'a göre Türkler evet demekle, egemenlik haklarından vazgeçmiş ve pazarlık gücünü kaybetmiştir. Batı dünyası bunun anlamını başlangıçta anlamış göründü; fakat tüm tarih boyunca yaptığı gibi, ağır basan Yunan baskısıyla, vaatlerini rafa kaldırdı. Denktaş'a göre "baskı, tehdit ve uydurma haberlerle" Avrupa, Kıbrıs Türk halkını kandırmıştır (Denktaş, 15). Rum liderliği, Batı dünyasının tarafgirlik içinde Türk haklarına gözünü kapadığını çoktan biliyordu; Türkiye yanlış hesap içinde avunuyordu. Referandum'da Rum tutumu, bunu tüm dünyaya açıklamış olmalıdır (Denktaş, 14). Bugün, Yunanistan Türkiye'nin AB üyeliğini desteklemiş görünüyor. Denktaş'a göre bu, ancak belli bir süre için izlenen bir taktikten ibarettir. Nitekim bu diplomasi oyunuyla, Kıbrıs'ı AB'nin bir üyesi yapmıştır.

Batı dünyası, XIX. yüzyıldan beri güttüğü taraf-tutucu politikasını devam ettirmektedir. Denktaş soruyor: İnsan Hakları savunucusu Batı dünyası, Türkler söz konusu olduğunda nerededir? Türkiye'nin politikası, uluslararası antlaşmalarla kazanılmış hakları sonuna kadar savunmak olmalıdır. Kıbrıs'ı savunmak aynı zamanda Türkiye'yi savunmaktır. Türkler, *Haçlı Avrupası* yanında gerçekten *insan haklarına inanmış* bir Avrupa olduğuna hâlâ inanmaktadır (bkz. bu kitapta: "Tarihte Avrupa Birliği ve Türkiye").

IV. BÖLÜM
Modern Türk Tarihçiliği

Osmanlı'da İstatistik Metodu Kullanıldı mı: Tahrîr Sistemi

İstatistik bilimini geniş anlamda bir devletin, ülkede insan ve maddi kaynaklarını tespit ihtiyacından doğmuş bir bilim dalı olarak tanımlarsak, merkeziyetçi bürokratik patrimonyal bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'nda neden bu doğrultuda geniş bir etkinlik gösterildiği anlaşılır. Bunun doğal sonucu olarak Osmanlı arşivlerinde geniş istatistik dizileri meydana gelmiştir. Bunların gün ışığına çıkarılması yalnız bu imparatorluğun tarihî bakımından değil, istatistik ve resmî kayıt tutma *(book-keeping)* metodlarının genel tarihi bakımından da son derece ilginçtir. J. Dupâquier'nin Çin'den Avrupa'ya kadar istatistik tarihi üzerinde araştırmaları, Osmanlı istatistik tarihi yapılmadan tam sayılamaz. Osmanlı tahrîr (istatistik) defterleri gerek içeriğinde doğruluk ve kapsamlılık prensiplerinin uygulanışı bakımından, gerekse defterlerde kullanılan kayıt yöntemi, kısaltma, referans usûlleri gibi kayıt metodları bakımından, 15. yüzyılda Avrupa'da görülen benzeri örneklerinden daha karmaşık, gelişmiş örnekler vermektedir. Bu metodlar, İslâm Halifeliği, İran, Orta-Asya örneklerinin bir de-

vamı olarak[1] kadim Mezopotamya medeniyetlerine kadar izlenebilir. Osmanlı devleti patrimonyal merkeziyetçi bürokratik bir devletti, dedik. Devletin merkez bürolarında, *Defterhâne*'de, ayrıntılı istatistik defter koleksiyonları (toprak ve vergi tahrîrleri, siyasî-idarî kararlar için *mühimmeler*, cizye defterleri, *şikâyet* defterleri, vergi kaynakları için *mukata'ât* defterleri, *timar icmal* defterleri vb.) oluşturması, geniş bölgelere yayılan Osmanlı devletinin merkeziyetçi idare sisteminin vazgeçilmez bir gereği idi.

Patrimonyal hükümdar, devlet-ülke ve tebaayı babadan kalmış bir mülk *(patrimony)* gibi algılar ve kendisiyle toprak ve tebaa arasında kendi kontrolü dışında başka hiçbir otorite tanımaz. Osmanlı sultanları fethettikleri yerlerde yerli feodal güçlere ve kurumlara derhal son vermişler, ya da feodal aileleri kendi tımar sistemi içine alıp eritmiştir. Devlet, hububat yetiştiren, tarla tarıma tâbi bütün toprakları *mîrî* (beylik) adı altında devletin rakabesi, yüksek mülkiyeti altına sokmuştur. Bunun nedeni, halkın, ordunun temel gereksinimini oluşturan buğday arpa üretimini garanti altına almak, korkunç açlık dönemlerinin geri gelmesini önlemek kaygısı, mîrî toprak rejiminin asıl nedenidir. Osmanlıdan önceki imparatorluklarda da meselâ Bizans'ta aynı rejim uygulanıyordu. Mısır'da da, Mezopotamya'da nehir kanallarının onarımının tüm toplum için hayatî önemi, son derece merkeziyetçi bürokratik bir devlet kontrolüne vücut vermiştir.[2] Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında bütün tebaayı ilgilendiren toprağın sıkı devlet gözetimi altında tutulması ve üretimin aksamaması zarureti, çift-hane (zugo-kefalia) denilen özgün bir üretim tarzının uygulanmasıyla gerçekleşmiştir. (Bu çeşit bir "üretim tarzı"nı Chayonov Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) gibi bir üretim tarzı sayar)[3] "Çift-hane sisteminin kısa tanımı şudur: Tarım toprakları raiyyet çiftliği denilen ufak aile tarım birimlerine bölünür ve köy-

[1] Resmî kuyudâtta 13. ve 14. yüzyılda İran'da kullanılan metodlar hakkında ve muhasebe el-kitaplarına bir misâl olarak: A. Mazenderani, *Die Resalä-ye Falakiyyä*, Wiesbaden, 1952

[2] Bkz. K. Wittfogel, *Oriental Despotism, New Haven, 1957*

[3] Çift-hane sistemi için bak. H. İnalcık, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, ed. H. İnalcık with D. Quataert, Cambridge: CUP 1994; 187-194; H. İnalcık, From Empire to Republic, Essays on Ottoman and Turkish Social History, İstanbul: ISIS yay. 1995, 61-72.

lü tasarrufuna verilirdi. Bu birimlerin kaybolmaması, devamlı kontrol edilmesini gerektirirdi. Bu da, zaman zaman yapılan toprak ve köylünün sayımı ile, yani tahrîr sistemiyle sağlanırdı (Mufassal Defterler). İmparatorluk hükûmetinin toprak tasarrufunu ve üretimi sıkı gözetim altında tutması bir yandan da tımar (Bizans'ta pronija) ordusunu ayakta tutmak için bir zarurettı. Osmanlı imparatorluğunun klasik döneminde (1300-1600) devletin zırhlı süvari ordusunu oluşturan tımarlı sipahilerdi.[4] Para ekonomisinin geri olduğu bu dönemde, köylünün aynen tahsil olunan ürün vergilerini, köylere yerleştirdiği bu atlı askerine tahsis etmesi zorunlu idi.

Macaristan'dan Suriye ve Van'a kadar uzak bölgelerde köylerde yerleşmiş bu askerlerin, tımarlarını, intikalleri, değişiklikleri devamlı gözetim zarureti, zaman zaman yoklama ve kontrolü gerektirirdi. Bu kontrol tahrîr sonucu düzenlenen *icmal* defterleriyle sağlanır, zamanla meydana çıkan değişiklikler *derdest* ve tevcîh defterleriyle izlenirdi.

Bu istatistik listeleri sayesinde merkezdeki bürokrat, bir sancakta hangi köyde ne kadar nüfus bulunduğu, köylülerden hangilerinin ne kadar toprağı olduğu (çift, nîm çift, topraklı bennak) hangilerinin topraksız olduğu (mücerred, caba), ürettiği ürün miktarı, fiyatını kısa bir zamanda bulur, belirler ve gereken kararı alırdı. Başka deyimle, tahrîr sayımları sonucu, sancak, kaza, nahiye idare birimlerine göre meydana getirilen listeler (defter-i hakânîler), merkeziyetçi bürokratik idarenin son derece etkin bir aracını oluştururdu. Bu uzun ayrıntılı listeler yapılırken, belli modeller, kısaltma, referans siglaları geliştirilmiş, karmaşık bir kayıt (book-keeping) sistemi uygulanmıştır. Özetle, tahrîr ve defter-i hakânî sistemi, belli bir idare sistemini uygulamada, doğru ve kapsamlı verilere gereksinimi karşılayan özgün bir istatistik ve *book-keeping* sistemidir.

Defter-i Hakânî Emînî Müezzin-zâde Ali[5], 16. yy. sonunda bu tahrîr ve defter sisteminde başgösteren ihmal ve kargaşanın, nasıl bütün imparatorluk idare sisteminin çöküşüne yol açtığını haklı olarak vurgulamıştır. Osmanlı arşivinde defter-i hakânîlerden en eskisi

[4] Bkz. "Tımar" *Encyclopaedia of Islam*, 2. Baskı.

[5] *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvan*, İstanbul, 1280/1864. Tımarlı listeleri ve kanunlarını veren bu önemli eserin yeni bilimsel bir yayın gereksinimi vardır.

835/1431 tarihli Arvanid (Arnavud) Sancağı icmâl defteri tarafımızdan yayımlandı.[6] Bir tımar icmal defteri olan bu defter, Osmanlı bürokrasisinde bu tarihe doğru tahrîr istatistik metodlarının kesin biçimde uygulanmakta olduğunu kanıtlamıştır. II. Murad ve Fâtih Mehmed dönemlerine ait başka defterler de tespit olunmuştur.[7] Arvanid defterindeki göndermelerden anlaşıldığına göre, Osmanlı tahrîr sistemi Yıldırım Bayezid (1389-1402) dönemine kadar izlenebilir. Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'da[8] Yıldırım Bayezid'in devlet politikasına karşı eleştiriler arasında şu satırları okuyoruz: Ulemadan Çandarlı Halil Paşa ve Karamanlı Rüstem "Osmanlı beyleri yanına vardılar, dürlü dürlü hileyle âlemi doldurdular, andan ilerü hesâb defter bilmezlerdi". Buna göre, İran-Selçuklu devletinde uygulanan bürokratik metodların, bu arada defter usûllerinin daha Orhan zamanında başladığı iddia edilmektedir.

Özetle, Orta-Doğu medeniyetini devam ettiren ve geliştiren Osmanlı imparatorluğunun istatistik metodları ve verileri, istatistik tarihi bakımından çok zengin bir malzeme birikimini temsil eder. Bu malzemenin korunduğu devlet arşivimiz, *Hazine-i Evrak*, devlet yapısı itibariyle batılılaşmanın başladığı Tanzimat devrinde, 1846 tarihinde kuruldu. Bundan önce istatistik niteliği taşıyan defterler, çeşitli vekâletlerin, Bab-ı Âli, Maliye, Defter-i Hakânî, Evkaf vb. devlet dairelerinde saklanmakta idi.[9] Bu nezâretlerde günlük muâmelâta konu olmayan belge koleksiyonları, 1846'da Hazine-i Evrak'da toplandı. Bugün Türkiye Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı Osmanlı Arşivi'nde, kaba bir hesapla bir buçuk milyon belge bulunduğu tahmin olunmuştur. Arşivde, özellikle istatistik verileri kapsayan belge dizileri arasında, burada, defter-i hakânîler üzerinde duracağız.

[6] *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, yay. H. İnalcık, Ankara: TTK 1954.

[7] Bkz. *Sûret-i Defter-i Arvanid*, Giriş, XI-XII, orada Arnavutluk'a ait defterlerden başka II. Murad ve Fâtih dönemlerine ait İstanbul Osmanlı arşivi ve Sofya Millî Kütüphanesi Osmanlı Belgeleri koleksiyonunda defterler mevcuttur.

[8] Giese yayını, Breslav 1922, 30.

[9] Osmanlı arşivleri üzerinde bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, O.A.D. Başkanlığı, yay. no. 5, Ankara 1992; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi*, O.A.D. Başkanlığı yay. 26, Ankara 1995.

1. Tahrîr veya Tapu Defterleri (Defter-i Hakânî Serisi B.D.A.) Osmanlı Arşivi ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğünde saklanmaktadır (Ankara). Bir yer fetholunduğu zaman, sultan bir emin ve kâtipten oluşan bir komisyon göndererek o ülkeyi "tahrîr" ederdi. Tahrîr emînine Pâdişâh tarafından verilen yetki beratında, tahrîrin nasıl yapılacağı ayrıntılı biçimde anlatılmıştır. O zamanki veri toplama yollarını bildiren bu belgede şu noktalar belirtilmiştir.[10] İlâve Arvanid'de de demografik veriler, yerleşim biçimleri, tarım ürünleri, fiyatlar ve bu gibi tüm konularda gelişme ve gerileme söz konusu olduğunda arşiv koleksiyonları arasında, kuşkusuz, en zengin istatistik bilgileri mufassal defter-i hakânîlerde bulmaktayız. Ö.L. Barkan'ın 1936'larda başladığı çığır açan araştırmalarından sonra, Türk ve yabancı araştırmacıların bu defterler üzerinde çalışmaları yoğun bir biçimde devam etmektedir. Yabancılar arasında, vaktiyle memleketleri Osmanlı ülkesinin bir parçasını oluşturmuş bulunan Bosnalı ve Macar araştırmacılar, bu defterlerin kapsamlı istatistik önemini ilk kez takdir eden ve sistemli biçimde defter yayınlarına başlayan bilim adamlarıdır.

Türkiye'de 1947'de, Türk Tarih Kurumu'nda Tahrîr Defterleri serisinde defter-i hakânîleri sistemli biçimde yayımlamak için bir komite kurulmuştu (üyeler: Ö.L. Barkan, T. Gökbilgin, T. Halasi-Kun, R. Anhegger, Ş. Altundağ, H. İnalcık). Bu seride Arvanid defterimden sonra Ö.L. Barkan ve B. Yediyıldız defterler yayımladılar. 15. yüzyıl mufassal tahrîr defterlerinde "esâmi" (köylerdeki nüfusun kişi adları) defterlerde yazıldığı gibi köylerin hangi tımara dahil olduğu da çoğu zaman kayıtlıdır. II. Murad ve Fâtih dönemleri defterleri küçük boydadır (boyutları) 11 x 29 santim) 'II. Bayezid'den bu yana, özellikle Celâlzâde Mustafa'nın nişancılık yıllarında defterler, boyutları ve içeriği bakımından çok gelişmiştir.

Bütün imparatorluğu kapsayan genel tahrîrler, Selânik Fethi (1430), İstanbul Fethi (1453), Budin Fethi (1526) gibi büyük fetih olaylarının ardından yapılırdı. Otuz yılda bir, yani her kuşakta yeni bir tahrîr yapıldığı kuralı her zaman doğru görünmemektedir. Tahrîrden esas amaç, bir bölgede nüfus ve gelir önemli bir artış veya kü-

[10] Arvanid defteri, 19-20.

çülme gösterdiği zaman bunu tespit amacını güttüğünden, zaman zaman bir sancakta ara tahrîrler yapılırdı (eldeki tahrîr defterlerine göre sayımlar hangi sancakta hangi tarihlerde yapılmıştır bunun için bkz. O.A. Rehberi, 189-221). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1094 defter (1302-1823 yıllarını kapsar), bulunmaktadır. Tapu Kadastro G.M., Kuyud-i Kadime koleksiyonunda ise 2320 defter mevcuttur. Bu son koleksiyondan defterler arasında Kıbrıs'ın tahrîrine ait 1572 tarihli mufassal defter, mükemmel bir örnektir. Defterlerin tarih ve çeşidi, O.A. Rehberi'nde[11] listelerde işaret olunmuştur. Bu defterlerin önemli bir bölümü baştan veya sondan eksiktir.

[11] Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, 189-220; H. Lowry, "The Ottoman Liva Kanunnâmesi Contained in the Defter-i Hakani", *Osmanlı Araştırmaları*, II (1981), 43-47.

Modern Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar

Modern Türk kültür tarihçiliği, Ziya Gökalp'in güçlü etkisi altında Mehmet Fuad Köprülü ile başlar (1890-1966).

Köprülü, II. Abdülhamit döneminde Batı geleneğinde laik bir eğitim veren, Batı dillerini öğreten idadi mektebini bitirdi. Köprülü, Osmanlı-Türk ilmini bilim dünyasında ilk defa hakkıyla temsil eden ve Avrupa'da ilim pâyelerine lâyık görülen ilk Türk bilim adamlarındandır. Çok genç yaşta muhtelif liselerde aldığı muallimlik vazifelerinden sonra 23 yaşında İstanbul Dârülfünûn'u Türk Edebiyatı Tarihi müderrisliğine getirilmiş, daha sonraki yıllarda Mülkiye, Sanayii Nefise mektepleri, İlahiyat Fakültesi, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Siyasal Bilgiler Okulu gibi çeşitli yüksek okullarda 28 yıl profesörlüğü esnasında yurda binlerce değerli eleman yetiştirmiştir. 1915'te *Millî Tetebbûlar Mecmuası*'nı çıkaran Fuad Köprülü, 1924'te *Türkiyat Mecmuası*, 1931'de *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1938'de *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*'ni yayımlamaya başlamış ve 1936-1941 seneleri arasında *Ülkü* dergisinin müdürlüğünü yapmıştır.

Fuad Köprülü yayın faaliyetine daha 18 yaşında başlamış ve 42 yıl içinde 210 eser ve etüt ile 1000 kadar makale yayımlamıştır. 1925'te Rusya Şûra Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi Muhabir üyeliğine 1934'te Macar İlimler Akademisi muhabir üyeliğine ve Prag Şark Enstitüsü muhabir üyeliğine seçildi. 1927'de Heidelberg Üniversitesi, 1937'de Atina Üniversitesi kendisine fahri doktorluk unvanı tevcih etmişlerdir. 1939'da Sorbonne Üniversitesi'nin büyük merasimle fahri doktorluk (doctor honoris causa) verdiği uluslararası ün yapmış birkaç âlim arasında Fuad Köprülü de bulunuyor ve Batı üniversitelerinin şeref direğinde tarihte ilk defa Türk bayrağı dalgalanıyordu.

Köprülü'nün millî tarih ve kültür alanında geniş faaliyetinin derin etkisi, kendisinden sonra öğrencileri ve izleyicileri tarafından önemli bir siyaset-fikir akımına, Türk-İslâm sentezi hareketine vücut vermiştir[1]. Türk-İslâm sentezi düşüncesi, Gökalp ve Köprülü'yü izleyerek, Turancılık yanında daha ziyade Anadolucu bir karakter taşır. Köprülü, edebiyatı geniş anlamda ele alarak gerçekte bir kültür tarihçisi olmuştur. Darülfünûn'da ilk sosyoloji kürsüsünü kuran Ziya Gökalp'in güçlü etkisi altında idi. Köprülü, 1915'te Gökalp ile birlikte Âsârı İslâmiye ve Milliye Encümeni'ni kurdu. Bu Encümen, 1909'da Halil Ethem'in öncülüğü ile Osmanlı tarihini çağdaş bilimsel esaslar çerçevesinde inceleme amacıyla kurulmuş olan *Tarih-i Osmanî Encümeni* karşısında Türk kültürü araştırmalarına öncelik tanıyordu.

Köprülü, Osmanlı klasik kültür aşamalarını da tespite çalışmıştır. Köprülü'ye göre, "acemperestlik" modası, yani halk kültürü karşısında sarayın temsil ettiği İran menşeli yapay "medeniyet", Fâtih ve II. Bayezid dönemlerinde en yüksek derecesine varmıştır. Köprülü, Osmanlı klasik medeniyetinin halka sırtını çevirmesinin, Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminde başladığını belirtir. Daha sonraki yıllarda bu üretken büyük bilgin, Türk kültür tarihi araştırmalarını, Türk dini (*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*), Türk hukuku ve kurumları tarihi, Türk ekonomi tarihi (*Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1931) konularını ele alarak genişletmiştir. Bu yazılarda o, Osmanlı kültüründe Avrasya eski Türk kültürünün devamı ve etkileri konularını özgün biçimde işlemiştir.

[1] Türk-İslâm Sentezi hakkında bkz. "Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı"; *Doğu Batı*, II-5, Ocak 1999, s.14-18.

Onun bütün etütleri o zamana kadar o konuda yapılmış olan işlerin dikkatle gözden geçirilmesi ve eleştirisiyle başlar. Batı biliminin bu eski geleneğini Türk ilim edebiyatımıza ilkin o getirmiştir. Köprülü'nün eleştirel, bilimsel yaklaşımı, Batı ilim metodolojisiyle, özellikle Fransız kültürüyle tanışması sayesinde olmuştur. Köprülü, eleştirilerinde yalnız Türklerin değil birçok Batı bilgininin de ne kadar sathî ve dar görüşler içinde kaldıklarını, nasıl büyük yanlışlıklara sürüklendiklerini göstermiştir.

Fuad Köprülü, her şeyden evvel bilinen ve bilinmeyen kaynaklara göre yeni gerçekleri ortaya çıkaran yaratıcı bir âlimdir. Köprülü'nün o kadar çeşitli ve sonuçta dağınık gibi görünen aslında bir tek konunun, Türk kültür tarihinin çeşitli yönlerini incelemeye çalışır. Ziya Gökalp'in bir "tilmizi" olarak toplum ve kültürün organik bir bütün olduğuna inanan Köprülü, kültürün edebiyat, sanat, hukuk, iktisat gibi kollarının "içtimai hayat dediğimiz complexus"un çeşitli yönlerinden ibaret olduğunu göstermiş ve kendi çalışmalarını bu temelde geliştirmiştir. O, bugün de bilim dünyasında Türk edebiyatı tarihi ve Türk din tarihi konusunda bir otorite sayılmaktadır. Tereddütsüz denilebilir ki, gerçekte o bu ilim kollarının gerçek kurucusudur.

Köprülü Türk dinî halk edebiyatı ve kültürünü derinliğine araştırdığı gibi, ayrıca saz şâirleri ve âşık edebiyatı üzerinde yayınlara başlamış, bunun yanında Kadı Burhaneddin, Ahmet Paşa, Şeyh Galip, Bakî ve nihâyet Fuzulî gibi Türk divan şiirinin büyük ustaları hakkında da incelemeler yayımlamıştır. "Fuzulî Hayatı ve Eseri"[2] adlı giriş yazısını 1947'de İslâm Ansiklopedisi'nde "Fuzulî" maddesi olarak tamamlamıştır. Bu ustalar elinde klasik divan edebiyatının Acem taklitçiliğinden kurtulup orijinalliğini kazandığını ileri sürdü. Türk edebiyatı tarihini bir bütün olarak düşünen Fuad Köprülü, klasik Türk edebiyatına Habibî, Nesimi, Fuzulî, Ruhî gibi büyük ustalar veren Türkmen-Azeri edebiyatı üzerinde önemle durmuştur.

Fuad Köprülü'nün Türk kültür tarihi alanında geniş bilimsel çalışmaları arasında Türk hukuk tarihine dair çalışmaları önemli bir yer

[2] Mehmet b. Süleyman Fuzulî; *Divân-ı Fuzûlî* (Külliyât-ı Divân-ı Fuzûlî), İstanbul, Orhaniye Matbaası, 1342/1924. "Fuzulî Hayatı ve Eseri" Fuad Köprülü'nün başyazısıyla.

tutar. Kendisi, 1931'de Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası'nı çıkardı ve *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar* adlı önemli etüdünü burada neşretti. Derin ve etraflı incelemelerin ürünü olan bu makalede eski Türk-İslâm devletlerinin kamu hukuku kurumlarıyla Osmanlı müesseseleri arasındaki sürekliliği ortaya koyarak oryantalistlerin yanlış iddialarını düzeltti. 1937'de II. Türk Tarih Kongresi'nde okuduğu "Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri, İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?" başlıklı tebliği Türkçe ve Fransızca olarak yayımlandı.[3] Burada Köprülü, Türk kamu hukuk tarihinin belli başlı meselelerini açık bir şekilde ortaya koyuyor, kaynakları ve araştırma metotlarını gösteriyordu.

Köprülü kendisi Rus oryantalist V. Barthold'a hayran idi. Barthold benim üzerimde üslûbu ve araştırma metodu bakımından derin etki bırakmış bir âlimdir. Köprülü, ben fakülteyi bitirdikten sonra, asistan olarak Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde kalmamı sağlamıştır. Biz DTC Fakültesi'nde *kırklar*, Atatürk'ün bütün mekteplerde öğrenilmesi için çalıştığı Türk tarih tezini, ilmî esaslara oturtmak için hazırlanmakta olan bir grup sayılmakta idik ve kendimizi bir bakıma bu misyona adamış gibi hissetmekteydik. Atatürk, Türk milletini, bir dinî cemaat halinden (Ortaçağa bağlı bir Osmanlı toplumu halinden) çıkarıp modern bir Türk milleti yapmak istiyordu. Bunun için Türk tarihinin yeni bir anlayışla araştırılmasını, Türk tarihinin gerçeklerini ortaya çıkararak millete mâl etmek, halka milli şuur vermek, onu tarihi ile ve Türklüğü ile övündürmek istiyordu. Bir kelime ile, Türk milletini yaratmakta, millî tarih şuurunun kesin rolüne inanmıştı. Atatürk'ün özellikle duyarlı olduğu şey, batı dünyasında altı asırlık haçlı mücadelesi dolayısıyla, Türk imajının son derece karanlık çizgilerle çizilmiş olmasıydı. Bunu, Türk milletinin başına gelen felâketlerin esas sebebi olarak görüyordu. Bütün Batı edebiyatında, Osmanlı imparatorluğu Türk imparatorluğu ve Osmanlılar, Türk olarak anılmakta ve Türk tarihi tümüyle aykırı bir zâviyeden görülmekte idi. Gerçekler yanında tahrifler, yanlış ve kasıtlı yorumlamalar üstün durumda idi. O, milli Türk devletini kurmuş ve onun modern Batı milletleri arasında eşit yerini almasını en büyük

[3] Belleten; 5-8, 1938.

ideal olarak benimsemişti. Son yüzyılında Osmanlı devletine, Avrupa vesâyeti altında bir devlet gözüyle bakılıyordu.

O yıllarda Atatürk, zamanının büyük kısmını, "Türk tarih tezi" denilen bir tarih yorumu üzerinde çalışmakla harcıyordu. Bu amaçla, Türkiye'nin tanınmış tarihçilerini, bu arada Fuad Köprülü, Sadri Maksudi Arsal, Yusuf Akçura, Halil Ethem Eldem, Şemseddin Günaltay, İ.H. Uzunçarşılı'yı bir araya getirerek, 1930 tarihinde Türk Tarih Cemiyeti'ni kurmuş ve *Türk Tarihinin Ana Hatları* adı ile en eski devirlerden bu güne kadar yeni bir Türk tarihi yazdırmıştı. Bu tarihe esas olan görüşler, şöyle özetlenebilir: Türk tarihi Sümerlere ve Hititlere kadar iner, insanlık tarihinde ziraat ve yazı ilk defa Orta Asya'da Türkler tarafından bulunmuş ve bu ilk medeniyet Orta Asya'dan dünyanın öbür bölgelerine yayılmıştır. *Türk Tarihinin Ana Hatları* eserinde, Osmanlı kısmını, İsmail Hakkı Uzunçarşılı üzerine almıştı. Uzunçarşılı, Osmanlı devlet teşkilâtı üzerinde araştırmalarını yoğunlaştırmıştı. "Türk Tarih Tezi" ben daha muallim mektebi sıralarında iken, Türk Tarih Cemiyeti'nin yayımladığı kitaplardan bize ulaşmış bulunuyordu. O zaman mekteplerde yalnız bu kitap okunuyordu. Bizim ilk tarih kültürümüz tamamıyla bu kitaplardan kaynaklanmaktadır. Daha o zaman, romantik milli tarihçiliğin, ötekiler gibi mübalağalara saplandığını ve yanıldığını düşünüyorduk. Bununla beraber, şunu da itiraf etmek gerekir ki, bu güne kadar çalışmalarımın temelinde, daima, Batı'daki tarihçiliğin yanlış yorumlarını düzeltmek, beni daima en çok ilgilendiren bir şey olmuştur. Atatürk'ün büyük bir siyasî planı gerçekleştirmek için zamanını bu uğurda harcadığını sonraları anlayabildim. Bugün ilk şekliyle Türk Tarih Tezi bırakılmıştır. Mekteplerde bir tip tarih kitabı okutulmuyor artık. Fakat büyük önder, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesini, ilim metotları ile çalışan bu ilim merkezini kurmak suretiyle, Türk tarihini ve Orta-Doğu medeniyetlerini aydınlatan birçok önemli ilmî keşiflere zemin hazırlamıştır. Anadolu arkeolojisi bu sayede büyük ilerlemeler yapmıştır.

Bir misâl vermek isterim. Franz Babinger, Fâtih üzerine olan kitabında, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek kurucusunu, insan öldürmekten zevk alan bir sadist olarak tasvir etmektedir. Askerî seferlerini yaparken Fâtih'in amacının yalnız ganîmet ve esir toplamak olduğunu, bütün eser boyunca vurgular. Babinger, bu seferlerin hangi düşünceler altında yapıldığını ve her seferin hangi tarihî koşulların

bir sonucu olduğunu göstermeye gerek görmemiştir. Osmanlı devleti ve Osmanlı kültürü, âdeta tarih dışı anormal bir kuruluş gibi tasvir edilmiştir. Fâtih döneminde cevap verilmesi gereken esas sorunlar böyle fanatik bir görüşle bir tarafa bırakılmıştır. Babinger, kaynaklarını o zamanki dünyada Osmanlı'ya düşman olan çevrelerin arşivlerinde aramış, dengeli bir görüş için Osmanlı arşivlerini kullanmamıştır. Bununla beraber, bu kitaba Batı dünyasında çok rağbet edildiğini görmekteyiz.

Paul Wittek, Babinger'i şiddetle eleştiren, romanoloji eğitimi görmüş ciddi filolog bir tarihçidir. Yakınlık kurduğum, büyük tarihçilerden birisi Paul Wittek'tir. Wittek'i 1949 yılında *School of Oriental and African Studies*'de Türkoloji bölümünde profesör olarak tanıdım. Londra'da kaldığım bir buçuk yıl zarfında, onun her hafta öğleden sonra üç dört saat süren seminerlerine muntazaman devam ettim. Bu seminerlerde Bernard Lewis, V. Ménage, V. Parry, E. Zachariadou ile tanıştım. Prof. Wittek seminerinde belli bir konuyu, yahut yeni çıkmış önemli bir eseri ele alarak hazır bulunanlarla münakaşa eder, kendi buluşlarını açıklardı. Bazan, bir konu üzerinde birisi bir tebliğ yapar, onun üzerinde tartışma yapılırdı. Wittek, amansız bir tenkitçi idi. Tenkitleri sert, alayları tahripkârdı; Eski metinlerin tenkitsiz kullanılmasını affetmezdi. Wittek'in Osmanlı araştırmalarına en büyük katkısı, ilk Osmanlı rivâyetlerini, Batı'da yerleşmiş olan *textkritik* metodlarını kullanarak tenkitten geçirmiş olmasıdır. Maalesef, onun ölümünden beri de bu işi üstlenenler azdır.

Osmanlı devletinin menşeine ve gelişimine dair kaynaklar konusunda iki yanlış yaklaşım göze çarpar. Birincisi, bu rivâyetlerin hiçbir tarihî esası olmayan masallardan ibaret olduğu, onları bir tarafa bırakmak gerektiği (Colin Imber ve öğrencileri), ikincisi bu rivâyetleri gerçek tarihî kaynaklar gibi tenkitsiz kelime kelime tekrarlayan araştırmalar. Aslında, Osman Gâzî'ye ait rivâyetler iki unsurdan meydana gelmiştir. Bir taraftan 14. asır Osmanlı epik tarihçiliğinin aktardığı teorik malzeme, öbür taraftan Osmanlı tarihinin sonraki gelişme döneminde yazan tarihçilerce, egemenliğin meşrulaştırılması kaygısıyla yapılan ilâveler. Günümüzde beylik devrinin epik tarihçiliğinin verdiği malzemeyi bugün Osmanlı arşivlerinde ortaya çıkan kayıtların ışığı altında incelemek ve değerlendirmek, öbür taraftan kroniklerdeki kayıtlardan hareketle yerinde topografik araştırmalar yapmak gerekir. Son zamanlarda, yapılan incelemelerin, olumlu sonuçlar

verdiğini söyleyebilirim (*Belleten*'in 261'inci sayısında çıkan Osman Gâzî makalesine bkz.). Eski Osmanlı rivâyetlerini, bir çırpıda masaldır diye bir tarafa atmak, tabii en kolay iştir. Fakat araştırmalarımız göstermiştir ki, bu rivâyetlerin dikkatli bir bilimsel eleştiri altında incelenmesi soncunda tarihî gerçekler ortaya çıkmaktadır. 15. yüzyıl sonlarında yapılmış büyük derlemelerde, Âşıkpaşazâde, Neşrî ve İdris Bitlisî tarihlerinde görülen meşrulaştırma *(legitimation)* amacı ile yapılmış ideolojik katkıların da bir bakıma tarihî anlamları vardır. Bu eklemler, Osmanlı tarihinin çeşitli dönemlerinde karşılaşılan meydan okumalara karşı tepkiyi ve Osmanlı siyasî iddialarını ifade eder. Osmanlı tarihinde bu gibi ideolojik tezler, bilhassa 1402'de Timur darbesinden sonra Timur ve oğullarının üstünlük iddialarına karşı meydana çıkmıştır. (bkz. benim "Oğuzculuk" makalem, *S. Faroqhi Armağanı*)

Yazık ki, son zamanlarda İngiltere'de Wittek'ten sonra üçüncü kuşak, onun ilk dönem Osmanlı tarihine çığır-açıcı hizmetini tamamıyla unutarak, kendisinin bir takım ideolojilere tâbi olarak hayalci nazariyelere saplandığını iddia etmekte, hattâ onu gülünç düşürmeye çalışmaktadırlar. Bu çok haksız bir tutumdur. Wittek, gazânın, İslâmî kutsal savaşın Osmanlı devletinin dinamizmini teşkil ettiğini söylerken, hemen arkasından bunun ideolojik niteliğini belirtmektedir. Eğer dinler veya ideolojilerin, insan düşüncesinde, toplumda, tarihte rol oynamadığı kabul edilirse, tarih anlaşılamaz.

Osmanlı tarihinin yorumunda, çeşitli dönemlerde farklı yaklaşımlar ve yorumlar yapılmıştır. Türkiye'de, saltanatın ilgasından sonra tarihçiler ve toplumbilimciler, milli devletin kuruluşu dolayısıyla daha çok Osmanlı öncesi Türk tarihi ve kültürü üzerinde araştırmalarını yoğunlaştırdılar. Türk kültürünün köklerini ortaya çıkarmak, onların başlıca kaygısı oldu. Balkan harbinde büyük yenilgi sonunda, Türkçülük cereyanı bütün gücü ile kendini göstermişti. O tarihten 1930'a kadar Osmanlı tarihinde bu temayül ve akımın etkisi altında ele alınmıştır. Bu devreye, ilk Türk sosyologu Ziya Gökalp hâkimdir. O, Emile Durkheim ve Gaston Richard (Alman Tönnies'i izler) sosyolojisine tâbi olarak, beşeri ilimlerde pozitivizmi ve *gemeinschaft* sosyolojisini hâkim kıldı; böylece kültür ve müesseseler tarihi öncelik kazandı. Aynı akım içinde Türk milletinin kültür kaynaklarını araştırmada, Fuad Köprülü orijinal tetkikleriyle başta gelmektedir. O, Türk edebiyatını, Orta-Asya kaynaklarından alarak ve halk edebiyatı üze-

rinde derinleşerek yepyeni ve orijinal bir araştırma alanı olarak kurdu. Köprülü, halk kültürünü incelerken, İslâm kültürü çerçevesinde Türk dinî hayatının özelliğini ve farklılığını belirtmeye çalışmış, özellikle Babaîlik, Kalenderîlik, Bektaşilik gibi halk dinî tarikatleri üzerinde çığır açıcı incelemeler yayımlamıştır. O, İslâmiyet'i kabul eden Türk halkları arasında Şamanizm kalıntılarının devamlılığı üzerinde durmak cesaretini gösterdi. Bütün mübalağalarına rağmen, beşerî ilimlerde bu pozitivist ve milliyetçi yaklaşım, Türk tarihinin ve kültürünün en geniş bir alanda ve anlamda incelenmesini sağladığı için, tarihçiliğimizde eşsiz bir atılım teşkil eder.

Osmanlı tarihinin yorumlanmasında yeni bir yönelim, 1930'larda dünya iktisadî buhranının, Türkiye üzerindeki sarsıntılarına bağlanabilir. O zaman Atatürk, Türkiye için iktisadî bir politikaya öncelik vermiş ve halk kitlelerini ilgilendiren sosyal meseleler ön plana alınmış, sosyalizm üzerinde ilgi ve yayınlar artmıştır. Sosyal ilimlere karşı bu yeni davranış, Kadro hareketinde ve yayınlarında kendini gösterir. Yine Fuad Köprülü o zaman, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi* mecmuasını yayımlamak suretiyle, bu yeni akımı tarih alanında temsil etmiştir. Onun arkasından Köprülü, Fransa'da Sorbonne'da dersler vermeye çağrıldığı zaman, Fransa'da Lucien Febvre ve Marc Bloch'un öncülük ettikleri yeni tarihçilik akımının etkisi altında kaldı ve Türkiye'ye bu yeni akımı getirdi. Başka deyimle, Osmanlı tarihçiliği, bir yandan Durkheim'dan gelen ve devam eden akımın tesiri altında müesseseler tarihi üzerinde yoğunlaşırken, öbür yandan sosyal ve iktisadî tarih üzerinde araştırmalara gittikçe artan bir ilgi gösterdi. Bu akımı Ömer Lûtfi Barkan temsil eder.

ÖMER LÛTFİ BARKAN (1903-1979)

1903 yılında Edirne'de doğan Ömer Lûtfi, 1920'de İstanbul'da orta öğrenimini tamamlamıştır[4]. Edirne'de bir süre öğretmenlikte bulunduktan sonra İstanbul Darülfünûnu Edebiyat Fakültesi'ne kaydolmuş, 1927'de buradan diploma almıştır. İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü direktörü, tanınmış sanat tarihçisi Albert Gabriel aracılığıyla Strasbourg Üniversitesi'nde tahsile devam imkânını bulması, Barkan'ın bilim hayatını belirleyen bir aşama olmuştur. 1928-1931 yıllarında Strasbourg Üniversitesi'ndeki öğrenimi sırasında Fransız tarihçiliğinde bir devrim yapan *Annales* ekolünün büyük temsilcilerinden biri olan Marc Bloch'un derslerine devam etmiş, sosyo-ekonomik tarihe ilgisi onun meslek hayatına yön vermiştir. 1933'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne doçent olarak atanan Barkan, o zaman siyasî tartışmaların başında gelen toprak kanunu ile ilgili olarak bir dizi makale yayımlamış ve İktisat Fakültesi'nde İktisat tarihi doçentliğine nakledilmiştir (1937). Orada "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinde Toprak Meselesi" unvanlı doçentlik tezini savunmuş (1938) ve 28 Şubat 1939'da Umumi İktisat ve İktisadî Doktrinler doçenti, bir yıl sonra da bu disiplinin profesörü unvanını almıştır. Barkan'ın sonradan İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası'nda yayımlanan sürgünler, nüfus ve arazi sayımları (Defter-i hâkânîler), Balkanlar'da toprak meselesi üzerinde ilk çalışmaları 1938-1939 yıllarına rastlar. O yıllarda üniversitede dünyaca tanınmış ekonomistler, W. Röpke ve A. von Rustow ders veriyordu. 1950'de Prof. Rustow'un ayrılması üzerine Barkan, İktisat Tarihi ve İktisadi Coğrafya kürsüsü profesörlüğüne getirilmiştir.

Çığır açan yayınlarıyla bilim dünyasında kısa zamanda tanınan Prof. Barkan'a 1943'te Strasbourg Üniversitesi "Doctor Honoris Causa" pâyesi tevcih etti. Türk Tarih Kurumu, Sırbistan İlimler Akademisi, Türk Sosyoloji Cemiyeti, onun bilime büyük katkılarını tanıyarak üye seçmişlerdir. Milletlerarası Osmanlı ve Osmanlı Öncesi Tarih Konseyi'nin (CIEPO) kurucularından olan Prof. Barkan bu kurumun altı yıl süreyle başkanlığını yapmıştır. Prof. Barkan, 1973 yılında emekliliğine kadar İÜ İktisat Fakültesi ve Edebiyat Fakültesi'nde, Türk İktisat Tarihi, Genel İktisat Tarihi, Osmanlı Kurumları Tarihi derslerini vermeye devam etmiş, 1950-1952'de İktisat Fakültesi dekanlığında bulunmuş, Rockefeller Vakfı'nın malî desteğiyle bu fakülteye bağlı olarak Türk İktisat Tarihi Enstitüsü'nü kurmuştur

[4] Barkan'ın biyografisi için bk. *Ord. Prof. Ömer Lûtfi Barkan'a Armağan*, *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41 (1985); H. Sahillioğlu; "Ömer Lûtfi Barkan", s. 3-38. Ö.L. Barkan; *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserleri 1, İstanbul, Gözlem Yay. 1980, s. 3-17. Barkan'ın katkılarının değerlendirilmesine dair keza bk. İnalcık; "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", *Review* I/3-4 (1978). Coşkun Çakır; "Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine: Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lûtfi Barkan", *Doğu Batı* ,111-12 (Ekim 2000), s. 35-63.

(1955). 1951'de İÜ iktisat Fakültesi Mecmuası yazı işleri başkanı olarak bu dergide, Osmanlı iktisat tarihi üzerinde her biri uzun arşiv çalışmalarına dayanan çığır açıcı araştırmalarını yayımlamaya başladı. Prof. Barkan, Osmanlı iktisat tarihi alanında, sonradan meslektaşı olarak faaliyet gösteren değerli öğrenciler yetiştirmiştir. Bu değerli bilim adamları arasında özellikle Lütfi Güçer, Halil Sahillioğlu, Tevfik Güran, Mübahat Kütükoğlu, Mustafa Cezar, Yavuz Cezar, Mehmet Genç, Hüseyin Özdeğer, Ahmet Tabakoğlu'nu sayabiliriz. Barkan'ın öğrencileri, onun açtığı çığırda yürüyerek her biri belli bir konuda Osmanlı ekonomi tarihine değerli katkılar yapmışlardır. Sahillioğlu, para tarihinde; Güçer hububat ve tuz gibi zaruri ihtiyaç maddeleri tarihinde; Güran, XIX. yüzyıl sosyal-ekonomik tarihinde; Kütükoğlu ticaret tarihinde; Cezar maliye tarihinde; Genç XVIII. yüzyıl malikâne sistemi ve ekonomik konjonktürde, Tabakoğlu Osmanlı maliye ve bütçe tarihinde önemli eserler verdiler. 23 Ağustos 1979'da vefat eden Barkan'ın hatırası için dostları ve öğrencileri, Fransa'da *Memorial Ömer Lûtfi Barkan*[5] adlı anıtsal bir eser yayımlamışlardır.

SOSYAL-EKONOMİK TARİH ARAŞTIRMALARI BAŞLIYOR

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ömer Lûtfi (Lütfi) Barkan ile Türkiye tarihçiliğinde yeni bir dönem başlamıştır. 1930'larda özellikle 1940'lı yıllarda kitle hareketlerinin önem kazanmasıyla birlikte dünya tarihçiliğinde sosyo-ekonomik toplum tarih konuları ön planda ele alınmaya başladı. Bu görüşü benimseyen Fransız *Annales* ekolü, E. Durkheim'ın toplumu "organik bir sistem" olarak gören yapısal (structural) sosyolojisinden esinleniyordu. Strasbourg'da Barkan tam da böyle bir atmosferde yüksek tahsilini yaptı. Barkan, Türkiye'ye dönüşünde arşivlerimizdeki zengin malzemeyi kullanarak sosyo-ekonomik tarih araştırmalarında belli başlı sorunları ortaya koymuş, bu konuda çığır açan incelemeler yayımlamaya başlamıştır.

Barkan, 1943'te İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nde saklı yüzlerce mufassal defter-

[5] Ed. R. Mantran, Paris, 1980.

i hakânîden derlediği "Sancak Kanunnâmeleri"ni yayımlamıştır[6]. Barkan, *Ülkü Dergisi* ve başka dergilerdeki yazılarında, Osmanlı toprak hukuku ve tarımsal ekonominin temel sorularını genel biçimde ortaya atmakla beraber, sonunda kaynakları tam olarak ortaya koymadıkça, yapılacak yorumların daima noksan olacağı inancına vardı. 1943'te Sancak Kanunnâmeleri'ni yayımladıktan sonra aynı nitelikte anıtsal kaynak eserler yayımlama yoluna girdi. Belge yayınlarının başına koyduğu analizlerin her biri konuya esaslı katkılar oluşturur. Barkan, bu kaynaklar ortaya konduktan sonra analitik çalışmaların başlayacağına, bu işi profesyonel tarihçilere bırakmak gerektiğine inanıyordu.

Kuşkusuz, Barkan'ın çığır açan ilk eseri, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar* adlı eseridir. Bu eser, kuşkusuz, Osmanlı döneminde kırsal sektörde sosyoekonomik yapıyı, malî sistemi, bütün ayrıntılarıyla analiz etmemize imkân veren anıtsal bir kitaptır[7]. Barkan'dan sonra Osmanlı kırsal sektöründe egemen *çift-hâne* sistemini biz bu yayın sayesinde ortaya çıkarabildik[8].

Barkan'ın, son eseri olan (Enver Meriçli ile beraber) *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri* (I. Ankara, TTK, 1988) adlı kitabı, "yarı mamûl" kaynak eserlerinden olup kanunnâmelerin uygulanması ve Osmanlı Devleti'nin beşiği olan bölgenin tarihî bakımından son derece önemli bir kaynaktır (Eserin II. cildi TTK'de yayımlanmayı beklemektedir). Eser, Paris'te geç Bizans-erken Osmanlı Bithynia tarihi üzerinde bir seminer çalışmasının ana kaynağı olmuştur. Barkan bu eserlerinde her biri belli bir alanın, meselâ köylünün ve tarım ekonomisinin, Osmanlı demografisinin, şehir tarihinin, mimarî ve sanat tarihinin, maliye ve para tarihinin temel belgelerini yayımlamış, giriş yazılarında esas problemleri tanımlamış ve bütün bu

[6] Ö. Lûtfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar*, İstanbul, 1943.

[7] Barkan'dan sonra bu işi daha geniş bir çapta Ahmet Akgündüz (*Osmanlı Kanunnâmeleri Hukukî Tahlilleri*, I-IX, İstanbul, 1994) almış bulunmaktadır.

[8] Bkz. İnalcık; "Village, Peasant and Empire", şu eserde: *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, 1993, 137-160.

alanlarda uzmanlara materyal sağlamış ve genç tarihçilere yol göstermiştir. Konu ve metodoloji bakımından Türk tarihçiliğini Batı tarihçiliği düzeyine çıkaranların başında Ömer Lûtfi Barkan gelir. Aslında Barkan, tarihçiliğimize bir devrim getirmiştir. O, toplumu bütünüyle *(total)* incelemeyi öngören *Annales* ekolünün yeni sosyal-ekonomik tarih görüşünü tam bir yetkiyle Türk tarihçiliğinde temsil etmiştir. Son elli yıl içinde tarih ve kaynak yayınlarına bakılırsa, onun çığır açan etkisi açıkça görülür. Barkan'ın genç kuşak tarihçiler tarafından layıkıyla tanınmadığı bir gerçektir. Bunun bir nedeni, yazış üslûbudur: Birçok fikri uzun bir cümlede eski tabirlerle anlatım tarzı belki bunun bir nedenidir.

FERNAND BRAUDEL VE ÖMER LÛTFİ BARKAN

Fernand Braudel'in XVI. yüzyılda Akdeniz tarihi üzerinde klasik kitabı Türk tarihçiliğinde büyük ilgiyle karşılanmış, o zaman Braudel'in temsil ettiği *Annales* ekolü Barkan ve o dönem tarihçileri üzerinde derin bir etki yapmıştır. Braudel'in eserinin[9] yayımlanmasından bir yıl sonra Paris'te Uluslararası Tarihî Bilimler Kongresi toplanmıştı. Aynı tarihlerde Barkan, Braudel'in eserini uzunca bir yazıyla tanıttı.[10] Barkan, eseri "büyük bir ilmî hadise" olarak niteliyor ve eserin önemini şu sözlerle belirtiyordu: Eser "Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük devrinin en mühim meselelerini, bütün Akdeniz memleketlerine şâmil geniş bir plan içinde, zengin malzeme ve yeni bir ilmî metotla vaz' ve mütalâa" etmektedir.

Barkan, böyle kapsamlı bir yaklaşımın, özellikle Osmanlı tarihi incelenirken izlenmesi gerektiği üzerinde durur. "Osmanlı tarihini dış âlemden tecrit edilmiş kapalı bir muhitte, yalnız kendi zâti inkişaflarının mantığı içinde, müstakil bir varlık gibi" incelemenin mümkün olmadığı gerçeğini vurgular. Barkan, Braudel'in yaklaşım biçimini gösteren misâller verirken kendi tarih görüşünün aynı çizgiyi

[9] F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque Philippe II*, Paris, 1949; İngilizce çevirisi: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philippe II*, New York, 1972.

[10] *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*; XII/1-4 (1951). 173-192; Barkan'ın kullandığı kopya bugün Eren Kitabevi sahibi Muhittin Eren'e intikal etmiştir; Barkan'ın sahife kenarlarına eski harflerle yazdığı derkenarlar, bu kopyaya özel bir değer kazandırmaktadır.

izlediğini belirtir; devlet başkanlarının ve çarpıcı siyasî olayların tarihi yerine "halk yığınlarının her günkü hayatları" ve olayların "devamlı neticeleri" üzerinde durmak gerektiğini işaret eder.

Barkan, ileri sürdüğü fikirleri, Braudel gibi arşivlerden çıkardığı belgelerle açıklamaya çalışmaktadır. Bu metot, Barkan'ın bütün araştırmalarının temelini oluşturmuştur. Braudel, Osmanlı arşivlerinde çalışma imkânına sahip olmadığından zengin Dubrovnik (Ragusa) arşivinden ve bu arşive dayanan yayınlardan yararlanmıştır. Braudel, Akdeniz'in Osmanlı egemenliği altındaki doğu kesiminin, tarih için henüz keşfedilmemiş bir dünya olduğunu belirtir ve Türk tarihçilerini Osmanlı arşivlerinde araştırma yapmaya teşvik eder.

Barkan, hem araştırma konuları, hem de Osmanlı arşivlerinde araştırma bahsinde Braudel'in tavsiyesinden çok önce bu işe el atmış bulunuyordu. 1951'den sonra Barkan ve Braudel birbirlerini keşfetmişler, aralarında yakın bir dostluk ve işbirliği kurulmuş ve Braudel eserinin ikinci baskısında Barkan'ın incelemelerine genişçe yer vermiştir

Barkan, kendi tecrübesine dayanarak arşivlerde araştırma için harcanan zamanın, senteze yönelen bir tarihçi için zaman kaybı olduğunu belirtir. "Bu durumda tarihçi, yürüyeceği yolu kendisi yapan bir yolcu durumundadır". Batı bilim dünyası yüzlerce cilt *Monumenta* veya *Calendar of State Papers* gibi koleksiyonlarla, sentez yapan tarihçiye muazzam belge malzemesi hazırlamıştır. Ancak Barkan'dan sonra Türkiye'de, tahrir defterleri, mühimmeler, ahkâm defterleri, şer'iye sicilleri yayınları gerçek bir ivme kazanmış, yüze yakın cilt yayımlanmıştır.

MUSTAFA AKDAĞ VE SOSYO-EKONOMİK TARİH

"Askerî Devrim" (*Military Revolution*) Avrupa silâh ve savaş teknolojisindeki modernleşme ile ilişkili bir olgudur. Mustafa Akdağ çok okunan bir tarihçidir. *Celâliler* üzerinde çığır açan araştırmaları vardır. Ama o, bu kargaşa döneminin Avrupa'daki askerî devrimle yakından ilişkili olduğunu gözlemleyememiştir. Savaşta tımarlı sipahiler yerine tüfenkli, ücretli askerin, *sekban* ve *sarıca*'nın kullanılması, Celâli'lerin ortaya çıkışında temel olgudur.

Avrupa karşısında Osmanlı gerileyişinin sonuçlarından biri, Celâlilerin ortaya çıkmasıyla Anadolu tarihinde korkunç bir yağma ve tahrip dönemine girilmesidir. Sekban ve Saruca bölüklerinden *kapı*

askeri edinen âsi paşaların İstanbul'a karşı gelmesi ancak yeni dönemin en önemli olayıdır[11]. Akdağ, bazı temel nedenleri hakkıyla belirlemekten, Avrupa'da *military revolution*, yivli tüfek icadı, strateji ve taktik ilmi konularına uzak olmakla beraber tarihçinin dikkatini olayların vehamet ve derinliğine çekmekle Türkiye sosyal tarihine önemli bir katkıda bulunmuş bir tarihçi olarak, Barkan'ın ihmal ettiği tarihî sosyal gelişmelere parmak basmıştır.

Marx-Engels'in Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT)'na bağlı grubun Barkan'ı hakkıyla kullanmadıkları, arşiv belgelerini gereğince kullanma yeteneğine sahip olmadıkları, yorumlarında ağırlıklı olarak Marxist teoriye bağlı kaldıkları bir gerçektir. Barkan'ın bu gruba sempatisi vardı; fakat onların tarihî verileri çarpıtmasına, kuşkusuz, katılmıyordu; bu sebepten de ulusalcılıkla eleştiriliyordu. Marxist yorum, Barkan'a dayanarak gene de yararlı bir iş yapmış, tarihçinin dikkatini toplumun sosyal dinamikleri üzerine çekmiştir. Üniversitelerimizde belge okuma ve yorumlamada filolojik bir altyapı geliştirmeden yapılan araştırmalar, daima noksan teorik denemeler düzeyinde kalacaktır.

Osmanlı tarihi üzerinde Barkan ekolü yanında Marxist tarihçiliğin katkıları, Marxist reçeteye sâdık kalmalarına rağmen, gene de hayli yararlı olmuştur. Köylü ve emekçi sınıfı, para ve ücretler, günlük yaşam, merkez ve taşra, şehir-köy ilişkileri, gibi araştırma alanları gündeme girmiş, sosyal-ekonomik tarihçinin ufku genişlemiş. *Annales* mektebinin anladığı biçimde bütüncü *(total, holistic, global)* bir tarih yazıcılığına yaklaşılmıştır. Barkan, bu doğrultuda yaptığı empirik araştırmalarla belgesel temelleri hazırlamış, tarih ufkumuzu genişletmiştir.

SENCER DİVİTÇİOĞLU: TÜRK TARİHİNE SOSYAL ANTROPOLOJİ AÇISINDAN BİR YAKLAŞIM

Marxist modele göre araştırma ancak şu soruları yanıtladığı zaman tarihteki sosyal formasyonların gerçek niteliğini anlatabilir: Köylü veya işçi, emekçi sınıfların yarattığı artı-ürün veya değerin (yani

[11] Bkz. H. İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler* (TTK), II (1965), 49-145; H. İnalcık, "The Sociopolitical Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East* (Londra, 1975), 195-217.

kendi geçimi ve yeniden üretim için gerekli ürün miktarı ayrıldıktan sonra kalan artı) belli bir ele geçiş tarzı, üretim ilişkilerinin belli bir yapılanma şeklini farz ettirir. Belli bir üretim ilişkileri yapısı ise, belli bir üretim güçleri mekanizmasının meydana getirdiği çalışma koşullarına uygun bir üretim şeklini farz ettirir. Bir toplumun aldığı ideolojik hukukî şekilleri de bu temel yapılanmayı, yani belli üretim ilişkilerinin yapısı belirler. Bu klasik tanımlamaya uygun olarak tarihçi, bir toplumda üretici sınıflarla ürün fazlasını ele geçiren sınıfları belirlemeli, bu ilişki mekanizmasını belirleyen üretim tarzını, yani emekçinin çalışma koşullarını incelemelidir. Başka deyimle emekçi sınıfları ve emeğin nasıl sömürüldüğünü, bunu sağlayan sosyal koşullar bütününü göstermelidir. Üretim tarzı emeğin sömürü mekanizması, sosyal sınıflar Marxist teorinin alanlarıdır. Böylece, sınıflar arasında mücadele, tarihin esas konusudur. İdeoloji ve hukuk ancak belli bir sömürü düzeninin nasıl meşrulaştırıldığını gösterme bakımından araştırmaya değerdir. Marxist tarih yorumu, kuşkusuz tarihin önüne birçok esaslı yeni araştırma konuları atmış, toplum yapısı ve toplumdaki mücadeleleri daha yakından inceleme imkânını sağlamıştır.

Marx ve Engels'in temel teorisi Avrupa'da feodal düzenden kapitalist düzene geçiş süreci ve kapitalist sosyal yapıyı açıklamayı esas almıştır. Osmanlı, Hint ve Çin'de merkeziyetçi imparatorluklarda sosyal yapının analizini ancak sonraları *Grundriss der kritik der politischen Oekonomie* adlı eserlerinde ele alınmış ve daha ziyade İngilizlerin East-India Company raporlarına göre, Hind-Moğol (Türk) imparatorluğundaki koşulları göz önünde tutarak *Asya Üretim Tarzı* teorisini formüle etmişlerdir. Bu eser 1941'de basıldıktan sonra[12] temel Marxist düşünce çerçevesinde Osmanlı siyasî-sosyal

[12] İngilizce çevirisi *Pre-Capitalist Modes of Production*, E.J. Hobsbawm tarafından, Londra 1964, Fransızca çevirisi, *Fondaments de la critique de l'économie politique*, Paris 1964; Türkçe çevirisi M. Belli, Kapitalizm öncesi Ekonomi Şekilleri, Ankara, tarih yok; ATÜT üzerinde esaslı araştırmalar için bkz. *Recherches Internationales*, 57-58 (Ocak-Nisan sayısı 1967), burada S. Divitçioğlu'nun yazısı, 227-293; ATÜT üzerinde özellikle bkz. B. Ehandra, "Karl Marx, His Theories of Asian Societies, and Colonial Rule", *Review, V-I* (1981) 13-91 ve son defa A.M. Bailey and J.R. Liobera, *The Asiatic Mode of Production: Science and Politics*. London: Routledge and Kegyan Paul 1981.

yapısı üzerinde, Türkiye'de sosyal hareketlenmenin yoğunlaştığı 1967-1980 döneminde, bir hayli yayın yapılmıştır. Bu dönemin başta gelen temsilcisi Sencer Divitçioğlu, son dönem tarihçiliğimiz üzerinde etki yapan bir sosyolog-tarihçidir. İlk yayınları, Marxist ATÜT teorisinin temsilcisi olarak yaptığı yayınlardır (*Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul 1968). Bu yayınlar, Osmanlı ve sosyal yapısı üzerinde o yıllarda en etkili eserlerden biri olmuştur. Divitçioğlu, son araştırmalarında, Köktürklerden Osmanlılara kadar Türk toplumlarının sosyal yapıları üzerine, Fransız sosyologlarını, özellikle, Lévi Strauss'un *strukturalist* sosyolojisini ve G. Dumezil'i izleyerek bir dizi ilginç deneme yayımlamıştır (*Köktürkler: Kut, Küç ve Ülüg*, İstanbul 1986; *Nasıl bir Tarih? Kök Türkler, Karahanlılar*, İst. 1992, *Oğuz'dan Selçuklu'ya: Boy, Konat ve Devlet*, İstanbul 1992; *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*, İstanbul 1996). Bu yayınlar, tarih sosyolojisi üzerinde yazılmış ciddi araştırmalar arasında yer almaktadır. Yazar, Vico'dan beri tartışılan bir konuyu ele almaktadır: Divitçioğlu'na göre tarih, ekonomi bilimi gibi bir ilimdir. Tarih anlatımında nedensellik ilişkilerini araştırmalı, tıpkı fizik veya iktisat bilimlerinde olduğu gibi tarih, sistemli bir düşünce ürünü olmalıdır. Bu düşünce çerçevesinde sosyal antropoloji ve *semiotik* gibi teorik sosyal yorumlar izlenmelidir. Divitçioğlu, Türk tarihini böyle bir çerçevede açıklama denemesini yapmaktadır. "Nasıl Bir Tarih?" yazısında Divitçioğlu'na göre tarih ve antropoloji aynı konuyu, yani zaman ve mekânda bize yabancı olan insanı, "başka"sını incelemektedir; Tarih ve antropoloji birbirini tamamlar, bu iki bilim dalı bize yabancı olanı, "başka" olan insanı anlamaya çalışır; biri tarihte uzak zaman içinde olan yabancıyı, öteki zamanımızda yaşayan, fakat uzak bir mesafe ve çevrede olan insanı inceler.

Her iki alanda, insanı yanıltan temel koşul, araştırıcının başkasını kendi gözüyle görmesi, kendi ölçütlerine göre onu ölçmesidir. Son zamanda semiotik, dikkatimizi bu gerçeğe bir kere daha çekmekte. Aslında araştırıcının insan, toplum ve evreni, nasıl kendi ölçütleriyle görme yanılgısına tâbi olduğunu Sokrates ve Kant'tan beri biliyoruz.

Tarih, "başka"sını anlamada antropolojiden daha da uzaktır. Çünkü tarih, deneme, anket gibi metodları kullanamaz. Geçmişten bize kadar gelebilmiş izler, tasvirler tablonun şurasını burasını gösterir, tarihçi (*patchwork* oyunu gibi) tablonun bütününü ortaya çıkarmak için, yaşayan insana ait bilgilerle, antropoloji verileri ile ve de *contingency* (ihtimallerle deneme) metoduyla, yani mantık ve hayal gücünü kullanarak yaptığı ilâvelerle tamamlamak zorundadır (meselâ 1334'de Bursa'yı ziyaret eden İbn Batuta'nın gözlemlerinden o tarihe doğru Osmanlı'nın klasik İslâm şehri geleneğini devam ettirdiği sonucu çıkarılıyor. *Contingency* metodunu, son derece titizlikle kullanmalıyız. Âşıkpaşazâde'de Osman (2. Bâb) hakkında "ıraklardan av avlanmağa başladı" ifadesinden Divitçioğlu, Osman'ın, sosyal yaşamında bir *avcılık* dönemi olduğuna hükmeder!

Modern tarih metodolojisinin babası büyük Alman tarihçisi Leopold von Ranke 19. yüzyılda bize hemen hemen aynı şeyi söylüyordu. Diyordu ki, tarihçi kendini araştırdığı döneme götürebilmeli, olayları o zamanda yaşıyormuş gibi görüp anlamaya çalışmalıdır. Zamanımızda yeni bir bakış açısı ve yorum getirmek isteyen tarihçiler, çoğu zaman sosyolojinin formüle ettiği bazı soyut kavramları kullanırlar. II. Dünya savaşından sonra Marxist yahut Weberian paradigma modelleri, tarih konularında ve yorum tarzında egemen oldu. 1950'lerde Shils'in bir yazısından sonra bir ara *center-periphery* ilişkileri üzerinde araştırmalar moda oldu. K. Wittfogel, I. Wallerstein gibi sosyologlar, eserlerinde tarihi, Marx ve Weber'in teorileriyle bağdaştırmayı denediler. Ziya Gökalp, millî kimliği, sosyolojisinin temeli yapar. Gökalp'in ilham kaynağı, Alman *Gemeinschaft* sosyolojisini izleyen Fransız Gaston Richard'dır. A. Toynbee'nin insanlık tarihini belli kültür-medeniyetler çerçevesinde açıklama denemesi (*A Study of History*), kültür kimliği kavramı üzerinde durur. (Siyasetbilimci S. Huntington, "Medeniyetler Çatışması" tezinde onu izler). Zamanımızda Lévi-Strauss'ın *kimlik* (l'identité), kavramı revaçtadır. F. Braudel'den sonra tarihçiler arasında şimdi toplumlarda *zihniyet* (*mentalité*) esas alınmakta. Osmanlı araştırmaları alanında bu akım, S. Divitçioğlu ve C. Kafadar ile ilk ürünlerini vermiştir (özellikle Divitçioğlu'nun "Antropolojik tarih" veya "tarihsel antropoloji" fikri).

Max Weber ideal tipleri ararken yahut, Eisenstadt imparatorluk sosyolojisini tespit deneyinde bulunurken yaptıkları şey sosyoloji bilimi bakımından bir kertede haklı görülebilir. Bir kertede diyorum, çünkü tarihî sosyoloji, çok defa bilinmezi bilinmezle açıklama sofizmine düşmekte. Tarihî sosyoloji, Avrupa, Osmanlı ve Japon feodalizmini karşılaştırarak, feodalizmi bir sosyal tip olarak tanımlamaya çalışabilir. Ama her üç alanda bize gelen verilere ne dereceye kadar

güvenebiliriz. Yeni yeni yapılan emprik tarih araştırmaları, bu toplumlarda feodal varsayılan durumları bazen kökünden değiştirebiliyor. Marc Bloch'un feodal toplumu (La Société féodal) bir önceki Fransız tarihçilerinin feodalizminden ne kadar farklıdır. Wittfogel'in "Doğu Despotizmi"nde "hidrolik toplumlar" dışındaki "despotik" imparatorluklar, meselâ Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yaptığı yorumlar ne derece "bilimsel", ne derece inandırıcıdır. Tarihçi, kendine özgü metodolojisi ile "zaman ve mekâna" içindeki olayı yeterince ortaya koymadıkça, antropologun ileri sürdüğü tanımlama bir teoriden ileri gitmez. Öyle ise tarihî antropoloji veya antropolojik tarihin değeri, ancak varsayılanı formüle etmekten ileri geçmez. Son kuşak "modelci" tarihçilerin ortaya koydukları eserleri, ne gerçek tarih ne de gerçek sosyoloji sayabiliriz.

Herhangi bir tarih döneminin yorumunda, kurum ve davranışları, günümüz üslup ve kavramlarına indirgeyerek anlatmak, ileri-modern tarihçilik gibi algılanır olmuştur. Meselâ, *gazâ*, ganimet akını, *sipahi tımarı*, fief sahibi atlı, *âyanlık*, feodal düzen gibi. 'Post-modernist' yazarlara göre mesela gazâ, *gâzî, fetih* gibi tarihî terimlerin kullanılması *ulusalcılık*, bağnazlıktır. Unutuluyor ki tarih, *mûşahhasın*, (*actual* olanın) bilgisidir. Osmanlı savaşçı, savaşırken İslâm'ın belli bir inanç ve zihniyetiyle savaşmaktadır; o gelişigüzel bir akıncı değil, bir *gâzî*dir, aldığı *ganîmet* onun için, dinin kutsallık verdiği bir kazançtır.

Cami yaptırmaya niyet eden sultanlar gazâ seferi düzenler ve *ganîmet malı*yla camisini yapardı; reâyâ vergisinin *haram* içerdiğine inanılırdı. Tarihçi, bu inancı, bu ruh hâletini, bu zihniyeti görmezliğe gelirse, tarihî mûşahhas olanı göz ardı etmiş olur; o zaman yaptığı şey tarih değildir.

Tarihin öteki bilim kollarından kesin farklılığı, olayı zaman ve mekân çerçevesinde, belli bir zamanın koşulları ve zihniyeti içinde yorumlamak zorunda olmasıdır. Tarih, belli bir zaman ve mekânda bir kez olanı bilmeye çalışır. Modern sosyal antropolojinin, araştırıcıdan, ilkel saydığı insanı incelerken kendini onun yerine koyabilmesini istemesi gibi.

Öte yandan, post-modernist tarihçi için belgelerin sağladığı bilgilere bağlı kalmak bir çeşit *fetişizm*dir (büyülü bir gücü olduğuna inanılan bir şeye körü körüne inanmak). Belge, geçmişten bize kalmış bir iz, bir kanıttır. Hangi biçimde olursa olsun belge, bizim geçmişe

bakabilmemize imkân veren tek penceredir. Onu incelemeden ve yorumlamadan geçmişi nasıl tasavvur edebiliriz? Eğer belge fetişizminden, belgenin tüm söylediğine körü körüne inanmak kastediliyorsa, eleştiri yerindedir. Belge sahte olabilir, belgeyi yazan belli bir maksada hizmet etme kaygısında olabilir. Ama tarih araştırmalarına yeni başlayanlar bile bunu bilir, her belge sıkı bir kritiğe tâbi tutulmadan kullanılmaz.

Geniş anlamda Tarih, ilim/bilim midir; evet diyor Divitçioğlu, tüm beşerî bilimlerde yorum dolayısıyla belirsizlik egemen olmakla beraber, tarih neden-sonuç nedenselliğini uygular. Geçmişten kalan izler, tekil gözlemler bize belli kategoride olgular verir. *Annales* ekolü bunu yapmak istiyor. Tekil gözlemler, sözcükler, simgeler, tarihçi tarafından doğru yorumlanmalı, doğru sınıflandırılmalıdır. İlişkiler ağını kurarak bütüncül (holistik) yapıyı kurmalıyız. Unutmayalım ki, sorun, sözcük ve simgeleri doğru yorumlamadadır. Divitçioğlu'nun, son kertede "tarihsel antropolojik çalışmaya kılavuzluk edecek paradigma, ya da araştırma programı"na (*Nasıl bir Tarih*, 17) göre, tarihte aranan şey "insancıl evrenseller" ve "ideal tipler"dir, yani sosyolojidir.

Tarih sosyolojisi, yani tarihte sosyal tipler tespit ederek değişik tarihî toplumları bu tipler çerçevesinde yorumlamak (Max Weber), tarih yazmaktan çok sosyoloji yapmaktır. Günümüzde moda olan bu tür tarihçiliği, hem sosyologlar hem tarihçiler yapmaya çalışıyor (son kez Wallerstein), bir taraftan sosyolog, tarih metodolojisinin talep ettiği bir takım disiplinlere egemen olmadığından yorumları, tipleştirmeleri su götürür nitelikte kalıyor. Birçok tarihçi de, sosyolojinin sunduğu soyut kavramları uygulama çabası içinde bu kuralları göz ardı ediyor.

Divitçioğlu'nun "antropolojik tarihçilik"i, bütün eleştirilere rağmen gene de, Osmanlı tarih yorumlamasına yeni bir bakış getirmiştir. Özellikle, antropolojiden esinlenerek yorumlama metoduna ait öğütleri, Osmanlı araştırıcıları için yararlıdır. Divitçioğlu, Türk tarihini antropolojik metodla açıklamaya çalışırken, hem antropolojik metod üzerinde, hem de Türk tarihi üzerinde yapılmış araştırmaları gözden geçirmiştir. Bu arada Ziya Gökalp'in "Eski Türkler'de İçtimaî Teşkilât" (*Milli Tetebbu'lar Mecmuası*, I), Divitçioğlu'nun yapmak istediği yolda atılmış ilk adımı olarak anılmalıdır. Bu literatür zenginliği içinde bazı temel yazılar gözden kaçmış görünüyor. Türk-

ler'de kutsal kaganlık konusuna "şimdiye dek hiçbir Türkolog" değinmemiş sözünü nasıl anlamalıyız? *Kut* ile kaganın semavî egemenliği üzerinde Gökalp'ın yukarıda anılan yazısından başka A. Bombacı'nın "Kutlu Bolsun" araştırmasında ve Uygurlar üzerindeki tüm araştırmalarda bu konuya değinilmiştir.

Divitçioğlu'nun *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu* adlı eseri farklı bir yorum tarzı olarak incelenmeye değer. Önsözünde Divitçioğlu, bu tarihî çağdaş kaynaklarından değil, ancak iki yüzyılın efsâne ve iddialarıyla yüklü sonraki derlemelerden okuyabildiğimizi vurgular. Fakat bu ikincil derlemelerin, Osman, Orhan dönemine kadar giden rivâyetleri içerdiği de bir gerçektir. Öte yandan Divitçioğlu'nun da kabullendiği gibi, antropoloji ile geliştirilmiş bir metodoloji ile "gerçeğe daha çok yaklaşma" imkânı da vardır. Biz, Âşıkpaşazâde rivâyetlerinde, Orhan'ın imamı İshak Fakih'ten, yani Osman'la çağdaş birinden, hem de onun dili ve üslûbu ile bize intikal ettiğini tespit edebiliyor ve o rivâyetlerdeki bilgileri, özelikle yer-adları üzerinde alan araştırmalarıyla veya çağdaş Yunan kaynaklarıyla kontrol edebiliyoruz (bkz. İnalcık, "Osman Beğ", *Belleten*, 2006).

Ahîler mi, yoksa *gâzîler* mi beyliği kurmuşlardır tartışması yersiz. Çünkü her ikisi de doğru, savaşçı gâzîler fetih yapıyor, fethedilen toprak ve halkın İslâm devlet geleneğine göre örgütlenme işini ahîler ve fakılar yapıyordu. Burada fakıları ekledim, çünkü gâzîlerin örgütlemede kılavuzları, daha ziyade İslâm *ilm-i hâllerini* bilen fakılardı. Sultan-Öyüğü ve Hüdavendigâr sancakları Hakanî Tahrir defterlerinde, ahîler kadar fakılar zikr olunur. Osman'a Karacahisar'da temel İslâm kurallarını öğreten Tursun Fakîh idi.

YENİ TEPKİSEL AKIMLAR

1997'de Mersin'de toplanan ve "milliyetçi" tarihçiliğin enine boyuna eleştirildiği I. Ulusal Tarih Kongresi'ne sunulan bildiriler[13] Türkiye'de yeni tarihçilik görüş ve akımlarını yansıtan ilginç bir platform oluşturmuştur. Orada genç tarihçiler, şu gözlemi yapmaktadır: Tarihçilik, "mikro-milliyetçilik ve etnik temelli bölgesel savaşların" etkisi altındadır ve bizzat tarihçiliğin bunda payı olduğu inancındadırlar.

[13] *Tarih ve Milliyetçilik; I. Ulusal Tarih Kongresi Bildirileri*, Mersin, M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, 1999.

Milliyetçiliği, "millî benlik", "kolektif kimlik" olarak ele alan sosyolojik yaklaşım, onun "öteki"ne (azınlıklara), Türkiye örneğinde devletin tutum ve varsayımları şeklinde ortaya çıktığını vurgular (B. Çukurova ve M. Yüksel).

Tarih ve milliyetçilik üzerine I. Ulusal Tarih Kongresi, gerçekte, Türkiye'de 1970'lerin sağ-sol kavgalarıyla başlayan toplumsal tepkileri yansıtması itibarıyla dikkate değer. Yeni dönemde halk, 27 Mayıs 1960 darbesiyle bir kez daha belli bir disiplin altına sokulduğuna inanmış, buna karşı yeni dönemde Demokrat Partiyi sürdüren yeni sağcı partiler ortaya çıkmış, bizzat CHP'nin sultacı kadrosuna karşı sosyal reform isteyen Ecevitçi hareket güçlenmiş, iktisadî darlık içinde bunalan ülkede geçim ve gelecek umudunu kaybetmiş bir gençliğin devrimci radikal direnci baş göstermiş, bu radikal akıma karşı Türk-İslâm sentezi formülüyle bir milliyetçi-İslâmcı hareket gittikçe militan bir nitelik kazanmıştır. Bir yaklaşıma göre, 1960-1980 döneminde Türk tarihçiliği, bu siyasî atmosferin kuvvetli etkisi altındadır.

Türkiye'de şimdi şuna inanılıyor ki, ulus-devletin kuruluşu ile beraber, millet-devlet özdeşleşmesi gelmiştir. Dünyada olduğu gibi günümüz Türkiye'sinde de, bunun sonu gelmiş, özellikle ekonomik küreselleşme akımı yeni gelişimi hızlandırmıştır. Şimdi cemaatler, azınlıklar, çoğulcu sivil toplum kurumları öne çıkmaktadır. Postmodernizm, İkinci Dünya Savaşı sonunda, merkeziyetçi, tek hukuka dayanan, ekonomide bütünleşmeyi hedefleyen millî devletin sonunu mu ifade ediyor, sorusu gündeme gelmiştir. Tarihçilik de devletin tekelindedir. Şimdi eğer mümkünse, "popüleri merkeze alan bir tarih yazıcılığı" gerekir (A.Y. Sarıbay). "Milliyetçi, muhafazakâr tarihçileri" eleştiren Tanıl Bora'ya göre, Türk tarihçiliğine "devlet mitosu" egemendir. Bu çeşit tarihçilikte, Türklük kavramı temel mitostur. "Türk Tarih Tezi" bunun açık bir ifadesidir. Bu tarih mitolojisinde, Türklerin devlet kuruculuğu, kurulan devletler arasında devamlılık, kahraman devlet kurucuları, merkeziyetçi evrensel devlet kavramları egemendir. Bora'ya göre esasen Türk-İslâm sentezi anlayışı da, bu mitoslara dayanır.

Mersin Kongresi'ne bildiri sunanlar aslında, XX. yüzyıl sonunda Türkiye'nin yeni siyasî, sosyal, ekonomik yapısı ve şartları üzerinde gözlemlerini dile getirmekte (milliyetçilik, İslâmcılık, küreselleşme, postmodernizm, devlet mitosu, Kürt kimliği), Osmanlı toplum yapısı

ve Osmanlı devlet anlayışı (cemaatler, etnik gruplar karşısında devlet, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde aşırı milliyetçilik) konuları üzerinde eleştirel gözlemler yapmaktadırlar.

Son yirmi yıl içinde etnik bilinçlenmenin ilerlediği yıllarda, etnik tarihler çıkmaya ve ayrılıkçı azınlıklar elinde ulusalcı-merkeziyetçi geleneği eleştirme, hattâ karalamaya varan yayınlar ve beyanlar yapılmaya başlandı.

Bu akım, aşırı milliyetçi ve devletçi tarihçiliğe bir tepki gibi algılansa da, aynı abartma ve saptırmalar onda da belirgindir. Tarih yazılıcılığı, belli bir dönemin aynası, manifestosu diyenler belki haklıdır.

Son zamanlarda eski Osmanlı kaynaklarının, sözde *"sadeleştirme"* yöntemiyle yayımlanması tehlikeli bir çığır açmıştır. Evvelâ, kaynaklardaki dil, tâbir ve terimler bugünkü Türkçe ile karşılanamaz. "Sadeleştirilmiş" eser, kaynağın bozulmuş şeklidir, kesinlikle bir tarih araştırması için kullanılamaz. Şayet sadeleştirme, halk diliyle halk okuyabilsin diye yapılıyorsa, bu da gereksizdir; zira kaynaklardaki üslûp ve yaklaşım günümüz için tamamiyle çağ-dışıdır, ortalama aydın bunu okumaz. Başka bir yaklaşım, İslâmî inançlarımızı tarih yazmada esas tutmaktır. Böylece, Osmanlı padişahları, dindar azizler mertebelerine yükseltilir, pâdişâhların devlet idaresinde mutlak iradesini yansıtan *örfî kanûnnâme* sistemi tamamıyla reddolunur. Acaba, "Bilinmeyen Osmanlı"yı bu yolla daha iyi mi bileceğiz?

FRANSIZ *ANNALES* EKOLÜ VE TÜRK TARİHÇİLİĞİ

Türkiye'de Fransız tarihçiliğinin etkisi Fernand Braudel ile süregelmiş, yeni bir yön kazanmıştır. Braudel, *La Méditerranée* eserini neşrettiği zaman, Paris'te bulunuyordum. 1950'de *Milletlerarası Tarihî İlimler Kongresi*'ne katılmak için Londra'dan Paris'e gelmiştim. Kongredeki konuşmalar sırasında, bambaşka bir üslûp ve anlayışta yazılmış olan Braudel'in kitabı geniş yankılar yapıyor ve tartışılıyordu. Kitabı aldım ve orada, Osmanlı İmparatorluğu'nun o zamana kadar Avrupa tarihçiliğinde hiç görmediğimiz bir şekilde ele alındığını heyecanla fark ettim. Braudel, doğu Akdeniz'e hâkim olan Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal, demografik ve ekonomik *structural* niteliklerin Batı'dakilerle paralellik gösterdiğini, bu iki dünyanın karşılıklı yakın temas ve karşılıklı-etki içinde bulunduğunu ve birbirinden ayrı incelenemeyeceğini gösteriyordu. Braudel, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da olmakla beraber, Avrupa dışında, Avrupa'ya düşman, âdeta normal bir gelişim ile tasvir edilmesi geleneğini bırakıyor, gerçek bir tarihçi görüşü ile iki ayrı kültüre tâbi bu iki dünyanın gerçekte birbirini tamamladığını ortaya koyuyordu. Bu gerçeğe yakın bir yorumdu. Braudel, beşerî coğrafya bilgisini Vidal de Lablache'in talebesi olarak, *geo-determinism* (coğrafya belirlemesi)

anlayışı ve Bergson'u hatırlatan bir *longue-durée* (uzun *süre*de temel yapı-değişimi) kavramı ile tarihçilikte bir devrim yapıyordu. Aslında, onun Lucien Febvre ve Marc Bloch ekolünü devam ettirdiğini biliyoruz. Onlar bu yazarlara *total history* toplum ve devletin kavramını getirmişlerdi ve toplumun sosyal-ekonomik kurumları, zihniyet, yaşam şartları ile yani toplum ve devletin tümü ile bir bütün halinde tasvir edilmesini istiyorlardı. Braudel, *total history* yaklaşımını Akdeniz halklarına ve bu arada Osmanlı toplumuna, uygulamaya çalışmıştır. Fakat kendi ifadesi ile Osmanlı İmparatorluğu "a zone of formidable uncertainty" (müthiş bir belirsizlik bölgesi)dir. O, sorduğu sorulara cevap veren pek az araştırma bulabiliyordu. Bu onu yazılanlarda çoğu kez yanlış hükümlere götürmüştür. Bununla beraber, üstat tarihçi, o parlak üslubu ile Osmanlı tarihinin temel yapısı üzerinde açık ve anlamlı sorular sormaktaydı. Bu soruların her biri biz Osmanlı tarihçileri için, bir araştırma yolu açmaktaydı. Eser, Türk tarihçiliği üzerinde devrimsel bir etki yapmıştır (bkz. yukarıda). Barkan, Braudel'in eserini Türk okuyuculara tanıtmış, onun ortaya attığı bazı önemli soruları sonraları inceleme konusu yapmıştır. Öbür taraftan ben de 1951'de *Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti* üzerinde bir araştırmayı (M. Akdağ) tenkit ederken Braudel'in görüşlerini izledim, nüfus (*demography*) ve para meselelerinin özellikle Akdeniz'i istilâ eden Amerikan gümüşünün Osmanlı ülkesinde etkilerini, fiyat devrimini ele aldım. Barkan'ın davetiyle Braudel Türkiye'yi ziyaret ettiği zaman onunla tanıştım. Braudel etkisi, bugün dünya tarihçiliğinde en etkili akımlardan biri olduğu gibi, Osmanlı tarihçiliği için de aynı şey söylenebilir. Barkan, Braudel'in eserinin ikinci baskısında kendisine nüfus ve fiyat hareketleri üzerinde yaptığı araştırmaların sonuçlarını vermiştir.

Kaynaklarımızı bilimsel kritik bir metodoloji ile kullanmadığımız zaman, milliyetçi Balkan ve Arap tarihçiliğinde gördüğümüz gibi, milli veya Marxist ideolojilerin yanlış yorum ve çarpıtmalarına düşüyoruz. Yahut Batı tarihçiliğinde olduğu gibi, *Euro-centrism* veya kolonyalizm, Osmanlı tarihinin çarpıtılmış bir tasvirini vermektedir. Türk tarihçiliği de başlangıçta, millî devletin kuruluşu ve topyekûn batılılaşma hareketi üzerine Osmanlı tarihini belli bir dünya görüşüne göre yorumlama yoluna girdi. Orta-Doğu ve Balkanlar'da siyasî gelişmeler göz önüne alınınca, bunu tabii görmek mümkündür. Osmanlı imparatorluk idaresini amansız bir boyunduruk (*oppression*) olarak tasvir etmek, milli devletin ve kültürün oluşturulması ve milli kimlik (*identity*) için gerekliydi. II. Dünya Harbi'nden sonra Osmanlı boyunduruğu teorisi, Balkanlı milletlerin Türk fâtihler tarafından sömürüsü şeklini almıştır. Hiçbir Balkanlı tarihçi, o zaman Balkanlar'da yerleşmiş yüz binlerce Türk göçebe ve çiftçilerin *reaya* sıfatı ile aynı koşullar altında yaşadığını dikkate almıyordu. Öbür taraftan, Balkanlı ve Arap tarihçileri, kendi milletlerinin Batı Avrupa milletleri karşısındaki geriliğini kolayca Osmanlı boyunduruğu ile açıklamaktaydılar. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle Osmanlı arşiv belgeleri ve tahrîr defterleri üzerinde çalışmaların başlaması üzerine, bu görüşleri düzelten yeni bir akım ortaya çıkmıştır. Osmanlı döneminin, bir *tarih dönem* olarak açıklanması ve o zamanki tarihî koşulların incelenmesi, Osmanlı tarihî araştırmalarında gerçekten yeni bir dönem açmıştır. Bu alanda Macar oryantalistleri öncülük etmiştir. L. Fekete ve onun öğrencileri, Osmanlı tarihî araştırmaları üzerinde bu alanda değerli araştırmalar yapmışlardır. Macar tarihçilerinin arkasında Yugoslav, Bulgar, Romen, Arnavut ve Yunan tarihçileri Osmanlı dönemi tarihlerini, Osmanlı arşiv belgeleri ışığı altında değerlendirme yolundadırlar. Bu çalışmalar, daha ziyade Osmanlı kurumları, demografi, sosyal ve ekonomik koşullar şehircilik (urbanizm) gibi konular üzerinde durmaktadır. Bu istikametteki çalışmalara, Arap tarihçiler de (Bakhit, Râfik, Abdurrahim) katılmıştır.

Osmanlı tarihi üzerindeki ilmî çalışmaları etkileyen başka bir akım da sosyologların yorumlamalarından gelmektedir. Marxist ve Weberyan sosyolojilerin formüle ettikleri modelleri, Osmanlı tarihine uygulama çabaları, bu tarih araştırmalarına, muhakkak ki, yeni ilginç yönler ve konular getirmiştir; fakat öbür taraftan yapılan genellemeler bazen bizi yanlış yönlere götürmektedir. Osmanlı tarihine ait sosyal ve ekonomik konular üzerinde şimdiye kadar esaslı araştırma yapılmadığı için, bu genellemelerin çoğu tarihî bir temelden yoksun, temelsiz teoriler olarak kalmaktadır. Öbür taraftan, sosyolojik kavramlar ve genellemeler, bize tarihî problemleri belli formüllerle çözdüğümüz hissini vermektedir (bkz. yukarıda Modern Türk tarihçiliği). Marx ve Weber ile beraber, son zamanlarda tarihsel sosyolojinin ustaları A. Wittfogel ve Einsenstadt'ın genç nesil Osmanlı tarihçileri üzerindeki etkileri unutulmamalıdır. Orijinal kaynakları inceleme için gerekli araç ve bilgilere hakkı ile sahip olmadan, Osmanlı tarihinin büyük problemlerini bir takım sosyolojik genellemelerle çözümlenmiş

saymak, bu son dönemde bir moda haline gelmiştir. Bizim disiplinimiz, zamansız ve mekânsız genellemeler yapmak değil, zaman ve mekân içinde olayları ve gelişmeleri incelemektir. Son zamanlarda *hermeneutics*'in tarihçiler arasında yeniden önem kazanmasını hayırlı bir gelişme olarak selâmlamak gerekir.

Bugün Osmanlı tarihçiliğindeki yerimi, ilk araştırmalarıma göre tayin etmek isteyenler yanılmaktadır. Benim fikirlerimde ve araştırmalarımda dönemler vardır. Tarihçi kişiliğimin gelişmesine Marxist yorumun oldukça kuvvetli tesiri olduğunu ilâve etmeliyim. Bu etki daha 1935'lerde Kadro hareketi sonucunda ortaya çıkan sol akımla başlar. Bu arada Prof. Yusuf Akçura'nın, Hukuk Fakültesi'nde verdiği tarih dersleri notlarından Marxist yorumu izlemiştim. Osmanlı tarihinin Marxist yorumu, 1970'lerde Türkiye'de devrimci Marxizm ve öğrenci hareketlerinin yoğunlaştığı yıllarda kuvvetlendi. Dışarıda iş bulamayan öğrencilerimiz, Türkiye sosyal ve ekonomik geriliği sorununu Osmanlı tarihinde aramaya yöneldiler. Genç yazarların uğraştığı konular, sosyal yapı konusu üzerinde toplanıyordu. Türkiye'nin geri kalmışlığının kökleri ve nedenleri soruluyor ve sonunda *Asian Mode of Production* (Asya Tipi Üretim) teorisi hararetle benimseniyordu. Gençler sorularına tarih literatüründe cevap aradıkları zaman başlıca Barkan'ın, Mustafa Akdağ ve benim tarih araştırmalarımıza dönüyorlardı. Marxistlerin sorduğu sorular, Braudel'in sorduğu sorulara yakındı. Sosyal yapı meselelerini incelerken, tarihî materyalizmin etkilerinden kurtulmaya imkân yoktu. Bu akımın öncülerinden biri Sencer Divitçioğlu *Asya Tipi Üretim Tarzı* teorisi üzerine bir dizi eser verdi. Onun Osmanlı sosyal tarihi ile uğraşanlar üzerinde sürekli tesiri olmuştur. Son nesil sosyolog ve tarihçilerinden Huri İslamoğlu-İnan ve sosyolog Çağlar Keyder bu akımı son zamanlarda en iyi temsil edenlerdendir. Onlar, Braudel'in *total history* görüşüne paralel olarak Marx'ın sosyal temel yapı (*social formation*) kavramını esas alıyorlar.

İslamoğlu-İnan, bir sosyal tarihçi olarak ATÜT teorisinin katı kadrosunu ılımlı bir yaklaşımla Osmanlı sosyal yapısının özelliklerini belirtmeye çalıştı. 1980'lerde ATÜT teorisinin ortaya çıkardığı sorular üzerinde araştırmalarımı derinleştirmeye çalıştım, arazinin büyükler elinde toplanması köylü emeğinin istismârı, tarım ekonomisi, fiyat hareketleri, köy-şehir ilişkileri gibi konular üzerinde, arşiv belgelerine göre araştırmalar yapmaya giriştim. Marxist ATÜT teorisinin Osmanlı sosyal yapısı meselelerine cevap vermediği meydanda idi. Osmanlı belgelerini inceleyerek ortaya çıkardığım *çift-hane* sistemi Osmanlı tarihî realitesini göstermekteydi. Osmanlı sosyal yapısını klasik dönemde (1450-1600) belirleyen geniş köylü kitlelerinin üretim hayatını tayin eden *çift-hane* sistemidir. Marx'ın Hindistan şartlarını inceleyerek ortaya attığı ATÜT teorisi sosyal yapıyı âdeta anormal bir tarihî olgu ile görmektedir. Yani, Asya'da köylü toplumları, askerî fâtihler tarafından boyunduruk altına alınmış ve bunlar köylünün artı-üretimini (*surplus-product*) sürekli gasp eden bir sömürü rejimi kurmuşlardır. Bu açıklama tarzı, bizzat Marx'ın sosyal formasyon teorisine aykırıdır. Başka deyimle, ona göre sosyal yapı ve gelişim, Asya toplumlarında ekonomik bir mekanizma ile gerçekleşmiyordu. Hâlbuki bizim çift-hane sistemi, ekonomik mekanizmayı açıklamaktadır ve tarihî belgelere dayandığı için tarihî bir yorumdur.

Tanınmış sosyolog profesör Immanuel Wallerstein 1977'de *Fernand Braudel Research Center*'i açmak üzere, Binghamton'da uluslararası bir konferans topladı. Bu konferansa bir Braudelci olarak davet edildim, Braudel ekolünün Osmanlı araştırmaları üzerinde bir bildiri okuyarak Braudel'in koyduğu sorular üzerinde Türkiye'de ve dışarıda yapılan incelemeleri özetlemeye çalıştım. (bu katkım, *Review* I. sayıda yayımlandı, İngilizce metin Ek'te). Wallerstein, Batı kapitalist dünya ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sistem içindeki yeri ile ilgili idi. Onun *peripherilization* (bağımlılaşma) teorisine göre, Osmanlı ekonomisi Avrupa dünya kapitalist ekonomisine ne zaman ve ne derece entegre olmuştur. Wallerstein'ın görüşleri Türk tarihçilerini yakından ilgilendirdi, kendisini Ankara'da 1977'de toplanan I. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisadi Tarihi Kongresine davet ettik. Orada, Çağlar Keyder, Huri İslamoğlu gibi genç sosyolog ve tarihçiler kendisiyle tanıştılar ve Wallerstein'ın yanına öğrencilerini gönderdiler. *State University of New York at Binghampton*'da Wellerstein yanında yetişen öğrencilerle bir *Osmanlı Araştırma Grubu* teşkil ettiler. Bu grup, konferanslar düzenleyip yayınlar yaparak Osmanlı tarihini *peripheralization* teorisi açısından incelemeye koyuldular. Bu akım, Türk-Osmanlı tarihçiliği üzerinde başka çevrelerde de izleyici buldu. Bunlardan biri Dr. Bruce Mc Gowan olup Osmanlı sosyal ve ekonomi tarihine ait kitabı önemli bir katkıdır. Keza, Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, ATÜT teorisiyle *peripheralization* çerçevesinde bir takım ilginç yayınlar yapmış bu-

lunmaktadırlar. Wallerstein'e göre, Osmanlı İmparatorluğu, Çin gibi, kendi kendine yeten ve Avrupa'nın ekonomik istilâsına karşı koyan "bağımsız bir imparatorluk ekonomisine" *(imperial economy)* sahip olmuştur.

Wallerstein'a göre bu ekonomiler, Avrupa kapitalist dünya ekonomisi dışında bağımsız bir kategori temsil etmektedir. Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa ile sıkı ticarî ilişkileri dolayısıyla oldukça farklı bir karakter göstermektedir. Osmanlılar, Orta-Doğu'da Avrupa sanayiine ham madde pamuk, deri, yün, boya) vermekte ve Avrupa endüstri mamûllerine önemli bir pazar teşkil etmektedir. Zamanla bu bağlılık kuvvetlenerek Osmanlı ekonomik-sosyal yapısında değişikliklere yol açmış sonuçta *peripherilization* burada da gerçekleşmiştir. Bu tarihî süreç üzerinde yukarıda sözünü ettiğim gençler bazı *tarihî* araştırmalara girişmişlerdir. Gerçek *peripherilization*'ı 18. yüzyıl ikinci yarısına kadar getiriyoruz. (bu bakımdan bkz *Türkiye Tekstil Tarihi*). Bu konu da daha önce Türkiye'de tartışılmış bir konudur. Kadro grubu, bu süreci Türkiye'nin yarı-sömürge haline gelmesi biçiminde ele alıyordu. Wallerstein grubu ile bu akım, Türk tarihçiliğinde daha esaslı bir metodoloji ile ele alınmış bulunuyor.

FERNAND BRAUDEL VE ÖMER LÛTFİ BARKAN

Büyük Fransız tarihçisi Fernand Braudel,[1] 16. yüzyılda Akdeniz'in bütünüyle bir tek tarih yaşadığını, nüfus hareketleri, ekonomisi, ticaret ve para sistemi ve savaşlarıyla bir bütün oluşturduğunu, bu içdeniz etrafında Osmanlı âlemi, İtalya, İspanya, Kuzey Afrika'nın ortak bir tarih yaşadığını parlak bir tablo çizerek göstermiş, usta tarihçi, İtalyan, İspanyol, Fransız arşivlerinin sağladığı zengin belge koleksiyonlarının ışığı sayesinde Batı Akdeniz'i her cephesiyle gözler önüne sermiş, Osmanlı Doğu Akdenizi'ne gelince, bu dünyaya ancak Adriyatik kıyılarında Dubrovnik (Raguza) arşivlerinde yapılan araştırmalar (özellikle Tadić'in araştırmaları) sayesinde bir pencere açabildiğini işaret etmiştir. Fransız tarihçi bununla beraber "Doğu Akdeniz tarihinin karanlıkta kaldığını" itiraf eder. Braudel'in kapsamlı "total" "holistik" tarih görüşüyle, bir başka usta, Ömer Lûtfi Barkan, Osmanlı arşivlerinde bu dünyayı aydınlatmıştır. Barkan, Osmanlı toprak ve tarım sistemi, nüfusu, ekonomisi, para ve fiyat hareketleri üzerinde derinliğine araştırmalarıyla Braudel'in dikkatini çekmiştir. Braudel'in eseri çıkar çıkmaz Barkan onun bütüncü tarih yaklaşımını Türk okurlarına tanıttı,[2] sosyal düzen, para ve fiyat hareketleri konularını arşiv belgeleri ışığında günyüzüne çıkaran araştırmalarını peş peşe ortaya çıkarmaya başladı.

[1] Yapıt kitabı, *La Méditerranée et la monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1999.

Bu satırları yazan 1950'de Paris'te toplanan *Tarih Bilimleri Kongresi*'nde Braudel'in eseriyle tanışmış, *Belleten*'de bir makalesinde onun buluşlarından genişçe yararlanmış[3] ve zamanla Braudel-Barkan okulunun takipçisi olmuştur.

Barkan, böyle kapsamlı bir yaklaşımın, özellikle Osmanlı tarihi incelenirken izlenmesi gerektiği üzerinde durur. "Osmanlı tarihini dış âlemden tecrit edilmiş kapalı bir muhitte, yalnız kendi zâtî inkişaflarının mantığı içinde, müstakil bir varlık gibi" incelemenin mümkün olmadığı gerçeğini vurgular (yukarıda aktardığımız özelliği ve kullanılan dil, Barkan'ın genç kuşaklar tarafından neden gerektiği biçimde okunmadığını açıklar). Barkan, Braudel'in yaklaşım biçimini gösteren misâller verirken kendi tarih görüşünün aynı çizgiyi izlediğini belirtir; devlet başkanlarının ve çarpıcı siyasî olayların tarihi yerine "halk yığınlarının her günkü hayatları" ve olayların "devamlı neticeleri" üzerinde durmak gerektiğini işaret eder.

Braudel eserinde, coğrafî çevre ile insanın mücadelesini ve bunun ekonomik sosyal biçimlenmelerini uzun uzadıya ele almıştır (hocası Akdeniz beşerî coğrafyacısı Vidal de Lablache'in bunda payını kendisi önsözde belirtir). Tabiî bu koşullar, belli bir devrede ve belli bir toplumda insanın doğa üzerinde egemenlik derecesi, teknoloji düzeyi ile "karşılıklı etkileşim" şeklinde anlaşılmalıdır. Bunun için Braudel *géohistoire* terimini önerir. Barkan, haklı olarak, burada coğrafî koşullara verilen önceliğin kaçınılmaz bir determinizme götüreceği kaygısını anımsatır, fakat Braudel'in "coğrafî bir kaderciliğe" düşmediğini işaret eder.

Barkan önemle belirtir ki, ileri sürdüğü tanımlamaları, Braudel gibi, arşivlerden çıkardığı belgelerle açıklamaya çalışmaktadır. Bu

[2] *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*,

[3] "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde bir Tedkik Münasebetiyle", *Belleten*, XVI (1951), 629-690.

metod, Barkan'ın bütün araştırmalarının temelini oluşturmuştur. Braudel, Osmanlı arşivlerine girmek imkânına sahip olmadığından yalnız Dubrovnik (Ragusa) arşivinden ve bu arşive dayanan yayınlardan yararlanmıştır. Braudel, Akdeniz'in Osmanlı egemenliği altındaki doğu kesiminin, tarih için henüz keşfedilmemiş bir dünya olduğunu belirtir ve Türk tarihçilerini Osmanlı arşivlerinde araştırma yapmaya teşvik eder.

Barkan, hem araştırma konuları, hem de Osmanlı arşivlerinde araştırma bahsinde Braudel'in tavsiyesinden çok önce bu işe el atmış bulunuyordu. 1951'den sonra Barkan ve Braudel birbirlerini keşfetmişler, aralarında yakın bir dostluk ve işbirliği kurulmuş ve Braudel eserinin ikinci baskısında Barkan'ın incelemelerine genişçe yer vermiştir (Braudel'in etkisi altında Barkan'ın Fiyat Devrimi üzerinde çalışmaları için ileride bkz.).

Malûmdur ki, Barkan çalışmalarını, belli konularda temel belgelerin yayımlanması işine çok erkenden hasretmiştir. Büyük tarih bilgini F. Braudel'in ve Barkan'ın "belgesiz tarih yazılmaz" uyarısını, genç kuşak içinde tersini düşünenlerin duyması yerinde olur. Barkan, Braudel'in eserinde üç genel bölümü, özellikle ilginç bulmuştur: A. Akdeniz demografisi; B. Amerika madenlerinden gümüş ithalâtının Akdeniz ülkelerinde sebep olduğu fiyat devrimi, bunun ekonomik ve sosyal sonuçları; C. Hindistan'a Avrupa'nın Atlantik Okyanusu'ndan varışı, bunun Orta Doğu'da etkileri. Bu konular, daha sonra Barkan'ın araştırmalarına ve belge yayınlarına yön veren araştırma konuları olmuştur. Ancak şu noktayı hatırlatmak gerekir ki, Barkan, Braudel'den önce Osmanlı İmparatorluğu tarihinde sosyal ve ekonomik konuları, özellikle tarımsal ekonomi ve demografik meseleleri başlıca araştırma konusu yapmıştı.

Braudel ve Barkan'ın üzerinde Marxist yaklaşım ne dereceye kadar etkili olmuştur. *Le Monde*'da (14 Mart 1963) Braudel ile yapılan bir söyleşide, Marxizm'in tarihçi için hâlâ yararı olup olmadığı sorulmuş; Braudel, cevabında "yazdıklarım üzerinde bunun işgal ettiği önemli yeri hayretle görüyorum", diyor ve ekliyor, "zaten günümüzde, siyasî veya felsefî ne olursa olsun hiçbir tarihçi onun etkisinden kaçamaz. 1945'ten beri Marx'ın kullandığı terminoloji, siyasetle birlikte çeşitli sosyal bilimlerin dilinde az çok kullanılagelmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra her şey zihnimizde sorgulanmaya başlamış ve Marx'ın bize öğrettikleri en ciddi kafalara kendini kabul ettirmiştir". "Biz tarihçiler de", diyor Braudel, "farkına varmadan Marx'tan gelen kelimeler ve tâbirleri kullanmaya alıştık. Bunlar arasında sınıflar arası kavga, üretim tarzları, emek, artı-değer, alt ve üst sosyal yapı, kullanım değeri, mübadele değeri, diyalektik, işçi diktatoryası gibi ifadeler herkesin dilindedir". Braudel devamında ekliyor:

> Şayet Marxizm'den kendimizi kurtarmak istersek –ki bildiğime göre hiçbir ciddi tarihçi bunu denememiştir– bu gerçek bir büyücü kovalaması hâlini alır. Hakikatte, devrimizin dilini kullanmadan tarih yazılamaz. Tarih için, her zaman için geçerli bilimsel bir lûgat icad etmek mümkün değil. Marx'ın kitapları ile çok önceleri, 1932'den beri ilgilendim. Ama daha çok yorumları izledim. Meselâ, Joseph Schumpeter, Marx'ta ayrı ayrı bir ekonomist, bir sosyolog, bir tarihçi görür. Hâlbuki Marx, taslak hâlinde bu 'dilimleri' devamlı bir bütünlük içinde birbirine katar. Marx'ta politika bu bilgi alanlarıyla karışmıştır. Braudel devam ederek, "Marx'ın *Capital*'i, tarihçi için daima yararlanabileceği bir akademik tez niteliğindedir. Bu eserde bana uygun gelen çok şey buldum. Ama kabullendiğim kelimeler ve tezler, bende özel bir anlam kazandı. Meselâ bana göre, üst yapıdakiler de güç bir hayat sürmektedir. Ben gerçek tarih (*l'histoire réelle*) ile gözümde belli bir şekil alan, canlanan şeye ilgi duyarım. Ancak bundan sonra onu açıklama deneyiminde bulunurum. Şu da âşikârdır ki, bir tarih araştırmasına önceden bazı sorular sormadan yaklaşılmaz. Bunlar bir çeşit problematikler yumağıdır, onları sonunda gerçekle denemeye koyar, kabul veya reddeder yahut değiştiririm. İlkin problematik, sonra gerçek tarih ve açıklama. Hâlbuki bir Marxist tarihçi için problematik daima önündedir, değişmez."[4]

NÜFUS SORUNU

Braudel, genel tahminlere dayanarak bir rakam verdiği hâlde Barkan Osmanlı arşiv belgeleri üzerinde yorucu araştırmalar sonucu 1520-1535 döneminde Osmanlı ülkesi için12 veya 12.5 milyon bir nüfus tahmin eder.[5] 16. yüzyıl sonunda Braudel ilhak edilen bölgeler nüfu-

---

[4] İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı tarihinin Marxist teoriye göre yorumu için bkz. Halil İnalcık, "On the Social Structure of the Ottoman Empire", *From Empire to Republic*, İstanbul: ISIS, 1993.

[5] Bu bir tahmindir, zira Osmanlı tahrîrlerinde *nefer* (bireyler) değil, temelde *hâne* (aile) sayılmıştır, vergiye tâbi olmayan önemli bir nüfus kesimi sayım

suyla beraber 20-22 milyon, Barkan ise 30-35 milyon önerir. Barkan, yaklaşık % 40-60 bir doğal nüfus artışını göz önünde tutmuştur. 16. yüzyıl sonlarında zengin ve yoğun bir nüfus yapısı gösteren Fransa'nın nüfusu oldukça kesin bir rakamla 16 milyon, İspanya'nınki 8 milyon hesaplanmıştır.

Akdeniz nüfusunda değişiklikler konusunda Braudel ile Barkan farklıdırlar. Braudel, 16. yüzyılda sonunda nüfusun iki misli bir artış gösterdiğini vurgular; Barkan ise Osmanlı nüfusunda % 40-60 bir artış tespit etmiştir. Şehirlerde bu artış, nüfus yığılması nedeniyle % 72'ye kadar çıkar.

Braudel'in nüfus artışının ekonomik-sosyal sonuçları hakkında analizini Barkan son derece ilginç bulur. Nüfus baskısı, buğday ticaretinin büyük önem kazanması, işsiz ve serseri takımının yaygınlaşması gibi sosyal sonuçlar Türkiye tarihinin de meseleleri arasındadır.

Barkan, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde eskimiş kısıtlı literatüre bağlı kalmak zorunda kalan Braudel'in bazı yanlış genellemelerini de düzeltmek gereğini hissetmiştir. Bu yanlış görüşlerden biri, Marx'ın ATÜT teorisine bağımlı olarak Braudel'in, Osmanlıları sırf yerli üreticileri istismar eden bir işgal ordusu biçiminde görmesidir. Oysa Barkan, çok önce 1942'de *Vakıflar Dergisi*'nde (II, 1942) "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Vakıflar ve Temlikler" adlı makalesinde, Osmanlıların boş toprakları "şenlendirme" için bilinçli bir iskân politikası güttüklerini belgelerle ortaya koymuştu. Bunu yaparken idarenin başlıca kaygısı, yol güvenliği ve vergi kaynaklarını genişletmekti. Ayrıca ricâle yapılan temlîklerden beklenen bir husus, boş toprakların işlenir hâle gelmesini sağlamaktı.

Göçebelerin, tarım bölgelerine gelip yerleşmeleri de Barkan'a göre nüfus baskısı sonucudur. Üstadın bu nüfus baskısı teorisi, sonraları birtakım araştırıcıyı (M. Cook, H. İslamoğlu) bu soru üzerinde araştırma yapmaya sevk etmiştir. 17. yüzyılda Güneydoğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya aşiret göçlerinin gerçek sebebi ise, Orta Arabistan çöllerinden Kuzey Suriye'ye göçen Arap aşiretlerinin yaptığı baskı ile ilgili görülmektedir.

dışında bırakılmıştır. Öte yandan tahrîr defteri kayıtları ile başka belge verileri (meselâ avâriz defterleri) kontrol edilmemiştir. Esasen, böyle bir araştırmayı bir kişiden beklemek insaflıca olmaz. Barkan'ın nüfus tahminlerinde aile için katsayı 5 olarak kabul edilmiştir. Tarihî demografi uzmanı L. Erder katsayıyı 4 civarında tespit etmiştir. Bu katsayı, bölgeden bölgeye ve dönemden döneme değişir. Herhalde Osmanlı belgeleri ile ancak tahminde bulunabiliriz. Barkan'ın nüfusla ilgili makaleleri için bkz. M. H. Şakiroğlu, "Ömer Lûtfi Barkan"; Fahri Çoker, *Türk Tarih Kurumu Kuruluş, Amaç ve Çalışmaları*, Ankara, 1983.

Arap ve Türk fâtihlerin yerli köylü kitlelerini toprak üzerinde alıkoymaları, Braudel'e göre fâtihlerin nüfusça az olmaları sonucudur. Barkan, İskân ve sürgünler üzerindeki makalelerinde, sorusunu geniş bir açıdan ele almıştır. Braudel, tabiî bu yayınlardan habersizdi. Barkan, sürgünler makalesinde ve ona ek olarak yayımladığı haritada gösterdi ki, daha 15. yüzyıl sonlarında Doğu Balkanlar'da nüfusun çoğunluğunu Türkler oluşturmaktadır. Bu yoğun göç ve iskân, 1352-1500 döneminde gerçekleşmiş olmalı. Bu yerleşmeler için Fâtih ve II. Bayezid dönemi tahrîr defterleri geniş malzeme sağlar.[6] Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun varlığını o zamanki İtalyanca yayınlar, bu arada Machiavelli, *Principo* adlı eserinde bu iskân siyasetine bağlar. Barkan, bu gerçeği kesin rakamlarla tespit etmiş bulunuyor.[7] Göç, devlet tarafından *sürgün* veya gönüllü göçmen ("kendi gelen") biçiminde gerçekleşmiştir. Osmanlılar fethettikleri bölgelerde anayollar üzerinde Yörükleri yerleştirir, keza şehirlere Türkleri sürgün yöntemiyle iskân ederlerdi. Barkan, tüm bu konularda yayınlarıyla Türk demografi tarihinin gerçek kılavuzudur. Braudel, kitabının ikinci baskısında Barkan'ın buluşlarını ilâve etmiştir.[8]

BARKAN'IN "FİYAT DEVRİMİ" TEORİSİNE YAKLAŞIMI

Braudel'in Barkan'ın araştırmalarına yön veren başka bir araştırma alanı da XVI. yüzyıl "Fiyat Devrimi" üzerindeki gözlemleridir. Bu önemli konu üzerinde biraz ayrıntılı duracağız. Braudel'e göre, Osmanlı idaresinde Doğu Akdeniz Bölgesi, Avrupa'da ortaya çıkan fiyat

[6] Ahmet Refik *Anadolu'da Türk Aşiretleri, 966-1200*, İstanbul 1930; C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü* (1961-1969), İstanbul, 1963; Y. Halaçoğlu, *XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988.

[7] Barkan'ın çalışmalarına ek olarak T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân*, İstanbul 1957.

[8] *La Mediterranée et le monde Mediterranéen à l'epoque de Philippe II*, İngilizce çevirisi: S. Reynold, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, New York: Harper and Row, 1972.

devriminden derinden etkilenmiştir: Bu olgu, Akdeniz'in ekonomik sosyal birliği ve bütünlüğünü gösteren başka güçlü bir kanıt olarak ileri sürülmüştür. Biz, 1951'de yayınladığımız bir makalede[9] bu gözlemi Osmanlı kaynakları ve nümizmatiğinin ışığı altında inceleme denemesinde bulunduk. Braudel'in tarih araştırmalarına getirdiği yeni doğrultuları tartışmak için ABD'de Binghmapton'da toplanan konferansa sunduğumuz raporda[10] Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyat devrimi üzerinde Barkan'ı tamamlama amacıyla ayrıntılı bir analiz sunduk.

14. yüzyıldan beri yoğun şehirleşme, İtalya'nın Levant'tan (Ege, Trakya, Batı Anadolu, Mısır) sürekli buğday ithâlini zorunlu kılmakta, bunun sonucu İtalya'dan Osmanlı Levant bölgelerine gümüş akımı büyük ölçülerde sürüp gitmekteydi. Bu ekonomik bağlantı, Avrupa ile Levant arasında para ve fiyat konusunda sıkı bir bağımlılık sonucunu doğurmaktaydı.[11] Bu bağlılığı Braudel, şu zarif ifade ile belirtir: "Akdeniz Türkiye'si Hıristiyan Akdeniz'le aynı ritimle solumakta ve yaşamaktadır".[12] Avrupa'daki hızlı fiyat artışı 1580'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nda kendini gösterdi. 1570'ler, İtalya'ya Amerikan İspanyol gümüş ithalâtının hızlandığı zamana rastlar. Gümüşün Batı'da ucuz, Doğu'da pahalı olması sonucu Batılı tüccar sandık sandık gümüş para getirip altınla değiştirmeye başladı. Osmanlı pazarı, İspanyol riyalleri ve Hollanda *rixdal*'leriyle doldu.[13] Kıymetli maden ihtiyacı dolayısıyla Osmanlı devleti kıymetli maden ithalâtından gümrük almıyordu.

[9] "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde bir Tetkik Münasebetiyle" *Belleten*, XV (1951), 629-690.

[10] "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings" *Review*, I/3-4 (1978), 69-96. (bkz. Ek) Bighampton'da State University of New York'ta I. Wallerstein, o tarihte *Annales* okulunu izleyen tarihçileri bir araya toplamış ve *Fernand Braudel Center of Historical Studies*'i kurmuştu. Bu toplantıda sunulan bildiriler sonra *Review*'de yayımlandı.

[11] Bkz. H. İnalcık, "Impact of the Annales School", 80-90.

[12] "The Turkish Mediterranean lived and breathed with the same rthyms as the Christian": *The Mediterranean*, I, 4.

[13] 1614 yılında bir Fransız raporu yılda 7 milyon *écu*'nün Marsilya'dan Levant'a gittiğini gözlemlemiştir (P. Masson, *Histoire du Commerce Français*, I, XXXII-XXXIII).

Braudel'in tezleri üzerinde bir dizi yazısında Barkan, konuya geniş biçimde ele aldı; 1954'ten bu yana Osmanlı fiyat hareketleri tarihine ait bir dizi arşiv belgesi yayımlandı. Bu belge koleksiyonları arasında *Bütçeler, Saray Muhasebe Defterleri* önemli bir yer tutar.

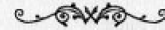
Her zamanki sağlam metodolojisini izleyerek Barkan, bu belge koleksiyonlarını yayımlayıp analiz ettikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyat hareketleri üzerinde görüşlerini şu toplayıcı makalede özetledi: "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri" (*Belleten*, nos. 136, Ekim 1970) (Makalenin İngilizcesi "The Price Revolution of the Sixteenth Century" çeviren Justin McCarthy, *International Journal of the Middle Eastern Studies*, I (1975), 3-28). Bu önemli araştırma Sırpça ve İngilizce'ye çevrildi ve geniş yankı yaptı. Bu makaleden sonra yayımladığı *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı* (Cilt I: Ankara, TTK, 1972; Cilt II: 1979) yine özellikle para ve fiyat araştırmaları için malzeme sağlama faaliyetiyle ilgilidir. Braudel, fiyatlarda devrimi, yani 16. yüzyılda büyük enflasyonu, Earl J. Hamilton'un Amerika'dan külliyetli gümüş ithali tezine (*quantity theory*) bağlıyordu.

Barkan, bir yandan Osmanlı devletinin kıtalar arası muazzam bir enflasyon cereyanından kendini kurtaramadığına işaret etmekle beraber, "Fiyat Devrimi"ni gümüş miktarına bağlama teorisini ihtiyatla karşılamaktadır.

C. M. Cipolla, M. M. Postan gibi Avrupa iktisat tarihi uzmanları, büyük fiyat artışlarında gümüş hacminde artıştan ziyade hızlı nüfus artışı gibi faktörlerin önemli rolü üzerinde durmuşlardır. Barkan, 1520-1580 döneminde Anadolu'da yüzde 55.9, Rumeli'de yüzde 71, nüfus artışı hesaplamıştır. Bu, gıda maddelerine talebin artışı ve fiyat yükselişi sonucunu verir. Barkan, başka şu faktörleri de sıralar: Tüketim hacminde artış, para dolaşımının hızı, kötü, mağşuş paranın piyasayı istilâsı.[14] Özetle, Barkan Osmanlı belgelerinde gıda maddeleri üzerinde yaptığı incelemeler sonucu ("İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *TTK Belgeler*, 13 (1981), 1-380; "Les mouvments des prix en Turquie") piyasadaki gümüş miktarını esas alan *bullionist* açıklamasına karşı" devletin yaptığı büyük harcamalar

[14] C. Cipolla, *Prices and Civilisation in the Mediterranean World*, Princeton, 1956; *Historie Economique du Monde Mediteranean, Mélenges en l'honeur de Fernand Braudel*, Toulouse, 1973.

ve ticarî hareketlerin hacim ve süratinde meydana gelen değişiklikler ve hızlı bir nüfus artışı gibi sebeplerle fiyatların durmadan yükselme temayülünde olması" tezini desteklemektedir.

EKLER

Impact Of the *Annales* School On Ottoman Studies And New Findings*

"A major historiographical problem, a zone of formidable uncertainty: the Ottoman Empire"
F. Braudel, *The Mediterranean*, I, 13.

In the late ninteenth century French social thought, and positivism in particular, had a strong impact on the minds of the Young Turks in exile in Paris, who sought an intellectual foundation upon which to base their program for the reformation of the Ottoman Empire.[1] Ziya Gökalp,[2] the first to hold the chair of sociology in the University of Istanbul (1915) and an able follower of Emile Durkheim, was directly indebted to this group for his intellectual development. The spreading influence of French sociology was further consolidated

* *Review*, I, 3/4, 1978, 69-96

[1] Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908* (Ankara: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 1964). Ş. Mardin, *Continuity and Change in the Ideas of the Young Turks* (Ankara: School of Business Administration and Economics, Robert College, Istanbul, 1969).

[2] Halil İnalcık, "Ziya Gökalp," *International Encyclopedia of the Social Sciences*, VI, 1968, 194-96.

under Gökalp's disciple, Mehmed Fuad Köprülü,[3] the founder of modern Turcology in Turkey. In the intensely nationalistic mood of the early years of the Turkish Republic, Köprülü focused his studies on the cultural roots of the Turkish nation. After 1930, his interest in the work of Lucien Febvre and *Annales* became increasingly evident in both his methodology and his mode of conceptualization. In 1931, he published the first scholarly journal on Turkish legal and economic history, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*. At the same time a group of young scholars studied with him, among whom were Abdülbaki Gölpınarlı, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen, Faruk Sümer, and Mustafa Akdağ. As one of his students, I am greatly indebted to Köprülü for my orientation towards institutional, social and economic history.

Thus, Durkheim's sociology, intimately associated with the movement for reform and social change, wielded a dominating influence on social and historical studies from the beginning of the Republican period. It was, however, not until after the Second World War that any great progress was made in the study of the social and economic history of the Ottomans. This development was due largely to the great upsurge in interest in contemporary socio-economic problems, and was facilitated by the fact that the archives were then made ready for study. It was not mere coincidence that the initial studies of Ömer Lûtfi Barkan, which dealt with land reforms in various Balkan countries[4] emphasizing their Ottoman background, came at a time when a land reform project with far-reaching social implications was under discussion in the Turkish parliament. It is to Barkan, a graduate of the University of Strasbourg and a colleague of Fuad Köprülü, that we owe the most original works in the postwar period on the demographic, social, and

[3] On Köprülü see *Fuad Köprülü Armağanı, Mélanges Fuad Köprülü* (İstanbul: Univ. of Ankara, DTC Fakültesi, 1953) and H. İnalcık, "Türk İlmi ve Fuad Köprülü," *Türk Kültürü*, VI, 65, 1968, 289-94.

[4] "Balkan Memleketlerinin Ziraî Reform Tecrübeleri," *İktisat Fakültesi Mecmuası*, IV, 4, 1944, 455-554. Some copies of this review do not contain the *Introduction* with the interesting remarks on current political issues.

economic history of the Empire, all of these are based exclusively on archival materials.

During the past thirty years there has been tremendous progress in research on the socio-economic structure of the Empire, both inside and outside Turkey. The publication of Fernand Braudel's *La Méditerranée*,[5] which clearly defined the issues and offered suggestions of seminal importance, has been the most significant milestone in this period. One of the major contributions of Braudel's work, not only to Ottoman studies but also to general historiography, was, I believe, his rediscovery of the historical place of the Ottoman Empire. Previously it had been treated as no more than an intruder, a constant disruptor of the normal course of European events. Viewing events and developments in their long-term significance, Braudel was able to demonstrate, courageously, and in the face of numerous biases, that the Ottoman Empire was an integral part of the Mediterranean world, participating in its general development. The history of the Mediterranean in the sixteenth century, he showed, cannot be properly evaluated without acknowledging the significance of the Empire of the Ottomans, whose capital city was the largest city in Europe, whose Levantine trade competed with the growing Atlantic economy, and whose military ventures gave occasion to such unprecedented events as Lepanto. To illustrate accurately the influence of the *Annales* School, or more exactly that of Braudel, upon Ottoman studies during the last two decades, I thought it best to discuss some specific points raised in *La Méditerranée*, which, in my opinion, gave a new orientation to those studies. In this paper I intend to review new research, and add my comments on the problems of population change and its relation to the economy, and the concomitant topic of Ottoman production and trade with Europe, and the monetary impact this trade had on the Ottoman Empire.

[5] The first edition was published in Paris in 1949.

I. PROBLEMS OF OTTOMAN DEMOGRAPHY
POPULATION PROBLEMS ASSOCIATED
WITH THE FOUNDATION OF THE OTTOMAN STATE

"Le nombre partage, organise le monde."
F. Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme*, 68.

Ömer Lûtfi Barkan is undoubtedly the pioneering scholar of Ottoman demography. The results of his extensive and still unfinished research were published in the form of short articles.[6] These were available to Fernand Braudel only after the initial publication of *La Méditerranée*, but he was able to consult them in the preparation of the second edition of his work.[7]

Barkan's studies cover a wide range of Ottoman demographic history, starting with the role played by the dervish convents *(zâviye)* in the process of the expansion and settlement of Turkish population in the frontier zone during the foundation of the Ottoman state, a subject upon which attention was focused following Fuad Köprülü's

[6] Ö. L. Barkan's publications on Ottoman demography: "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri," *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II, 1, 1940, 20-59; II, 2, 1941, 214-47. "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler," *Vakıflar Dergisi*, II, 1942, 279-386. "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI, 1949/50, 52-69; XIII, 1951/52, 56-78; XV, 1953/54, 209-37. "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi," *Türkiyat Mecmuası*, X, 1951/53, 1-26. "Essai sur les données statistiques des régistres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles," *Journal of Economic and Social History of the Orient*, I, 1, 1958, 9-36. "Research on the Ottoman Fiscal Surveys," in M. Cook, ed., *Studies in the Economic History of the Middle East* (London: Oxford University Press, 1970), 163-71. "894 (1488/1489) yılı Cizyesinin Tahsilatına ait Muhasebe Bilançoları," *Belgeler*, I, 1, 1964, 1-117.

[7] *La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris: Lib. Armand Colin, 1966); English translation by S. Reynolds, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (New York: Harper and Row, 1972).

studies.[8] Referring mainly to R. Busch-Zantner's summary of the subject,[9] Braudel stated that "the Ottoman success was intimately connected with the waves of invasion, of silent invasion, which drive the peoples of Turkestan westwards...and also with the extraordinary propaganda of the Muslim orders." The population pressure in the frontier zone, noticed by contemporary Byzantine sources,[10] seems to be the basic phenomenon in this development. It was the result of the concentration in the area of mobile Turcoman tribes, pushed forward in the second half of the thirteenth century by the Mongols and attracted by the prizes ensuing from successful raids into "infidel" lands. This massive population movement brought with it into the area a stream of settled population and discontented political leaders, and resulted in the transformation of Asia Minor west of the Kızılırmak (Halys) river into a new Turkey. Toward 1330, Al-'Umarī's[11] sources estimated that the sixteen Turcoman principalities established by that time could mobilize over a quarter million cavalrymen. This figure is obviously exaggerated. However, it can be said that Al-'Umarī's figures give a rough estimate of the size of the adult male population of fighting capability in the tribes

[8] "Abu Ishaq Kazeruni und Ishaqi Derwische in Anatolien," *Der Islam*, XIX, 1930/31, 18-25; and *Les origines de l'Empire Ottoman* (Paris: E. de Boccard, 1935). F. Köprülü, "Abdal," *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, 1934.

[9] Richard Busch-Zantner, *Agrarverfassung, Gesellschaft und Siedlung in Südosteuropa, unter besonderer Berüksichtung der Türkei*, Beihefte zur "Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa," III (Leipzig: O. Harrassowitz, 1938). On Turkish expansion and settlement in this period see Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, DTC Fakültesi, 1967); F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, 1969, 1-147; Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1971).

[10] Vryonis, *ibid.*, 49-55, 248-88; Doukas, *Historia Turco-Byzantina* (Detroit: Wayne State University Press, 1975), 133-36.

[11] F. Taeschner, ed., *Al-Umari's Bericht über Anatolien nach den Masalik al-abşar* (Leipzig: O. Harrassowitz, 1929), 34-45.

inhabiting the frontier zone. Compare it with the figures given by Ibn Sa'îd[12] (died in 1274 or 1286) of two hundred thousand tents in Menteshe, in the southwest sector of the frontier, one hundred thousand tents in Paphlagonia, and thirty thousand tents in the middle area. With a new Turkey of great demographic potential and a heightened "Holy War" ideology emerging on the old Seljukid-Byzantine frontier zone, a thrust against the neighboring Byzantine territories in Western Anatolia became almost inevitable.

This westward Turkish expansion was accomplished in the following stages:

1. The seasonal transhumance movements of Turcoman nomads into the Byzantine coastal plains.

2. The organization of small raiding groups under *ghâzî* leaders, who were mostly of tribal origin, for booty raids or for employment as mercenaries.

3. The emergence of successful leaders capable of bringing together local chiefs under their clientship for conquest and for the establishment of Turcoman principalities in the conquered lands.

But underlying all these, the major factor seems to have been a population pressure occasioned by both the continuing immigration from inner Asia Minor and the inelasticity of the rather primitive economy prevalent in the frontier zone, an economy relying mainly on animal husbandry, forest products, carpet weaving, and the slave trade.[13] By comparing the data from the early Ottoman surveys

[12] See Paul Wittek, *Das Fürstentum Mentesche* (Amsterdam: Oriental Press, 1967), 1-5; first published in Istanbul: Der Abteilung Istanbul des deutschen archäologischen Institutes, 1934.

[13] The points I have made here are expanded on in a paper to appear in K. Setton and H. W. Hazard, eds., *The Crusades*, V (forthcoming University of Wisconsin Press).

published by Barkan[14] with the descriptions in the Ottoman chronicles,[15] one can establish the following facts:

1. Popular Turcoman dervishes of various denominations were the pioneers in the settlement of the frontier areas in the late thirteenth and fourteenth centuries. These dervishes led and organized the actual settlement process in its initial stages by providing in their orders a kind of organizational framework within which to arrange the relationship of these settlements to the founders of the Turcoman principalities. The newcomers, mostly uprooted peasant youth from the hinterland, joined the founders of the convents and became their dervishes, reclaiming and cultivating the surrounding land for the convents. Since under the constant raids of the *ghâzîs* the Christian population was fleeing the frontier lands, extensive areas were available for settlement and cultivation. Dervishes, or settlers in the guise of dervishes, penetrating deep into half-abandoned Byzantine territory, were able to found their simple convents, soon to become points of attraction for further immigration and the nuclei of future Turkish villages. The *softas* or *sûhtes* of the second half of the sixteenth century, poor country youths in search of livelihood, flocking in the thousands to the religious colleges of the provincial towns, can appropriately be compared to these dervishes of the earlier period in their origins, motives, and their use of the religious institutions for social and economic purposes. A basic difference of the sixteenth-century phenomenon was that now the surplus population from the countryside could no longer orient itself toward frontier lands open to new settlement, and had to turn rather to a ruinous invasion of urban centers.

2. The founders of Turcoman principalities considered it the best policy to protect and give legal sanction to these convents, granting

[14] Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda," *op. cit.;* Ö. L. Barkan, *Hüdavendigâr Livası* (Ankara: Turkish Historical Society, forthcoming); Ö. L. Barkan, "Les problèmes fonciers dans l'Empire Ottoman au temps de sa fondation," *Annales d'histoire sociale*, I, 3, 1939, 233-37.

[15] The most important of these chronicles is Âşıkpaşazâde's, see B. Lewis and P. Holt, eds., *Historians of the Middle East* (London: Oxford University Press, 1962).

them title to the land and the status of pious endowments. The convent-settlements were outposts not only for settlers but also for *ghâzîs* and military leaders in their raids into Christian territory, often reached through wild and unsettled country. Service to travellers and settlers was expressly required in the diplomas granted by the *ghâzî* lord, an obligation to be fulfilled in return for the endowment. The community thereby acquired a permanent legal status within the body politic. The significance of this institution's position in early Ottoman society can be measured by the unusually great number of convents of this kind in the countryside under the first Ottoman Sultans.

POPULATION OF THE OTTOMAN EMPIRE: 22 OR 35 MILLION?

In his recent writings, Braudel[16] favors the idea of a universal increase of population in the sixteenth century, a so-called biological revolution. At the same time, the Mediterranean world as a whole recorded, according to Braudel, a growth rate of 100 %, increasing from 30 or 35 million to 60 or 70 million. There was definitely a rapid increase in the periods 1500-1550 and 1560-1580 in the Western half of the sea. This increase was, he asserted, "the major factor in all the revolutions with which we are concerned, more important than the Turkish conquest, the discovery and colonization of America, or the imperial vocation of Spain."[17]

Braudel estimates the population of the Ottoman Empire around 1600 to be 22 to 26 million, breaking down this figure by regions as follows:[18]

[16] See Braudel, *Mediterranean, op. cit.*, I, 402 ff.; F. Braudel, *Capitalism and Material Life, 1400-1800* (New York: Harper and Row, 1973), 1-65.

[17] Mediterranean, *op. cit.*, I, 403.

[18] This figure, Braudel argued in *ibid.*, I, 396, agrees with the assumption that the population of the Islamic world was about double the total population of Italy.

	millions
European Turkey	8
Asian Turkey	8
Egypt	2-3
Tunis and Algeria	2 or 3

On the basis of the figures suggested by Barkan[19] for the 1520's, (12 or 13 million only for Asia Minor and the Balkans) this means an increase of about 33 % in a period of 70 or 80 years. According to Barkan, the rate of increase was highest in the cities, reaching 83.6 per cent.[20] Barkan's estimate of 12 or 13 million for the early, sixteenth century is based on the total number of households *(hâne)* obtained by counting the entries in the general tax and population surveys made under Süleyman I in the period 1520-1530.[21] The geographical distribution is given below:

	Households
Asia Minor (modern Turkey in Asia, excluding the eastern provinces of Bayburt, Kemah, and Malatya)	872,610[22]
Arab provinces (Syria and Palestine)	131,843
Rumeli (the Balkans south of the Danube and Sava rivers)	1,040,457
Total	2,044,900

In addition to the taxable population, these registers include the tax exempt such as the military in the provinces, functionaries, and the retired, but they exclude the domestic servants and retinue of the governors, the Sultan's palace servants, members of the standing army and slaves. Barkan uses a multiplier of five for households, and adds one million for those not included in the registers.

Adding the population of the lands conquered between 1530 and 1600 and assuming a population growth of 60 percent in the same period, Barkan suggests a figure for the whole empire of 30-35

[19] "Recensement," *op. cit.*, 20; and, "Fiscal Surveys," *op. cit.*, 169.

[20] *Ibid.*; in Braudel, *Mediterranean, op. cit.*, I, 410: 90 percent.

[21] Barkan, "Fiscal Surveys," *op. cit.*, 169. Barkan has not yet completed his vast project on Ottoman surveys. The figures he gives in his studies differ.

[22] In "Recensement," *op. cit.*, the figure is 1,026,173.

million at the turn of the century. Braudel has labelled this an "optimistic judgement," and sticks to his own estimate of 22-26 million.

In a paper published in 1970, Barkan[23] gives the following population figures, based on the results of research on the Ottoman surveys in tie period 1570-80:

	Households
Asia Minor (modern Turkey, excluding its eastern provinces)	1,360,474
Arab provinces (Syria and Palestine in the period 1570-1590)	283,551
Iraq (Bagdad and Basra provinces)	88,297
Total	1,732,322

(no figures are given for the Balkans)

As in his previous paper, Barkan thus finds a population growth rate of 59.9 % for the period 1520-1580. In Braudel's opinion[24] a growth at this rate "seems reasonable." However a natural growth rate of 60 % on the basis of a population of 12 million would add about 7.2 million, thus bringing the total population up to about 19 million in 1580. Even if we add the population of the new conquests and annexations in the period 1530-1600 (North East Asia Minor, Georgia, Northern Azerbaidjan, Iraq, North Africa, Temeşvar, and Cyprus), it is not clear how we could reach a figure of 30 million. One of the most interesting findings of Barkan is that on the social structure of Asia Minor.[25]

	Households			
	1520-1530	*1570-1580*	*percent growth*	*percentage of total pop. in 1580*
Settled Muslim	640,193	1,025,487	60	75.4
Nomadic Muslim	160,564	220,217	38	16.2
Christian	71,577	114,198	60	8.4

[23] "Fiscal Surveys," *op. cit.*, 169, 171.
[24] Braudel, *Mediterranean*, *op. cit.*, I, 398.
[25] See Barkan, "Recensement," *op. cit.*, tables I, V, VI, VII.

Plainly pastoral nomads still constituted an important percentage of the population of Asia Minor in 1580. But the rate of increase of their population was about half that of the other sectors, a fact obviously attributable to sedentarization. The rate of growth of the Christian population follows the general Ottoman growth rate trend. A different growth rate is observed among the individual regions,[26] and in large cities, mainly as a result of migration.

Research on Balkan demography during the Ottoman period has been considerably expanded by recent studies based on Ottoman archival materials. Publication by Todorov and Barkan[27] of the

[26] The following is a simplified version of Barkan's table in "Fiscal Surveys," *op. cit.*, 169:

Provinces	*Households*		
	1520-1530	*1570-1580*	*percent growth*
Anadolu (western Asia Minor)	474,447	672,512	41.7
Karaman (central Asia Minor)	146,644	268,028	82.8
Zulkadriye (Kırşehir-Maraş area)	69,481	113,028	62.6
Rûm-i Kadîm(Amasya-Tokat area)	106,062	189,643	79.0
Rûm-i Hadîs (Trabzon-Malatya area)	75,976	117,263	54.0
TOTAL	872,610	1,360,474	

[27] Nicolai Todorov, "La Situation démographique de la péninsule balkanique au cours des XVe et XVIe siècles," *Annuaire de l'Université de Sofia. Faculté de Philosophie et d'Histoire*, LIII, 2, 1959, 193-226; Barkan, "894 (1488/89)," *op. cit.*; Barkan, using the same type of documents, *Muhâsebe-i Cizye* has corrected Todorov's calculations. Barkan describes the *Muhâsebe-i Cizye* registers as a unique and incomparable source for demographic studies because of their completeness. At the same time he tries to show all their shortcomings. His introduction to this study, dealing with the poll-tax *(cizye)* registers of 1488-1490 is of basic importance for Ottoman demographic studies. Also see M. Sokoloski, "Le développement de quelques villes dans le sud des

Ottoman poll-tax registers has provided us with a firm basis for the study of non-Muslim population in the Balkans in the period 1488-1492.

Non-Muslim Population subject to Poll-tax in Rumeli[28] *(Balkans south of the Sava and Danube including Istanbul)*

Year	*Households* (hâne)
1488	625,729
1489	665,846
1490	696,661

The increase in the number of *hânes* should be attributed to improvement in registration methods rather than to natural increase in this period of three years. *Eflaks,* Christian pastoral nomads of the Balkans, 19,079, 34,902 and 34,970 in 1488, 1489, and 1490 respectively, are included in the above totals.

The revenue totals from the poll-tax showed considerable growth in the 1520's, which can be interpreted as an indication of a natural increase in population.

Poll-tax Revenue from the Non-Muslim Population in Rumeli and Anatolia[29]

Year	*Million* akça
1488	32.4
1524	36.4
1527	42.2

Balkans au XVe et XVIIe siècles," *Balcanica,* I, 1970, 81-106; J. Káldy-Nagy, "Bevölkerungsstatistischer Quellenwert der *Cizye-Defter* und der *Tahrir*-Defter," *Acta Orientalia,* II, 1960, 259-67) showed that we have to determine for each register how the household unit for poll-tax was reckoned since it changed according to the fortunes of the taxpayers each time.

[28] Barkan, *ibid.,* 26, *Ek Cedvel* no. I.

[29] Barkan, *ibid.,* 16.

Barkan gives the following figures for the whole population in the Balkans[30] (excluding Istanbul) for the period of 1520-1535:

	Households
Muslims	194,958
Christians	862,707
Jews	4,134
Total	1,061,799

The increase at the rate of about 25 % between the years 1490 and 1535 must be partially accounted for by natural population growth. Increases due to declining exemptions from the tax and to more thorough survey work alone could not explain such a large increase.

URBAN POPULATION

In his *La Méditerranée* Braudel[31] pointed out a general and steady increase in urban population in the sixteenth century, both in the Christian West and in the Islamic East. He further observed that all categories of towns shared in this trend and that urban populations rose more quickly than rural. In the following century this trend was reversed. Barkan, publishing preliminary results of his research on this subject, underlined the truth of these observations for Ottoman urban centers.[32] Leaving aside exceptional cases such as Aleppo and

[30] "Recensement," *op. cit.,* 32, Table VI.

[31] *Mediterranean, op. cit.,* I, 325-52.

[32] The following table was first published in Barkan, "Tarihî Demografi," *op. cit.,* 35; and, Barkan, "Fiscal Surveys," *op. cit.,* 168. In my table I omitted Istanbul; for this city see H. inalcık, "İstanbul," *Encyclopaedia of Islam,* 2nd ed., IV, 224-48.

Population Of The Principal Cities And Towns In The Ottoman Empire

	City or town	*1520-1530*		*1571-1580*
Syria	Aleppo	56,881		45,331
	Damascus	57,326		-
Asia Minor	Bursa	34,930		70,686
	Amid	18,942	(1541)	31,443

Bursa, the population in these principal cities increased on the average by about 90 per cent. A comparison of Barkan's lists[33] makes it clear that some cities and towns in the Balkans had a population with a Muslim majority while the surrounding rural areas had a Christian majority in the early sixteenth century.

	Households			
	In rural areas		*In cities*	
	Muslims	*Christians*	*Muslims*	*Christians*
Sarajevo	16,935	19,619	1,024	-
Triccala	12,347	57,671	301	343
Nicopolis	9,122	31,891	468	775
Sofia	1,569	24,341	471	238

The Ottomans were city builders. The most important cities in the region were originally the seat of the military chiefs on the frontier zones, which rapidly developed into relatively crowded commercial centers with such typical Ottoman institutions as *bedestans*, caravanserais, and bazaars, all based on pious endowments. (*Bedestans*, economic centers of Ottoman cities, were to be found only in the important cities on the main trade routes.)[34] The bulk of the population in many of those cities consisted of Muslim

	Ankara	14,872	29,007
	Tokat	8,354	13,282
	Konya	6,127	15,356
	Sivas	5,560	16,846
Balkans	Athens	12,633	17,616
	Edirne	22,335	30,140
	Sarajevo	5,632	23,485
	Monastir	4,467	5,918
	Skoplje	4,631	9,867
	Sofia	3,899	7,848

[33] "Recensement," *op. cit.*, Tables VI and VII; "Sürgünler," *op. cit.*, 237, 295.

[34] See İnalcık, "İstanbul," *op. cit.*, 227-38. On Ottoman urbanism and towns, see notes 39 and 40.

artisans.[35] The Balkan cities were real centers of Ottoman rule and culture and the network of the Balkan cities today dates back actually to the Ottoman Empire.[36]

Ronald Jennings' examination of population changes in five selected cities of central and eastern Asia Minor in the sixteenth century is of particular interest from methodological point of view.[37] His conclusions may be summarized as follows:

Population Growth In Four Anatolian Cities, Based On Jennings' Article.

(Percentage)

City	*1500-23*	*1523-50*	*1550-85*	*1523-85*	*1585 (adult male pop.)*
Kayseri	3	49	134	249	8,251
Karaman	-	-	-	195	2,048
Amasya	-	-	-	67	3,326
Trabzon	-	11	29	44	2,122

Kayseri and Karaman, Jennings stressed, "expanded at a rate far in excess of the expectations of Braudel." The rate of growth varied from one city to another as a result of local conditions and general political circumstances, but, says Jennings, they all benefitted from the *Pax Ottomanica* in the sixteenth century. Kayseri's spectacular growth seems to be the outcome of particularly favorable conditions –its rich agricultural hinterland, its vigorous local industry, and, perhaps most importantly, its location on north-south and east-west

[35] See Barkan's lists in "Tarihî Demografi," *op. cit.* 25-26, and "Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes," *Recueil de l'société Jean Bodin*, VII, *La Ville*, 1, 1955, 264-310.

[36] N. Todorov, *Balkanskiiatgrad XV-XIXvek: sotsiolno-ikonomichesko i demografsko razvitie* (Sofia: Izdetelstvo Nauka i Izkustvo, 1972).

[37] Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum," *International Journal of Middle East Studies*, VII, 1, 1976, 21-57.

Anatolian trade routes. Furthermore, it received considerable immigration during this period.[38]

Research on the Balkan town and its demography under the Ottoman rule has recently been intensified, thanks to the two conferences organized by International Association of South East European Studies in 1969 (Moscow) and in 1973 (Istanbul).[39] Nikolai Todorov's important monograph on the Balkan town with an emphasis on its demographic and social structure is especially to be mentioned here.[40]

What makes all these figures and calculations shaky, or even mere guesswork, is the fact that the surveys in the Ottoman archives were not made for statistical purposes, but simply as a basis for taxation, and in the nineteenth century for military conscription. To determine whether they are useful for statistical purposes, and, if so, to sift and interpret the demographic data accurately, one ought to have an expert knowledge of the ways in which these registers were prepared, and of the specific Ottoman laws which determined the rate, liability, and collection methods of a particular tax. Yet the size of the Ottoman *hâne* (household) or *avarız hâne*, or the meaning of such terms as *nefer, mücerred, caba,* or *kara,* which changed regionally or from one period to another, are still matters of controversy.[41] Furthermore, the level of our knowledge of changes in

[38] *Ibid.*, 27, 50; and his article, "Kayseri," *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., IV, 842-46.

[39] Conference on the Balkan Town, XV-XVIII Centuries, Moscow, March 29-30, 1969. The papers are published in *Studia Balcanica*, III, 1970. During the discussions T. Stoianovich (see *ibid.*, 191) pointed out the seminal effects of "L'esprit de l'enseignement des *Annales*" on Balkan studies. The second conference, "La colloque interdisciplinaire: Istanbul à la jonction des cultures balkaniques méditerranéennes, slaves et orientales, XVIe-XIXe siècles" was held in Istanbul. The papers are published in *Bulletin de l'association internationale des études du sud-est européen*, XII, 1, 1974.

[40] Todorov, *op. cit.*

[41] Barkan's choice of a single multiplier of five per *hâne* (household) in the Ottoman surveys is now being reconsidered. L. Erder ("Measurement of Pre-Industrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th

crop patterns, cultivation methods, and types of land tenure, as well as the political and institutional conjuncture at a given time in Ottoman society, does not permit us to make appropriate analyses on the data on population. At this stage of research, the focus should be on detailed studies for each particular area, taking into account local factors as well as historical conjuncture.

PROBLEM OF POPULATION PRESSURE: DEMOGRAPHY AND ECONOMIC CONDITIONS

Following Maurice Aymard's basic work[42] on wheat trade between Venice and Levant, Braudel suggested[43] that the drop in Italy's wheat imports from the Ottoman dominions during the period 1564-1600 can be taken as an indication of population pressure in the Empire. The strict Ottoman prohibitions on wheat exports which began in 1564 were, he thought, the result of growing demand in the Levant; in the previous period, 1548-64, however, wheat exports on

to the 17th Century," *Middle Eastern Studies*, XI, 3, Oct. 1975, 284-301) examined the question in the light of modern demographic theory. In view of the fact that many surveys also register population as *nefer*, supposedly taxable adult males, Erder suggests the following for a more reliable methodology of estimating populations: I. Instead of taking as a basis for our calculations *hâne* the household family unit, which is often purely a fiscal convenience and is not geographically constant, it is safer to consider the actual survey entries for the male population above the age of puberty, *nefer*. II. Given "the relationship of population growth rates and the changing age composition of a population," comparative ranges in population multipliers can be established (see p. 297, Table 4). As she establishes them, all multipliers are confined to a relatively narrow range between 3 and 4. This is safer because the possible variation, is smaller. However these multipliers must be used in connection with large populations and with settlements that can be identified from one survey to the next Bruce McGowan applied an interesting method of calculating total production in the rural areas in "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)," *Archivum Ottomanicum*, I,1969,139-96.

[42] Maurice Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle* (Paris: Ecole Pratique des Hautes Etudes, 1966).

[43] *Mediterranean, op. cit.*, I, 593-94.

a large scale were made possible by the great quantity of surplus wheat in the Levant –the Turkish wheat boom. The tolerant attitude of the Ottoman government toward wheat exports and the considerably lower prices in the Levant during this period were seen as indication of a large surplus owing to a "smaller population."[44] Of course, the variations in grain trade were dependent not only on the size of the population but also on such factors as wars, government policies, and climate. But the question still remains whether the changes observed were really long-term ones determined by population growth or short-term ones caused by occasional factors.

In one of his early studies published in 1950, Mustafa Akdağ[45] posed the question of population pressure in Anatolia without being aware of Braudel's hypothesis (first published in 1949). Though admitting that no detailed investigation had been done of the subject, he suggested on the basis of the growing frequency of reports on shortages in the major cities, that it was not before the reign of Süleyman I (1520-66), and particularly not before the middle of the sixteenth century, that a "long-term shortage in grain" seems to have appeared in Turkey.[46] Increasingly concerned with the difficulty of supplying the big cities, the government made every effort to stop the contraband wheat trade. It is interesting to read in the Ottoman reports that widespread contraband trade was carried on in the coastal areas: the profiteers, offering 20 % more than the officially set prices, amassed in their storehouses large quantities of wheat to sell to "European ship owners;" and timar-holders, governors, Janissaries, and even members of the ulema were actively involved in this profitable trade. According to Akdağ,[47] however, the real cause of long-term shortage in Anatolia was not the contraband trade stimulated by higher European prices, but the spread of the *çiftlik* system (estates owned by grandees), which entailed the decrease of

[44] Aymard, op. cit., 129; F. Braudel, *ibid*., 583.

[45] Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş, ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti," *Belleten*, XIV, 55, 1950, 390.

[46] *Ibid*., 390-91; M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1971), 343. There were great famines in the years 1494-1503.

[47] Akdağ, "Osmanlı," *op. cit*., 392-93.

cultivated land in favor of animal breeding. According to Aymard,[48] who used Venetian documentation, the situation in the second half of the sixteenth century can be summarized as follows:

1548-53	Bad harvests and shortages in Italy; exceptional abundance and low prices in Turkey; 300-400 thousand staia (240-320 thousand hectoliters) were exported from Turkey in 1552
1553-60	Bad situation continues in Italy (excluding 1553); Ottoman government imposes export prohibition because of shortages and wars
1565-67	Ottoman prohibitions
1570-72	Ottoman-Venetian war; prohibitions
1574-75	Shortage and famine in Anatolia and Istanbul
1582-88	Fluctuations in the imports from the Levant
1588	Shortage in Istanbul
1589	Great shortage in the Levant
1590	Great shortage in Italy; wheat imports from northern Countries
1591-93	Re-opening of the wheat market of the Levant
1594	Ottoman prohibition; Italy's massive imports from northern countries
1595-1629	Levant competes with northern countries in supplying Italy's wheat

The Venetian Bailo, always on the lookout for the possibility of wheat export from the Ottoman dominions, provides us in his reports with reliable observations on the fluctuations of grain production in the Empire. Investigations of the Turkish archives might provide further data for comparison and lead us to more conclusive findings.

But Güçer's research[49] into the Ottoman sources on crop shortages in the period 1578-1637 is not complete enough to enable

[48] Aymard, *op. cit*., 112, 114, tables.

[49] Lütfi Güçer, *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İk-

us to make meaningful comparisons. The following list can be drawn up from his findings:

1564-65	Widespread shortage in Anatolia (cf. Akdağ,*Belleten* XIV,396)
1574-76	Severe shortage in Istanbul (also in Akdağ, *ibid.*, 401)
1579	Shortage in Archipelago, Syria
1580	Shortage in western Asia Minor, Archipelago
1583	Shortage in Archipelago, Aleppo
1584	Shortage in western Anatolia, Syrian coasts, Tripoli
1585	Shortage in western Anatolia, Rumeli (Edirne, Berkofca, Temeşvar), Lepanto, Zulkadriye in Eastern Asia Minor
1590	Shortage in Damascus
1591	Shortage in Skoplje
1609	Shortage in Crimea, the Tokat-Çorum area, Batum, western Anatolia

In this list, the shortages indicated in the Aegean area are particularly noteworthy, since this area provided the main source for Venetian wheat purchases, whether by permit or contraband. The severe crop shortages and rising prices in western Anatolia in 1564-65, witnessed in Venetian sources as well,[50] led to an active wheat traffic from Macedonia and Thrace to the Aegean coasts of Asia Minor. Akdağ,[51] in a sweeping generalization, suggested an almost permanent shortage and relatively high prices in Western Anatolia and the Marmara basin as a result of massive purchases by Western

tisat Fakültesi, 1964), 8-9, Table I. On wheat trade, L. Güçer, "XVII. yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi için Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi," *İktisat Fakültesi Mecmuası* XII, 1950/51, 397-416; L Güçer, "Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin tâbi Olduğu Kayıtlar," *İktisat Fakültesi* Mecmuan, XIII, 1951/52, 76-98; Marie-Mathilde Alexandrescu, "Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle," *Studia et Acta Orientalia*, I, 1957, 13-37.

[50] Aymard, *op. cit.*, 31.

[51] Akdağ, "Osmanlı", *op. cit.*, 513.

nations in the sixteenth century. As to the shortages and rising prices in Istanbul in the 1580's, these are attributed in the Venetian sources to a diversion of surplus to the army in the East.

Briefly speaking, in the period 1549-1593, the Levant, or to be more precise, the Aegean coasts and Albania, constituted the principal wheat market from which Venice replenished its short supplies. It has been suggested that, prior to 1549, the Republic relied upon Italian wheat-producing areas, and that after 1593 massive wheat imports from the Baltic countries changed the pattern, without, however, eliminating the imports from the Levant. In fact, in the years 1600-01 and 1628-29, because of favorably low price levels, Levantine wheat supplies replaced those from northern countries.[52] Within this broad picture, variations in wheat imports from the Levant do not seem to suggest a progressive decline which might be attributed to a constant factor such as long-term population pressure. The boom of 1549-53, taken as the beginning of a new era in the east-west trade, may simply have been the outcome of an unusual disparity of prices between the two areas resulting from exceptionally good harvests in the Levant and great shortages in Italy.[53] It should be added that the Ottoman campaigns in Transylvania in the years 1551-52 did not obviously affect the large scale wheat exports. In any case, because of the high transport costs, imports from the Levant were economically feasible only when prices in the Levant sank below half the Italian prices.[54] In fact, price seems to be the most comprehensive single indicator of the east-west trade.

[52] Aymard, *op. cit.*, 166-67.

[53] Aymard *(ibid.*, 125) pointed out that heavy impositions on wheat exports from Sicily made the Venetians turn to the Levant. Braudel *(Mediterranean, op. cit.*, I, 581) also suggests that the use of larger cargo vessels reducing transportation costs, became a factor in the expansion of the wheat trade.

[54] Aymard, *op, cit.*, 50; also see Ljuben Berov, "Changes in Price Conditions in Trade Between Turkey and Europe in the 16th-19th Century [sic]," *Etudes Balkaniques*, II-III, 170-73.

THE PRICE FACTOR IN EAST-WEST TRADE

In the period 1548-52, the massive exports from the Levant also coincided with cheaper silver in Italy from 1540,[55] so that Italian buyers made massive purchases not only in wheat but also in such other commodities as wool, leather, timber, sugar, and furs. Thus a price disparity large enough to justify speculation, whether resulting from a real shortage or from an inflation in silver in Italy, seems to have played a decisive role in the variations in the Levantine trade. It must be remembered that even in times of acute shortages in the Levant contraband trade continued.[56]

If we take the period 1550-82, when silver coins in the Ottoman Empire as well as in Ragusa and in Venice remained fairly stable in value, we see that the official Ottoman wheat price almost doubled, rising from a 4-5 *akça* to 8-10.[57] The rise was approximately the

[55] Braudel, *Mediterranean, op. cit.*, I, 476. For particularly light silver coins in the Levant during this period, see a report by the Venetian Bailo in Istanbul, cited in Braudel, *Mediterranean, op. cit.*, I, 450.

[56] For an example in 1564, see Akdağ, "Osmanlı," *op. cit.*, 396.

[57] For wheat prices in the Ottoman Empire, see Akdağ, *ibid.* 528-37; Güçer, *XVI-XVII Asırlarda, op. cit.*, 59; Ö. L. Barkan, graph in Braudel, *Mediterranean, op. cit.*, I, 518, and "Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East," *International Journal of Middle East Studies*, VI, 1, Jan. 1975, 8-15; Aymard, *op. cit.*, 120-45; Braudel, *Mediterranean, op. cit.*, I, 516, 518. For the period 1490-1540, prices in Akdağ (2-3 *akça* per *kile*, *kile* = 25.656 kg) are lower than Barkan's (4-8 in Bursa, 6-10 in Edirne, 13.5 in Istanbul), apparently because the latter takes prices only in the capital cities. Bursa *kadı* records confirm Barkan's prices there. The official prices set for wheat in Thrace during the same period was 4-5 *akça* per *kile*. See Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1952), 168, 237, 248, 297. S. Faroqhi and H. İslamoğlu, "Crop Patterns and Agricultural Trends in Sixteenth-Century Anatolia," paper presented at First International Congress of the Social and Economic History of Turkey: 1071-1920 (Ankara: Hacettepe Univ., July 11-13, 1977), give the same rate in central Anatolia for the period 1570-74, but 10 in Iznik and 18 for the Adana area. In the period 1550-1584, before the Ottoman devaluation, wheat prices increased moderately, but after the devaluation they shot up to 20 *akça* or more in the period 1585-95, 40-50 *akça* in the period 1595-1610. As Braudel pointed out, unless we establish comprehensive price series covering long periods for different parts of the Empire, we cannot be certain of our assumptions.

same rate in Venice except at the time of shortages in Venice, 1551-54. Ragusa, an Ottoman tributary, was granted *trata* (export licenses) at times when this was denied to Venice. As to the price levels in the three different areas, we see that in Venice they were 4-10 times higher than the Ottoman prices during 1551-54 and 4-5 times higher in the following period, while in Ragusa they were 2-3 times higher than the Ottoman prices from 1550-82, but almost the same as Anatolian prices in the period of 1590-1600. Ottoman devaluation of 1584-86 caused a sharp increase in prices. It seems that during the *Celâlî* depredations in Anatolia, 1595-1610, wheat prices were much lower in Rumeli; wheat shipments from Rumeli to Anatolia would seem to confirm this fact. The depradations of the *Celâlîs*, rebellious mercenary companies, caused the peasant population to flee the countryside en masse, and seem to have resulted in a dramatic decline in agriculture and in famines in Central Anatolia.[58] Thus, considering wheat prices in the Levant, roughly four distinct periods can be discerned in the sixteenth century. These are 1500-50, 1550-85, 1585-95, 1595-1610. But did this pattern emerge from a population pressure, production level, or disparity in the price of silver?

THEORY OF ÇİFTLİK SYSTEM AND INTEGRATION OF OTTOMAN ECONOMY WITH THE WEST

In the context of east-west wheat trade, the Ottoman Empire is also brought into the theory of the "refeudalization" of Eastern Europe. Braudel, subscribing to Aymard's hypothesis,[59] suggests that:

The grain crisis, combined with the money crisis, was largely responsible for encouraging the development of inherited property

[58] Akdağ, "Osmanlı," *op. cit.*, 532-37, graph on 533; M. Akdağ, "Celâlî" İsyanlarında Büyük Kaçğunluk," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II, 2/3, 1964, 1-49.; L. Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda, op. cit.*, 19.

[59] Braudel, *Mediterranean, op. cit.*, I, 593-94; Aymard, *op. cit.*, 51-52.

..., to full ownership as exemplified by the contemporary estates of Hungary and Poland. If historians talk of "refeudalization" ... in the West between the sixteenth and eighteenth centuries, a very similar pattern was developing in Turkey.... Ömer Lûtfi Barkan and his pupils in the course of an extensive research program have confirmed this spread of the modern estate *(çiftlik)* to the advantage of the Sultanas and Pashas whom we know to have been engaged in the grain boom.... One suspects that this transformation was very far reaching. Turkey like Western Europe was living through the "price revolution" and the agricultural revolution imposed upon her, as upon other countries, by population growth.... Great changes were certainly on the way after the 1560's.

On this interesting theory, which seeks to show another way in which the Ottoman Empire shared a "common destiny," let me here add only the following remarks. Among various factors affecting the level of Ottoman wheat exports was the demand for silver: by the treasury to finance the war machine, which increasingly depended on paid mercenary troops, by the members of the ruling class to maintain their retinue and position, and by the simple peasants to fulfill their tax obligations to the state or to the timar-holders. These three must be considered the most significant variables, sometimes overriding all other considerations. In 1548, a report from Egypt to the Sultan[60] stated that the five hundred thousand gold pieces for the annual fixed payment to the treasury were not easily collected because of unusually low grain prices, the result of three consecutive abundant harvests. The storehouses, the report added, were full and awaits buyers, but "for both the *emîns, keşşâfs*, and other imperial collectors as well as the common tax paying subjects it was extremely hard to sell [their wheat] and pay the tax due." In 1549-1551, the availability of great quantities of grain at such low prices was evidently the main reason for "the renewal of Italian commerce with Egypt (cereals, but also spices, linen, sugar, etc.)."[61] Thus silver was so badly needed in the Ottoman Empire that the Ottomans were

[60] Nationalbibliothek, Vienna, Manuscript AF 239, *Münsheât-i İbrahim Bey*, v.78b.

[61] Aymard, *op. cit.*, 48, 56, 122. In the years 1549-1555, large Venetian cargo ships left Venice for the Archipelago, Istanbul and Egypt.

ready to offer their valuable wheat reserves for sale to the Westerners. It must also be remembered that almost half the revenues from the *timâr/khâss* or *wakf* lands, which constituted no less than 90 % of the arable lands in the Balkans and Asia Minor, were exacted in kind, but then had to be converted to cash for the treasury or the timar-holder. Farmers were asked to pay their obligations in cash and, despite government orders to the contrary, timar-holders also pressed taxpayers to pay their tithes not in kind but in cash.[62] Under these circumstances the Ottoman economy strained to adjust, it is argued, to a money economy, whose actualization obviously demanded a closer economic integration with the Western Mediterranean.[63]

It is also true that there was strong pressure toward integration from the West, manifesting itself in the offer of high prices and the organization of large-scale contraband trade in the Aegean.[64] The Ottoman government struggled to protect its internal market through the enforcement of fixed prices, the prohibition of export of such basic necessity goods as grain, cotton, leather, hides and wax along with strategic items such as powder, arms and lead; through fighting against smuggling, not only in the Aegean Sea but also in the internal market; and by pursuing and prosecuting those native merchants engaged in collecting and hoarding the above-mentioned goods directly from the villages.

Although Aymard says in one place that Ottoman efforts to curb the large-scale wheat trade to Venice were indeed successful, he seems generally to have accepted that, as a result of disorganization and ineffectiveness, combined with the demand for bullion and

[62] During the years of abundance even the common people were permitted to sell their surpluses directly to the foreigners; see Aymard, *ibid.*, 50-51.

[63] See notes 83 and 87.

[64] Rüstem, the Grand Vizier, reportedly said to the Bailo about the Venetians, "che vengono pigliar grani nell'Archipelago a forze de denari," cited by Aymard, *op. cit.*, 50. Western nations also pressed the Porte to grant trade privileges; see H. İnalcık, "İmtiyâzât," *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., IV, 1179-89.

luxury goods, the Ottoman market was virtually a free one.[65] Thus, there apparently was no serious obstacle to the integration process which led to the spread of estate *(çiftlik)* agriculture in the Ottoman dominions.

But still, the problem of the origins and nature of an Ottoman "*çiftlik* system," supposedly capable of changing the "Ottoman social structure," is a very complex one. Let me only say here that those Sultanas or Pashas supposedly converting their "beneficium" to full ownership in Braudel's terms[66] were in fact simply selling the tithe income of their "beneficium" *(timâr, arpalık, paşmaklık,* etc.), which was paid in kind by the *reaya,* the peasant possessors of the state owned lands. If such lands granted by the Sultan as *mülk,* freehold property, they were immediately turned into *wakf,* pious

[65] Aymard, *ibid.,* 50, 59, 61, 70, 95, 99, 132, 167-68. The original idea comes from Braudel, *Mediterranean, op. cit.,* I, 539.

[66] Braudel, *ibid.,* I, 593-94. For the early history and the origins of the *çiftlik* system, see H. İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," *Journal of Economic History,* XIX, 1, Mar. 1969, 124-35; I. Beldiceanu-Steinherr, "Fiscalité et formes de possession de la terre dans l'Anatolie pré-ottomane," *Journal of Economic and Social History of the Orient,* XX, 1976, 234-322. The *çiftliks* belonging to Rüstem Pasha and his wife ware all pious endowments *(waqf).* See Gökbilgin, *op. cit.,* 500-501, 518, 524-25. Like other viziers in the imperial council, Rüstem Pasha was eager to sell the wheat produce of his endowed *çiftliks* to the Venetians; see Aymard, *ibid.,* 51; T. Gökbilgin, "Rüstem Paşa," *Tarih Dergisi,* VIII, 1955, 32. After the sixteenth century, changes occurred in the traditional Ottoman *çiftlik* system. *Çiftlik* owners were now mostly influential local notables *(âyâns)* and state-owned lands and *reaya* were increasingly involved in the system. For these developments see H. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman 'Administration," in T. Naff and R. Owen, eds., *Studies in Eighteenth century Islamic History* (London and Amsterdam: Feffer & Simons, 1977), 27-52; H. İnalcık, "The Ottoman Decline and its Effects upon Reaya," in H. Birnbaum and S. Vryonis, eds., *Aspects of the Balkans, Continuity and Change* (The Hague and Paris: Mouton, 1972), 338-54; H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire," *Archivum Ottomanicum,* VI, 1978 (forthcoming)

endowments, as practiced in the periods prior to the sixteenth century. The persisting characteristics of the Ottoman socio-political system were such that the large Ottoman estates, owned or controlled by the grandees *(ekâbir çiftliği)* had a character peculiarly their own in the seventeenth and even the eighteenth centuries. At any rate the existence of *çiftliks* does not allow them to be identified with central or eastern European forms, where developments took place within a totally different content dominated by an aristocracy in absolute control of the land.

The Evidence Supplied by the Ottoman Surveys on Population Pressure

Setting aside theories that population pressure might be inferred from such external variables as the change in the volume of grain exports, shortages in urban centers, or the rise in prices, all of which depended on diverse and often accidental factors, Michael Cook, Wolf-Dieter Hütteroth, and Mustafa Soysal, and most recently Suraiya Faroqhi and Huri İslamoğlu[67] have set out to study the problem directly in the Ottoman countryside. By using Ottoman fiscal surveys they have sought to examine in selected areas the ratio of population to its resources and whether it changed considerably over a given period of time; thus giving rise to those phenomena such as unavailability of marginal land, a rise in land prices, an increase in the number of landless peasants, emigration, etc., which would indicate a population pressure.

M. Cook was the first to examine carefully and critically the Ottoman fiscal surveys in the period 1450-1575, looking at three selected areas comprising some seven hundred villages: Aydın on the

[67] M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600* (London: Oxford University Press, 1972); Wolf-Dieter Hütteroth, *Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vier Hundert Jahren* (Göttingen: Göttinger Geographische Abhandlungen, Heft 46,1968); W. Hütteroth, *Historic Palestine, Transjordan and Sauthern Syria in the Late 16th Century* (Erlangen: Erlanger Geographische Arbeiten, V, 1977); Mustafa Soysal, *Die Siedlungs - und Landschaftsentwicklung der Çukurova, mit besonderer Berüksichtigung der Yüregir-Ebene* (Erlangen: Erlanger Geographische Arbeiten, IV, 1976); Faroqhi and İslamoğlu, *op. cit.*

Aegean coast, one of the most fertile areas of Asia Minor; Hamid in a mountainous region of the Southwest; and Tokat in northeastern Anatolia. Cook observes[68] that, in all these areas, we can speak of "a demographic saturation under sixteenth-century-conditions." As to the conditions of cultivation, he points out "a general reduction of the size of the land holding in the possession of the individual peasant,"[69] and that "the peasants were reaching the limits of cultivation as defined by their physical environment," as can be seen "through the attempts to squeeze a harvest out of the hillside towards the end of the period."[70] A growth in both the size of the population and the extent of arable land was an undeniable fact, but "the population growth was more rapid than the extension of cultivation." On the basis of an index with a base level of 10 in 1475, the population by 1575 had grown to 17 while the land under cultivation had reached only 12.[71] In addition, the average peasant household landholding had fallen from half. *a çift* (one *çift* varied between 60-150 thousand square meters) to a third or even a quarter *çift* by the end of the period. However, he pointed out, this does not necessarily indicate real population pressure, for there is always the possibility of a more intensive exploitation of the soil.[72] Moreover, he adds, conclusions drawn from the study of the fiscal surveys are always questionable due simply to the shortcomings of the records themselves.[73] "The surveys indicate a dramatic increase in the proportion of adult males unmarried. ... If this can be taken at all seriously (since it may simply have to do with an unrecorded change in fiscal practice), it provides an elegant confirmation of the

[68] Cook, *ibid.*, 15.

[69] *Ibid.*. 12.

[70] *Ibid.*, 21-22. Xavier de Planhol, "Geography, Politics and Nomadism in Anatolia," *International Social Science Journal*, XI, 1959, 525-31, observed that Anatolian nomads under the constant pressure of agriculturalists were pushed into higher pasture lands in all but eastern Asia Minor during the sixteenth and seventeenth centuries.

[71] Cook, op. *cit.*, 10-11.

[72] *Ibid.*, 13-14.

[73] For a discussion of this point see *ibid.*, 20-21, 52-53.

population pressure hypothesis."[74] Also the fact that food prices rose faster than wages is "a fairly convincing case for a shift in demand, but the evidence is slight." Cook also points out that our present knowledge of Ottoman agricultural history is not adequate to determine whether there was an intensification in agricultural methods.[75]

Suraiya Faroqhi and Leila Erder[76] have studied the question of population pressure during the period 1550-1620, with special emphasis on the demographic and economic consequences of the *Celâli* disorders in Asia Minor. Selecting two areas of very different characteristics, the Sancaks of Şebin (Şabin) Karahisar and İzmid (Kocaeli), they found in both for the years 1550-1620 a decrease in the number of settlements:

Kocaeli from 161 (1561) to 141 (1615)
Karahisar from 426 (1569) to 402 (1613)

and in the size of the tax-paying population (in *hâne):*

Kocaeli from 5439 (1540's) to 4730 (1613)
Karahisar from 13,679 (1569) to 7755

After making note of the uncertainty of Ottoman survey data, they stated in conclusion that Karahisar showed a sharp increase in total population during the period 1547-69 and an equally dramatic decline during the period 1569-1613, while in Kocaeli the pattern of decline was less evident. In their opinion, the difference in the Kocaeli pattern can be attributed to the formation of large land holdings (*çiftlik*), with the introduction of new crops and farming patterns and an ensuing rise in productivity. They noted that their findings that there was some decline in population towards the end of the

[74] *Ibid.*, 26-27.

[75] On the agricultural history of Turkey see H. İnalcık, "Filâha," *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., III, 906-09; S. Faroqhi, "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth century," *Turcica*, IX, 1, 1977, 161-96; Faroqhi and İslamoglu, *op. cit.;* and recent publications of Hütteroth and Soysal (see note 67).

[76] "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620," to be published in *Middle East Studies*. I am indebted to the authors for letting me read the paper.

sixteenth century concur with the conclusions of Necdet Tunçdilek, Akdağ and Hütteroth for other regions of Asia Minor.

Recently Suraiya Faroqhi, and Huri İslamoğlu[77] have made comparisons of the rate of population increase with agricultural production in other areas in Asia Minor. They have tried to correlate population change with shifts in production and crop patterns. In their joint paper, Faroqhi and İslamoğlu, using the data on fifteen selected districts *(nâhiye)* from Ottoman survey registers dating from 1520 to 1600, conclude that the increase in grain production in most of these districts was much below the rate of growth in population. According to their calculations, with the exception of İznik and Adana, the population in all districts grew at a rate greater than 50 percent. The authors' explanations for the two exceptions are, first, that the Adana (Çukurova) area was in this period still predominantly a tribal area, and secondly, that the *çiftlik* system of "commercialized large estates" was presumably on the rise in both areas. In response to population growth, they think an increase in production as well as a change in crop pattern occurred. On the dry central plateau there was a shift from wheat to barley and minor grains, and on the coastal plains of Tire and Adana to barley and cotton.

The authors, arguing that no more objective basis of calculation has yet been derived from the data in the surveys, adopted tax on crops and number of taxpayers as the indicators on which changes in grain production and population could be demonstrated.[78] But it

[77] Faroqhi and İslamoglu, *op. cit.*

[78] The same method has been applied in Hütteroth, *Ländliche., op. cit.*, 166-89; Hütteroth, *Historical Geography, op. cit.*, 36-110; and in Soysal, *op. cit.*, 9-37. Using Ottoman surveys Hütteroth studied the patterns of settlement and agriculture in Central Anatolia (see note 67). According to Hütteroth, agriculture and settlement shrank in the area as a result of political unrest and the expansion of nomads. He also pointed out (p. 70) that large estates *(çiftlik)* of the type prevalent in the Balkans did not exist in Central Anatolia. It should be added that the export of sheep for Istanbul's consumption, as required by the government and organized locally by the chieftain of the Cihanbeyli tribe, must have been an

is a well-known fact that the general fiscal surveys *(mufassal defters)* are not complete in their data on revenue and population because a part of these two items was often recorded in separate surveys, particularly those for the extensive *wakfs*. Sometimes the data thus separated from or reinstated in a survey might change not only the amount of tax revenue and number of taxpayers but also the picture on crop patterns. Some of the unusual situations which have been observed may be explained by this fact. On the other hand, the switch from wheat to barley may simply have been due to the fact that the government demanded large quantities of barley during the military campaigns in the East. This demand may have manifested itself in the form of a tax levy in kind *(nüzül)*, required 2/3 or 4/5 in barley and 1/3 or 1/5 in wheat, and also in the form of forced government purchases *(sürsat)*[79] which brought about a rise in barley prices.[80]

But what Faroqhi and İslamoğlu tried to show was that the shrinkage in wheat production, the corresponding growth of commercialized crops, and the rise of the so-called *çiftlik* system were all developments that occured under the impact of the "capitalist world-economy" in the period 1515-1600. But in Çukurova (Adana), the only place where a change from grain to a commercialized crop has been established,[81] "world-economy

important factor in shaping the economic situation in this steppe area for four hundred years.

[79] See Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda.., op. cit.*, 76-114.

[80] Faroqhi and İslamoğlu showed that wheat prices rose from 5 to 6 (but in Adana from 12 to 18) and that of barley from 3-4 to 5-6 (in Adana from 8 to 10) after the middle of the sixteenth century.

[81] Evidence supplied by the Ottoman customs registers of the fifteenth and sixteenth centuries leaves no room for doubt that Ottoman cotton industries were flourishing in many Anatolian cities –Adana, Kayseri, Bursa, Ankara, Uşak, Konya, Niğdi, Tire, Menemen, Merzifon, and Diyarbekir to mention the most important centers– and that, under a putting-out system, great quantities of cotton goods were produced and sent to distant markets in the Balkans and northern Black Sea regions. (See my forthcoming edition of the customs registers of Caffa and Antalya.) Furthermore cotton goods, cotton thread, and raw cotton made

demand" does not seem to have been a factor in reality. There, cotton was cultivated on small-sized *mezra'as* (uninhabited arable land) by nomads since there is no evidence of large estates *(çiftliks)* for this period.[82] At any rate the theory that, already in the second half of the sixteenth century, the Ottoman Empire was witnessing the beginning of a fundamental change in agricultural production and landholding system, leading finally to "the dissolution of its social formation"[83] cannot be accepted at this stage of research.

II. OTTOMAN PRICE REVOLUTION: A RESULT OF SILVER INFLUX OR POPULATION PRESSURE?

"The Turkish Mediterranean lived and breathed with the same rhythms as the Christian."
Braudel, *The Mediterranean,* I, 14.

a significant part of Ottoman exports to the Western Mediterranean. (See the lists of P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle,* 2 vols. [Paris: Lib. Hachette, 1896], *passim).* In the period before the industrial revolution in Europe, Ottoman cottons faced competition only from costly Indian cottons. True, smuggling in cotton as in wheat was always a problem, beginning as early as the fourteenth century with Venetian pressure. Under the Ottomans, even in the period of decentralization in the eighteenth century, one cannot speak of a complete loss of control of trade in vital raw materials (including cotton) at the expense of the internal market as suggested by Barkan ("Price Revolution," *op.* cit.,6-7). Under the pressure of the growing demand by native industries to keep cotton supplied regularly and at low prices, the Ottoman government during this entire period, however, felt constrained to prevent smuggling in cotton.

[82] Compare Soysal, *op. cit.,* 24, 64, 81. The *çiftlik* appeared there in the nineteenth century.

[83] See also H. İslamoğlu and Ç. Keyder, "Agenda for Ottoman History," *Review,* I, 1, 1977, 31-56. Akdağ ("Osmanlı," *op. cit.,* 363, 370-71, and Barkan, "Price Revolution," *op. cit.,* 6-8, 17-18) had formulated a similar theory. In "Military and Fiscal Transformation," *op. cit,* I tried to focus on internal developments and their impact on the Ottoman social structure.

When all the studies in population pressure are evaluated, one is left with one key indicator of the complex demographic and economic phenomena involved, that is, rise in prices.

Since the publication of Braudel's *La Méditerranée,*[84] studies on the rise of prices in the Ottoman dominions have been pursued in two directions. Some stress as the determining factor the impact of the silver influx and monetary policies, others stress the effects of a growing differential between supply and demand resulting from population, growth and urbanization within the empire and an expanding trade with the West. Given the chain of upheavals in an empire with an undeveloped monetary economy, how can one, Braudel asks, avoid using the term "price revolution"? In a critical review written in 1951 of Akdağ's study, which focused on surface phenomena such as the shortage of precious metals in the market and state devaluations to explain the rise of prices, I drew attention[85] to the Hamilton/Braudel theory[86] which stressed the impact of silver on the rise in prices throughout the Mediterranean world and added the fact that devaluation played only a partial role in the complex price mechanism in the Ottoman economy.

In a recent article summarizing research on price movements in the Ottoman Empire, Barkan[87] concludes that the rise in prices cannot be explained solely by the general inflation in silver, but must be attributed basically to the population pressure in the Empire and the mercantile pressure of Europe on the one hand, and to Ottoman

[84] See Braudel, *Mediterranean, op. cit.,* I, 518-19.

[85] "Türkiye'nin İktisadı Vaziyeti," *Belleten,* XV, 60, 1951, 651-76.

[86] Compare the first edition of *La Méditerranée* (Paris: Librairie A. Colin, 1949), 361-420 with *The Mediterranean, op. cit.* 462-542, especially p. 517.

[87] "Price Revolution of the Sixteenth Century," *op. cit.;* the original of the article in Turkish is in *Belleten,* XXXIV, 1970, 557-607; cf. Vuk Vinaver, "Monetarna kriza u Turkoj, 1575-1650," *Istoriski Glasnik,* III-IV, 1958, and Skender Rizaj, "Counterfeit of Money in the Balkan Peninsula from the XVth to the XVIIth Century," *Balcanica,* I, 1970, 71-80; S. Hoszowski, "L'Europe centrale devant le révolution des prix: XVIe et XVIIe siècles," *Annales E.S.C.,* XVI, 3, mai-juin 1961, 441-56.

devaluations of the *akça* as a result of growing public expenditures on the other.

It must immediately be noted that one cannot exaggerate the vital significance of the import of precious metals from the West for Ottoman imperial finances and for the economy in general. Certainly the Ottomans themselves were keenly aware of its importance as early as the time of Murad I (1362-1389), when they imposed a tribute of silver on Serbia,[88] and Bayezid I (1389-1402), when the Sultan tried to re-organize and exploit the silver mines of eastern Serbia.[89] The control of these rich silver mines was one of the principal incentives underlying the Ottoman struggle to dominate upper Serbia and Bosnia during the fifteenth century.[90] When Mehmed the Conqueror, in great need of silver to finance his costly imperial policies, established full control over the area, he

[88] According to Nesrî, the Serbian despot offered an annual tribute of fifty thousand *vukiyya* (64,140 kg. silver) to the Ottoman Sultan in 1381; see F. Taeschner, ed., *Gihannuma* (Leipzig: O. Harrassowitz, 1951), 58. In 1332 in a plan of crusade Philip IV, the King of France, was exhorted to capture the five silver mines in Serbia; see A. S. Atiya, *Crusades in Later Middle Ages* (London: Methuen and Co., 1938), 105.

[89] See N. Beldiceanu, *Règlements Miniers, 1390-1512* (Paris and The Hague: Mouton, 1964), 53-55, 57.

[90] Around 1438, Ottoman Finance Minister Fadlullah urged the Sultan to capture silver and gold mines in Serbia; see Doukas, *op. cit.*, 175-77. Mehmed the Conqueror conquered Serbia and Bosnia in a series of campaigns between 1454 and 1464. In 1444 Venice asked the King of Bosnia to surrender the silver mines in return for military assistance. The Serbian despot's annual revenue from the silver mines of Novobrdo alone amounted to 200,000 gold ducats; see N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades* (Paris: E. Leroux, 1902), II, 152-53; and N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Gotha: F. A. Perthes, 1909), I, 423. On the importance of the silver mines in Serbia, see also M. Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, (Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1975), 75, 77, 99, 103; D. Kovačević, "Dans la Serbie et la Bosnie médievales les mines d'or et d'argent," *Annales E.S.C.*, XV, 2, mars-avr., 1960, 148-58; and especially N. Beldiceanu, *Règlements, op. cit.*

prohibited[91] the export of silver to Hungary and Italy through Dubrovnik, one of the principal routes by which silver was supplied to Europe. The Ottomans encouraged imported silver and gold by exempting them from customs dues and by taking strict measures to prevent any flow out of the country. To further illustrate this Ottoman policy of attracting and accumulating bullion, it might be added that, not only did the Ottomans exempt silver and gold from customs dues, but they even made it mandatory in some cases for Europeans to bring with them annually a certain amount of silver to be struck in Ottoman mints.[92]

When, in the second half of the sixteenth century, the Ottoman government decided to extend capitulatory privileges to the western nations, the decision was made under conditions of urgent demand for cash to finance the growing needs of the war machine. By this time, a state of war entailed for the Ottomans the equipping of costly armadas,[93] the mounting of siege warfare, the construction of fortresses, and, most importantly, the recruitment of increasingly large numbers of paid mercenary troops equipped with firearms.[94]

This meant, as it did for the Spanish Empire with its numerous financial crises, that vast amounts of bullion had repeatedly to be found at short notice to ensure prompt payment. And it must be

[91] Ragusa protested the Ottoman prohibition of silver export already in 1443; see N. Jorga, *Notes et extraits, op. cit.*, II, 151. For Mehmed II's prohibition, see R. Anhegger and H. İnalcık, *Kânûnnâme-i Sultâni ber Mûceb-i 'Örf-i Osmânî* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956), 8, 16.

[92] According to the stipulations of the treaty of 1454, the silver and gold imported by the Venetians into the Ottoman Empire was to be minted in the Ottoman mints; see W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant* (Paris: Société de l'Orient, 1936), II, 317. European merchants were to deliver annually 400 *kilece* (668 kg.) of silver to the mint of Aleppo in the sixteenth century.

[93] For the expenses of an Ottoman naval expedition, see C. Imber, "The Costs of Naval Warfare, The Account of Hayreddin Barbarossa's Herceg Novi Campaign in 1539," *Archivum Ottomanicum*, IV, 1972, 203-16.

[94] See İnalcık, "Military and Fiscal Transformation," *op. cit.*

remembered that, until vellon replaced it in the following century,[95] the only money acceptable was gold and silver specie. If one is looking for an immediate explanation of the Ottoman shift to a monetary economy in the second half of the sixteenth century, one should focus primarily on the conditions outlined above.

According to Barkan,[96] the price of food more than quadrupled in the 127 years between 1490 and 1617, while in the same period the ratio of gold to silver increased 2.6 times. Thus, he infers, factors other than silver inflation, such as the growing demand resulting from population growth and the expansion of trade with Europe, must be taken into account to explain the difference. Within this long period, however, the years between 1584 and 1606 show a steep rise in prices, reaching a peak in 1606, with all the consequences of a real inflation. Measured on the basis of the price of silver, the general index of prices increased only 62 % between 1490 and 1584, but 165 % in the following decade.

The impact, sudden and devastating, of Western mercantilism in the "free" trade region of the Levant came first in currency and prices. Selânikî, a contemporary historian and officeholder in the Ottoman finance department in an explanation of an uprising of cavalrymen at the Porte in 1588,[97] complained of a sudden price change in the following way: "One gold piece," he said, "went up in value from 60 *akça* to 120, and following this increase all the prices in the market were doubled by the traders. As a result, food stuffs and clothing became twice as expensive as before. One who previously received a salary worth ten ducats now found himself seemingly getting only five." It should be noted here that Selânikî takes gold alone as the standard in his evaluation. 'Âlî, another high official in Ottoman finances, echos the alarm among people with fixed salaries, when he said: "Since trades people were selling their goods as they pleased, prices, though officially fixed, went up every day, with the result that a group of traders in the market became wealthy while the military and the elite went bankrupt."

Barkan,[98] summarizing Sahillioğlu's study on Ottoman devaluations, places emphasis on this factor as the principal cause of the price rises at this time. Devaluations of the *akça,* the basic Ottoman monetary unit and money of account, occurred several times before 1584. The first important devaluation took place in 1461 under Mehmed the Conqueror, when 355 *akça* were struck from 100 *dirhem* (320.7 gr.) of silver, a devaluation at a rate of 13 percent. In the long space of the next century, the *akça* was further devalued by 13 %, but neither of these devaluations can be compared with the drastic devaluation of 1584-90. By the end of these six years, Sahillioğlu says, 800 *akças* were being struck from 100 *dirhem* of silver. Through succeeding devaluations the rate became 950 in about 1600, and 1000 in 1618. Barkan makes no attempt to explain the relationship between the sudden increase of Western silver coins in the market and the devaluations introduced by the state. He interprets the devaluation simply as an attempt to ease the financial straits of the state, the explanation forwarded by other historians before him.[99] The real mechanism leading to devaluation, bound up as it is with silver inflation or, more exactly, with the presence of silver specie at different rates in the market, has not been studied in the Ottoman case.

This process is more closely examined by Luigi de Rosa[100] in connection with the monetary problems of the Kingdom of Naples in

[95] In the critical year of 1688, the Ottoman Government decided to accept copper coins in the payment of taxes; see documents in A. Refik, *12. Asırda İstanbul Hayatı* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), nos. 4-7, 11.

[96] "Price Revolution," *op. cit.*, 6-17, and Graph I. Prices rose much higher in Istanbul than in other cities of the Empire; cf. Cengiz Orhonlu, *Telhîsler* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), document no. 9. Here we only considered Edirne and Bursa prices from Barkan's list.

[97] *Târih-i Selânikî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281 A. H.), 252. On Selânikî see F. Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig: O. Harrossowitz, 1927), 136.

[98] "Price Revolution," *op. cit.*, 12-13.

[99] M. Belin, "Essai sur l'histoire économique de la Turquie," *Journal asiatique*, 6e série, IV, 1864, 242-96; A. Refik, "Osmanlı İmparatorluğunda Meskûkât," *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 5, 1340 A. H., 367-79.

[100] "The Price Revolution, Wars and Public Banks in Naples," *Histoire économique du monde méditerranéen, 1450-1650, Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel* (Toulouse: Privat, 1973), 159-76.

the period 1570-1600. He notes that the first signs of imbalance appeared with the increase of clipped money on the market and the flight of precious metals from the country, an observation equally valid for the Ottoman case. Frequent government imports of bullion from Spain to Naples did not ease the situation, but only caused an increase in prices. Growing expenditures by the state, and the consequent increase in taxation and in the public debt, were only one aspect of the inflationary process at work. The acute budgetary crisis led to partial state bankruptcy. To prevent the flight of precious metals from the country, it was explicitly requested in 1587 that the value of the currency be re-adjusted to the changed value of silver. The date is of particular interest to us since we know that at about the same time, under similar pressures, the Ottoman government made its devaluation. Now, I think, we know why and how Ottoman devaluation occured at a particular date.

After 1571, massive Spanish silver shipments were arriving in Italy. In one of the brilliant chapters of *La Méditerranée* Braudel[101] describes in detail how, from 1571 onwards, the Barcelona-Genoa route replaced the Atlantic route for the transfer of the bulk of American treasure to Flanders. A great part of this silver found its way to the Levant through Genoa, Naples, Venice, and Ancona. The reason for this is to be sought primarily in the fact that during just this period there was a great demand for gold on the Spanish side, while in the Levant silver was relatively scarce and gold cheap in relation to silver; thus a new phase in the long history of exchange between Islam, now suffering a silver famine, and Europe, with a gold famine opened.[102]

The Spanish government, then, to give some more details on this important point, had to convert its silver into gold, since the transport of the former overland to Flanders involved great difficulties and expense, and perhaps more importantly, the soldiery in Flanders insisted on payment in gold. Furthermore, it must be noted that in the West, all bills of exchange were payable in gold. In a period of

[101] *Mediterranean, op. cit.*, I, 476-517.

[102] *Ibid.*, 499-500. For the silver and gold traffic between east and west see Andrew A. Watson, "Back to Gold - and Silver," *The Economic History Review*, 2nd ser., XX, 1, Apr. 1967, 1-34.

silver inflation, gold became the safe investment. Thus, the great demand for gold and at the same time large production increases at the Potosi silver mines caused an unusual inflation in silver in the western Mediterranean and made the Levant, where the ratio of gold to silver was lower, a profitable market for the exchange of silver for gold. From 1570 on in the Levant, the scarcity of silver was felt more than ever as a result of the unusual increase in state expenses. Italy owed, Braudel[103] shows, its great prosperity during this period to its role as intermediary between these gold and silver zones. Currency traffic between the eastern and western parts of the Mediterranean reached an unprecedented height, from 1570's onwards and, in a short time, Spanish *reales* invaded all the Levant markets. Stimulated by the enormous profits to be realized, often as high as 30%,[104] the speculation in silver and gold even disrupted the traditional pattern of the Levantine trade. In 1603, for example, a return of 250,000 sequins from the Ottoman Empire was reported with amazement.[105] In the same period the amount of silver exported yearly from Venice alone to the Levant was estimated at five million silver pieces.[106] The French government with its strong mercantilistic beliefs was alarmed by this new development among its merchants, now more busily engaged in the profitable trade of Sevillan and Mexican silver coins than in the export of French manufactures to the Levant. A report[107] submitted to the King in 1614 reads: "In the last few years, only minted silver is traded, reaching a figure of more than 7 million *écus* a year in terms of transit through Marseilles alone, without counting other regions."

Counterfeit and clipped money appeared in the Ottoman market as soon as silver inflation upset the ratio of silver to gold, thus unleashing further speculation on the currencies in circulation. This occurred in fact much earlier than 1600.[108] A report[109] dated 1575

[103] *Mediterranean, op. cit.*, I, 493-508.

[104] *Ibid.*, 500.

[105] *Ibid.*, 463.

[106] *Ibid.*, 478.

[107] Paul Masson, *Histoire du commerce français, op. cit., I*, xix, xxxii-xxxiii.

[108] According to Braudel *(Mediterranean, op. cit.*, I, 537-38), counterfeit money did not appear in the Levant before 1600.

from Bursa tells, us that the Jewish money exchangers were collecting good *akças* at the rate of 50-55 for one gold piece and, after converting them into counterfeit *akça*, were selling them at a rate of 70 *akça* for one gold piece.

The following Ottoman document dated 997 A.H. (1589 A.D.)[110] tells us under what conditions and how the Ottoman devaluations were carried out. "New *groush* are officially circulated at the rate of 80 *akça*, and each *groush* contains 9 and 1/2 *dirhem* of silver and a little over one *dirhem* of copper. If it is melted and, from the silver thus obtained, *akça* are struck, only 65 *akça* are procured. People in the market are aware of this fact and of the advantage of keeping their good silver *akça* and using only *groush* in their payments. As a result of this *akça* disappears from circulation. The remedy for this is that the *groush* be devalued to a rate of 70 *akça* per *groush*.... So, the gain being negligible at the new rate, no one would be interested in hoarding the new silver *akça*." Obviously it was the same disparity between silver coins in circulation which was responsible for people's clipping and falsifying the good silver *akça* put into circulation by the imperial mint. It was this "unofficial devaluation" which forced the state to effect its own devaluation. It is clear from the report that the Ottoman finance experts were fully aware of the workings of Gresham's Law. With this adjustment *akça* and *groush* were brought back to the same level vis-à-vis gold coin, one gold coin now being worth 1.7 *groush*, or about 120 *akça*. Similarly, the explanation for the Ottoman devaluation after 1584 must be the desire to prevent speculation occurring in silver specie at the expense of the state treasury and to prevent the movement of gold to the West, and of silver out of circulation or to Iran, where the ratio of silver to gold was higher than in Turkey. (The ratio was 1 to 12 in Turkey and 1 to 11 in Iran, but 1 to 15 in Sicily.)[111] The devaluation

[109] Akdağ, "Osmanlı," *op. cit.*, 520.

[110] It was discovered by Rhoads Murphy in the *Başvekâlet* Archives in Istanbul (Maliyeden Müdevver, no. 22148). My thanks for allowing this quote.

[111] W. Hinz, "Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen vorderen Orient," *Belleten*, XIII, 52, 1949, 762. For the flight of silver from Iran to India see

was apparently carried out with the advice of experts, the Jewish bankers who were in control of Ottoman finances during this period, and who were fully informed of the conditions prevailing in Italy and the measures taken there.[112] The complex problem facing the Ottoman statesmen was that of maintaining the stability of a monetary unit vis-à-vis different specie under circumstances of a changing ratio of gold to silver: a situation that surfaced from time to time in all medieval currency systems.[113]

NEVILLE DYSON-HUDSON (SUNY-Binghamton): I was struck by Inalcik's comment that many of these studies of an *Annales* sort, dealing with phenomena which the *Annales* practioners like to deal with, apparently relate to a time when the Ottoman Empire was going through a profound crisis. Now that strikes me as very interesting, in the light of Hobsbawm's earlier suggestion that a characteristic deficiency of *Annales'* style of history might well be its difficulty in coping with great events. And I wonder if we can here get at this question of what kind of great event an *Annales* approach can deal with and what kind apparently it cannot. Surely the crisis of an empire is a great event in some sense, first of all I guess we could do it by asking Hobsbawm if the Ottoman crisis is what be would legitimately consider a great event.

HOBSBAWM: I did not say great events. I said certain formative events in the history of countries. There is a slight nuance. I think the crisis of the Ottoman Empire, about which I know nothing, is admirably explainable in terms of the *Annales* school. What it seems to me is more difficult are these curious but formative events in national life, whose origin may well be analyzed in terms of *longue durée* and structural change, but whose subsequent impact on the shaping of national life is autonomous. There is nothing at all in the *Annales* approach, of indeed if I may say so, even in the classical Marxist approach, to stop us from analyzing the origins of the

V. Minorsky, "Introduction," to V. Minorsky, ed., *Tadhkirat al-Mulûk* (London: Luzac, 1943), 19, 27.

[112] "H. İnalcık, "Capital Formation," *op. cit.*, 121-24.

[113] See, Watson, *op.cit*, 31-34

French Revolution. The difficulty it seems to me is to say what difference has it made to subsequent French history, politically and culturally. Other states too have passed through this experience which is not an economic experience only. And here it seems to me this is a question not only for the *Annales school.* It is a question I think for all of us. Some people, even in the *Annales* school, have begun to recognize the need once again to cope, as it were, with the crucial event, as something which occurs and radiates outward. I don't think however in answer to your question that the crises of empires, such as occured in the Ottoman Empire in the sixteenth century, is one that I was thinking of.

DYSON-HUDSON: As a social anthropologist, I find it fundamentally very distressing to think of the possibility that there might be two sorts of events, as it were, out there.

HUPPERT: Isn't there a special difficulty in the case of the Ottoman Empire? Is there a moment in the history of the Ottoman Empire when it isn't in crisis?

İNALCIK: Fernand Braudel's book, in its discussion of the impact of western Mediterranean on the Ottoman Empire revealed to us that the empire was integrated in world history, and not only from the political point of view. We knew that Turkish power in the sixteenth century played a major role in shaping European politics. We began now to understand better this political and military impact of the Turkish in the sixteenth century. Thanks to Fernand Braudel's book, we now see that the Ottoman Levant played a very important role in conveying American silver through the markets of the empire toward the East, to Iran through the Persian Gulf to India, and from there to China. This is one structure which Fernand Braudel brought to light for us, indicating the place of the Ottoman Empire in universal history. Of course the radical change which occured in the Ottoman Empire had an impact on general conditions, not only in the eastern Mediterranean, but in the whole Mediterranean. There are now some who believe Venetian decadence can be linked to conditions in the Levant. I mean the collapse of the Ottoman central

control system affected greatly trade and economic conditions in the Levant, which in turn affected the conditions of the Italian maritime states. But the empire finally adjusted itself to the new conditions and created a viable structure to survive. The whole military and financial system changed; new estates were created. The crisis was important in the way that it prepared a society for a new structure. In light of the question about a theory of change, I think that, by studying the Ottoman example, we can find some interesting points about the mechanism of change.

WALLERSTEIN: I would like to pursue Eric Hobsbawm's point because I think it is very important. The great political event, the great formative event which he gave as an example, was the French Revolution. It is obviously an excellent example. Now it wasn't clear when he made the point at first, but on the second round it became much clearer what he was talking about. If he says the *Annales* school cannot explain an event like the French Revolution, he clearly does not mean that they can't account in some sense for it having occurred, because he went on to say that in some sense they could. In fact, of course, we have the work of Labrousse which attempts an explanation of why the French Revolution occurred and why it occurred when it occurred, taking into account cyclical conjunctures and various other considerations which are typical of an *Annales* approach. So that is not the problem.

There are however two other issues which he raised. One was an assessment of how much change something like the French Revolution really made. Now I don't know any *Annales* historian who ever did that, but I would have thought that the whole *Annales* approach was central to answering that kind of question. Because the *Annales* approach says you take an event and you look underneath it and you see it in terms of the long term, asking: was it epiphenomenal? was it momentary? was it a kind of flash? or did it really make a difference? So one can respond to that question.

Finally, there is the question about the collective mental impact of a great formative event. This refers us back to what Aymard was talking about when he discussed the needs of Italian history and historians today. To what extent does the formative event shape people's "perception of their own nation or their own group for a

century or two centuries afterward? Aymard was saying that Italian historians today have to cope with the issue of Italian unification and of its final realization, in a sense, under Fascism, that this was their heritage to which they had to give meaning. Hobsbawm was, I thought, making the point that that is also a very central problem of French national history. What has been the legacy of the fact that there had been a French Revolution, that it took the form that it took, that it was complete or incomplete according to your interpretation of the French Revolution? And to what extent is it a living reality in terms of French contemporary politics, which I certainly think it is? Again I don't see why, logically, that is not a question that one could deal with in terms of the *Annales* method. However, the *Annales* school (as well as indeed Marxism) might be resistant to posing that question, in that it becomes very much a question of the impact of idea systems on social structures. Both *Annales* and Marxism historically have placed their great emphasis on economic and social underpinnings, not on idea systems, although to be fair, Febvre of course was centrally concerned with idea systems.

THE SHAYKH'S STORY TOLD BY HIMSELF*

PART I: THE STORY OF HOW I BECAME AN HISTORIAN

At the time of my graduation from the Teachers' College of Balıkesir in 1935 I had only two options open to me. I could either have immediately started to work as an instructor at a village primary school or sat for an entrance exam to qualify for advanced training at the main Teachers' Training College in Ankara to become a secondary school teacher. During the summer of 1935 an unexpected new possibility presented itself. Atatürk had recently founded a new institution in Ankara called the Faculty of Languages, History, and Geography in the hope of providing a scholarly foundation for the theories of Turkish history with which he was then experimenting. To serve as the faculty of this newly founded institution he had invited a number of German professors, most of them refugees from Nazi Germany. It was planned that forty students, selected by means of examinations administered in Ankara

* *Paths to the Middle East, Ten Scholars Look Back*, ed. Thomas Naff, New York, 1993

and Istanbul, would initially be admitted with scholarship. In principle, graduates of the lower teachers' colleges were ineligible to sit for this exam and university-level education was only an option for graduates of the regular high schools' College. But because the Faculty of Literature, History, and Geography had only just been created, that summer an exception to this general rule was made and the competition was opened up to graduates of all the teachers' colleges throughout Turkey. We learned only later that it was through the intercession of Afet Inan that this exception had been approved.

Afet Inan was herself a graduate of a teachers' college for women, and it was during one of Atatürk's inspection tours at her school that he had first met her. Later on he adopted her, took her into his own household, and sent her abroad to Switzerland for advanced training. In so doing Atatürk was in effect grooming her for the role she later fulfilled as the representative of his ideas and pedagogical views concerning the Turkish theory of history. It was in recognition of her own background as a graduate of one of Turkey's teachers' colleges that Afet Inan in the summer of 1935 used her influence to secure this unprecedented opportunity for that year's graduating class. Years later when I became a member of the Turkish Historical Society I met her face to face.

Afet was the lifelong collaborator of Atatürk and she worked closely with him concerning all aspects of the Turkish theory of history. After Atatürk's death in 1938 she married Doctor Inan and acquired his surname. My recollection of her is of a kind-hearted, gentle woman who, while leaving no important scholarly legacy in her own right, nonetheless had a profound impact on the development of the historical profession in Turkey.

In 1935 I sat for the entrance exam to enter the Faculty of Languages, History, and Geography and was admitted. I was given the opportunity to study with scholars of international standing. The faculty had been created and organized with a view to promoting the development and study of a particular approach to history known as the Turkish historical thesis. Among the German professors who were founding members of the faculty were Anne Marie von Gabain in the fields of Chinese Studies and Turcology, E. Landsberger in the field of Sumerology, Hans Güterbock in the field of Hittitology, W. Rubens in Indic Studies, W. Eberhard in Chinese Studies, and a professor of Geography Herbert Louis. During the mid 1930s fields such as Hittitology, Sumerology, and archeology were particularly popular because of their presumed relevance to the Turkish theory of history then being promulgated. My first inclination was to study Chinese language, culture, and history, but I ultimately chose Ottoman history. As I now recollect the main factor which influenced my choice was the consideration that this period of history was better documented and possessed richer source materials than any other period of Turkish history. In addition, because my main interest in history was its social and economic aspects, I had no desire to devote a lifetime of study to the mastery of extinct languages and their long since abandoned scripts. It is also possible that my growing up in Istanbul, the capital of the former empire, had a sentimental influence on my choice of fields.

Had it not been for the opportunity offered by Afet Inan's opening the entrance exam to recent graduates of the teachers' colleges it is very likely that I would never have become an historian at all. One of my first teachers at the faculty was Professor Muzaffer Göker, who pursued a dual career in academics and politics, although his abiding interest was in politics. By Göker we were given instruction in political history. The other historian on the staff was Bekir Sıdkı Baykal, who had just returned to Turkey from Germany after receiving his doctorate. Above all others it was from Professor Fuad Köprülü, who had taken responsibility for teaching the history of the Middle Ages, that I learned the most. Köprülü was the Turkish scholar whose works most influenced my own genesis as an historian. As a student in his seminars at the faculty I also greatly profited from his personal guidance. In those days we students revered Köprülü as a master scholar with command over the two broad fields of history and literary history. Köprülü on his part felt an intellectual debt to the Russian orientalist V. V. Barthold, and the influence of this Russian scholar on Köprülü's research agenda and methodology is clearly detectable.

It was thanks to Köprülü's support that I was able to stay on at the faculty as a research assistant following my graduation. As one of the original graduates of the new faculty I felt a kind of missionary duty to contribute to the task which our patron Atatürk had set for

us-namely, to provide a scholarly framework for teaching the Turkish historical thesis at all educational levels. Atatürk's aim was to liberate the Turkish nation from its status as a religiously-based society of the Middle Ages and to create conditions for modern Turkish statehood. Atatürk sought to give a new meaning to the study of Turkish history, making it the means of revealing the truth about the nation's past origins to the people and imbuing them with pride in their Turkic roots as well as a collective sense of their national identity. In essence Atatürk's task was to create a national identity *ex nihilo,* and he firmly believed that the development of a national historical consciousness would play a crucial role in that process. Atatürk was particularly sensitive to the negative image of the Turk in the West, which he attributed to the effect of six centuries of crusading conflict with Europe under the Ottomans and their predecessors. He saw this casting of Turkey in the role of adversary by the West as one of the principal causes for the national tragedy suffered by the Turks in the nineteenth century and the downfall of their once powerful world empire in the twentieth. Because Westerners, in their minds and in their literature, equated the Turk with Ottoman imperial ambitions, he felt that Turkic history as a whole tended to be viewed negatively. Atatürk felt that interpretations were still confused and mostly dominated by distortions, inaccuracies, and deliberate falsification of the facts. This situation troubled Atatürk, not only as leader of his country but also as a common Turk. He continued to cherish the idea that the new nation state of the Turks which he had helped to found in Anatolia would soon take its rightful place among the modern Western nations and gain acceptance as their equal. In any case, the Ottoman state had already in the final century of its existence (1822-1922) begun an intensive process of westernization which lent some credibility and feasibility to Atatürk's dream.

During the 1930s Atatürk devoted a good deal of his attention and energies to developing the Turkish historical thesis. In 1930 he summoned a group of the Republic's top historians, which included Fuad Köprülü, Sadri Maksudi Arsal, Yusuf Akçura, Halil Edhem Eldem, Şemseddin Günaltay, and Ismail Hakkı Uzunçarşılı to help found the Turkish Historical Society. He also commissioned them to write a new general history of the Turks from earliest times to the beginning of the twentieth century. The title given to the book was *The Main Outlines of Turkish History* (Türk Tarihinin Ana Hatları). The formative ideas around which the book was framed may be summarized as follows:

–Turkish history begins not with the arrival of the Seljuks to Anatolia in the late eleventh century, but rather dates from the era of the Hittites and Sumerians.

–The first discovery of agricultural techniques and systems of writing by man are attributable not to the peoples of the ancient Near East, but rather to the Turks of Central Asia. Central Asia was the point of dissemination of advanced civilization to other parts of the globe.

The part of the *Main Outlines* book that was devoted to the Ottoman Turks was written by Ismail Hakkı Uzunçarşılı. Uzunçarşılı's approach emphasized the institutional structure of the state. While still a student at the teachers' college in Balıkesir; I had already been exposed to the Turkish historical thesis, mostly through official publications distributed by the Turkish Historical Society. The texts based on the *Main Outlines* book was required reading in all of Turkey's schools during the early 1930s, and it was from this book that I gained my first inkling of what it means to study history. But even in those early student days I had already begun to realize that nationalist-inspired writing of history, although understandable as a reaction to western cultural bias and chauvinism, itself led to many excesses and an unscientific romanticizing of the past. In spite of this realization, however, after a lifetime of work as a professional historian I remain convinced that the need to correct distorted views of the Turks prevalent in western historiography still exists. Indeed it is my consciousness of this continuing need that has given inspiration to much of my scholarship. Unaware of the wisdom of Atatürk's vision at the time, I realized only later that it was pursuit of this politically crucial goal which motivated Atatürk to expend so much of his time and energy in the intellectual and pedagogical spheres. Today the early prototype versions of the Turkish historical thesis have been universally abandoned both by the scholarly community and by the public at large. Consequently, books in a genre similar to the *Main Outlines* book are no longer required reading in Turkey's schools. But Atatürk's foresight in establishing

the Faculty of Language, History, and Geography as a center for the scholarly study of Turkish culture provided the essential framework for later discoveries in many fields of research, and these discoveries have contributed greatly to a better understanding of both Turkish and ancient Near Eastern history and civilizations. For example, the strides made in Turkish archaeology were only possible thanks to the institutional framework provided by Atatürk.

On the subject of the negative effect of superficial and fallacious interpretations of Turkish history by western historians let me mention a single example. Franz Babinger in his book on Mehmed the Conqueror describes this Ottoman ruler, the true founder of the Ottomans' *imperium*, as a sadist who derived pleasure from the torture and killing of human beings. Babinger emphasized throughout his book that the sultan's sole objective in undertaking his campaigns was the amassing of booty and slaves. Babinger saw no need as an historian to examine the conditions which led the Conqueror to embark upon his uninterrupted campaigns. As his main source of information on the Conqueror Babinger made use of documents found in the libraries and archives of the Ottomans' foes in the West and made little effort to restore balance to his account by referring to the historical documentation found in the Ottoman archives. It is astonishing to note that despite such glaring deficiencies in the work, Babinger's book on Mehmed the Conqueror still enjoys considerable popularity. Historians who confront and contradict entrenched popular views and write histories aimed at challenging these views are unfortunately all too rare a breed.

PART II: INTELLECTUAL INFLUENCES

I count among the historians who have had a profound effect on my own scholarship two principal figures. The first of these, Fuad Köprülü, who guided my historical interests during my early years of training, I have already mentioned. The other great historian with whom I was lucky enough to be associated was Paul Wittek. My first meeting with Professor Wittek was in 1949, when he had already been appointed as Professor of Turkish Studies in London at the School of Oriental and African Studies. During my one and a half year's stay in London I regularly attended his afternoon seminars at

the school, which sometimes lasted from three to four hours. Among the other regular seminar participants at that time were Bernard Lewis, Victor Ménage, Vernon Parry, and Elizabeth Zachariadou. In these seminars Professor Wittek sometimes addressed set themes and other times engaged in discussion and offered his opinion about recently published works in the field of Ottoman studies. Occasionally one of the seminar group would present his or her research to the assembled company and discussion and criticism would ensue. Wittek had a sharp, critical mind, and his criticisms were unforgiving and sometimes devastating to those on the receiving end. He had absolutely no toleration for those who made use of old Ottoman historical texts in an uncritical manner. Wittek's greatest contribution to Ottoman studies was his application of western scholarly methods for text analysis to the earliest sources for Ottoman history. It is indeed unfortunate that the task of critical text edition and analysis which he commenced in the 1940s has not yet found any worthy or willing successors or devotees.

Two main approaches on the origins of the Ottoman state and its first rulers still dominate the recent literature. According to one approach, the stories relating to the origin of the Ottoman dynasty as told by the early chronicles are pure fabrication with no basis in historical fact and must be dismissed altogether as historical evidence. The second approach accepts these stories at face value without subjecting them to critical analysis. The truth of the matter is more complex than either approach would allow. In fact, the stories relating to Osman Gazi derive from two separate sources. On the one hand there is the factual chronicle tradition which derives from epic historical writing and reflects fourteenth-century conditions. But woven into this genuine narrative tradition are later additions by historians belonging to an era when the Ottoman empire had grown in size and stature who tended to idealize the state's origins in order to lend legitimacy and greatness to the dynasty. The task which now remains for serious modern historians to undertake is to separate those parts of the narrative which originate in the fourteenth-century epic story from the later accretions. The methods which might be followed to accomplish this task are as follows:

– testing the accuracy of the facts mentioned in the narrative against documentary evidence, such as *wakf* deeds, now coming to light concerning the earliest periods of Ottoman history

– carrying out extensive field research in the regions of northwest Anatolia which figure most prominently in the narrative accounts

Through application of the above-mentioned methods in some Research that I have lately been conducting I have made some significant progress in untangling the confused record of the reigns of the first two Ottoman sultans, Osman and Orhan. Naturally, the easiest solution to the problem is just to declare the stories wholly unreliable. But, when these narrative stories are subjected to a careful and critical examination, they reveal a great deal that is historically relevant. It is certainly the case that the historical compilations of the late fifteenth century, as exemplified by the histories of Âşikpaşazâde, Neşri, Ruhi, Idris Bitlisi, and Ibn Kemal, contain a number of ideologically motivated additions whose purpose was to exalt and lend legitimacy to the dynasty. These additions reflect the challenges which the Ottoman state faced at various stages in its later history and the reactions of its leaders to those challenges in the form of political assertions. Such assertions and claims embedded in Ottoman historical writing become particularly prominent in the aftermath of Timur's defeat of Beyazid I (1389-1402) and the ensuing collapse of Ottoman imperial unity and territorial integrity.

It is, in my opinion, particularly unfortunate that in a spirit of revisionism gone awry a new generation of Turcologists in England have begun to attack the legacy of Wittek's scholarship, completely forgetting the fact that it was his pioneering research that first opened up the early Ottoman period to serious investigation. They accuse Wittek of being governed by sentiment rather than scientific method in his historical approach. Such accusations against Wittek are both unfounded and unfair. Wittek in his assertion that *the ğaza*, or holy war, on behalf of Islam constituted one of the dynamic elements in the constitution of the early Ottoman polity, fully recognized that the Ottomans used this appeal to Islamic loyalty for their own reasons of state. To deny that beliefs and belief systems exerted a primary influence over human behavior and social norms and to relegate them to a position of secondary importance in the

interpretation of history reduces processes of historical change to simple mechanistic determinism. It is rightly argued that history is the study of man in his *meaningful acts* in society.

The interpretation of Ottoman history in Turkey has passed through several distinct phases in recent times. Following the abolition of the sultanate and the emergence of modern Turkey, historians and social scientists under the new political regime tended to focus their scholarly interest on the pre-Ottoman epochs of Turkic history and the origins and spread of Turkic culture. The main agenda for research at this stage of national development was the search for the cultural and political origins of the Turkish people. The nationalist urge was already strongly felt in the period following the empire's defeats in the Balkan wars of 1912-13. During the teens and twenties of the current century a strong nationalistic trend dominated indigenous schools of historical writing on the Ottoman empire. During this period the main intellectual figure was the first Turkish sociologist, Ziya Gökalp. Following the path first blazed in the works of Emile Durkheim and Gaston Richard, Gökalp's writings assured the predominance of the positivist and collectivist schools of sociology in Turkey. As a result of Gökalp's overpowering influence historical work that emphasized nation and national culture gained preeminence in the period. Fuad Köprülü's innovative research into the origins of Turkish culture meshed closely with the intellectual fashions of the period. Köprülü identified the origins of Turkish literature in Central Asia, traced its spread via the dispersed Turkic tribes of Iran and Asia Minor, and founded a school of integrated studies based on his discovery of the common roots of Turkic culture. By examining the development of Turkish folk culture on a trans-Asiatic basis Köprülü attempted to identify and describe the uniform characteristics of this geographically widespread literature. Köprülü sought to identify the main features both of the general Islamic milieu of Central Asia and the Near East in the second millenium A.D. while at the same time revealing the peculiar character of the Turks' religious and cultural expression within that broader tradition and context. His work on the popular sufi orders of Anatolia (especially the *babai, kalenderi,* and *bektaşi* orders) was a milestone in the scholarly examination of Turkish cultural life during the Middle Ages. In this work he was courageous

enough, given the fact that the book was first published in 1918, to draw attention to the fact that the nomadic Turkic peoples who had formally adopted Islam still retained the strong imprint of their pre-Islamic, shamanistic tribal beliefs. There can be no doubt that despite its excesses this positivist and nationalistic approach to the study of Turkish history and culture represented an important advance in Turkish historiography since it removed the study of Turkish and Ottoman history from the limited and confining context of Middle Eastern and Islamic history and placed it within its more appropriate global geopolitical as well as interdisciplinary contexts.

The directions taken by Turkish historical research in the 1930s had a close connection with the developing international economic crisis of the period, which had a strong disruptive effect on Turkey as well. During the 1930s Atatürk focused his attention on Turkey's economic policies and sought formulas and social policies to relieve the plight of the masses. During this period interest in socialism and socialistic writing were on the upswing. A new attitude towards the social sciences in general began to reveal itself and in this intellectual climate we again find Köprülü as one of the leading figures. By founding a new periodical called *The Journal of Turkish Legal and Economic History*, whose first issue appeared in 1931, Köprülü gave direction to the new trends in historical research. Immediately after he had founded this new journal Köprülü was invited to the Sorbonne to give a series of lectures, and during his stay in Paris he was greatly influenced by the work of two of his French colleagues, Lucien Febvre and Marc Bloch, both of whom were active in the new areas of historical research. While one group of Turkish researchers progressed in research on the history of institutions and remained in the tradition of Durkheim and his followers, the new history focusing on social and economic issues began in this period to attract an ever growing interest.

Around this time (the early 1930s) Ömer Lûtfi Barkan, who had recently completed his studies at the University of Strasbourg, where Marc Bloch was active, also returned to Turkey. As one of the pioneers of Turkish social and economic history Barkan began to devote himself to archival research and became a specialist in the field of Turkish agrarian and legal history through his detailed

investigation of the Ottoman tax and population registers of the sixteenth century.

As I began my studies at the Faculty of Languages, History, and Geography in Ankara in 1935 it was these trends in historical research that focused on the social and economic dimensions of Ottoman history which predominated in the historical profession. In other words historical training in Turkey during the 1930s gave precedence to the history of institutions and to social and economic history. In these fields it was the scholarship of Köprülü and Barkan that gave direction and inspiration to the new generation of historians in the thirties. My own persona as historian bears the indelible mark of these two Turkish scholars. Their influence can be clearly seen in my doctoral thesis, in which I concentrated on the social effects of the Tanzimat reforms and investigated the role played by unresolved social and economic problems in the relationship between landowners and peasants as a factor in the 1841 and 1850 Nish and Vidin uprisings respectively.

The French influence on Turkish historical writing continued to be felt and after the work of Fernand Braudel took a fundamentally different tack. When Braudel's *La Méditerranée* was first published I happened to be in Paris. In 1950 I had set out from London to take part in the *International Congress of Historical Sciences* then being convened in Paris. During the course of the Congress Braudel's recent book, written in a new style and representing a fundamentally different historical perspective, had engendered lively discussion and debate. After reading the book I came to the, for me, exciting conclusion that for the first time in European scholarship the Ottoman empire had been presented and approached from an entirely new objective angle.

In his work Braudel presented his view that the Ottoman empire, far from representing an alien world on the eastern fringes of the Mediterranean, was in its social, demographic, and economic structures an integrating part that closely paralleled the lands of the western Mediterranean. Instead of seeing the eastern and western Mediterranean lands as separate and mutually incompatible worlds, as had most of his predecessors, Braudel saw the two halves of the sea as existing in a close commensality and mutuality of contact and influence. Braudel believed that the only way to understand

Mediterranean history was not to separate it into its European and "oriental" (i.e., Ottoman) components, but rather to view it as an integrated whole. Braudel's interpretation of Mediterranean history came closer to reflecting historical realities than the portrayal by any of his predecessors. Braudel, as a student of the human geographer Vidal de Lablache, introduced revolutionary new methods to the study of history with his concepts of geographical determinism and, I believe, a Bergsonian understanding of historical evolution over the *longue-durée*. As a matter of fact, it is well known that Braudel in many ways continued in the path opened by Lucien Febvre and Marc Bloch, who had developed the concept of total history. This approach to history insisted on the need to study society based on the assumption that it was not made up of isolated events and structures, but rather existed and changed as a whole within the context of its given institutional and environmental framework.

Braudel attempted to apply these concepts of total history with its emphasis on material conditions to his study of Mediterranean societies, including Ottoman society. But he acknowledged the limits of his information concerning the Ottomans and described the empire as "a zone of formidable uncertainty." In the late 1940s, as he was writing his book on the Mediterranean world, there were very few detailed studies on either Ottoman institutions or economic conditions that he could rely upon, and he was frequently led into serious errors of interpretation by his dependence on the deficient secondary literature. Nevertheless, despite all his faults, Braudel was a gifted historian who wrote elegantly on many of the fundamental questions of Ottoman history, and his work raised important questions for future research. Each of the questions raised by Braudel opened up new areas of research for Ottoman historians, and his book *La Méditerranée* undoubtedly left a profound impact on Turkish historiography. Barkan was the first Turkish historian to write a review of Braudel's work introducing it to the reading public in Turkey, and at the same time Barkan conducted research of his own into questions raised by Braudel's book. Shortly afterwards I too, in a review of Mustafa Akdag's article on economic conditions in Ottoman Turkey, touched on the importance of Braudel's historical conceptualization for the study of Ottoman realities. In this paper I placed particular emphasis on Braudel's ideas

concerning the universal effect throughout the Mediterranean economy of global phenomena such as the invasion of American silver and the European demographic boom of the sixteenth century. On the occasion of Braudel's visit to Turkey at Barkan's invitation, I was able to make his personal acquaintance. The influence of Braudel's approach on world historiography is today generally accepted, and his influence on Turkish historiography has been equally profound. When Braudel was preparing the second edition of *La Méditerranée* Barkan supplied him with the results of his own research in the realm of Ottoman price history.

Distortion of Ottoman history can arise from a number of different sources, both scholarly and nonscholarly. There are those distortions which arise from uncritical use of the sources, but the larger problem comes from either nationalist or other doctrinaire (e.g., Marxist) bias. The effect of these may be observed in Balkan and Arab historiography. Beyond the regional nationalist biases there exists also distortion which arises from anti-Ottoman prejudice of broader scope. Such prejudice originates from trends such as Eurocentrism and political forces such as colonialism. In the beginning stages of the development of modern Turkish historiography, which coincided with the creation of the Republic of Turkey as an independent political entity and the dominance of westernizing ideologies, Ottoman history was interpreted from an unsympathetic secularist point of view. Understood in the context of political developments in the Near East and Balkans during the early twentieth century these nationalist tendencies in historical writing are perfectly understandable. It was an unavoidable precondition of national awakening and self-realization throughout the region that the Ottoman regime which preceded national liberation should be reviled as oppressive and backwards. According to this theory the developmental potential of the Balkan nations had been suppressed as a result of their subjugation by a retrogressive, rapacious, and exploitative class of Turkish overlords during the centuries of Ottoman rule. None of the Balkan historians wish to acknowledge the historical fact that side by side with the indigenous peasants lived large numbers of Muslim settlers who as pastoralists and cultivators of the land were also tax-paying *reaya*. Muslim and non-Muslim *reaya* living as neighbors in the same land shared the same material

conditions and standard of life. For the Arab historians too the concept of an oppressive Ottoman exploitation served as a convenient scapegoat and explanation for their own countries' backwardness vis-à-vis Western Europe. But it was also during the period following World War Two that the Ottoman documentary and archival record began to be exploited. This development gave rise to revisionist trends in historical writing that challenged the credibility of some latent anti-Ottoman prejudices found in the literature. It was the Hungarian historians that took the lead in the field of archival research. Lajos Fekete and his successors made a particularly valuable contribution to Ottoman documentary studies. Following the trend started by the Hungarian historians, Yugoslav, Bulgarian, Roumanian, Albanian, and Greek historians all began to rely on the Ottoman documentary record as the most trustworthy source for the history of their countries during the early modern era. The document-based studies conducted by these historians have concentrated mostly on topics such as institutional history, demography, social and economic conditions, and the phenomenon of urbanization. Beginning in the 1970s the Arab historians, like their Balkan colleagues, began to conduct research in the Ottoman archives.

Among the other intellectual trends which have influenced scholarly study of Ottoman history, sociological theory has also played a noteworthy role. Social historians and sociologists belonging to both Marxian and Weberian schools have attempted to apply their models to Ottoman history. These various efforts have resulted in the development of new, sometimes very interesting, directions for research. Because there are broad areas of Ottoman social and economic history that still remain inadequately studied and understood, premature generalization by the social scientists remains speculative and cannot be confirmed on a factual basis. Yet sociological concepts and generalizations both help to formulate questions for historical research. Inspired by class conflict or patrimonialism, a new generation of Ottoman historians has emerged whose interpretations of history are equally influenced by the works of historical sociologists such as K. Wittfogel and E. Eisenstadt.

In recent years a fashion has developed for tackling major problems in Ottoman history from the theoretical perspective offered by historical sociology. Underlying this approach is the assumption that these methodologies are so powerful an interpretive tool that they will be capable of resolving complex problems in historical research even though their practitioners may lack the appropriate skill or knowledge to make proper use of the first-hand narrative and the documentary evidence. If there is a proper task for history it is not to formulate generalizations divorced from both time and place but to investigate concrete events and developments in time and space. The recent rekindling of interest in hermeneutics and textual study among historians should therefore be welcomed as a needed reaction, and a positive development.

Those who would seek to define my place in contemporary historiography on the Ottoman empire by citing my earliest studies fail to see the evolution which my ideas have undergone since I first started writing history in the 1940s. As I see it, my historical writing falls into several clearly distinct periods. I was exposed to the Marxist interpretation of history through the lecture notes of Yusuf Akçura at the Ankara University's Faculty of Law, which I read while a student. The Marxist approach to Ottoman history achieved its strong influence in the 1970s during the time of the revolutionary leftist movement in Turkey. In those years, because of economic stagnation, Turkish students who could not find jobs were in constant agitation and began to seek the causes of Turkey's social and economic underdevelopment in the Ottoman legacy. The majority of the young writers focused their research on the topic of Ottoman social structure, reaching the conclusion that Turkish underdevelopment had its explication in Marx's Asiatic Mode of Production theory. When seeking empirical evidence to support their theories these writers turned primarily to the historical researches carried out by Barkan, Mustafa Akdag, and myself. The questions raised by the Marxist writers bore a close resemblance to the kinds of questions raised in Braudel's work. One of the forerunners of the Marxist historical school in Turkey was Sencer Divitçioğlu.

Divitçioğlu took as his theoretical base Marx's Asiatic Mode of Production. Divitçioğlu's work had a sustained influence on Turkish historians and social scientists in those days. Huri Islamoğlu-Inan,

one of the new generation of social historians who studied with me, and Çaglar Keyder, a sociologist, are among the best representatives of this new school of research. In their research they adopt Marx's concept of social formation as their basic working model. This concept runs parallel in many ways to Braudel's concept of total history. As an historian, Islamoğlu-Inan somewhat modifies the classical theory of the Asiatic Mode of Production and her work attempts to clarify the peculiarities of the Ottoman social system that differentiated it from other Asian societies. I myself made a concerted effort during the 1980s to deepen my own understanding of some of the questions raised by the Asiatic Mode of Production debate. In particular, I began to undertake archival research and collect data that could shed light on questions such as the alienation and concentration of land in the hands of the members of the elite and their exploitation of peasant labor, the basic characteristics of the Ottoman agrarian regime, price movements, and rural-urban relations. It rapidly became clear to me that the AMP theory gave inadequate explanation for certain features of the Ottoman case. My work in the archives established, without any room for doubt, that the basis of the Ottoman land tenure system in the classical period (1450-1600) was the *chift-hane* system, a system that evolved within the framework of a highly centralized bureaucratic state structure for the purpose of regulating the productive capacity of the large masses of peasant households. It appears that Marx's theory, which he had developed by examining social relations in the context of the Indian subcontinent, represents not a universal phenomenon but a peculiar historical case. The theory put forth by Marx was that peasant society was subjugated to a class of military overlords who extracted the surplus agricultural production of the agrarian underclass by sheer force. Such a theory contradicts Marx's general theory of social formation based on relations of production. Such practices were not general throughout Asia as the AMP label would imply. In this limited context social structure evolved, AMP argues, not through economic articulation, but rather as the result of political suppression. The Ottoman *chift-hane* system on the other hand was based on *a particular economic articulation* through processes that can be documented from the archival record.

In 1977 Immanuel Wallerstein convened an international conference at Binghamton to celebrate the inauguration of the Fernand Braudel Research Center. At this conference I presented a paper on the influence of the Braudelian school on research in the field of Ottoman social and economic history and attempted to summarize research progress on a number of questions raised by Braudel's approach. Wallerstein's interest revolved mostly around the question of the place occupied by this large imperial land mass within the western capitalist world economy. Wallerstein's peripheralization theory was discussed in search of consensus on the important questions of when, how, and how far the Ottoman economy was incorporated into (that is peripheralized by) the European world economy. Wallerstein's views were of keen interest to Turkish historians and when, later that year, the First International Congress on the Social and Economic History of Turkey was convened in Ankara, Wallerstein was invited to take part. At that conference Çağlar Keyder and Huri Islamoglu-Inan, together with other young sociologists and historians, had the opportunity of meeting Wallerstein in person, and they later sent their students for study at the new center in Binghamton. At the State University of New York in Binghamton a research group emerged and Çağlar Keyder himself later joined the Center as a member of the University's Sociology Department. This research group began to take an active role by sponsoring conferences and preparing publications relating to the question of the place of the Ottoman empire in the context of Wallerstein's peripheralization theory. This research trend started at Binghamton soon found followers in other circles, and McGowan's book on Ottoman social and economic history is an example of the new school of research. Islamoglu and Keyder also published some thought-provoking studies relating to the AMP theory and peripheralization. In Wallerstein's view the Ottoman empire, like China, possessed a nearly self-sufficient "imperial" economy. Economies of this type represented challenge to European economic penetration. According to Wallerstein such imperial economies represent a separate category which remained essentially independent from the European capitalist world economy. But the Ottoman empire was different from China in that its geographical location on the eastern shores of the

Mediterranean traditionally drew it into very close trading relations with Europe. The Ottoman empire was an important source of raw materials such as cotton, leather, wool, and dyes for European industries. But at the same time it acted as an important market for European export of manufactured goods, woolen cloth in particular. Over time the close trading relations between Europe and the Ottoman empire grew to such proportions that they began to transform the social and economic structure of the Ottoman society. Under these latter circumstances, the Wallerstein school argues, the long-delayed peripheralization of the Ottoman economy did in fact occur. To investigate this process of peripheralization in the Ottoman empire, the Binghamton research group began to carry out empirical studies. The present state of research seems to indicate that the true peripheralization of the Ottoman economy did not take place before the second half of the eighteenth century. Professor Reşat Kasaba at the University of Washington in Seattle is one of the leading figures among the young researchers currently working in this field. Debate on the process of marginalization of Turkey's economy is not a new phenomenon; the *kadro* movement of the 1930s had also discussed Turkey's reduction to a semi-colonial status by the European capitalist economies. Wallerstein's group has, however, developed a more penetrating methodology for studying this phenomenon, and they exert a growing influence over studies on the late Ottoman empire.

PART THREE: MAJOR STUDIES

I completed my doctoral studies between the years 1940 and 1942. The subject of my doctoral thesis was the effect of the Tanzimat reforms in Bulgaria. During the course of my research I was fortunate enough to discover at the Dolmabahçe Palace in Istanbul a special collection of documents on the Bulgarian question compiled for Abdulhamid II. The papers, amounting to ten volumes, were originally preserved in the Başbakanlık Archives. I made a special study of those documents relating to the Vidin uprisings of 1841 and 1850. The reports sent by the governor of the province and confirmed in details of the reports by special investigators sent from Istanbul indicated that land disputes between the landowners and the Bulgarian peasants and corvees lay at the root of these rebellions.

We know that when similar reforms had been attempted in Bosnia-Herzogovina, land disputes and corvees had given rise to discontent and uprisings there too. Thus, already at the time of my doctoral research I had begun to focus my attention on questions such as land tenure and peasant problems. Around the same time Ömer Lûtfi Barkan was also carrying out his research on the land question in the sixteenth century. As for myself, the land and related questions have remained a constant focus of my research throughout my academic career. In the years following 1942, when I completed my doctoral thesis, I continued to conduct research on the Tanzimat era of Ottoman history in both its internal and international aspects.

In 1953, as the five hundredth anniversary of the conquest of Istanbul approached, historians in Turkey began to focus their attention on the historical significance of this event and on the reign of Mehmed II in general. I too took part in these activities and began to collect information in the archives relating to this period of Ottoman history. In the forty years since 1953 on the basis of this research I have published quite a number of studies on the subject of fifteenth-century Ottoman history. In addition to the information on Mehmed II's reign gathered from the Başbakanlık archives, I discovered that the Bursa *sicillât* (law court records) also contained important information. The series of kadi registers from Bursa begins in the 1460s, and the last three years of Mehmed's reign (1479-81) are covered in detail in a bulky register. Because the material in the Bursa *sicillât* is mostly concerned with city life in Bursa, the direction of my research turned to areas such as Ottoman urbanism, trade, crafts, silk trade, industry, and the position and administrative activities of the kadis of Ottoman cities. Soon after beginning my research I realized that the *sicillât* constituted a source of capital importance for Ottoman social and economic history. Later on I also made use of the Istanbul *sicillât* for my research and, in fact, a large part of the documentation that I have used throughout my years of research in Ottoman history came from local court registers.

In the period between 1935 and 1950, before I began carrying out my own research in these records, a number of studies had been carried out under the auspices of the *Halk Evleri*. Most of these studies had been published in obscure journals, and the work was

mostly done by high school teachers as opposed to professional historians. Because of their location in the provinces, these records had remained mostly inaccessible to professors from the Istanbul and Ankara faculties. The publication efforts of the period 1935-50 suffered somewhat from disorganization and lack of consistent standards. But whatever its publishing flaws the corpus of original documents selected from the *sicillât* that took shape in these years served to provide reliable first-hand information on important subjects, such as local developments and economic practices, popular movements in rural areas, brigandage, and a great deal else.

In later years local studies grounded in information extracted from the court records of Ottoman cities also became popular in other parts of what had once made up the empire. Historians in Syria, Egypt, and the Balkan countries all came to realize the importance of the Ottoman *sicillât* records as a source for their own history. In Syria Abdulkerim Rafeq; in Egypt André Raymond and A. A. Abdurrahim; in Bulgaria G. Galabov, Berov, and S. Dimitrov, and in Bosnia Hamid Krashevliavić, A. Sučeska, H. Shabanović, Hamid Hadzibegić, and others all published studies based on these local records. So far as Turkey is concerned, a decision has now been taken to collect the local records presently housed in museums and other municipal buildings in the provinces and house them under one roof at the National Library in Ankara.

Towards the end of 1953 the subjects of research around which my interest was beginning to concentrate had already become clear. The major axes around which my research was to revolve were the land question and the Ottoman timar system, Ottoman social and economic history, and urbanization in the Ottoman empire from the beginning of the fifteenth century. While I was conducting my research in the Başbakanlık archives on the *tahrir* registers of Mehmed II's era I came across an extremely interesting and valuable document belonging to the period of Mehmed's father, Murad II. This register, dating from 1432, was the timar register for the sancak of Arvanid, or Albania, which I published in book form in the year 1954. This publication was the first full edition of an Ottoman land register in Turkey. The only earlier effort in this field was Lajos Fekete's publication of the Estergom register in Hungarian translation. The timar register of Albania contained documents relating to the period 1432 to 1455 and provided important information shedding light on the Ottoman timar regime. It also provided insight into problems connected with Ottoman settlement in Albania and the identity of local Christian families that were incorporated into the Ottoman timar system. The other registers relating to the period of Mehmed II which I was studying at the same time revealed the existence of Christian timariots in other parts of the Balkans controlled by the Ottomans. These research findings demonstrated to my satisfaction that the feudal-military aristocracy representing the pre-Ottoman regime preserved their status in Ottoman society as timariots. This discovery completely invalidated the widespread claims that the Ottoman conquest had led automatically to the expropriation of Christian landowners by the Muslim Faculty of Law, and throughout my life I have maintained a strong interest in law.

In 1956 I edited, together with Dr. Robert Anhegger, a collection of legal rescripts belonging to the reigns of Mehmed II and Bayezid II. Simultaneously a French translation of these laws was prepared by Nicoara Beldiceanu, while Franz Babinger published a facsimile edition of the text. This translation, which was prepared after our edition had been published, contained many serious mistakes. The review which I published concerning the translation unfortunately resulted in my losing another friendship.

As a result of my researches into the Ottoman law codes and *tahrir* registers I had come to an important conclusion concerning the Ottoman agrarian regime. Based on my research I now felt ready to describe the origin and general character of the Ottoman system of taxation. In my article in Turkish entitled "Raiyyet Rüsûmu" I established for the first time that land taxes such as the *chift resmi* had to be understood within the context of a more general system which determined and defined the legal and social status of peasants. According to the dictates of this system it became clear to me that the cultivator of a plot of land sufficient to provide for the needs of a peasant family paid the full *chift resmi,* the cultivator of half that amount of land paid the half *chift resmi* and represented the second tier of the landed peasant class, while cultivators with less than a half *chiftlik* of land constituted the lower tier of the landed peasant class. That these categories were the significant ones determining social

and economic status became clear from the *tahrir* registers themselves, where taxpayers were listed as belonging to one or the other of these three categories. It also became clear that the land as well as the family cultivating the land were registered together as one unit. Peasant families representing a certain potential labor capacity were entered into the registers not as individuals but as production units, i.e., the *chift hane*. As becomes clear from Ottoman archival records, it was the *chift hane* which gave definition to the village social categories within the context of the Ottoman imperial land regime.

By means of centrally maintained registers the Ottoman administration was thus able to organize and categorize the land and the labor of the entire rural economy and keep it under its own control. My research had revealed this system which lay at the very heart of the Ottoman imperial administrative system. It was this system, the Ottoman *chift hane* system, that determined the other basic Ottoman administrative practices and forms such as the *tahrir* system itself, and it was also the means by which the amount and character of land and personal taxes were determined. In my later research I discovered that prior to the Ottomans in regions where the agricultural production was characterized by dry farming, similar systems for regulating the peasant labor and land had existed. From the time of the late Roman empire onwards imperial rulers throughout the Mediterranean lands had developed such systems for maintaining control over their primary source of revenue, i.e., the land and peasant. The Ottomans, introducing very few changes of their own, merely perpetuated existing norms and practices. For their part they had as their principal concern preserving the peasant land-family units in the conquered territories as productive tax-yielding entities. The Ottomans had little interest in or incentive to carry out radical changes affecting peasant society. The Ottomans carried neither social nor religious revolution to the rural society they conquered.

It is possible, thanks to the preservation of the extremely rich Ottoman archival record-from *tahrir* registers, to law codes, and law court registers-to establish in detail the actual material conditions which prevailed in the rural parts of the empire. Through the Ottoman records and knowledge of the social and institutional

conservatism of the Ottoman regime we are also able to reconstruct a fairly clear picture of what peasant life and agrarian conditions must have been like in the Balkans and Anatolia under the pre-Ottoman Seljukid, Byzantine, and even Roman imperial regimes. Because very few documents from the pre-Ottoman period have been preserved, our knowledge of these periods remains imprecise. But under the light of a detailed knowledge of the Ottoman *chift hane* system some aspects of these earlier regimes can be clarified. Thus our original study on the Ottomans' "Raiyyet Rüsumu" opened the way to a broad new area of research in both Ottoman and comparative contexts.

I consider as one of the most critically important aspects of my work as an, empirical historian my efforts in the realm of document and text publication. In the early years I turned my energies in this sphere to documents pertaining to the Tanzimat reforms. As mentioned above, in 1954 I published the full edition of a timar register of Arvanid. At the same time I published a collection of documents on the reign of the Conqueror and on the city of Bursa. The series of documents on Bursa (over five hundred) has continued with a sequence of articles in the journal *Belgeler*. Most recently I have prepared for publication the customs register of the port of Caffa covering the years 1487 to 1490. I also collected for publication Ottoman rescripts of justice from the sixteenth and seventeenth centuries. I have published the texts of Ottoman law codes and coedited with R. Anhegger a collection of regulations dating from the reigns of Mehmed II and Bayezid II. At present I am preparing an edition and translation of three principal Sultanic Ottoman law codes. The first of these is the law code of Süleyman I, the second is the so-called *kanun-name-i cedid* compiled in the early seventeenth century, and the third is the law code of the sancak of Aydın. For this project the text is being prepared according to the principles of critical text editions, and the text is accompanied by annotations and a full English translation of each of the three codes. The work is being supported by a grant from the National Endowment for the Humanities and publication is anticipated during 1993.

Another text publication which I am currently preparing in collaboration with Gilles Veinstein and M. Berindei is the customs

registers of Kilia and Akkerman from the late fifteenth and early sixteenth centuries. With the publication of the Caffa register, this material will provide the basic source for Black Sea trade in the fifteenth century.

PART FOUR: MAJOR PROJECTS

Over the course of my professional career I have undertaken a number of long-term projects which I hoped would provide a foundation for further study in the field of Ottoman historical research. Some of these projects have already been completed; others are still in progress.

One of these projects concerns the *sicillât* of Bursa. When I first began to work on these records in the early 1950s they lay in heaps in one of the cells of Mehmed I's medrese in Bursa, covered with dust and dirt. After I had already worked for several years in Bursa I had the idea of proposing a new home be found for these important records and approached the General Directorate of Museums in Ankara with a plan for preserving and cataloguing these records. The idea was enthusiastically received, but since the first stage in the plan was to send the registers to Topkapı Sarayı in Istanbul for rebinding, I soon became the victim of my own suggestion's success. When the registers were sent to Istanbul for cleaning, repair, and rebinding, they became inaccessible for research for quite a long time. Eventually the registers returned to Bursa and were housed in a special archive at the city's Archeological Museum. Once they returned to Bursa these registers attracted the attention of both the Turkish and the international scholarly community, and publications based on these records began to proliferate.

Many years later, in the 1980s, I turned to the *sicillât* of Istanbul as a potential source for the history of the empire's capital city. The Istanbul *sicill* archives are now housed in the Müftülük of Istanbul and contain close to 10,000 volumes. This archive was created during the reign of Abdulhamid II (1876-1909) when a resurgence of interest in the Islamic sciences and particularly Islamic law manifested itself. The archive was placed under the jurisdiction of the Sheyh-ül-Islam. During Abdulhamid II's time the archive was carefully organized and classified and a catalog of the holdings was

also prepared. This archive is of first-rate importance not just for the history of the city of Istanbul but more generally as a source on Ottoman urban life, crafts and trade, and legal history. I had thought for a long time that there was a need to develop some kind of organizational framework by which this important source for Ottoman history could be fully exploited and research results published and disseminated. While so much important scholarly research had been carried out on Byzantine Istanbul, it seemed to me shameful that such a major source for the history of the Ottoman city should lie unexploited and indeed almost completely ignored. I became determined that this important source should gain equal recognition with the Başbakanlık and Topkapı Sarayı archives as a major center for research on Ottoman history. With this in mind I established contact with the Müfti of Istanbul, his honorable Selâhattin Kaya, and with his assistant at the Müftülük's archive, Abdülaziz Bayındır, and I began immediately to encourage some of my doctoral students at Chicago to carry out their research there. I also had the idea of setting up a small team of qualified researchers who could take charge of publication efforts based on the Istanbul *sicillât*. Through consultation with professors Abdullah Kuran and Zafer Toprak of Bosphorus University I sought advice on establishing a foundation devoted to the promotion of this project. The mayor of Istanbul, at that time Bedreddin Dalan, was also approached for his ideas on the subject. Later on the planning committee was widened to include professors Nurhan Atasoy, Cemal Kafadar, and Gulru Kafadar, but because our sources of funding were still inadequate the project's realization had to be delayed. In the end a solution was reached whereby the project would be directed under the auspices of the Center for Art History of Istanbul's Faculty of Letters with funding from the Koç Company. At the present time work continues on transposing the contents and information contained in these registers into data banks by use of computers and other technical aides. During the early stages of this project a part-time research staff of three assistants is working to process the information in a systematic fashion. The publication of the first register of the kadi of Istanbul is anticipated shortly. It is the hope of the project organizers that once this first in a series of studies and monographs on the

Istanbul *sicillât* is published it will serve to publicize the project and further stimulate interest.

There are very few peoples in the world who are as well endowed with such rich historical sources for their own national history as the Turks. The variety of archival evidence found in Turkey is something unique. For the past fifty years, ever since I began my first work in the field of Turkish history, I have been a strong advocate of the necessity for setting priorities that will ensure the preservation, scholarly classification, and openness of access of the Turkish archives.

In 1985, in collaboration with his excellency former ambassador Ismail Soysal, we organized a colloquium in Istanbul on the archive question. The prime minister, his excellency Turgut Özal, and a number of archive technicians and specialists took part in this colloquium and, following the meeting, it was decided by the government to allocate generous funds for the purpose of archive development and modernization. At the present time the Ottoman archives in Istanbul are on the way to becoming an international center for scholarly research on apar with the London and Paris archives. Hundreds of cataloguing personnel are now working to classify the millions of documents preserved at the archives, and for the first time a trained cadre of archivists is now in place in Turkey. If we recollect that from the ruins of the Ottoman empire there emerged more than twenty independent nations, the need for historians from these countries to turn to the Ottoman archives for the illumination of their own historical pasts is obvious. In addition, the Ottoman empire is one of the great empires of world history on a par with the Chinese and Roman empires. In addition to Ottomanists, historians, and other specialists, the Ottoman empire holds a particular interest for sociologists and other social scientists. For example, K. Wittfogel and E. Eisenstadt both devoted a significant portion of their works to the case of the Ottoman empire.

The journal *Belgeler* (Documents), which is published under the auspices of the Turkish Historical Society and on whose editorial board I currently serve, has been published continuously since 1964. This journal serves as one of the principal mediums for the publication of documents relating to Ottoman history.

One of the most significant archival sources for the study of Ottoman history is the series of registers, numbering more than 260 volumes, called the *Mühimme.* The *Mühimme* registers were those registers in which matters discussed by the Imperial Council were summarized in the form of imperial rescripts, or *fermans.* More than thirty years ago I presented to the Turkish Historical Society my idea of publishing each of the *Mühimme* registers in a series of volumes. The essential elements of my proposal were as follows:

– each of the Mühimme registers should be published first as a facsimile

– each volume would be accompanied by a detailed alphabetical index of proper names and technical terms

– each volume would be accompanied by an introduction serving to indicate the peculiarities pertaining to that specific volume

I was convinced that this plan would meet best the needs of the scholarly community. I was aware at the same time that previous efforts at summarizing the contents of the registers and publishing simplified versions of the texts in modernized Turkish had failed to provide material which was of any use to serious scholars and historians. Regretably, the executive committee of the society voted against adopting my suggestion on the grounds that it would prove too expensive. I still remember with disappointment that among those who rejected this proposal were my historian colleagues. Had the project been undertaken thirty years ago as I had hoped, by now the major universities of the world would each have on their library shelves the foil 260-volume set ready to serve as the foundation for all serious studies in Ottoman history.

Another of the most important series of registers for historical research contained in the Başbakanlık archives are the *tapu tahrir* registers. These registers, numbering more than 2,000, are today preserved mostly at the Ottoman archives in Istanbul but also in part at the General Directorate of Deed Registration in Ankara. The importance of this fund was first demonstrated in studies carried out by the late Ömer Lûtfi Barkan. Since the 1940s they have formed the subject of active publication both within Turkey and internationally. In our opinion however, despite the flurry of interest in publication, no ideal method of publication has yet developed that fulfills the requirements for scholarly use. For instance, let us take

the Hungarian publications based on these registers which, because they are published only in Hungarian translation, become essentially inaccessible to scholarship outside Hungary. Had these registers been transcribed in the original language they would have remained much more accessible to the international scholarly community. As for the publications in Turkey, there has been an unfortunate trend, referred to above, toward simplification and modernization of the Ottoman texts. In my opinion, a system similar to that which I had earlier proposed for the publication of the *Mühimme* registers, which envisaged providing facsimiles of the texts with notes and indices, would be the most suitable method for scholarly use. It should be recognized that these publications are not intended for the general public's use and should be designed only for use by specialists.

Six years ago in 1986 I proposed to the Turkish Historical Society a project for organizing the publication of these imperial land registers in a scholarly and systematic fashion. In this project I proposed as the initial task the job of publishing all the registers of the reign of Süleyman I that pertain to the areas contained within the present day borders of Turkey as a series of volumes. The method for preparing these volumes would conform to the above indicated publication specifications. The *tahrir* registers contain information on the population and economic conditions of villages, towns, and cities indicating also the value and amount of agricultural production. These censuses were carried out by the state for the purpose of estimating tax revenues and establishing social groups. Consequently, when, according to the project's plan, all the *tahrir* registers pertaining to Turkey from the reign of Süleyman I have been published, it will be possible to map out in full detail the demographic and economic resources of Anatolia as they existed 400 years ago. The executive committee of the Turkish Historical Society agreed to accept this project into their general plan, and a committee composed of specialists on the *tahrir* registers was established. At present we are pursuing contacts with the General Directorate of State Archives in Turkey to identify those individuals who will be able to take charge of the task of publication.

A project that I was fortunate to bring to fruition was the creation of a permanent organization for research on Ottoman social and economic history. To launch this project I conceived the idea of

convening an international congress and, with the agreement of the Dean of the Faculty of Arts and Letters, Emel Doğramacı, and the Chairman of the Department of Economics, Osman Okyar, Haccetepe University was chosen as the site for the first international meeting. The meeting took place in Ankara in 1977.

Throughout the world since the Second World War the fields of social and economic history had emerged as areas of growing interest and concern for historians. Following the opening of the Turkish Archives after 1930 both in Turkey and in the Balkan countries a number of important studies relating to those fields were produced, and the social and economic aspects of Ottoman history began to be studied in greater depth. By bringing together researchers working in these fields a number of new areas for research were identified and the meeting served as a positive impetus for the further development of Ottoman studies. Subsequent meetings were held in Strasbourg (1980), Princeton (1983), Munich (1986), Istanbul (1989), and Aix-en-Provence (1992). To give permanence to these efforts and to encourage future research, we created an International Commission for the Social and Economic History of Turkey. The founding members of this commission were, apart from myself, Osman Okyar, Emel Doğramacı, Kemal Karpat, Bernard Lewis, Irene Mélikoff, William H. McNeil, Nikolai Todorov, and Immanuel Wallerstein.

My most recent project in the realm of Ottoman social and economic history has been to organize and edit a textbook designed to synthesize current research advances. As partners for this project, which, according to the original contract with the publishers (Cambridge University Press), was to cover the whole period from the beginning of the empire to its final collapse within 750 pages of text, I approached five well-known specialists working on specific periods of Ottoman History-Suraiya Faroqhi, Bruce McGowan, Donald Quataert, Mehmed Gene, and Halil Sahillioğlu. In the end, the last two members of the group withdrew from the project. I undertook to prepare the portion of the work covering the period 1300-1600, and Faroqhi, McGowan, and Quataert took on the responsibility for each of the successive centuries to the close of the nineteenth century. As a replacement for Sahillioğlu, Şevket Pamuk agreed to write the segment on Ottoman monetary history. After

years in preparation the book has finally been completed and sent to the publishers. We hope that it will be ready for distribution in 1993. The book is on the one hand designed to answer some of the questions raised by Braudel in his now classic book on the Mediterranean world and on the other hand to correct, while at the same time complementing, the work of Wilhelm Heyd on the Levant trade. It is our belief that in this book we have convincingly demonstrated the important economic role played by the Ottoman empire in world history, a role which was until now either imperfectly understood or mostly overlooked.

Another project with which I am now involved as one of the chief responsible is the *History of the Scientific and Cultural Development of Mankind* being sponsored by UNESCO. The fifth volume of this work, currently planned as a seven-volume set, covers the period 1500-1800. Professor Peter Burke from Cambridge University and myself are sharing duties as editors of the fifth volume, and we have already agreed upon the general plan for the volume. At present, approximately sixty percent of the chapters have been written and final publication is scheduled for 1996.

In addition to serving on the editorial boards of a number of journals, I have taken a personal role in founding and perpetuating two specialized journals devoted to Ottoman studies. The first of these is *Archivum Ottomanicum*, which I founded in 1969 together with Tibor Halasi-Kun (+1992), and the second is the *Journal of Ottoman Studies*, founded in 1980 together with Nejat Göyünç and Heath Lowry. These two journals are the only journals that are exclusively devoted to Ottoman studies as opposed to the more general context of Turcology or Turkish history. In the category of general journals covering all these fields the leading journals are *The Journal of Turkish Studies* (Cambridge, MA) under the joint editorship of Şinasi Tekin and Gönül Tekin; *International Journal of Turkish Studies* (Madison, WI); *Turcica* (Paris); and *Türk Dünyası Araştırmaları* (Istanbul, 1980-). In addition, *Türkologischer Anzeiger*, published annually in Vienna since 1975 under the directorship of Andreas Tietze, gives a comprehensive listing of worldwide publication on both Turcological and, more specifically, Ottoman-related subjects.

We are currently working on a project for the preparation of another kind of practical work designed for researchers wishing to conduct research in Ottoman history. Our plan is to prepare a work organized as a dictionary of Ottoman technical terms. The preparation of such a work has now become a necessity as the numbers of students and specialists concentrating their research on the Ottoman archives continues to grow. To start with I proposed to two distinguished Turkish colleagues, Cemal Kafadar of Harvard University and Nejat Göyünç of Konya University, that the three of us work together on this project. Later on Şinasi Tekin joined us. While taking note of the efforts of our predecessors in the field, such as Mehmed Zeki Pakalın, Midhat Sertoglu, and Reşat Ekrem Koçu, for our own work we plan also to incorporate into the volume the results of our own research over the years preserved on index cards.

PART FIVE: AMERICA

In the years between 1943 and 1972 I taught Ottoman history at the Faculty of Languages, History, and Geography at the University of Ankara. I became an assistant in 1942, was promoted to *doçent* in 1943, and became full professor in 1952. In 1956, in addition to my teaching at the Faculty of Languages, History and Geography, I also taught Ottoman administrative history and the history of the Turkish Revolution at the Faculty of Political Science, Ankara. On several occasions during this period I was invited to be a visiting professor at various American universities. I came to the School of International Affairs at Columbia University in 1953-54. In 1956 I was awarded a Rockefeller Fellowship to spend one year as a research fellow at Harvard University; and in 1967 I spent one semester at the Department of Near Eastern Studies at Princeton University.

Prior to 1971 I had never considered the possibility of moving permanently to the United States, but in 1971 the History Department at Harvard University invited me to deliver two lectures, and the idea of my joining the department on a permanent basis was discussed. Around the same time, Professor Thomas Naff of the Department of Oriental Studies at the University of Pennsylvania invited me to join his department on a five-year contract, but because I had not yet made up my mind about leaving Turkey

permanently I felt that I should not accept such a long-term offer. The next year, 1972, brought a very handsome offer from the University of Chicago as University Professor with responsibility in the Department of History for teaching and supervising research in Ottoman history. During the 1970s Turkey was in the throes of student riots sparked by the revolutionary left movement, and it was becoming increasingly difficult to maintain order in the university classrooms. Guns were being shot off in the corridors, confrontations between the students and the police became a daily occurrence, and there were many student fatalities as well. During the time of the funeral processions for these students the Faculty was routinely closed and all academic work ground to a halt. In such an atmosphere, it became virtually impossible to carry out either teaching or research, and so I decided to broach the matter of leaving Turkey for America with my wife Şevkiye. Şevkiye and I had been married since 1945 and by that time she had become chair of the Arabic department at the Faculty and an established scholar in her own right. I knew that accepting the offer at Chicago would entail considerable sacrifice for her. When, however, she agreed to accompany me, I accepted the offer from Chicago and we moved to Hyde Park, taking with us our grandson Gökhan, who had been born two years earlier. From 1972 to present I have lived in Chicago, and having grown up in the densely urbanized environment of Istanbul, I quickly adjusted to life in one of America's big cities. My home near the shore of Lake Michigan is only 20 minutes walking distance from the University.

When we arrived the spirit of the history department at the University of Chicago was William McNeil, author of the *Rise of the West*. I had met this paragon of global historians twice previously at meetings in Venice and Madison, Wisconsin. It was McNeil's ambition to make the history department at the University of Chicago into a center where specialists representing all areas of the globe could gather, and with this view in mind it would have been unthinkable that Ottoman history should fail to be represented in the department's program of study. Among the other members of the department at that time were Europeanists, such as the department chair, Karl Morrison, a specialist on Medieval European history; Erich Cochrane, a specialist on the Italian Renaissance; and Leonard

Krieger, an expert on European intellectual history. The Asianists included Donald Lach, author of *Asia in the Making of Europe*, and the historian of China Ping-ti-Ho. This distinguished group of scholars gained Chicago's Department of History a reputation as one of the world's foremost centers for historical research. At Chicago it was possible to attend an interesting guest lecture delivered by an expert in the field nearly every day, and interdisciplinary work in social sciences was particularly encouraged through the medium of specialized seminars and the work of the Committee on Social Thought. Chicago's library, which contains over four million volumes, also acted as a stimulus to serious historical research. In my opinion developing nations should follow America's example in devoting resources to their libraries as a critically important stimulus to both education and modernization. The University of Chicago, as an institution which places primary emphasis on original research and publication, allows its professors the maximum degree of freedom in determining their teaching preferences and priorities. As a result, I was able to adjust my teaching schedule with a view to achieving harmony with my own current research interests, thereby widening the scope of my research to include new topics, while at the same time making optimal use of my spare time for publication activity. In my opinion the University of Chicago provides the ideal working environment for scholars. Following my retirement in 1986 I remained active at the university and continued to oversee the progress of my doctoral students' work. At the same time I have maintained close ties with my colleagues.

Turning now to the situation of Turkish Studies at the University of Chicago, it may be said that the beginnings of the program date from the academic year 1962-63, when Richard Chambers was first appointed to the Department of Near Eastern Languages and Cultures. Shortly before my arrival at the University of Chicago, Fahir Iz had been invited to join the NELC as Professor of Turkish Language and Literature. After Professor Iz's retirement and departure from Chicago, he was replaced by Robert Dankoff, a productive expert in the field of Turcology. At the University of Chicago it has been possible for graduate students, after completing

their elementary language training, to conduct original historical research using Ottoman sources.

During my years at Chicago I trained twelve such advanced graduate students and all of them conducted primary research in the Ottoman archives of Istanbul, wrote original doctoral theses, and now hold positions at a variety of universities. As they have progressed in their careers they continue to publish original scholarly contributions relating to the history of the Middle East during the Ottoman centuries. My primary goal in training these graduate students was always to prepare them as experts in Ottoman archival research, and my courses were always organized with that goal in mind. I made it a matter of principle to work very closely with my advanced doctoral students to ensure that they avoided the sad fate of some other so-called experts whose teachers and advisers allowed them to defend theses and even publish books knowing that their students command of Ottoman Turkish was only barely adequate.

In recent years the efforts at modernizing archive administration and the decision to liberalize access to the Ottoman archives has broadened the possibilities for conducting serious research into Ottoman history. Because these archives serve as the repository for the national histories of more than twenty countries that have emerged from the former empire, it seems inevitable that the most important universities will want to create or maintain positions for Ottomanists within the general framework of historical studies.

We have noted with regret a recent trend at some universities where Ottoman studies and Turcology have been eliminated for financial reasons. Unfortunately, at my own institution, the University of Chicago, the position I had occupied was allocated to other fields and at present Ottoman studies is not being maintained at its former level. This is a particularly unfortunate development since a solid infrastructure for Ottoman studies had been created during my tenure at the University of Chicago. Particularly noteworthy in these developments was the creation of an important collection of Ottoman documents for researchers. The core of the collection was contributed by the late Professor Alexandre Bennigsen, who brought with him to Chicago an impressive number of microfilms from the Başbakanlık and Topkapı Sarayı archives. To

this fund I added microfilms of a number of documents and manuscripts that I had collected over the years in the libraries and archives of Turkey. After photo-duplication, binding, and classification of this material, the university's library was enriched by a collection of Ottoman documents and historical manuscripts. It may be said without exaggeration that the collection of Ottoman documents now housed at Chicago's Regenstein Library constitutes one of the richest sources for research on Ottoman history outside Turkey. Using this material it would be possible to write any number of doctoral theses. At present the archive is being used by students and professors who make research visits to Chicago from all parts of the United States.

Apart from this archival material, Regenstein Library also houses one of America's richest collection of printed books in Ottoman and modern Turkish. In view of all this effort at building up a program of Turkish studies at the University of Chicago, it would have been unthinkable to abandon it or allow it to languish. Some of my colleagues at the university who shared this sentiment began serious efforts to raise endowment funds to found a chair in Ottoman Studies. Through a matching funds agreement, whereby half the money will be supplied by the Turkish government and the other half by the University of Chicago, a decision to create such a chair has recently been reached. Both the university's president, Hanna Gray, and the former Prime Minister of Turkey, Turgut Özal, gave their personal approval to these undertakings, and some significant progress towards the goal of funding this chair has already been made.

One of the intellectual traditions of the University of Chicago is the emphasis it places on interdisciplinary research and contacts. My own appointment at the university was principally in history, but I was also a member of the Department of Near Eastern Languages and Cultures and took an active interest in their activities. Within this department the languages and cultures of all the Middle Eastern countries from ancient Egypt and the civilizations of Mesopotamia to those of the present day are all taught. Collaboration with both students and faculty from this department has been of great benefit to me, and occasionally we have conducted joint seminars on closely related areas of research. For me one of the most interesting of these

joint seminars was the comparative study of palace organization in the premodern societies of the Middle East. From the work of this seminar it emerged that some of the main features of palace organization, such as the division into male and female residential quarters, can be traced as a continuous tradition as far back as ancient Mesopotamia. In my opinion, neither the Ottoman empire, nor for that matter the Umayyad or Abbasid caliphates, can be properly understood and explained without reference to ancient Mesopotamian and Iranian civilizations. These ancient civilizations bear a close affinity to their historical successors in many areas, such as concepts of state and kingship, taxation and landholding, traditions of urbanism and trading practices and, more generally, economic philosophy and social structure.

One of the most unforgettable memories of my two decades at the University of Chicago relates to the visit from Turkey of a group of sufis belonging to the Halveti order. Led by their *sheykh*, Muzaffer, a group of more than twenty dervishes gathered in the university's chapel to witness a performance of the *sema* ritual of dancing and worship. For the occasion the chapel was filled with students and other observers. When the rituals were completed, *sheykh* Muzaffer joined some of the audience at a different location to respond to their questions. Some of the *sheykh's* disc pies, both American and German, were also present. As the questioning began, the limits of Muzaffer's understanding of Islamic mysticism and sun philosophy were soon revealed. Muzaffer's actual profession was bookseller at Istanbul's central book market, and his grasp of some theological concepts was not that profound. During the question and answer session he faltered a bit in ome of his responses and finally lost his temper. Despite this momentary embarrassment, however, the evening as a whole was a great success and remains as one of my most truly memorable experiences at the university. The dervishes' cries in their repeated invocation of God's name reverberated off the chapel's ceiling filling the air with spiritual intensity, and I was genuinely moved. It struck me that such an event taking place in America heartland could only have transpired through the miraculous intercessio of the Prophet Muhammad himself.

Two of the most memorable and significant scholarly meetings that I participated in during my years at Chicago were the

colloquium on slaves and slavery jointly oganized by myself, Ralph Austen, and J. Coatsworth, and the conference of the age of Süleyman the Magnificent organized by myself and Richard Cumbers. The latter conference was organized as an international symposiumand the conference papers are currently in the process of being published.

I met my future wife Şevkiye when we were both studying Arabic at the Faculty Languages, History, and Geography in Ankara. We were married in 1945, and in 1948 our daughter Günhan was born. A little more than twenty years later she gave birth to our grandson Gökhan. In 1989 my wife Şevkiye passed away. She had been not only a life's companion to me but also a colleague in scholarship and work partner. After completing her studies in Arabic language and literature, she became a faculty member and later department chair of the program in Arabic language and literature at the Faculty of Languages, History, and Geography at the University of Ankara. She prepared a scholarly edition of the *Layla wa Majnun* stories of Kays ibn Mulawwah and prepared an unpublished doctoral thesis on passages from the Arab chronicles relating to the Ottomans.

***

In the foregoing I have described in my own words my life and accomplishments and failures in accordance with the Turkish proverb: "Şeyhin kerameti kendinden menkûl." (All the great deeds of the shaykh are related by the shaykh himself.)

DİZİN

Z

Nasıl ki Fernand Braudel ismi Akdeniz ile Marc Bloch ismi feodalizmle özdeşleşmişse benzer bir özellik aynı ritimde Halil İnalcık için geçerlidir. Bugün İnalcık ekolünü hesaba katmaksızın klasik Osmanlı dönemine ilişkin bir araştırma yapmak neredeyse imkânsızdır. Köprülü ile başlayan, Barkan'da belirli bir yönteme kavuşan modern tarihçilik anlayışı İnalcık'ta zirvesine ulaşır. Türkiye'de genelgeçer "tarih" algısı düşünüldüğünde bu ekolün en kayda değer başarısı, geçmişi romantik ve ideolojik fantezilerden arındırmış olmasıdır. Bu sayede tarihçilik yön değiştirmiş, kişileri tarihe yaklaştırmaktan ziyade tarihten uzaklaştıran ve bize göre zamanın gevezeliğini yapmaktan öteye geçemeyen popüler tarihçilik söylemleri ciddi bir sekteye uğramıştır.

İnalcık, Osmanlı sosyal-ekonomik yapısını, onu belirleyen belli başlı kurum ve kanunları, tahrir sistemini, mirî arazi rejimini köylü ekonomisi vb sosyal ekonomik sorunları açıklayan çift-hâne teorisiyle kendi alanında bir çığır açmıştır. Tarih çalışmalarının geleceği düşünüldüğünde bu ekolün daha şimdiden kalıcı izlere dönüştüğü söylenebilir. Balkan tarihçilerinin, Osmanlı'nın Rumeli ve Balkanlarda aşama aşama nasıl bir yerleşim politikası güttüğünü İnalcık kaynaklarından öğrenmesi bu coğrafyadaki zamanın gün ışığına çıkarılması açısından büyük öneme sahiptir.

İnalcık, toplumların ekonomik ve sosyal tarihlerinin 'uzun süre' içerisinde bir arada değerlendirilmesi gerektiği konusunda Annales Okulu'nun güçlü bir temsilcisidir. O, orijinal kaynakları incelemeden, gerekli araç ve bilgilere sahip olmaksızın Osmanlı tarihinin büyük problemlerini bir takım sosyolojik genellemelerle çözümlenemeyeceğini belirtir. Ona göre bu disiplin, zamansız ve mekânsız genellemeler yapmak değil, zaman ve mekân içinde olayları ve gelişmeleri incelemektir. Tarihçinin ödevi, bir değer hükmü vermeden, belli bir toplumda ve dönemde davranışların ve kurumların neden o biçimde olduğunu anlamak ve açıklamaktır.

Makaleler 2'de ilk defa İnalcık'ın Annales ekolü ile olan bu yakın bağı gösterilmiş, modern tarihçilik ile ilgili dikkate değer gözlemlerine yer verilmiştir. Ayrıca Osmanlı'da *Çift-hane sistemi, Fetih Yöntemleri, Köle Emeği, Kul Sistemi* gibi birbirinden son derece önemli makaleler bir araya getirilmiştir.

ISBN 978-975-8717

